

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

**RUS MODERNLEŞMESİ VE TÜRKİYE
(1682-1905)**

Dilek YİĞİT YÜKSEL

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
DOKTORA TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır

ANKARA 2006

H.Ü.
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında
DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ.....

Üye : Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Danışman).....

Üye : Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU.....

Üye : Doç. Dr. Derviş KILINÇKAYA.....

Üye : .Yard. Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ.....

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../.....

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Enstitü Müdürü

Dilek YİĞİT YÜKSEL

**RUS MODERNLEŞMESİ VE TÜRKİYE
(1682-1905)**

**DOKTORA
TEZİ**

Ankara 2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ 1

1. BÖLÜM

MODERNLEŞME

I. MODERNLEŞMENİN TARİHİ VE TANIMLAR 5

I.1. Modernleşmenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi 5

I.1.1. Aydınlanma ve Modernleşme 7

I.2 Tanımlar 12

I.2.1. Modernleşme 12

I.2.2. Modernleşme Aşamaları 14

I.2.3. Modernleşme Tartışmaları 16

II. MODERNLEŞME KURAMI 24

II.1. Kuramın Ortaya Çıkışı ve Özellikleri 24

II.2. Kurama Yöneltilen Eleştiriler 27

II.2.1. Batı Dışı Toplumların Modernleşmesi 29

II.2.2. Günümüzde Yaşanan Tartışmalar 35

2. BÖLÜM

RUS MODERNLEŞMESİNİN ARKA PLANI VE TÜRKLER

I. RUSYA'NIN JEOPOLİTİK YAPISI VE TÜRKLER 38

I.1. Bozkır Medeniyeti ve Rusya'nın Oluşumuna Etkisi 38

I.2. Modern Döneme Kadar Rusya ve Türkler 43

II. RUS KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDAKİ ETKENLER 53

II.1. Coğrafi Durum 53

II.2. İklim 54

II.3. Devlet Yapısı ve Yönetim 56

II.4. Din ve Sömürgecilik 58

3. BÖLÜM

RUS MODERNLEŞMESİNİN BAŞLANGICI VE TÜRKLER

I. RUSYA'DA OTOKRASİNİN DOĞUŞU VE TÜRKLER	62
I.1. Tarihçilerin Modern Rus Tarihine Yaklaşımları	62
I.2. Kuruluş Döneminde Rus ve Türk İmparatorlukları	64
II. ÇAR I.PETRO DÖNEMİNDE RUSYA VE TÜRKİYE	79
II.1. I.Petro ve Reformların Değerlendirilmesi (1682-1725)	83
I.2. Gerçekleştirilen Reformlar	96
II.2.1. Yönetim	96
II.2.2. Askeri Alan	105
II.2.3. Kilise ve Toplumsal Yaşam	111
II.2.4. Eğitim ve Kültür	117
II.2.5. Ekonomi	124
II.2.6. Rusya ve Avrupa	130
III. AYDINLANMIŞ MUTLAKÇILIK	134
III.1. Çariçeler Dönemi (1725-1762) ve Batı Etkisi	134
III.2. Çariçe Katerina Dönemi (1762-1796)	137
III.2.1. Yönetim	139
III.2.2. Ekonomi	141
III.2.3. Kilise, Eğitim ve Toplumsal Yaşam	143
III.2.4. Pugaçev İsyanı	147
III.2.5. Dış Politika ve Rusya'nın Büyük Devletler Arasına Girişi	149
III.3. I. Pavel Dönemi (1796-1801)	157

4. BÖLÜM

İKİ İMPARATORLUĞUN MEŞRUTİ MONARŞİYE GEÇİŞİ

I. MİLLİYETÇİLİĞİN YÜKSELİŞİ	160
I.1. I. Aleksandr Dönemi (1801-1825)	160
I.1.1. Yönetim	161
I.1.2. Dış Politika	164
I.1.3. Düşünce Hayatı ve Dekabristler İsyanı	167
I.2. I. Nikola Dönemi (1825-1855)	170
I.2.1. Reformlar	171
I.2.1.1. Yönetimin Merkezileştirilmesi	171
I.2.1.2. Ekonomik Önlemler	176
I.2.2. Dış Politika	178
I.2.3. Düşünce Hayatı ve Sanat	186
II. MODERNLEŞMENİN HIZLANIŞI	192
II.1. II. Aleksandr Dönemi (1855-81) ve Reformlar	192
II.1.1. Serflerin Azad Edilmesi	194
II.1.2. Yönetim Reformu	196
II.1.3. Yargı Reformu	204
II.1.4. Eğitim ve Kültürel Reformlar	206
II.1.5. Ekonomik ve Mali Reformlar	210
II.1.6. Askeri Reformlar	214
II.2. Fikir Hareketleri ve Polonya Olayları	216
II.3. Dış Politika ve Türkler	227
III. REAKSİYONUN KUVVETLENMESİ	241
III.1. III. Aleksandr Dönemi (1881-1894)	241
III.1.1. Yönetim	242
III.1.2. Ekonomi ve Maliye	245
III.1.3. Toplumsal Yaşam ve Fikir Hareketleri	248
III.2. II. Nikola Dönemi (1894-1917) ve 1905 Devrimi Öncesi Yapı	250

III.2.1. Demografik Yapı	251
III.2.2. Toplumsal Yapı	254
III.2.3. Yönetim Yapısı	256
III.2.4. Ekonomik Yapı	258
III.2.5. Dış Politika	262
III.2.6. Rusya ve Türkiye'deki Fikir Hareketleri	264
IV. İKİ İMPARATORLUKTA MEŞRUTİ MONARŞİYE GEÇİŞ	277
IV.1. 1905 Rus Devrimi ve Türkiye'de II.Meşrutiyetin İlanı	277
IV.2. Temel Kanunlar, Devlet Konseyi ve Devlet Duması	287
SONUÇ	294
KAYNAKLAR	301
SLAYTLAR	332
EKLER	367
TABLolar	
Tablo-1: Kaza Yerel Meclislerinin Bileşimi	201
Tablo-2: Vilayet Yerel Meclislerinin Bileşimi	202
Tablo-3: Kaza ve Vilayet Yerel Meclislerinin Bileşimi	243
Tablo-4: Rusya'nın 1722-1913 Yılları Arasındaki Nüfus Artışı (milyon kişi)	253
Tablo-5: Osmanlı İmparatorluğunun 1872-74 Yıllarındaki Nüfusu	254
Tablo-6: 1897 Yılında Rusya'da Yapılan Nüfus Sayımının Sonuçları	255
Tablo-7: Yerel Meclislerce Seçilen Devlet Duma'sında Parti Üyelikleri	258
Tablo-8: İmparatorun Atadığı Üyeler Dışında, Devlet Konseyi'nin Oluşumu İçin Seçim Yapılan Gruplar	287
Tablo-9: Birinci Duma'nın Bileşimi (15 Mayıs 1906)	288
Tablo-10: Birinci Duma'nın Değişen Bileşimi (26 Haziran 1906)	288
Tablo-11: İkinci Duma'nın Bileşimi (5 Mart 1907)	291

ÖNSÖZ

Bu araştırma, modernleşme olgusu çerçevesinde, Osmanlı (Türk) ve Rus İmparatorlukları'nın yaşamış oldukları, siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşümler ile bu dönüşümün temelinde yer alan iç ve dış dinamiklerin etkilerinin irdelenmesi yoluyla incelenmesine yönelik, bir karşılaştırmalı tarih çalışmasıdır. Bu kapsamda, Rusya'da yaşanan modernleşme süreci ve bu sürece karşı toplumda oluşan tepkiler incelenirken, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan paralel ve farklı gelişmeler konu edilmektedir. Çalışmanın konusu olarak Rus ve Türk modernleşme süreçlerinin seçilmiş olma nedeni ise, daha önce incelenmemiş bir konu olması ve taşıdığı önem nedeniyledir.

İki geleneksel imparatorlukta yaşanan modernleşme süreçlerinin karşılaştırılmasına yönelik olan bu çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, çalışmamızın temel konusunu oluşturan Modernleşme yer almaktadır. Bu bölümde Modernleşmenin tarihi ve tanımlamalarının ardından Modernleşme Kuramı incelenmiştir.

İkinci bölümde, Rus modernleşmesinin arka planı, tarihsel süreçte yaşanan büyük değişimler ve Rusya'nın jeopolitik yapısı konu edilmiştir. Bu bölümde, öncelikle, Rusya'nın modernleşme öncesi dönemine genel bir bakışla yaklaşılmış, Kiev Rusyası, Altın Ordu ve Moskova devletleri ile bunların birbirleriyle olan etkileşimleri incelenmiştir. Asyalılığın yerleştiği bu dönemin ardından, diğer bir tarih boyutunda, IV.Ivan ve Kanuni devirleri incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Tüm açıklananlar ışığında Rus kimliğinin oluşumuna etki eden faktörlere değinilmiştir. Rus devletinin ve toplumunun yapısının tarihsel süreç içinde incelenmesi ile Rus modernleşmesinin arka planı tamamlanmıştır.

Üçüncü bölüm, Modern Rusya'nın ve Rus İmparatorluğu'nun kuruluşuna yöneliktir. Aynı zamanda, aynı tarihsel boyut içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun görünümü de incelenmektedir. Bu dönemde dünya değişmekte, dengeler, güç

merkezleri farklı noktalara kaymaktadır. Artık tarih, batı hakimiyetini kaydetmektedir. Bunun sonucu tüm dünyayı etkileyen modernleşme olgusu, iki imparatorluğu da kaçınılmaz biçimde etkilemektedir. Konumuzu oluşturan, iki geleneksel Asya İmparatorluğu, bu değişime karşı ayakta kalabilmek için bir mücadele içine girmek durumundadırlar. Ancak bu dönemde süreç, Rus İmparatorluğunun ilerlemesine yönelik işlemekte iken, Türkler için toprak kayıplarını gündeme getirmiştir. Sözkonusu dönemde iki İmparatorluğun durumu incelenmiş, Rus İmparatorluğunda I.Petro ile yaşanan modernleşme çabalarına geçildiğinde ise Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan paralel gelişmeler verilmeye başlanmıştır. Üçüncü bölüm, Katerina ve aydınlanmış mutlakçılık döneminin incelenmesiyle tamamlanmıştır.

Dördüncü bölüm, Rus modernleşmesinin mutlak monarşiden, meşruti monarşiye geçiş sürecini içermektedir. İncelenen bu dönem, ekonomide kapitalist sürece geçiş çabalarının, devlet yönetiminde reformların gerçekleştirildiği, mutlak otoritenin yetkilerinden, oluşturulan yeni meclislere aktarım yapıldığı, toplumsal sınıfların farklılaştığı ve Osmanlı'da aydın gruplarının, Rusya'da intelligensiyanın oluştuğu bir dönemdir. Rus İmparatorluğu 1905 yılında yaşadığı devrimle meşruti monarşiye geçerken, içerikleri farklı olsa da, 1908'de Osmanlı İmparatorluğunda da aynı sonuca ulaşılmıştır. Bu bölümde, sözkonusu süreçler ayrıntıları ile incelenmiştir.

Rus modernleşmesi konusunda gerek Türkiye'de yapılan herhangi kapsamlı bir çalışma olmaması, gerekse orjinal kaynakların yetersizliği dolayısıyla, Taşkent'te (Özbekistan) Ali Şir Nevai Kütüphanesi ve Devlet Kütüphanesinde yapılan araştırmaların yanısıra, Taşkent, Semerkant ve Buhara'daki kültürel ve sosyal yapı, hem medreseler ve müzeler bağlamında, hem de halk arasında görüşmeler yoluyla incelenmiştir. Ayrıca, 1990 yılında Moskova ve St.Petersburg'a yapılan seyahatlerin de, konu edilen mekanların ve toplumsal kültürün daha iyi anlaşılmasına yardımcı olduğu söylenebilir. Bu seyahatler sırasında alınan fotoğraflardan çalışmamızı doğrudan ilgilendirenler, tarihsel süreçteki önemli noktaların yansıtıldığı resim ve haritalarla birlikte slaytlar halinde ekte sunulmuştur. Ayrıca, Rus İmparatorluk Tarihinin özeti niteliğindeki "Kronoloji" de ekte verilmiştir.

Büyük bir özveriyle gerçekleşen bu çalışmanın hazırlanmasında, bu konuyu seçmem ve araştırmalarımı sürdürebilmem için güven ve cesaret veren, tezimin danışmanlığını kabul etme lütfunu gösteren ve her aşamada değerli katkılarını gördüğüm Hocam Sayın Prof.Dr. Mustafa Yılmaz'a, benden zamanlarını ve yol göstericiliklerini esirgemeyen Sayın Doç.Dr. Adnan Sofuoğlu, Sayın Dr. Derviş Kılınçkaya, Sayın Yard.Doç.Dr. Saime Selenga Gökgöz ve Dr. Celal Metin'e, ayrıca Eti Maden İşletmeleri Genel Müdürlüğünde ve Özbekistan'da desteklerini gördüğüm tüm dostlarıma ve tabii ki, süreç boyunca sevgi ve fedakarlıklarla daima yanımda olan ve güç veren aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Dilek YİĞİT YÜKSEL

ÖZET

Modernleşme, belirli bir tarih kesitinde ortaya çıkmış olan, uluslararası konjonktürün yarattığı bir olgudur. Günümüzde bu olgunun başlattığı süreç devam etmektedir.

Bu araştırmada, öncelikle modernleşme, kavram ve kuram açısından incelenmiştir. Ardından Rus modernleşmesinin arka planına geçilerek, Rus birliğinin ve kimliğinin oluşumundaki etkenler irdelenmiştir. Modernleşmenin arka planının anlatımı tamamlandıktan sonra, modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilen I.Petro dönemi ve onu izleyen II.Katerina dönemlerine geçilmiştir. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğunun görünümüne değinilerek, toprak ve nüfus açısından oldukça geniş olan iki Avrasya İmparatorluğunun, iki Hanedanın kimliklerinden, yapılarından kaynaklanan direnç noktaları vurgulanarak, modernleşme çabaları incelenmiştir.

Kölelerin azad edilmesiyle ivme kazanan Rus modernleşmesi ve fikri hareketler, Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan Tanzimat reformları ve Yeni Osmanlılarla karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Süreç işlemektedir ve zorunlu olarak ilerlemektedir. Otokrasinin gelecek kaygısıyla ülke içinde yasakladığı politik faaliyetler iki İmparatorluk için de, Avrupa'da devam etmiştir. İsyandar ve suikast teşebbüsleri yaşanmış, ancak bu faaliyetler Rusya'da kültürel düzeyi aşarak, artan şiddet eylemlerine dönüşürken, Osmanlı toplumunda daha çok bürokratik ve kültürel düzeyde yaşanmıştır.

Osmanlı Hanedanı, dış dünyada yaşanan gelişmelerin zorlamasıyla ve sadrazamlarının da etkisiyle anayasayı daha önce kabul etmiş ancak, Rusya ile yapılan savaş gerekçe gösterilerek anayasa otuz yıl gibi uzun bir süre ile askıya alınmıştır. Bu dönemde Rusya'da yaşananlar 1905 devrimine yol açmış ve Rusya meşrutî monarşiye geçerken, Türkler de kapsam ve özellikler farklı olsa da 1908'de benzer gelişmeyi izleyerek meşrutî monarşiyi kabul etmişlerdir.

ABSTRACT

Modernization, which has appeared in a certain historical period, has been a fact that has been created by international conjuncture. Today the process that had been started by this fact is continuing.

In this research, firstly modernization has been studied in terms of notion and theory. Then, the background of the Russian modernization and the factors of formation of the Russian unification and identification have been taken into consideration. After completion of the explaining of the background of modernization, the period which has been accepted as starting of the modernization of the Peter the Great and following period of Catherine the Second has been examined. In the same period, modernization efforts have been studied by mentioning the appearance of the Ottoman Empire and by emphasizing resistance points stemming from the identities and structures of the two Eurasian Empires, two dynasties that were quite wide in terms of land and population.

Russian modernization and intellectual movements acquiring momentum with emancipation of slaves has been presented by comparing with reforms of Tanzimat reforms and Neo-Ottomans in the Ottoman Empire. Process is working and inevitably progressing. Domestic political movements forbidden by the Authoritarianism under fear of the future had continued both in the two Empires and also in Europe. Rebellions and assassinations attempts had been seen, however, while these movements in Russia had been turned into violation actions by surpassing cultural level, in the Ottoman Empire these attempts had realized in bureaucratic and cultural level.

Ottoman Dynasty had accepted before the Constitution stemming from compulsion of developments occurring in the external world and from effects of the grand viziers, however, it had been suspended for thirty years by pretext war with Russia. In this period events occurring in Russia had led to the 1905 Revolution and while Russia adopted constitutional monarchy, Turks has also accepted the regime by following similar developments even if scope and characteristics had been different.

ÖZET

Modernleşme, belirli bir tarih kesitinde ortaya çıkmış olan, uluslararası konjonktürün yarattığı bir olgudur. Günümüzde bu olgunun başlattığı süreç devam etmektedir.

Bu araştırmada, öncelikle modernleşme, kavram ve kuram açısından incelenmiştir. Ardından Rus modernleşmesinin arka planına geçilerek, Rus birliğinin ve kimliğinin oluşumundaki etkenler irdelenmiştir. Modernleşmenin arka planının anlatımı tamamlandıktan sonra, modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilen I.Petro dönemi ve onu izleyen II.Katerina dönemlerine geçilmiştir. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğunun görünümüne değinilerek, toprak ve nüfus açısından oldukça geniş olan iki Avrasya İmparatorluğunun, iki Hanedanın kimliklerinden, yapılarından kaynaklanan direnç noktaları vurgulanarak, modernleşme çabaları incelenmiştir.

Kölelerin azad edilmesiyle ivme kazanan Rus modernleşmesi ve fikri hareketler, Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan Tanzimat reformları ve Yeni Osmanlılarla karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Süreç işlemektedir ve zorunlu olarak ilerlemektedir. Otokrasinin gelecek kaygısıyla ülke içinde yasakladığı politik faaliyetler iki İmparatorluk için de, Avrupa'da devam etmiştir. İsyandar ve suikast teşebbüsleri yaşanmış, ancak bu faaliyetler Rusya'da kültürel düzeyi aşarak, artan şiddet eylemlerine dönüşürken, Osmanlı toplumunda daha çok bürokratik ve kültürel düzeyde yaşanmıştır.

Osmanlı Hanedanı, dış dünyada yaşanan gelişmelerin zorlamasıyla ve sadrazamlarının da etkisiyle anayasayı daha önce kabul etmiş ancak, Rusya ile yapılan savaş gerekçe gösterilerek anayasa otuz yıl gibi uzun bir süre ile askıya alınmıştır. Bu dönemde Rusya'da yaşananlar 1905 devrimine yol açmış ve Rusya meşruti monarşiye geçerken, Türkler de kapsam ve özellikler farklı olsa da 1908'de benzer gelişmeyi izleyerek meşruti monarşiyi kabul etmişlerdir.

ABSTRACT

Modernization, which has appeared in a certain historical period, has been a fact that has been created by international conjuncture. Today the process that had been started by this fact is continuing.

In this research, firstly modernization has been studied in terms of notion and theory. Then, the background of the Russian modernization and the factors of formation of the Russian unification and identification have been taken into consideration. After completion of the explaining of the background of modernization, the period which has been accepted as starting of the modernization of the Peter the Great and following period of Catherine the Second has been examined. In the same period, modernization efforts have been studied by mentioning the appearance of the Ottoman Empire and by emphasizing resistance points stemming from the identities and structures of the two Eurasian Empires, two dynasties that were quite wide in terms of land and population.

Russian modernization and intellectual movements acquiring momentum with emancipation of slaves has been presented by comparing with reforms of Tanzimat reforms and Neo-Ottomans in the Ottoman Empire. Process is working and inevitably progressing. Domestic political movements forbidden by the Authoritarianism under fear of the future had continued both in the two Empires and also in Europe. Rebellions and assassinations attempts had been seen, however, while these movements in Russia had been turned into violation actions by surpassing cultural level, in the Ottoman Empire these attempts had realized in bureaucratic and cultural level.

Ottoman Dynasty had accepted before the Constitution stemming from compulsion of developments occurring in the external world and from effects of the grand viziers, however, it had been suspended for thirty years by pretext war with Russia. In this period events occurring in Russia had led to the 1905 Revolution and while Russia adopted constitutional monarchy, Turks has also accepted the regime by following similar developments even if scope and characteristics had been different.

KISALTMALAR

A.g.e.: Adı geçen eser

A.g.m.: Adı geçen makale

A.NŞT: Nişancı Kalemı

Bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemı Belgeleri

Ed.: Editör

HAT: Hatt-ı Hümayun Tasnifi

Haz.: Hazırlayan

HR.MKT: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemı Belgeleri

İ..HR.: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hariciye İradeleri

RGADA: Rusya Devlet Eski Belgeler Arşivi

s. : Sayfa

TTK: Türk Tarih Kurumu

vb : Ve benzeri

GİRİŞ

Tarihsel süreç içinde, bilimsel araştırmalar çerçevesinde, sosyal bilimlerde kullanılan geleneksel araştırma yöntemleri yerlerini, daha yeni tarihsel araştırma biçimlerine bırakmıştır. XIX.yüzyılda tarihle toplumsal kuram arasındaki ilişki, aydınlanma döneminde olduğundan daha az simetrik gerçekleşmiştir. Tarihçiler sadece toplum kuramından değil, toplumsal tarihten de uzaklaşmışlardır. XIX.yüzyılın ikinci yarısında, batının en saygın tarihçisi olan Ranke, toplumsal tarihi açıkça yadsımasa da kitapları genellikle devletin üzerinde odaklanmıştır. Fransız Devrimine karşı muhafazakar tepkinin biçimlenmesinde en önemli rolü oynayan ve tarih alanındaki akademik araştırmalarda tarihselciliğın hakim akım haline gelmesini sağlayan Ranke ile izleyicileri tarafından siyasal tarih eski hakim konumunu tekrar kazanmıştır.¹

XX. yüzyılda ise tarihle toplum kuramı arasında giderek daha yakın ilişkilerin geliştiğı görülmektedir. Toplumsal değışimin hızlanması, ister istemez sosyolog ve antropologların dikkatini bu noktaya çekmiştir. Dünyanın nüfus patlamasını araştıran demografı uzmanları ve az gelişmiş denilen ülkelerde tarım ve endüstrinin gelişme koşullarını çözümleyen iktisatçı ya da sosyologlar, kendilerini zaman içinde tarihi inceler bulmuşlardır. Böylece araştırmalarını daha da uzak bir geçmişe uzatmak gereğini hissetmişlerdir. Bütün dünya tarihçilerinde de geleneksel siyasal tarihten, sosyal tarihe doğru kitlesel bir ilgi kayması olmuştur.² Annales okulunun etkisiyle gerçek tarihin, devletler tarihi olmaktan çok, toplumlar tarihi, halk kitlelerinin yaşam tarihi olması gerektiğı görüşü ağır basmış, toplum içinde insan ele alınmış ve sonuçta sosyolojik kavramlar giderek daha çok tarih araştırmalarına yön vermeye başlamıştır.³

¹ Ranke'nin tarih anlayışı ve yaklaşımları konusunda bkz. Peter Burke, **Tarih ve Toplumsal Kuram**, Çev: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2000, s.1,5-7; John Tosh, **Tarihin Peşinde**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s.15

² Burke, a.g.e., s.18

³ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.1, s.62

Günümüzde de geçerliliğini sürdüren, XX.yüzyılın tarih düşüncesinde, XIX.yüzyıl profesyonel tarihyazımının anlatıya dayalı, olay-yönelimli niteliğinin, artık sosyal-bilim yönelimli tarihsel araştırma ve yazma biçimlerine doğru dönüşümü dikkati çekmektedir. Bu yönelimle geleneksel tarihyazımının ana varsayımlarına da meydan okunmuştur. Bunun sonucu olarak, nicel sosyolojik ve ekonomik yaklaşımlardan ve Annales okulunun yapısalcılığından, Marksist sınıf çözümlemesine kadar uzanan çeşitli sosyal bilim yönelimli tarih türleri, metodolojik ve ideolojik yelpazede yerlerini almışlardır. Sonuçta tarihin sosyal bilim yönelimli yeni biçimleri, toplumsal yapıların ve toplumsal değişim süreçlerinin altını çizmektedirler.⁴

Yöntem açısından bakıldığında, Burke'ye göre, sosyal bilimlerde yerini bulan karşılaştırmalı çalışma yöntemi, oldukça eskiye dayanan, çok verimli bir yöntemdir. Karşılaştırmaların toplum kuramında her zaman merkezi bir yeri olmuştur. Durkheim'in deyişiyle, "Karşılaştırmalı sosyoloji, sosyolojinin özel bir dalı değildir, kendisidir." Tarihçiler ise önceleri, kendilerinin belirli, biricik ve yenilmez olanla ilgilendikleri gerekçesini ileri sürerek karşılaştırmayı reddetmek eğiliminde olmuşlardır. Ancak sonuçta, tarihsel ve kuramsal iki yaklaşımın birbirlerini tamamladığı ve her ikisinin de açık ya da örtülü olarak karşılaştırmaya dayandığı kabul edilmiştir.⁵ Eserinde Black de, karşılaştırmalı çalışma yönteminin, kaynağı insan ve doğa olan çok çeşitli verilerin düzenlenmesinde kullanılan en yaygın yöntem olduğunu vurgulayarak, birden çok tarihsel olgu ve olaylarda iyi bir sınıflandırma ve açıklama sağladığını belirtmiştir.⁶

Türk tarih yazımında yeni akımların oluşumu, büyük ölçüde siyasi düşünce akımlarına paralel bir gelişme göstermiştir. Osmanlı tarih yazımının XV. yüzyılın sonunda bir yükselme göstermesi büyük bir imparatorluk kurma bilinci ile bağlantılı görülmüştür. Osmanlı imparatorluğunda çağdaş anlamda tarih yazımı XIX.yüzyıl

⁴ Georg G. Iggers, **Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.3

⁵ Burke, a.g.e., s.21-22

⁶ Cyril Edwin Black, **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Çev: Fatih Gümüş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986, s.43

sonlarında ulusçu uyanışlara paralel olarak benzer bir biçimde gelişmiştir. Cumhuriyet tarih yazımının ilk dönemlerinin esin kaynağı ise, romantizm, pozitivism ve Alman tarihselciliği'dir.⁷ Sonuçta Türk tarihinde bir bütünlük sağlanamamıştır. Oysa Türk tarihi bir bütündür, fakat bu bütünlük, bugüne kadar yeterince vurgulanmamış ve siyasi parçalanmanın etkisinden kurtarılamamıştır.⁸

Son dönem Türk tarihyazımı ise dünyada izlenen genel yöneline paralel olarak gelişmektedir. Bu doğrultuda, konumuzun merkezinde yer alan modernleşme kapsamında, Türkiye'nin yaşadığı sorunların temelinin, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde yer aldığını görülmektedir. Aynı durum günümüz Rusya'sında da yaşanmaktadır. Bu nedenle modernleşme adı verilen olguyu yaşama biçiminde de, farklılıkların yanında önemli oranda benzer gelişmeler yaşamışlardır. Çalışmamız, Türkiye ve Rusya açısından, uzun bir dönemi kapsayan karşılaştırmalı tarih çalışmasıdır.

Çalışmamızda, sadece siyasi tarih değil, aynı zamanda Türklerin ve Rusların kültürel ve sosyoekonomik yapıları da ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Dönemlendirmeler de, siyasal tarihin kullandığı klasik dönemlendirmeler yerine, yaşanan önemli değişim ve dönüşümler çerçevesinde yapılmıştır.

Rusya'da günümüze de aynen aktarılan bir Slavcılık anlayışı hakimdir. Ünlü yazarlardan Dostoyevski ve Alexander Soljenitsin de bu konuya fazlasıyla atıf yapmışlardır. Ancak son araştırmalarda, Rusların sonradan Slavlaştırıldığı anlatılmaktadır. XII. Asırda knez Mstislav, vakayinameyi istediği gibi değiştirerek, bütün Kiev Rusya'sının eski tarihini daha önce duyulmadığı bir şekilde, bir Slav rivayeti olarak sunmuştur.⁹

⁷ Büşra Ersanlı Behar, **İktidar ve Tarih**, Afa Yayınları, İstanbul, 1992, s.19

⁸ Kemal Çiçek, "Giriş", **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.1

⁹ Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev: Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.49; "XII. Asırda herkes Kievlilerin eski Türk dilinde konuştuklarını biliyordu çünkü kendileri Türk, yani Kıpçaklar idi. Kıpçak kelimesinin anlamı da Türkçe "güvey" demektir" a.g.e., s.54

Moskova devletinin yükseliş i ise tamamen Altın Ordu'nun eseridir. Adji'ye göre Moskova bir ajan knezliktir. Rusya Türkleri arasındaki yenileş me hareketlerinin öncülerinden olan Rizaeddin Fahreddin'e göre, Altın Ordu hükümdarlarından Özbek Han, önemli bir hata yaparak, gelecekte büyük bir tehlike olacak olan Moskova knezliğini desteklemiş ve farkında olmadan güçlenmesine izin vermiştir. Bunun da ötesinde, bütün Rus Knezliklerini aynı çatı altında toplamayı başaran Özbek Han sayesinde Ruslar kendi güçlerinin farkına varmışlardır. Bugünkü Rusya'nın I.Petro ile II.Katerina'nın eseri olduğu söylene de gerçekte Rusya'nın temeli Özbek Han tarafından atılmıştır.¹⁰

Rusya ve Türkiye'de yaşanan modernleş me süreçlerini konu alan çalışmamız, kaçınılmaz olarak siyasi tarihi konu almakla birlikte, kültürel, sosyal ve ekonomik analizleri de içermektedir. Zaten modernleş me, toplumu doğrudan ilgilendiren bir olgudur ve yönetim yapısının yanı sıra, toplumun yaşam tarzını, kültürel ve ekonomik hayatını etkilemektedir. Çalışmada izlenen yöntem ise karşılaştırmalı tarih yöntemidir.

¹⁰ Rizaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, çev: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s.55

1. BÖLÜM

MODERNLEŞME

I. MODERNLEŞMENİN TARİHİ VE TANIMLAR

I.1. Modernleşmenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Düşünce, kavramlar aracılığıyla üretilir ve yine kavramlar yoluyla iletilir. Bir düşüncenin üretimi ve dile getirilme süreci kullanılan kavramların gösterdiği özelliklere bağlıdır. Kavramlar ise bağlamsaldır. Kavramlar, varlıklarını, tarihsel, toplumsal, ekonomik, siyasal v.b. süreçlerle kayıtlanan bağlamlara borçludurlar. Entellektüel tarih, bilgi sosyolojisi ya da sosyolojinin sosyolojisi alanlarında ortaya konan herhangi bir çalışma, araştırmaya konu olan kavramlarla ilgilenmek ve kavramları ortaya çıkaran bağlamlar üzerinde düşünmek durumundadır.¹¹

Modernleşme terimi, köken yönünden yakın tarihin bir ürünü olmasına rağmen, aynı çağın bir döneminin niteliğini gösteren bir deyim olarak "modern" sözcüğünün kullanılışı altıncı yüzyılın Ortaçağ Latinesine kadar geriye götürülebilir. Önce Latince, daha sonraları İngilizcede ve diğer dillerde bu sözcük, yaşanan çağın ve geçmişin yazar ve yazılarını birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Yedinci yüzyılda ise "modernite", "modernleştiriciler" ve "modernleşme" sözcüklerinin değişik biçimlerde ve sınırlı anlamlarda kullanıldığı görülmüştür. Black'e göre, önceki dönemlerde "modern" sözcüğü genellikle aşağılayıcı anlamda kullanılmıştır. Özellikle İngiliz yazarları, Fransız devriminin önderlerini "modernleştiriciler" olarak nitelendirmiş ve bu sözcüğü olumsuz anlamda kullanmışlardır. Bununla birlikte, sözcüğün daha nesnel bir anlamda kullanıldığı da olmuştur.¹² Marshall Berman'a göre, modernliğin ilk evresinde, Amerikan ve Fransız

¹¹ Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2002, s.17

¹² Black, a.g.e., s.5

devrimlerinden önce, Jean Jacques Rousseau, “modernite” sözcüğünü XIX. ve XX.yüzyıllardaki biçimiyle kullanan ilk kişi olmuştur.¹³ Habermas’a göre de, yeni bir çağı işaret eden modernite teriminin kullanılışı, alanını Kantçı evrensel teoride bulmuştur ve Hegel bu tarihe yeni bir şekil vermiştir. Latince, "modernus" kelimesi, Hristiyanlık döneminin pagan döneminden farklı bir karaktere sahip olduğunu vurgulamak üzere kullanılmıştır. Dolayısıyla modernleşmenin tarihsel içeriği, kavramın dönemsel kullanılışı ile bir arada varolmuş ve öncelikle Hegel tarafından, “yeni dünyayı, Rönesans’ı ve Reformasyonu orta çağlardan ve çoğunlukla da Yunan antikitesinden ayırtmak için” geliştirilmiştir.¹⁴

Modern zamanlar ve orta çağlar, dönemsel farklılaştırmanın iki safhasını oluşturmaktadır. Bu tarihsel süreklilik farklı biçimlerde açıklanmış ve farklı yorumlara konu olmuştur. Bu açıklamaların ve yorumların altında yatan etmen, yeni bir çağın doğuşu, biçimlenmesi ve takviyesidir.¹⁵ Modern dönemde, Batı Avrupa tarihine bakıldığında, yaşanan en belirgin olaylar şunlardır;

- Coğrafi Keşifler
- Rönesans
- Aydınlanma
- Reform ve Karşı Reform
- Amerikan Devrimi (1776)
- Fransız Devrimi (1789)
- Endüstri Devrimi (İngiltere’de XVIII. Ve XIX.yy.lar boyunca)

¹³ Marshall Berman, **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor**, Çev: Ümit Altuğ-Bülent Peker, İletişim Yayınları, 7.baskı, İstanbul, 2004, s.30

¹⁴Jurgen Habermas, **The Philosophical Discourse of Modernity: twelve lectures**, MIT Press Cambridge, Mass, 1987, p:5

¹⁵ Antik Çağ ve Orta Çağ isimlendirmeleri, modern çağın bilincinin sonucudur. Demirhan’a göre bu dönemselleştirme, aynı zamanda bir tekelleşmedir. Koskoca bir tarihsel şartlar bütünü Orta Çağ adıyla tekelleştirilmesi ve bu şekilde tanımlama gücünün de modern çağ elinde tekelleşmesi gerçekleşmektedir. Ahmet Demirhan, **Modernlik**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s.85

Bu olaylar, Avrupa’da modern toplumun gerçekleşmesine, diğer bir anlatımla, modern bir toplum olma süreci olarak ifade edilen modernleşmenin tanımlanmasına imkan tanımışlardır.

Görüldüğü gibi, modernleşmenin doğuşu keşifler çağına kadar götürülebilirse de, içeriği açısından, Avrupa rönesansının sonunu ifade eden Aydınlanma ile doğrudan ilişkilendirilebilir. Modernleşmenin öncülü olarak kabul edilebilecek olan Aydınlanma, klasik anlamında metafizik bir kavram olup, toplumu insan aklı ve doğasıyla düzenleme amacını tanımlamaktadır.

I.1.1. Aydınlanma ve Modernleşme

Felsefe tarihçileri klasik anlamda iki aydınlanmadan söz etmektedirler. Bunlardan birincisi, milattan önceki beşinci yüzyılın Yunan düşüncesinde gerçekleşen antik aydınlanma'dır. Orada da eskiden din tarafından belirlenmiş olan bir kültür yapısında, din değerleri canlı etkilerini kaybedince, yeni bir kültürün yeni temelini, insanın kendisinin kendi aklı ile arayıp aydınlatmak istediği görülmektedir. İkincisi ise XVIII.yüzyıl aydınlanmasıdır. XVIII.yüzyıl aydınlanması, İngiliz düşünürü Locke ile başlar. Hume, Condillac ve Fransız materyalistleri bu aydınlanmanın önemli temsilcileridir. Daha sonra Kant ve ünlü Alman düşünürleri (Fichte, Schelling, Hegel) bu aydınlanmanın geliştiricileri olmuşlardır. Klasik felsefe tarihinde, onsekizinci yüzyıl felsefesine “Aydınlanma Felsefesi”, bu felsefenin içinde yer aldığı tarih dönemine de “Aydınlanma Çağı” adı verilmektedir.¹⁶

Geniş anlamıyla aydınlanma, ortaçağın kapanması ile, ortaçağın hayat anlayışına karşı yeni bir dünya görüşü olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeyi açan Rönesans, kökü ve ereği bir üst dünyada bulunan bir hayat düzeninden, kökü ve ereği bu dünyada bulunan bir hayat düzenine geçişin başlangıcıdır. XVII.yüzyıl, bu yeni görüş, buluş ve ilkelerin

¹⁶ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, 14.baskı, İstanbul, 2003, s.289

sistemli bir düşünce ile derlenip düzenlendiği bir yüzyıldır. XVII.yüzyıl felsefesi, yalnız doğanın değil, felsefenin konularının da (Tanrının, ruhun ve iyi ile doğrunun) salt akıl ile bilinebileceğine güvenmektedir. XVIII.yüzyıl aydınlanmasının ana özelliği, laik bir dünya görüşünü kendisine tam bir bilinçle temel yapması, bu laik görüşü hayatın her alanında gerçekleştirmeye çalışması olmuştur.¹⁷ Amacı, insan düşüncesini dinin baskısından kurtararak özgürleştirmektir.

Aydınlanma projesi, temelde insan aklına güvenmenin, o zamana kadar görülenden daha özgür, daha eşitlikçi ve insanların daha mutlu olacağı toplumların gelişmesine neden olacağını savunmaktadır. Burada büyük önem taşıyan bilgi, sürekli gerçeğe yaklaşan bir birikim halinde gelişecektir. Bir kez bilginin birikerek gelişmesi kabul edilince, ilerleme ve gelişme fikri modernizmin ana çizgilerinden biri olarak kendisini kabul ettirecektir.¹⁸

Ancak, XVIII.yüzyıl, aynı zamanda her alanda aklın ışığı ile yürümek isteyen bu kültür anlayışının çözülmeye yüz tuttuğu, kendisini yıkacak olan karşıt görüşlerin gelişmeye başladığı bir yüzyıl olmuştur. Akla duyulan aşırı inanç, yüzyılın sonunda Kant'ın felsefesiyle çok sarsılmış¹⁹, XIX.yüzyılda ise aydınlanma hızını büsbütün yitirmiştir.²⁰ Bu yüzyılda bir tepki olarak Aydınlanma'nın karşısına çıkan kuvvet de, akıl-dışı (irrasyonel) etkenlere yönelmiş olan romantizm olmuştur.²¹

¹⁷ Gökberk, a.g.e., s.290-293

¹⁸ İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Siyaset**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s.25-27

¹⁹ Aydınlanma felsefesi ile yetişen Immanuel Kant (1724-1801), bu felsefenin sorunlarını incelemiş, bu sorunları sonuna kadar götürerek bu düşünceyi aşmıştır. Bu felsefe, bir yandan Rönesans'tan beri gelişen yeni Avrupa felsefesinin ana çizgilerini kendisinde toplayan bir özettir, diğer yandan kendisinden sonra felsefeyi besleyen önemli bir kaynaktır. Nitekim, XIX.yüzyılın ilk yarısını kaplayan Alman idealizminin çıkış noktası Kant felsefesidir.

²⁰ Berman, XIX.yüzyılın büyük modernistleri olarak kabul edilebilecek önemli isimleri şöyle sıralamaktadır: Marx ve Kierkegaard, Whitman ve İbsen, Baudelaire, Melville, Carlyle, Stirner, Rimbaud, Strindberg ve Dostoyevski. Ona göre modernizmi yorumlarken, XIX.yüzyıl modernizminin karmaşıklık ve zenginliğini, kendilerine özgü anlatımlarıyla aktaran, çağımız modernizmlerinin çoğunun asıl kaynağı sayılan Nietzsche ve Marx'ın ayrı bir önemi vardır.

²¹ Gökberk, a.g.e., s.290-293

Akıl çağı basit bir doğru ile başlamıştır; aklın düzeni, insanlara aradıklarını vermeye muktedirdir. Modernizm çağı da benzer bir güdüyle başlamıştır; aklın kendinden başka yolu yoktur; dayanacağı bir gelenek ve mit yoktur; rasyonel eşi olabilecek bir din de varolamaz. Böylece modernizm, rasyonalitenin özbilinci olacaktır. Bu, aynı zamanda, modernleşmenin kendisini gelecek olan herhangi bir bugünün istikbali olarak ilan ettiği dönemeçtir. Burada modernleşme, geçmiş ve gelecek arasında bir seçimi dayatarak, kendi özkimliğini Eskiler ve Yeniler arasındaki tarihsel tartışmalardan türetmektedir.²²

XIX. yy'da, modernist olarak nitelendirilen Marx ve Nietzsche, modern tarihin akımlarının ironik ve diyalektik bir nitelik taşımakta olduğunu söylemişlerdir. Nietzsche'ye göre, ruhun saygınlığı ve gerçek istemine ilişkin Hristiyan idealleri, sonunda Hristiyanlığı çökertmiştir.²³ Sonuçta ortaya çıkan ise, Nietzsche'nin "tanrının ölümü" ve "nihilizmin yükselişi" diye adlandırdığı travmatik olaylar olmuştur. Böylece, modern insanoğlu kendisini büyük bir değer boşluğu ve yokluğunun, öte yandan da göze çarpar bir imkanlar bolluğunun tam ortasında bulmuştur.²⁴ Nietzsche de Marx kadar heyecanla, yeni bir tür insanın doğuşuna duyduğu inancı vurgulamaktadır. Bu yeni insan "yarının ve yarından sonra"nın insanıdır.²⁵ Bu insan büyük bir enerji, imgelem zenginliği taşımaktadır. Acı ve zorluğun üstesinden gelecek gücü olduğuna inanmaktadır. İronik ve çelişkilidir. Modern hayatı, bizzat modernliğin yarattığı değerler adına mahkum etmektedir.²⁶ Çoğu kez geleceğin modernliklerinin, günümüz modern insanını çökerten

²² Ahmet Çiğdem, **Bir İmkan Olarak Modernite**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.66

²³ Robinson'a göre, Nietzsche, Batılıların gözünde "modern" olmanın gerçekten ne anlama geldiğini idrak eden tek kişidir. İki bin yıllık Hristiyan değerleri sisteminin sonuna geldiğini söylemiş, bu yok edici duyguyla açıkça yüzleşilmesi gerektiğine inanmıştır. Nietzsche'nin modern olduğunu söylüyor olsa da Robinson, eserinde onun bir postmodernist olduğunu düşünmektedir. Ancak bundan emin de değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dave Robinson, **Nietzsche and Postmodernism**, Totem Books, U.S.A, 1999, s.1-2

²⁴ Berman, a.g.e., s. 36; Robinson, a.g.e.,s. 25-28

²⁵ Hançerlioğlu, Toplumbilim Sözlüğünde, "yarı deli Alman düşünürünün insanüstü varsayımı" olarak değerlendirmektedir. Orhan Hançerlioğlu, **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.49

²⁶ "Modernliğin arka yüzünün tablosunu belki de en net çizen kişi, Nietzsche'dir", Demirhan, a.g.e., s.86

yaraları iyileştireceğini umut etmektedir. XIX.yy'ın büyük modernistleri benzer ritimlerle ve bu çerçevede konuşmuşlardır.²⁷

Nietzsche ve Freud'dan sonra, modernliği ilk reddedenler entellektüeller olmuştur. Modern düşüncenin, Horkheimer ve Frankfurt Okulu'ndaki arkadaşlarından Michel Foucault'ya, modernlik eleştirisi sürekli ileri taşınmıştır.²⁸

XIX.yy düşünürleri, modern hayatın hem coşkun hayranları hem de düşmanları olmuşlardır. Sürekli belirsizlik ve çelişkileriyle boğuşurlarken, kendilerini alaya almaları ve iç gerilimleri, yaratıcı güçlerinin en büyük kaynağı olmuştur.²⁹ XX.yy'daki halefleri ise katı uç noktalara ve sabit fikirlere yönelmişlerdir. Modernlik ya körükörüne bir hayranlıkla kucaklanmış, ya da horgörüyle aşağılanmış. Her iki durumda da insanlarca biçimlendirilemez, değiştirilemez, kapalı, yekpare bir yapı olarak algılanmıştır. Modern hayata açık bakışların yerine kapalı bakışlar yerleştirilmiştir. Nitekim, Weber, modern ekonomik düzenin muazzam kozmosunu tümüyle "bir demir kafes" gibi görmektedir.³⁰ XIX.yy eleştirmenlerinin, modern bireylerin mücadele edebileceklerine dair bir inanç taşımalarına karşın, XX.yy'daki eleştiriciler insanlara yönelik inançtan tamamen yoksun olmuşlardır. Weber'e göre, modern toplum bir kafestir ve içindeki insanlar o kafesin

²⁷ Berman, a.g.e., s.38

²⁸ Touraine, a.g.e., s.199

²⁹ Yaşanan bu düşünsel ve duygusal gelgitlerin dönem edebiyatına yansımalarına aşağıdaki örnekler verilebilir: *Pasternak (1890-1960) Dr.Jivago'da bunu şöyle aktarır: "Yalan toprağın üzerine bütün ağırlığıyla çöktü. Asıl felaket, gelecekteki kötülüklerin kaynağı olan, şahsi fikirlere olan inancın yok olması oldu. Herkes sandı ki, ahlakın emirlerine boyun eğilen zaman geçmiştir. Artık, şimdi herkesin birbirini taklit etmesi, herkese yabancı olan ama herkesin kabul etmek için zorlandığı fikirlerle yaşaması gereklidir."; *Tolstoy (1828-1910) Diriliş'te Nehludov'a şunları söylemektedir: "Hayatımızın sahibi olduğumuzu, onun bize zevkimiz için verildiğini sanıyoruz aptalca. Gerçekten de aptallık bu. Buraya gönderildiğimize göre, birisinin bir görevle göndermiş olması gerekir bizi. Oysa yalnızca kendi sevinçlerimiz, mutluluğumuz için yaşamaya karar vermişiz biz. Mal sahibinin istediğini yapmayan işçi gibi, bizim de sonumuzun kötü olduğu kuşku götürmez."; *Gorki (1868-1936) Benim Üniversitelerim'de şunları söyler: "Hayat sonsuz bir sertlik ve düşmanlık zinciri halinde, değersiz şeyleri elde etmek için aralıksız ve kirli bir savaş halinde önümde akıp gidiyordu. Kendime gelince, bana gerekli olan sadece kitaptı." Bkz. Boris Pasternak, **Dr.Jivago**, Çev: Özay Süsoy, Altın Kitaplar Yayınevi, 1982; Tolstoy, **Diriliş**, Çev: Ergin Altay, Altın Kitaplar Yayınevi, 4.basım, 1982; Maksim Gorki, **Benim Üniversitelerim**, Çev: Hasan Ali Ediz, Remzi Kitabevi, 3.basım, İstanbul

³⁰ Max Weber (1864-1920). Ayrıntılı bilgi için bkz. Max Weber, **The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism**, Translated by Talcott Parson, Charles Scribner's Sons, New York 1976.

parmaklıklarınca biçimlendirilmektedirler. İnsanlar ruhu, kalbi, cinsel ya da kişisel kimliği olmayan, hatta denilebilir ki, varlığı bile olmayan varlıklardır. Özetle, bir özne olarak modern insan yok olup gitmiştir.³¹

Çiğdem, moderniteyi anlattığı eserinde Weber'in düşünceleri üzerinde oldukça yoğun durmuştur ve bunun nedenini şöyle açıklamaktadır: "Weber Tarihsel Okul'un metodolojik ilkelerinden koptuğundan ve kendi zamanında son derece yaygın kabul gören Batı'nın özkimliğini olumlamayı sorguladığından (sonunda kendisi de bu kimliği olumlasa bile) başlangıç noktası olarak farklı bir konumdaydı. O, Batı medeniyetinin rasyonalizasyon ve kapitalist modernleşme olarak gelişiminin, dünyanın diğer kısımlarında neden ortaya çıkmadığına ilişkin soğukkanlı bir analize girişmiştir. Batı toplumlarının geliştirdiği pratiklerin tarihsel analizinin nedensel mekanizmalara dayandırılması gerektiğini düşünerek, anlama ve açıklama arasında verimli bir işbölümü kurmayı denemiştir."³²

Berman'a göre, modernleşmenin ortaya çıkışı ve yayılması konusunda; Fiziksel bilimlerde gerçekleşen, evrene ve onun içindeki yerimize dair düşüncelerimizi değiştiren büyük keşifler, bilimsel bilgiyi teknolojiye dönüştüren, yeni insan ortamları yaratıp eskilerini yok eden, hayatın tüm temposunu hızlandıran, yeni tekelci iktidar ve sınıf mücadelesi biçimleri yaratan sanayileşme, milyonlarca insanı atalarından kalma doğal çevrelerinden koparıp dünyanın bir başka ucunda yeni hayatlara sürükleyen muazzam demografik altüst oluşlar, hızlı ve çoğu kez sarsıntılı kentleşme, dinamik bir gelişme içinde birbirinden çok farklı insanları ve toplumları birbirlerine bağlayan, kapsayan kitle iletişim sistemleri, yapı ve işleyiş açısından bürokratik diye tanımlanan, her an güçlerini daha da arttırmak için çabalayan ve gitgide güçlenen ulus-devletler, siyasal ve ekonomik alandaki egemenlere karşı direnen, kendi hayatları üzerinde biraz olsun denetim sağlayabilmek için çabalayan insanların kitlesel toplumsal hareketleri ve son olarak da, tüm bu insanları ve kurumları biraraya getiren ve yönlendiren, keskin dalgalanmalar içindeki kapitalist dünya pazarı olarak sıralayan Berman, yirminci yüzyılda yaşanan bu

³¹ Berman, a.g.e., s. 35-45

³² Çiğdem, a.g.e., s.127

süreçleri “modernleşme” olarak adlandırmaktadır. Bu tarihsel süreçler, insanları modernleşmenin nesnesi olduğu kadar özneleri de yapmayı, onlara kendilerini değiştiren dünyayı değiştirmek için güç vermeyi amaçlamaktadır.

Tarihsel süreci özetlemek gerekirse, Berman'ın belirttiği gibi, modernlik tarihsel olarak üç aşamada biçimlendirilmiştir. XVI. yy'ın başından XVIII. yy'ın başına kadar olan ilk evrede, bireyleri geleneksel bağlarından koparılmış yeni bir hayata zorlayan modernliğin toplumsal formları gelişmiştir. İkinci evrede yaşanan büyük Fransız devrimi, kişisel, toplumsal ve siyasal alanlardaki altüst oluşlar ve patlamalarla bu hayata katkıda bulunmuş, bireylerin yeni ve bağlayıcı kimlikler edinmesini sağlamıştır. Bu dönemde modernleşme ve modernizm düşünceleri doğmuştur. Nihayet, XX. yy'ı kapsayan üçüncü ve son evrede, hemen hemen tüm dünyaya yayılan modernleşme süreci ile birlikte, modernist kültür sanatta ve düşünce alanında büyük başarılar sağlamış, kapitalizmin ve pazar ekonomisinin yayılması da modern deneyimin nihai aşamasını oluşturmuştur.³³

I.2 Tanımlar

I.2.1. Modernleşme

İlk dönemlerde hakim olan görüşe göre "modernite" sözcüğü, teknolojik, siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmede en ileri olan ülkelerin ortak özelliklerini belirtmek amacıyla oldukça yaygın biçimde kullanılmakta, modernleşme terimi de bu ülkelerin sözkonusu özelliklerini elde etme sürecini belirtmekteydi. Sonraki dönemlerde bu süreci tanımlamak üzere ayrıca, "Avrupalılaşma" ve "Batılılaşma" sözcükleri de kullanılmıştır. Ancak Black'e göre bu terimler, sözkonusu sürecin sadece bir parçasını tanımlamakta ve az gelişmiş ülkelerin kendi dönüşümlerini dikkate almadığı gibi, az gelişmiş ülkelerin kendilerinden daha az gelişmiş olan ülkeler üzerindeki etkisini de dikkate almamaktadır. Kullanılan "sanayileşme", "sanayi devrimi" gibi kavramlar da çok kısıtlı anlam

³³ Berman, a.g.e, s.29-30

taşımaktadır. Bunlar sadece sürecin ekonomik yönünü, teknolojik devrimin sonuçlarını vurgulamakta, buna karşın, sürecin karmaşıklığını ve herşeyi etkileyen niteliğini açıklayamamaktadır. Bunlardan başka kullanılan, "yenileştirme" sözcüğü de, yazılı tarihin başlangıcından itibaren yaşanan bütün değişiklikleri belirtmek üzere kullanıldığı anlamıyla oldukça geniş kapsamlıdır. Modernleşme terimi, son yüzyılların bilgi patlamasının sonucunda çağlık bir yenileşme sürecinin aldığı dinamik biçimi dile getirmektedir. Bilimsel dinamizme eşlik eden bu süreç, insanın çevresini denetlemesine olanak sağlamaktadır. Bu sürecin kökenleri ve ilk etkileri Batı ve Merkezi Avrupa toplumlarında görülmüş, gelişen teknolojik, ekonomik, askeri ve politik gücün yardımıyla XIX. ve XX. yy'da diğer toplumlara ulaşarak, tüm dünyayı, bütün insan ilişkilerini etkileyen bir dönüşüme yol açmıştır.³⁴ Bu dönüşüm;

- Kuzey Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda gibi denizaşırı sömürge topraklara Avrupalı nüfusun yerleştirilmesi,
- Afrika, Güney ve güneydoğu Asya ile Latin Amerika'da yerel nüfus üzerinde Avrupa'nın sömürge yönetimi kurması,
- Kendi geleneksel kültürel ve politik kimliklerini koruyan Rusya, Çin, Japonya, Türkiye, İran ve Tayland gibi ülkelerde Avrupa'nın istila veya fetih tehdidi olmak üzere üç farklı şekilde gerçekleşmiştir.³⁵

Modernleşme kavramı sosyal bilimciler ve tarihçiler arasında, Batı Avrupa'da Orta Çağların sonunda başlayan bu büyük dönüşümü belirtmek için kullanılmaktadır. Siyasal bilimciler modernleşme terimini çoğu kez sanayileşmeye eşlik eden siyasal ve toplumsal değişiklikler için kullanırlarken, mantık ve etimoloji (kökenbilim)'de geniş kapsamlı ve kaçınılmaz, kültürel ve sosyal bir değişim süreci olarak nitelendirilmektedir.

³⁴ Black, a.g.e., s.5-6

³⁵ Robert E.Ward, Dankwart A.Rustow (Ed.), **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton University Press, New Jersey, 1964, s.8

I.2.2. Modernleşme Aşamaları

Jeanniere'ye göre, modern olmak, artık düne ait olmayan ve başka yöntemlerle ele alınması gereken bir dünyada yaşamak demektir. Bu mantığın dört ayrı alanda (fiziksel, siyasal, kültürel ve toplumsal) analiz edilmesi zorunludur. Her geçişten sonra insan, kendisini bu yeni mantık içinde düşünmeye başlamıştır. Yukarıda ayrıntılı olarak belirtilen Moderniteye geçişi belirleyen aşamalar, kendi içlerinde aşamalar ihtiva eden bilimsel, siyasal, kültürel, teknik ve endüstriyel alanlarda gerçekleşmiştir. Her bir alanda az ya da çok modern olunabileceği gibi, diğer aşamaları içselleştirmeden, bir ya da birçok devrimi³⁶ gerçekleştirmek de mümkündür. Bu aşamalardan;

- Bilimsel modernleşmeyi Newton başlatmış, ve evrensel yerçekimi kanununu keşfederek iki dünya görüşü arasındaki kopuşu belirlemiştir. Bu fiziksel-matematik düşünce, fiziksel dünyanın özerkliğinin olumlanması ve insanın doğa karşısında yalnızlığı konusunda birleşmektedir ve ilk safha bilimci ve pozitivisttir. Bilimin yanılmaz ilerleyişinin, insan ve dünyanın olgusal ve yetkin bir bilgisine ulaştıracağı düşünülmektedir. Bilimsel modernleşme bu aşamalar içinde temel nitelik taşımaktadır ve diğerleri bundan türemektedirler.
- Siyasal modernleşme, modern demokrasinin önce İngiltere ve Amerika'da, ardından da Fransa'da belirmesi ile ortaya çıkmaktadır. Buradaki yenilik, Platon ve Aristo'dan beri olduğu gibi, demokrasinin sadece bir yönetim biçimi olması değil, Devletin tek rasyonel yönetim biçimi haline gelişi olmuştur. Modern devlet ancak demokratik olabilir ve iktidarın kaynağı halktan gelmelidir. İktidar meşru olmalı, ancak akla da uygun olmalıdır.³⁷ Ayrıca siyasal modernleşme, devletin vatandaşa olan ve vatandaşın devlete olan görev ve sorumluluklarındaki önemli artışları göstermektedir. Sözkonusu kamu hizmetleri açısından ve ekonomideki uzmanlaşma, gelişme açısından toplumların istikrarlı bir coğrafyaya sahip olması gereklidir. Göçebe kabilelik, feodalizm

³⁶ Burada yazar, devrim kelimesini kullanmıştır, ancak anlam açısından açıklamalarımızda, modernleşme teriminin kullanılması daha uygun görülmektedir.

³⁷ Abel Jeanniere, "**Modernite Nedir?**", **Modernite Versus Postmodernite**, Der: Mehmet Küçük, Vadi Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 2000, s.95-103

ve Osmanlı'daki "milletler" gibi sistemler, modernleşme ile özde uyuşmamaktadır. Modern devlet bir teritoryal devlettir. Bu nedenle tarihteki büyük imparatorluklar nüfuslarının ve devlet yapılarının aşırı büyük olması ve hantallığı nedeniyle modernleşmeyi erken dönemde yaşayamamışlardır. Buna karşın Britanya, Fransa ve Hollanda gibi erken dönemde ulusal kimliklerini oluşturan Batı Avrupa ülkeleri, endüstri devriminin ve modernleşmenin liderleri ve taşıyıcıları olmuşlardır. Görüldüğü gibi XV.yy'dan beri Avrupa'da, XX.yy'dan beri Asya ve Afrika'da yaşanmakta olan siyasal modernleşme, milliyetçilikle yakından ilişkili olmuştur.³⁸

- Kültürel modernleşme, diğer aşamalar gibi aniden ortaya çıkmamıştır. Almanya'da Aufklarung, Anglo Sakson dünyada Enlightenment, Fransa'da Lumieres olarak adlandırılan bir düşünce hareketidir. Sözkonusu olan düşüncenin laikleşmesi, her alanda tüm ölçütlerin rasyonelleşmesidir. Laiklik kendisini, toplumun içinde yaşadığı ve kurumlaşmış dinin eleştirisi olarak sunmuştur.³⁹ Modern politik ruh, seküler ve pragmatiktir ve en gelişmiş tekniklerle uyum içindedir. Kısaca artık dinin toplumun temelinde yeri yoktur.⁴⁰ Bu eleştiri Avrupa'da modernleşmeci bunalıma kadar varmıştır.
- Endüstriyel modernleşme ise, emeğin soyutlanmasıyla karakterize edilmektedir. Bir dönemde bu devrim, aletten makinaya geçiş olarak nitelendirilebilmektedir. Öyle ki, teknik-yapının özerkliği sayesinde insan, imalat sürecinin dışına atılabilmektedir. Ve kar, nihai olarak, üretimci mantığa boyun eğişin siyasi hikmeti olarak belirmiştir, çünkü modernleşmenin safhaları burada yaşanmış, daha iyi farkedilmiştir. Özellikle endüstri alanında, modern kelimesinin evrimi gündelik dilde daha büyük bir açıklıkla belirmiştir. Bir demiryolları şebekesinin kuruluşu, endüstri modernitesine geçişte önemli bir safha oluşturmuştur. Hala endüstri devrimi yerine teknik devrimden söz edilebilmektedir. Vurgu teknik yapı ve onun özerkliği üzerine olmaktadır.

³⁸ Rustow & Ward, a.g.e., s.6

³⁹ Jeanniere, a.g.e., s.95-103

⁴⁰ Rustow, a.g.e., s.7

Bu dört modernleşme esnek bir tarzda birbirine bağlıdır. Her birey bunlardan farklı yollardan etkilmektedir. İki alan birbirine bağlı olsa da, bir alanda modern, bir başka alanda geleneksel olunabilir.⁴¹

Görüldüğü üzere, farklı tanımlara rağmen, geleneksel tarımsal üretim ve küçük çaplı el sanatlarına dayalı durağan bir yapıdan, sanayileşmiş, şehirleşmiş, okur yazarlık oranının arttığı, kitle iletişim ve ulaşım araçlarının geliştiği, dinamik bir yapıya geçiş, modernleşme olgusunun ortak özellikleri olarak ele alınabilir. Hakim özellik ise, tarıma dayalı toplumsal bir yapıdan, sanayiye dayalı toplumsal bir yapıya geçiş olarak belirmektedir.⁴² Jeanniere'ye göre moderniteye geçiş, neolitiğin sonunu işaret etmektedir. Nasıl neolitiğin tarımsal dünyası avcı-toplayıcı dünyadan ayrıldıysa, modernite de, yerleşik çiftçilerin dünyasından bir kopuşu simgelemektedir.⁴³

1.2.3. Modernleşme Tartışmaları

Literatürde modernleşme kavramının, en geniş anlamıyla değişme olgusuna ilişkin ve genellikle de kalkınma olgusuyla ilgili olarak ele alındığı görülmektedir. Kavramın teknoloji ve sanayileşme gibi olgular çerçevesinde ele alınması genel kabul görmekte, ayrıca kırdan kente doğru bir geçiş süreci ile artan ticaret olgusunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte, modernleşmenin salt teknolojiyi ihtiva etmediği de kabul edilmektedir. İlk sanayi devrimi sonrasında bu sürece giren ülkeler için modernleşme, gelişmiş ülkelerin özelliklerinin ithali anlamına gelmektedir. Kuran, Modernleşmeyi, günümüzde geçerli olan değerlerin benimsenmesi, yaşayış tarzına uyum, ilim ve teknolojiye yaratıcı katkıda bulunma olarak tanımlamaktadır.⁴⁴ Heper'e göre modernleşme, bir toplumun kendisinden çeşitli kriterlere göre daha ileride gördüğü bir

⁴¹Jeanniere, a.g.e., s.95-103

⁴² Aytekin Yılmaz, **Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar**, Vadi Yayınları, Ankara 1996, s.19

⁴³ Jeanniere, a.g.m., s.104

⁴⁴ Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Diyanet Vakfı Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 1997, s.99

topluma benzemek, onun gibi olmak istemidir. Bunu gerçekleştirmek için tutulan bir yol, daha ileride görülen toplumun bazı kurumlarını benimsemeye çalışmaktır.⁴⁵ Ancak Ortaylı, bu tanım yeterince açık bulmamaktadır. Ona göre, az veya çok her sistem değişmek durumundadır. Ancak bu sürece sonra giren ülkelerde modernleşme “değişmenin değişmesi” yani hızlanması olup, sosyal ve kültürel yapının bütünü etkileyen, teknolojik, ekonomik ve çevresel değişimleri ifade etmektedir.⁴⁶ Heper’in anlatımıyla bu klasik görüşe göre sözkonusu değişim, zorunlu olarak geleneksel toplumdaki modern topluma doğru olacak, aynı zamanda bir toplumun modernleştiği oranda geleneksel kurum ve yapıları da ortadan kalkacaktır.⁴⁷ Modernleşmenin aşamalı bir süreç olduğunu belirten Kongar’a göre de, bütün toplumlar özünde aynı aşamalardan geçecekler ve farklı toplumlar giderek benzeşeceklerdir. Modernleşme geriye çevrilemeyen bir süreçtir, ilerlemeci bir süreçtir ve uzun vadede kaçınılmaz, hatta arzulan bir süreçtir.⁴⁸ Köker, modernleşmenin toplumun derinliklerine etki etme özelliğine dikkat çekmektedir. Ona göre modernleşme toplumun, evrensel yasalara bağlı bir biçimde “birbirini izleyen ve sonrakinin öncekine oranla daha üstün olduğu aşamalı bir evrimi niteliği taşımakta ve temelinde bir ilerleme fikri barındırmaktadır.⁴⁹ Nitekim Wallerstein’e göre, bu değişim süreci, sadece insanların düşünüş şekillerini değil, bütün sosyal düzenlemeleri değiştirme sürecidir. Çünkü, bütün bunlar birbirlerine derinden bağlıdırlar ve birbirlerinden ayrılamazlar.⁵⁰

Sözkonusu tartışmalarda, bir başka terim, “çağdaşlaşma terimi” karşımıza çıkmaktadır. Black, eserinde modernleşmeyi çağdaşlaşma olarak yorumlamaktadır. Ozankaya, Toplumbilim Terimleri Sözlüğü’nde çağdaşlaşma terimini modernleşme

⁴⁵ Metin Heper, **Modernleşme ve Bürokrasi**, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1973, s.48

⁴⁶ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Hil Yayın, İstanbul, 1982, s.7

⁴⁷ Metin Heper, **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme**, İstanbul, 1997, s.29

⁴⁸ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul, 1981, s.217

⁴⁹ Levent Köker, **Demokrasi Üzerine Yazılar**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s.149

⁵⁰ Immanuel Wallerstein’in Anand Kumar ile 1999 yılında yapmış olduğu söyleşiden alıntı. Söyleşinin tamamı için bkz. "Kapitalizm artık kurtarılamaz durumda, çünkü...", www.metiskitap.com/scripts/catalog/interview.asp?ID=10364, ayrıntılı orjinal metin için bkz. www.zmk.uni-freiburg.de/Wallerstein/cultural-globalization.htm (7.12.2004)

karşılığı olarak şöyle tanımlamaktadır: “Gerikalmış toplumların ekonomi, bilim, kültür, toplumsal düzenleniş alanlarında günümüz bilim ve uygulayımının olanak verdiği en gelişkin aşamaya gelme çaba ve özlemlerini anlatan geniş kapsamlı toplumsal akım.”⁵¹ Ülken de sosyoloji sözlüğünde modernleşme, çağdaşlaşma, yenileşme terimlerini aynı anlamda kullanmaktadır.⁵² Buna karşın, Berkes, bu iki terimi titizlikle birbirinden ayırmaktadır. Berkes’e göre modernleşme, geçmişteki endüstrileşmemiş toplum tipinden, günümüzdeki ileri düzeyde endüstrileşmiş toplum tipine doğru bir değişimdir. Buna karşı çağdaşlaşma, gelenek gereklerinin yerine, zamanın gerekleri doğrultusunda kendiliğinden oluşan bir değişimdir. Daha açık bir deyişle, yenileşme bir altyapı değişikliğidir ve kendiliğinden gerçekleşmez, bilinçli insansal bir çabayı gerektirmektedir. Çağdaşlaşma ise bir üstyapı değişikliğidir ve kendiliğinden gerçekleşmektedir. Berkes, eserinde Türkiye’nin son iki yüzyıllık gelişmesini, modernleşme değil, çağdaşlaşma olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Berkes, çağdaşlaşma sözcüğü ile sekülerleşme arasında önemli bir ilişki kurmaktadır, ona göre, sekülerizm, çağdaşlaşma terimine karşılık olurken, diğer yandan, dar anlamdaki din-devlet ya da devlet-kilise ayrımı davasından daha geniş biçimde, “kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma sorunu”nu ifade etmektedir.⁵³ Ancak, Coşkun’a göre, Berkes’in çağdaşlaşma yaklaşımı ile Batı gelişme modelini ön plana çıkarması ve bu modele uymayı bir zorunluluk olarak görmesi, toplumsal sorunlara, Batıya bağımlı çözümler getirmeye mahkum etmektedir. Berkes’in, Türk toplum tarihini ele alırken kullandığı Doğu Despotizmi, Doğu toplumlarının durgunluğu, Doğu toplumlarının gelişmeye kapalı oluşu ve devrimlerin yokluğu gibi Batılı Oryantalist bakışın yaklaşımları çerçevesinde getirdiği değerlendirmeler⁵⁴,

⁵¹ Özer Ozankaya, **Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s.28

⁵² Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Müdürlüğü, 1969, s.209

⁵³ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s.16-20

⁵⁴ Tarihsel süreci incelerken, akademik anlamda, Yakın ve Uzak Doğu toplumları ve kültürleri üzerine yapılan çalışmaları ifade eden Oryantalizm kavramına değinmek, modernleşme sürecinin değerlendirilmesinde önemli görülmektedir. Oryantalizmin bir akademik disiplin olarak kurumlaşması XIX.yy’da gerçekleşmişse de, Batı’nın Doğu’ya olan ilgisinin ve fikirlerinin oluşumu Doğu ile Batı’nın varlığı kadar eskidir. Batı ile Doğu arasındaki bu karşılıklı etkileşim, iki uygarlığın da kimliklerinin oluşumunda belirleyici olmuştur. Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s.14-15; Roma İmparatorluğu devrinde Doğu, Batı’ya kıyasla “medeni ülke” anlamında kullanılmaktaydı. V.V. Barthold, **İslam Medeniyeti**

Tarihi, Çev: Fuad Köprülü, Türk Tarih Kurumu, 2.baskı, Ankara, 1963, s.3; VII.yy'ın ortalarından itibaren, Doğu'nun büyük bir kısmı Müslümanların eline geçti, böylece kavramın kapsamı da genişledi ve yeni bir şekil aldı. Haçlı seferleri zamanında Doğu denilince, İslam dünyası anlaşılıyordu. Türkler Anadolu ve Balkanlar üzerinde hakimiyet kurduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu da Doğu kavramının kapsamına girmiştir. Bulut, a.g.e., s.24; Oryantalizm, XX.yy'ın sonlarına kadar çok eskide kalmış ve çok nadir kullanılan bir terim niteliğindeki, Said özellikle Avrupalılar ve onların Arap dünyasına olan bakışları ile ilgili popüler görüşleri, akademik bilgi ve güç ilişkilerini vurgulamak amacıyla yaptığı "Oryantalizm" (1978) adlı çalışmasında bu terimi gündeme taşımıştır. Ona göre, Batı ile Doğu arasındaki ilişki, bir iktidar, egemenlik ilişkisidir, derecesi değişen karmaşık bir hakimiyet ilişkisidir. Oryantalizm, Doğuya ait gerçeği yansıtan bir söylem olmasından çok, Doğu üzerindeki Avrupa- Atlantik iktidarının bir göstergesi durumundadır. Edward Said, **Oryantalizm**, Çev: Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, 4.baskı, İstanbul, 1998, s.45-46; Oryantalizm, Avrupa'nın yada Batının uçsuz bucaksız, geniş bir yeryüzü parçasına tam anlamıyla hükmettiği görüşünü pekiştirmiştir. Avrupa, kendisini Doğu'yu aydınlatma ve oraya özgürlük götürme misyonu ile donatıldığını ilan ederek, sömürgeciliği açıkça teşvik etmiş ve sömürgeci girişimleri meşrulaştırmak için ihtiyaç duyulan açıklamaları gerçekleştirmiştir. Kurumları ve içeriğindeki büyük ilerleme dönemi, Avrupa'nın eşi görülmedik yayılma dönemi ile tam olarak çakışmaktadır. Said'e göre, Batı Doğu'yu bir bilgi nesnesi olarak incelemekten çok üretmiştir. a.g.e., s.50-51; Latouche, bu konuda daha da ileri giderek, "Dünyanın batılılaşması hareketi, öncelikle bir haçlı seferidir" demektedir. Serge Latouche, **Dünyanın Batılılaşması**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s.19; Bu üretimin dolaşıma sokulduğu oryantalizm alanı, Doğu hakkında uydurulan söylemler, bu söylemlerin içerdiği klişeler, bu söylemlerin edebiyattan tarihe, siyaset teorisinden askeri uygulamalara kadar genişleyerek Batı emperyalist düşüncesinin kılıfını ve meşruiyetini oluşturmuştur. Jale Parla, **Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik**, İletişim Yayınları, 2.baskı, 2002, s.10; Sibai de, benzer bir yaklaşımla, oryantalistlerin, bir ülkenin maddi zenginliklerini ele geçirmek isteyen sömürgeci güçlerin fikir planında öncülüğünü yaptıklarını söylemektedir. Mustafa Sibai, **Oryantalizm ve Oryantalistler**, Çev:Mücteba Uğur, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, s.17; Zaman içinde, sömürgeciliği Said'in yaptığı biçimde genelleme ve Batı'nın değişmez bir söylemi durumuna indirgeme, sömürgecilik sonrası yazarlar ve düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Parla, a.g.e., s.12-13; Kaplan'a göre, modernliğin evrensel bir tecrübe olarak konumlanması ve bütün küre ölçeğinde geçerli olabilecek kadar evrensel değerler ve dinamiklere sahip olduğunun söylenmesi, Avrupa-merkezci veya Batı-merkezci yaklaşımların tuzağına düşüldüğünün bir göstergesidir. Yusuf Kaplan, "İlerleme Retoriği:İktidar Kurma Stratejisi ve Motoru", **Düşünen Siyaset Dergisi (İslam ve İlerleme)**, Lotus Yayınları, Ankara, 2004, s.86; Oryantalizm ve Avrupa merkezci tarih anlayışına yönelik tartışmalar bağlamında, Özbek, Türkiyeli entellektüelin Said sonrası oldukça geniş olan Oryantalizm literatürüne rağmen, en sık şekliyle Avrupa-merkezci bir tarih anlayışından hala sıyrılamamış olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s.76; Bu tartışmaları değerlendiren Keyman'a göre, Batı merkezciğini veya Avrupa merkezciğini eleştirmek, bir kültürü kötülemek ya da düşman göstermek değil, içinde yaşanılan dünyayı kuran siyasal, kültürel ve epistemik sorunsalları tartışmaya açmaktır. Fuat Keyman, **Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.16; Yurdusev de, modernitenin gerek sebepleri, gerekse etkileri bakımından Avrupa-merkezci bir yaklaşımla açıklanamayacağını söylemektedir. Nuri Yurdusev, "Müslüman Toplumlar Nasıl Demokratikleşir?", Ağustos, 2004, <http://www.zaman.com.tr/?bl=yorumlar&alt=&hn=85562> (9.7.2005); Parla ise, üzerinden geçen süreye rağmen, sömürgeci ideolojinin pratikte bir adım bile gerilememiş olduğunu söylemektedir. Parla, a.g.e., s.15; Kaplan'a göre, Modernliğin temellerini atan Rönesans ve Reformasyon tecrübeleriyle birlikte Batı Avrupa'da üretilen siyasi, ekonomik,

Coşkun'a göre Türk toplum sorunlarına çözüm getirmekten uzak kalmakta ve toplumun gerçek çehresi ile tanıtıcısı olan bir model kurma imkanı vermemektedir.⁵⁵ Oysa her toplum, iç ve dış dinamiklere sahiptir. Bu dinamiklerin gerçekçi bir değerlendirmesi sonucu kurulacak bir model, toplumu hedefe doğru yoldan ulaştıracaktır. Nitekim, hedef olarak belirlenen modernleşmeye geçişte, toplumlar bazı alanlarda benzer sorunları yaşamışlar ve kendi dinamikleri doğrultusunda bir yol seçmişlerdir.

Sosyolojide pek çok çalışmaya konu olan Modernleşme terimi birçok Batılı toplumbilimcilerine göre de, "Batılılaşma" anlamında kullanılmıştır. Batılılaşma, geleneksel ve eski toplumların, endüstri, teknoloji, ekonomi, yaşam tarzı, beslenme, ahlaki ve kültürel değerler gibi konularda Batı (Avrupa veya Amerika) kültürünün etkisi altına girmesini içeren bir süreçtir. Bu terim muasırlaşma olarak Türk toplumbilimine Ziya Gökalp tarafından dahil edilmiştir. Gökalp, muasırlaşmaktan kendi deyimiyle "Avrupa beynelmileliyetine mensup bir cemiyet olma"yı, daha açık bir deyişle Batılılaşma'yı anlamaktadır.⁵⁶

Ozankaya Batılılaşmayı, "Bazı az gelişmiş ülkelerde, Batı Avrupa toplumlarında oluşan adalet, siyaset, eğitim, yürütme gibi kurumlarının alınarak o toplumlardakine benzer bir toplum yaşamı oluşturulması, o toplumlara bu yolla yetişilebileceğine

kültürel, toplumsal ve entellektüel kavramlar ve kurumlar küre ölçeğinde yaygınlaşmıştır. Ancak Batı kültürünün küre ölçeğinde yaygınlaşması, sahip olduğu entellektüel derinlik, kuşatıcılık ve yaratıcılık dolayısıyla değil, geliştirdiği siyasi, ekonomik, teknolojik ve askeri güç ve bu gücün kontrol ve kolonize edici yöntemlerle kullanılması dolayısıyla olmuştur. Kaplan, a.g.m., s.86; Özetle, Yediyıldız'ın da belirttiği gibi, XVIII.yy'da Batı, askeri üstünlüğünü kullanarak, geri kalmış ülkelerin zenginliklerini sözde insanlık yararına istismar etmiş ve sömürgecilik doktrininin doğmasına neden olmuştur. Bahaeddin Yediyıldız, "Batılılaşma Temelleri Üzerinde Bazı Düşünceler", **Milli Türkoloji Kongresi (1978), Tebliğler**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1980, s.329

⁵⁵ İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 2.sayı, İstanbul, 1991, s.84

⁵⁶ Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, sad:Ferhat Tamir, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1974, s.12-13; Ferhat Tamir'in sadeleştirdiği eserinde Gökalp ayrıca, "muasırlaşma, Avrupalılar gibi zirhlılar, otomobiller ve uçaklar yapıp kullanabilmek demektir. Çağa uyma ihtiyacı bize Avrupa'dan yalnız ilmi ve teknik aletlerle fenlerin alınmasını emrediyor" demektedir. Kitabının bir özeti niteliğindeki tanımında ise, "Türk milletinin, Ural-Altay ailesine, İslam ümmetine, Avrupa beynelmileliyetine mensup bir cemaat" olduğunu belirtmektedir.

inanılması akımı” olarak tanımlarken,⁵⁷ Turhan, Batılılaşmayı "hakiki Garplılışmanın bir manada bize has olan kıymetini muhafaza edip geliştirmekten ibaret olduğu" şeklinde tanımlamıştır.⁵⁸

Türköne'nin tanımı şöyledir: "Modernlik, Batı'nın inşa ettiği, farklı mecralarda akan bir çok ırmağın birleştiği noktada şekillenen ve dünyayı bir kaldıraç gibi bütünüyle değiştiren bir tarih dönemini ifade etmektedir. Siyasal alanda demokrasiyi, kültürel alanda insan-merkezli bir dünya düşüncesini, bilimsel alanda sınırsız akıl egemenliğini ve ekonomik alanda sanayi devrimi ile kitlesel üretimi gerçekleştiren Batı, modernlik adı verilen bu sahip oldukları ile dünyayı egemenliği altına almıştır. Batının her alanda ortaya çıkan bu tartışılmaz üstünlüğü öylesine güçlü bir rüzgar estirmiştir ve dünyayı bütünüyle etki menziline almıştır ki, Batı dışında kalan toplumlar hızla değişmeye başlamışlardır. Batı dışı toplumların, Modernliğin etkisi altında değişmesine modernleşme adı verilmektedir."⁵⁹

Hodgson, modern dönüşüm olarak adlandırdığı sürecin Batı Avrupalı toplumların, diğer toplumlara kıyasla daha yüksek bir sosyal güce sahip olmasının, toplumların arasında iktisadi, askeri ve entellektüel açıdan önemli farklar yarattığını belirtmektedir. Toplumlar arasında oluşan uçurum, Avrupalı olmayan toplumların hayatında tek gerçek haline gelmiştir. Bunun nedeni ise büyük teknik gelişimlerin tabii bir özelliğidir. Avrupalılar, her yerde çıkarlarının olması ve sınır tanımayan teknik imkanların kullanılması sonucu sahip oldukları güç nedeniyle 1800'lerde dünyanın büyük bir kesimine hakim olmuşlardır. Bu gelişmeyi takiben, Orta Doğu'nun yöneticileri de, bütün siyasetlerini yeni Batı'nın varlığına ve özelliğine dayandırmışlardır. Aradaki mesafenin giderek açılması ise, dünyanın çoğu bölgesi için, yaşanan Dönüşümün Avrupa'da ortaya

⁵⁷ Ozankaya, a.g.e., s. 28

⁵⁸ Mümtaz Turhan, **Garplılışmanın Neresindeyiz?**, Yağmur Yayınevi, 5.baskı, İstanbul, 1972, s.60

⁵⁹ Mümtaz'er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2003, s.9

çıkacağı şekli ile başlaması ve daha hızlı devam etmesinin gerekliliği anlamına gelmiştir.⁶⁰

Burada sorulması gereken bir soru şudur: Batı Avrupa'yı modernleşme sürecinde bu kadar özel yapan nedir? Bu soru için iki önemli cevap bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, sadece Avrupaya özgü bir iç dinamiktir: Rönesans hümanistleri, modern filozoflar ve bilim adamları sayesinde, rasyonel düşünce, konvansiyonun, batıl inançların ve dinin derin etkileri altındaki bazı entellektüel aktivitelerin yerini almıştır. Bu doğrultuda yukarıdaki sorunun yanıtını aramakla bilinen sosyolog, Max Weber'dir.

İkinci olarak, en önemli bir dış faktör olan, keşifler çağının erken dönemlerinde başlayan sömürgecilik, Avrupa ülkeleri ve onların sömürgeleri arasında olağanüstü bir ilişki yaratmıştır. Bu bakış da Immanuel Wallerstein'in dünya sistemleri teorisi tarafından incelenmiştir.

Literatürde mevcut Batılılaşma tartışmalarına bakıldığında, Hançerlioğlu'na göre, Batı, Batılılaşma'yı bir sömürü bahanesi olarak kullanmaktadır. Buna karşın yine aynı Batı, ekonomik Batılılaşmaya asla izin vermemekte ve bunu engellemek için her türlü gücünü kullanmaktadır. Batı'nın yaptığı sadece, kendisine destekçi sağlamak için, yerli sömürücülere küçük ticaret payları vermektir.⁶¹ Hodgson'a göre, Avrupa modernliği, dünyanın metropolitan ve ekonomik bakımdan sömürge bölgeler şeklinde bölünmesini önermektedir.⁶² Daha net bir yaklaşım gösteren Türköne'nin bu konudaki yorumu şöyledir: "Batıyı zengin ve güçlü yapan ilim ve fenni, terakki aleminde katettiği mesafe değil, kar hırsı ve bu kar hırsı yüzünden gözü dönmüş acımasızlığıdır. Batının zenginliğinin ardında kendi toplumlarına yaşattığı acılar ve vahşet mevcuttur."⁶³ Türkiye açısından bakıldığında ise Berkes'e göre, Batıcılık, Türk toplumunu yarı sömürge

⁶⁰ Marshall G.S. Hodgson, **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, Yöneliş Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 2003, s.323

⁶¹ Hançerlioğlu, s.32

⁶² Hodgson, a.g.e., s.333

⁶³ Mümtaz'er Türköne, "İslam ve Terakki- İslam ve Demokrasi", **Düşünen Siyaset Dergisi (İslam ve İlerleme)**, Lotus Yayınları, Ankara, 2004, s.102

durumuna getirmiştir. Bu yarı sömürge olma halinden de bütün Batı emperyalizmine karşı bağımsızlık savaşı vermeden kurtulmak mümkün olmamıştır.⁶⁴ Nitekim bilindiği gibi, Türk kurtuluş savaşının temelinde bu amaç yatmaktadır.

⁶⁴ Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, 1975, s.175-184

II. MODERNLEŞME KURAMI

II.1. Kuramın Ortaya Çıkışı ve Özellikleri

İkinci Dünya savaşından sonra toplumsal gelişme ve modernleşmeyle ilgili çalışmalar, sosyoloji, siyasal bilimler, ekonomi ve antropoloji gibi alanlarda önemli araştırma odakları oluşturmuştur. Bu kapsamda, karşılaştırmalı makrososyolojik çalışmalar, değişik uygarlıkların dinamikleri, modern ve modern-öncesi, Batılı ve Batılı olmayan uygarlıkları arasındaki ilişkiler ve karşıtlıklar ile tarihsel süreç içinde ilerleme gibi konularda yeniden bir ilgi uyanışı olmuştur.⁶⁵

Modernleşme konusunda, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD’li sosyal bilimcilerin, öncülüğünde toplumsal değişim süreçlerini açıklamada kullanılan bazı temel yaklaşımlar sosyal bilimler alanına egemen olmuştur. Bu yaklaşımların en önemli özelliklerinden biri, bilgi kuramı açısından pozitivist, tarih kuramı açısından ilerlemeci olmasıdır. Bu iki temel yaklaşım birlikte “modernleşme kuramı”nı oluşturmuştur.⁶⁶ Modernleşme kuramı, çoğunluğu Harvard Üniversitesi ve M.I.T. çevresinde yer alan sosyal bilimcilerin çabalarıyla ortaya çıkmıştır ve Talcott Parsons'ın modernleşme paradigmasının perde arkasındaki mimarı olduğu söylenebilir.⁶⁷ Marshall kuramının, ABD'deki bir grup gelişme uzmanının, Marksist toplumsal gelişme değerlendirmesine bir alternatif ortaya koyma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.⁶⁸ Modernleşme kuramı özellikle Batı uygarlığı dışında kalan toplumlarda meydana gelen değişimleri açıklamakta yararlanılan bir model olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹ Kuram, az gelişmiş ülkelerin toplumsal değişimi problemini

⁶⁵ S.N. Eisenstadt, “The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks”, **Atatürk and the Modernization of Turkey**, Ed. Jacob M. Landau, Westview Pr., Colorado, 1984, s.3

⁶⁶ Mithat Baydur, “Modernleşme Bağlamında Tanzimat”, **Türkiye Günlüğü**, sayı:31, 1994, s.89

⁶⁷ Altun, a.g.e., s.98; Parsons'un görüşleri için Bkz. Talcott Parsons, **The Social System**, Routledge, London, 1970

⁶⁸ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev: O.Akınhay, D.Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999

⁶⁹ Baydur, a.g.m. s.89

merkeze alan ve zaman zaman Amerika'nın pratik siyasal gündemine etki edebilen bir paradigma olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰ Modernleşme kuramı, aslında bir üst kuram ve dayandığı yöntem de, parçalı bir yöntemdir. Modernleşme kuramı, toplumun genel alanlarını parçalara bölmekte ve bunlar için ayrı ayrı bilgi üretme gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Türkay'a göre, modernleşme kuramının dokusuna bakıldığında, Amerikan hegemonyasının meşruiyetini ve dolayısıyla kapitalizmin meşruiyetini sağlamaya dönük bir yapı ile karşı karşıya kalındığı görülebilmektedir.⁷¹

Modernleşme kuramının ortaya çıktığı ve etkin olduğu dönem 1950'li yıllardır.⁷² Kuram, Batı'da Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarıyla sonuçlanan paylaşım kavgalarının son bulmasına ve Batı içi dengenin yeniden kurulmasına paralel olarak Batı'nın kendisine güvenini kazandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan siyasi ve ekonomik kaosun bir sonucu olarak geliştirilen bunalım felsefelerinin aksine modernleşme kuramı, Batı'ya mevcut durumdan memnuniyet ve kendisine güven duygusu vermektedir.⁷³ Kuram bu yönüyle XIX.yy Batı düşüncesi ile benzerlikler göstermektedir. XIX.yy Batı düşüncesinde egemen olan evrimci, ilerlemeci toplumsal değişme anlayışı, XX.yy'da modernleşme kuramı ile yeniden canlılık kazanmaktadır. XIX.yy'da ilkel toplumlardan uygar Batılı toplumlara doğru olan toplumsal değişimin yönü, modernleşme kuramında geleneksel toplumların modern Batılı toplumlara doğru evrilmeleri şekline dönüşmektedir.⁷⁴ Altun'a göre, Batı'nın model alınması suretiyle tüm dünya toplumlarının modernleşebileceğini varsayan ve Amerika'yı modernliğin temsilcisi

⁷⁰ Altun, a.g.e., s.13

⁷¹ Mehmet Türkay, "Amerikan Hegemonyası ile Çizili bir Sosyal Bilim", Kozmopolit Dergisi, sayı:10, Temmuz, Ağustos 2003, <http://www.kozmopolit.com/No15/Dosya/mtuerkayTR.html> (21.11.2004)

⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Samuel Huntington, **The Change to Change: Modernization, Development and Politics**, 1971, s.283-322

⁷³ Konuyu dinsel açıdan değerlendiren Hodgson, 1800'lerde Batı Avrupa'da yaşanan Büyük Modern Değişim olarak adlandırdığı olayın sonuçlarını yorumlarken, "Yaşananlar Müslümanların kendi imajını ciddi bir şekilde zaafa uğratmıştı. Artık dünya hakimiyeti Müslümanlarda değildi. Hristiyanlar, birdenbire dünyanın efendisi konumuna gelmişlerdi. Bu durum, Müslümanlar için keskin bir manevi yenilgi iken Avrupalılar için özgüvenlerini kazanmaktı" demektedir. Bkz.Hudgson, a.g.e., s.335

⁷⁴ İsmail Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Sayı:1, İstanbul, 1989, s.296-297

olarak⁷⁵ sunan bir toplumsal değişme yaklaşımı olan Modernleşme kuramı, büyük oranda yapısal işlevselciliğin kuramsal öncüllerine yaslanmakta ve toplumların gelenekten modernliğe doğru yaşanan evrensel sürece muhatap oldukları takdirde gelişebileceklerini söylemektedir. Bir değişme ve gelişme kuramı olan modernleşme kuramı, toplumların modern ekonomik gelişme aşamasına ulaşmaları için kültürel ve toplumsal bir değişim sürecine ihtiyaç duydukları yönünde bir inanca dayanmaktadır.⁷⁶

Tarihi gelişimi içinde, modernleşme kuramının temel özellikleri şöyle belirtilebilir;

- Tek bir sistem ve ortak payda,
- Batının üstünlüğünün tartışılmazlığı,
- Doğu'nun sistemle bütünleştirilmesi.

Buradaki tek sistem, Batı sistemidir. Ortak payda endüstridir. Bu ortak payda etrafında kısmi çıkarlarla Doğu sisteme bağlanırken, endüstrileşmeyi daha önce gerçekleştirmiş olan Batı'nın üstünlüğü ve öncüllüğü de vurgulanmaktadır. Endüstrileşme, ulaşılması gereken bir süreç olarak alınınca, Doğu da sisteme katılmak için çaba gösteren toplumlar şeklinde değerlendirilmektedir.⁷⁷

Sosyal bilimler alanında 1950'lerde ve 1960'larda ilgi konusu olan ve karşılaştırmalı çalışmalar sonucu ortaya çıkan araştırmalar, öncelikle geleneksel ve modern toplumlar arasındaki farklılıkları belirlemeye yönelmiştir.

⁷⁵ Türkay, bu yaklaşıma kanıt olarak, modernleşme kuramının öncüsü kabul edilen Samuel Huntington'un II.Dünya Savaşı sonrası için "Biz Amerikan bayrağının peşine takıldık" söylemini kullanmasını göstermekte ve bir sosyal bilimci olarak Amerikan bayrağının peşine takılmanın önemli bir mesele olduğunu ve bunun iktidar ilişkileri içinde anlam kazandığını söylemektedir.

Bkz. Türkay, a.g.m

⁷⁶ Altun, a.g.e., s.26

⁷⁷ Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", a.g.e., s.295

II.2. Kurama Yöneltilen Eleştiriler

Eleştiriler, öncelikle kuramın kendisi hakkında eleştiriler, daha sonra ise, kuramın içeriğine yönelik eleştiriler olmak üzere iki bölümde incelenebilmektedir.

Kurama yönelik eleştirilerde, 19.yüzyılın Batıya olan dönüşümünün adı, modern topluma geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Batı artık varolan üstünlüğünün devamını sağlayabilmek ve kendisine karşı oluşan tepkileri yumuşatabilmek için, modernleşme adı verilen bir kuram ortaya çıkarmıştır.⁷⁸ Yine Batı'nın konumunu ve icraatlarını meşrulaştıran, ideolojik olduğu gerekçesiyle ya da sömürgecilikle olan ilişkisi nedeniyle eleştirilen oryantalizme hakim olan temel zihniyet ve düşünce biçiminin, günümüz sosyal bilimlerinde tartışılmakta olan diğer kuramların yanında modernleşme kuramında varlığını sürdürdüğü dile getirilmektedir.⁷⁹

Şeriat ve Bulaç, modernleşmeyi, Batılı olmayan toplumları Batı hegemonyasına sokacak bir plan olarak değerlendirmekte, Batıdan kaynaklanan Modernleşme Kuramlarının, modernleşme sürecine giren geleneksel toplumlarda çatışma ve kargaşaya neden olduğunu belirtmektedirler.⁸⁰

1950'li yıllarda ve 1960'lı yılların başlarında yapılan araştırmalar ile dünya sahnesinde görülen gelişmeler açıkça göstermiştir ki, yukarıda analiz edilen değişik varsayımlar, birçok modern ve modernleşmekte olan toplumdaki belirli değişimleri açıklamaya yetmediği gibi bu toplumların içinde oluşan kurumsal kümeleşmelerin oluşumunu da açıklayamamaktadır.

İçerik açısından, Kuram, 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarından itibaren sarsıcı eleştirilere muhatap olmuş ve egemen söylem olma özelliğini yitirmiştir. Bu dönemde artık, kapitalist endüstrileşmenin olumsuz yanlarına dikkat çekilmekte ve Batılı

⁷⁸ İsmail Coşkun, **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s.295

⁷⁹ Yücel Bulut, a.g.e., s.VIII

⁸⁰ Nilüfer Göle, **Melez Desenler**, Metis Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 2002, s.27

toplumlarca finanse edilen ve toplumsal ilerlemeyi ve ekonomik büyümeyi sağlamakta başarısız olan kalkınma planları yoğun bir biçimde eleştirilmektedir.⁸¹

Touraine, ilerlemenin, bolluk, özgürlük ve eşitliğe doğru bir gidiş olduğu ve bu üç amacın birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu fikrinin, tarihin sürekli bir biçimde çürüttüğü bir ideolojiden başka bir şey olmadığını söylemektedir. Daha radikal eleştirmenlere göre, aklın saltanatı diye adlandırılan şey aslında sistemin aktörler üzerindeki, sürekli artan baskısı ve normalleştirme ve standartlaştırma eğilimidir. Bu egemenlik, kimi zaman daha liberal bir biçimde, kimi zaman ise otoriter bir biçimde hayata geçer ama her durumda bu modernlik, öznenin özgürlüğünü davet ettiğinde bile, tek tek insanların, bütünün çıkarlarına boyun eğmesini amaçlar.

Bu eleştirilere Batı, bu iradeci akılcılıktan, bu aydınlatıcı destopluktan uzun süredir, Fransız Devriminin Terör'e dönüşmesinden itibaren sakındığını belirterek karşılık vermektedir. Gerçekten de Batı, yavaş yavaş, evrene ve insanın eylemliliğine ilişkin akılcı görüşün yerine, daha alçakgönüllü ve tamamen araçsal bir akılcılık yaklaşımını koymuştur. En sert biçiminden, en yumuşak, en iddiasız biçimine kadar modernlik düşüncesi, araçsal akılcılığın zaferi ile tanımlandığı ölçüde, özgürleştirme ve yaratım gücünü yitirmiştir.

Eğer geleneğe ve topluluk düzenine geri dönüş istenmiyorsa, modernliğin yeni tanımını ve çoğu zaman, aklın ve dünyevileştirmenin hem gerekli, hem özgürleştirici yükselişine indirgenen "modern" tarihin yeni bir yorumunu aramak gerekecektir. Madem ki modernlik yalnızca akılcılaştırma ile tanımlanamıyor ve madem ki, bunun tam tersine, modernliği aralıksız değişimlerin bir akımı olarak sunan görüş, iktidarın mantığını ve kültürel kimliklerin direnişini fazlasıyla önemsiz görmektedir, bu durumda Touraine'e göre, modernlik, Akıl'la Özne'nin, akılcılaştırmayla özneleştirilenin, Rönesans ruhuyla

⁸¹ Bercrombie, Hill ve Turner, Dictionary of Sociology, s.234'den aktaran Altun, a.g.e., s.26-27

reform ruhunun, bilimle özgürlüğün gerilimlerle bağlı bağlantısı olarak yeniden tanımlanmalıdır.⁸²

II.2.1. Batı Dışı Toplumların Modernleşmesi

Modern olmak, özellikle Batı dışı dünya için bir öykünme, benzeme isteği veya zorunluluğu olarak XIX.yüzyılın başlarında ortaya çıkıp, günümüze kadar devam eden tarihi bir yönelimdir. Yılmaz'ın deyimiyle, modernleşme olarak adlandırılan bu yönelim, Batı Avrupa'nın model oluşturduğu kabulünden hareket ederek, diğer toplumların bu modeli izleyerek ilerleyebileceği öngörüsüne dayanmaktadır. Doğal olarak da, her toplumun tarihsel gelişmişlik düzeyleri birbirinden farklıdır.⁸³ Modernleşmenin iki boyutu da içerdiği, yani modern yapının geleneksel yapıyı dışlamadığı görüşünde olan Heper'e göre, batı dışı toplumların modernleşmesi, batının yaşam biçimini aynen kabul etmekle değil, toplumlara özgü belli değişkenlerdeki farklılıklarla mümkün olabilmektedir. Her toplumun modernleşmesi, modernliğin ortak paydaları dışında kendine has çizgiler oluşturmuştur. Batı dışı toplumlar, sahip oldukları geleneklere ve önceliklere dayanarak, birbirinden farklı direnç hatları, birbirinden farklı sentezler ve tarihin önlerine koyduğu tesadüflerle farklı modernleşme yöntemleri ortaya koymuşlardır.⁸⁴ Türköne'ye göre, modernite adı verilen dış dinamikle harekete geçen toplumlar, aldıkları bu kumaştan kendilerine bir elbise dikmeye çalışmaktadırlar. Modernleşme yoluna giren her toplumun kendine has bir tarzılığı vardır ve sonuçta her toplumun modernleşmesi “kendine göre”dir.⁸⁵ Nitekim, zamanla birçok ülkede, modernleşmenin geleneksel semboller korunarak başarıyla gerçekleştiği, hatta geleneklere bağlı aydınlar tarafından bile bunun desteklendiği daha çok anlaşılmaya başlanmıştır. Bu gibi ülkelerde birçok geleneksel simge (Japon İmparatoru, Britanya'da

⁸² Bkz. Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, Çev: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 2004

⁸³ Mustafa Yılmaz, “Açış Konuşmaları”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?**, Ed: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2005, s.4

⁸⁴ Türköne, a.g.e., s.9

⁸⁵ Türköne, “Tanzimat'ın sonu”, **Türkiye Günlüğü**, sayı:20, 1992, s.40

kraliyet sembolleri, Hollanda'da taşralı yaşam biçimi) korunmuş hatta daha güçlendirilmiştir. Diğer bazı ülkelerde ise, örneğin Rusya'da geleneksel semboller önceleri küçümsense bile, modernleşen aydınlar, tereddütle de olsa, bu sembolleri yaşatmaya çalışmışlardır.⁸⁶ Bunu Trimberger şöyle yorumlamaktadır. Modernleşme ve sömürgeleşmenin eş anlamlı görülmesinden dolayı tam sömürgeleşmemiş Japonya, Rusya, Osmanlı/Türkiye ve İran gibi Batı dışı toplumlar, iki açılımlı bir modernleşme siyasetini hayata geçirmeye çalışmışlardır. Bu siyaset, tarihi kimliklerini koruyarak Batılı gibi olmak'tır.⁸⁷ Buna karşın, Etyopya ve Afganistan gibi bazı toplumlar hemen hemen tamamen geleneksel kalırlarken, ABD ve eski SSCB gibi bazı ülkeler modernliğin temsilcisi haline gelmişlerdir.

Modernleşme eleştirilerinde Weber, Batının tarihsel gelişimini rasyonellik ve rasyonelleşmeye doğru bir gidiş olarak ele alırken, artan hesaplılık ve sistematik denetimin bireysel insiyatifi ve geleneksel bağlılıkları zayıflatacağını, ortaya çıkan bürokratik denetim ve gözetimle toplumsal ilişkilerin kişisellikten uzaklaşacağı ve resmiyet kazanacağını, bu süreçte hukukun da rasyonelleşeceğini belirtmektedir. Sonuçta da modernleşmenin bir parçalanma getireceğini söylemektedir.⁸⁸ Schumpeter, Marx ve Adorno gibi düşünürler de Batı uygarlığının ürettiği bu tecrübeyi "yaratıcı tahrip" şeklinde özetlemektedirler.⁸⁹ Ancak modernleşme sürecinde geleneksel kültür ve yapı tamamen ortadan kalkmamakta, bunun yanı sıra, geleneksel yapı ve kültürün tahribi de kendiliğinden modernliği üretmemektedir. Modernleşme sürecine yönelik olarak gelişmekte olan ülkelerde, genellikle iki tavır ortaya çıkmaktadır. Bunlar; geleneksel tavır ve modern tavidir. Geleneksel olanlar, geleneksel toplumun devamını savunurken, modernler, batıyı bütün olarak alma taraftarıdır. Bunun yanında, seçmeci bir tavırla

⁸⁶ Eisenstadt, a.g.m., s.6

⁸⁷ Ellen Kay Trimberger, **Tepeden İnmeci Devrimler**, Çev: Fatih Uslu, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2003, s.114; Celal Metin, **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2006, s.59

⁸⁸ Aytekin Yılmaz, a.g.e., s.78; Ayrıntılı bilgi için bkz., Bryan S. Turner, **Weber and Islam: a critical study**, Routledge & Kegan Paul, London 1974

⁸⁹ Kaplan, a.g.m., s.86

batı medeniyetinin bazı olumlu yönlerini, özellikle teknik unsurlarını almak ve kültür gibi istenmeyen bazı unsurlarını reddetmek taraftarı olanlar da belirmektedir.⁹⁰

Hudgson, 1950'lerde modernleşme kuramının Avrupa merkeziliği yaklaşımını terkederek, modernliğin küresel bir süreç olduğunu söylemiştir. Ona göre, modernlik, ateşli silahların XVI.yüzyılda ortaya çıkışından sonra, bütün şehirleşmiş toplumlar boyunca teknik uzmanlaşmanın artan ölçüde yayılmasının bir sonucudur. Modernlik yenilikler gerçekleştiği, özellikle Batıda ortaya çıkan, beşeri toplumsal örgütlenmenin seviyesinde ve biçiminde niteliksel bir değişimdir.⁹¹ Avrupa'da modernlik projesini geliştiren toplumsal hareketler, uğruna çabaladıkları özgürlüklerin örgütlü karşıtlarıyla çatışmaksızın elde edilemeyeceğinin farkında olmuşlardır. Bunların önde gelenleri de mutlakiyetçi devlet ile geç feodal dönemin aristokratik ve dinsel seçkinleridir. Bu hareketler, kendilerini uzun vadede kaçınılmaz olan bir ilerlemeyi savunan gruplar olarak sunmalarına karşın, yine de bu ilerlemeyi hala güçlü olan karşıtlarına dayatma ihtiyacı duymuşlardır.⁹²

Yaşanan mücadeleler sonucu, Batı modernleşmesi kendiliğinden, 400 yılda oluşmuş bir süreçtir. Batı dışındaki toplumlarda ise bunun müdahale ile yapılması gerekmiştir. Çünkü çok kısa bir sürede gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu süreç, toplumların bazen sömürgecilik yoluyla doğrudan modernleştirilmesi, bazen da modernleştirici bir ideolojiye sahip iktidar tarafından modernleştirilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. İkinci şekilde modernleşme çabası içine giren toplumlarda ya tek parti ya da askeri bir yönetim öne çıkmıştır. Bu şekilde gerçekleşen rejimler ise, modernleşme kuramına uygun olarak değerlendirilmektedir. Sömürgecilik yoluyla doğrudan modernleştirilen toplumlarda ise modernleşmenin yapısal ve kalıcı olduğunu söylemek zordur. Çünkü sömürge durumundan kurtularak bağımsızlığına kavuşan toplumlarda, birlik sağlanmadıkça, otorite kurulmadıkça, eşitlikçi bir yönlendirmeye gidilmedikçe, bağımsızlaşan toplumu sarsıntılardan, iç çelişki ve çatışmalardan

⁹⁰ AYTEKİN YILMAZ, a.g.e., s.24

⁹¹ HODGSON, a.g.e., s.24-27

⁹² Peter Wagner, **Modernliğin Sosyolojisi**, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2003 s.45

kurtarmak mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla bu toplumların temel sorunu modernleşme olarak görülmektedir.⁹³

Trimberger'in anlatımıyla, ister kendi iradesi isterse Batılı güçlerin elleri ile gerçekleşsin, modernleşme Batı dışı toplumlarda tepeden inme (çoğunlukla devlet eliyle) düzenlenen bir değişim süreci niteliğindedir.⁹⁴ Güçlü bir yönetim geleneği olan ve modernliğin baskısıyla bu yapılar çerçevesinde karşılaşan ülkelerde süreç devlet-merkezli, yukarıdan aşağıya seçkinler eliyle yürütülmüştür.⁹⁵ Batı dışı toplumların modernleşme tarihleri, ya siyasi seçkinlerin iradi zorlamasıyla ya da kaotik ama her durumda kendilerine özgü bir biçimde yeniden yazılmaktadır. Tarih zincirlerinin birbirinden kopukluğu, gelenek ile modernliğin birbirini beslememesi, rasyonalizmin sanayi medeniyetine, pozitivistimin bilime dönüşmemesi, ekonomik gelişme ile demokrasinin birarada gitmemesi, geçmişle bugünün kopukluğu, Batı dışı toplumların ortak özelliklerini oluşturmaktadır.⁹⁶

Konumuzun temelini oluşturan Türk modernleşmesine, yönetici seçkinlerin, gelişmiş bir toplumun kültürel modelinden hareketle toplumu yönlendirme istekleri damgasını vurmuştur.⁹⁷ Osmanlı İmparatorluğu eliti hem siyasal, hem de ideolojik bakımdan reformu tepeden tabana inen bir süreç olarak kavramışlardır. Temel varsayımları ise, ortamın ve kurumların değişmesi halinde, bireylerin davranışlarının kolayca biçimlendirileceği düşüncesi olmuştur.⁹⁸ Göle'nin "azgelişmiş toplum" kavramı yerine kullandığı "tarihselciliği zayıf bir toplum"da, yani yeninin –ekonomik, kültürel yada bilimsel- içsel ve yapısal bir süreç olarak ortaya çıkamadığı bir toplumda, yönetici seçkinlerin iradeleri, modernleşmeci ideolojiler aracılığıyla toplumu yönlendirmede

⁹³ Kasım Özkulluk, Nasıl Bir Modernleşme, <http://www.qafqaz.edu.az/journal/nasilbir-modernlesme.pdf> (13.12.2004)

⁹⁴ Trimberger, a.g.e., s.20

⁹⁵ Yılmaz, a.g.e., s.4

⁹⁶ Nilüfer Göle, **Mühendisler ve İdeoloji**, Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s.12

⁹⁷ A.g.e., s.20

⁹⁸ Reşat Kasaba, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", **Türkiye'de Moderleşme ve Ulusal Kimlik**, Ed:Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1999, S.22

ağırlık kazanmaktadır. Bu yönlendirişin hareket noktası ise, “piyasa ekonomisinin karmaşıklığı” değil, pozitivistlerin “düzen içinde değişim” ilkesidir. Bu bağlamda, modernleşme sürecinin üç temel ayağını laikleşme, “jakoben” (merkeziyetçi) gelenek ve pozitivist yaklaşım oluşturmaktadır. Göle’nin, Türk modernleşmesi konusunda “tarihsel geç kalmışlık bilincine Batıcılık kaygısı ile cevap verir”⁹⁹ yaklaşımı, çalışmamızın diğer ayağını oluşturan Rus modernleşmesi için de geçerli görünmektedir.

Rusya ve Türkiye gibi ülkelerde modernleşme yolunda adımlar atılmış, ancak modernliğin bakış açısını kavrama, eş zamanlı gerçekleşmemiştir. Çoğu kez kurumsal yenilikler yapılırken, Batılı kurumlar aynen alınmış, varolan kurumsal yapıların buna nasıl tepki vereceği hesaplanmamıştır. Zaman içinde büyüyen eğitimli kesim ve yaşanan ekonomik gelişmeler, toplumsal, siyasal ve kültürel yapıların değişimini talep eden ve modernleşmeyi zorunlu gören ideolojik hareketleri yaratmıştır. Bu modernleşmeci politik tutumlar devletin yeniden tanımlanmasını, rejim değişimini, sosyo-ekonomik ilişkilerin yeniden belirlenmesini, toplumsal ve siyasal bütünleşmeyi ve ideoloji oluşumunu talep etmişlerdir. Black, ilk çağdaşlaşan toplumların sınır komşuları olan Ruslar ve Türklerin bulunduğu coğrafyada modernleşmenin etkisini denetleyebilecek güçlü merkezi yapıların varlığına işaret etmekte ve eğer bağımsız varlıklarını sürdürmek istiyorlarsa, Batılı yöntemleri kabul etmek zorunda olduklarını anlayan uzak görüşlü yönetimlere sahip olduklarını söylemektedir.¹⁰⁰

Modernleşmede önemli bir kavram olan milliyetçilik konusuna da değinmek gerekmektedir. Modernleşmenin sağlıklı ve dengeli olabilmesi için, öncelikle millet olma sürecinin sosyolojik anlamda gerçekleştirilmesi gereklidir. Ulus, modernliğin siyasal biçimidir çünkü geleneklerin, göreneklerin ve ayrıcalıkların yerine bütünleşmiş, aklın ilkelerinden esinlenen yasa tarafından yeniden yapılanmış bir ulusal boyutu koyar. Modernist sav en güçlü ifadesini ulus örneğinde bulmuş ama aynı zamanda da en çok bu alanda direnişlerle karşılaşmıştır. Bu sav, Fransa’da geniş çapta benimsenmiştir. Ulusu bir

⁹⁹ Göle, a.g.e., s.20-21

¹⁰⁰ Black, 74-76; Metin, a.g.t., s.35

siyasal birlikle bir kültürün ilişkisi olarak tanımlayan İngiliz yazar Gellner, modern sanayi toplumlarının nasıl ulusal bir kültüre, yani ulus tarafından ve ulus için yaratılmış, değişikliklere direnen geleneksel ve yerel kültürlerin dışına taşan bir kültüre gereksindiğini gösterir. Ulusu kuran, ulusal bir kültürün mevcudiyeti değildir. Ulusal kültürü, özellikle okul aracılığıyla yaratan, ulusal devlettir. Bu ulusal kültürün kolektif bilinci yaratma rolünü yüklediği Durkheim'cı bir görüştür. Devlet, okul, kamu idaresi ve ordu sayesinde, daha önceden hazırlanmış bir kültürü, özellikle de ulusal dil haline gelen bir dili yayar, genelleştirir, dayatır. Bu akılcı, özellikle de modernist bir yaklaşımdır ve temel amacı, siyaseti ulusun ya da halkın hizmetine sunma iddiasında olan milliyetçilik ve halkçılıklarla mücadele etmektir. Bu genel sav yine de güçlü eleştirilerle karşılaşır, çünkü ticari ve sınai modernlik, ulus fikrinden çok evrenselci üretim, akılcılaştırma ve piyasa fikirlerine davetiye çıkarır ve birçok yönetici seçkin, özellikle ülkelerini uluslararası mübadele ağına dahil etmeye çalışıp bunu yapabilmek için de kimi iktisadi, toplumsal ve kültürel yaşam biçimleriyle mücadele etmişlerdir. Çoğu zaman bilgi üreten ve yayanlar da milliyetçiliğe baş kaldırmışlardır.

Modernlik ve modernleşme, toplum ve devlet, iktisadi gelişmenin merkezi boyutlarından uzaklaştığında birbirlerinden ayrılmaktadır, çünkü o zaman devlet modernliğin yöneticisi değil, yaratıcısına dönüşmekte ve ekonomi ile toplumu yine ulusal egemenlik adına modernleştirmektedir. Japonya gibi Almanya, İtalya ve onların ardından pek çok ülke de modernleşmeyle ulusal bir kültürün korunması ya oluşturulmasını bir tutmuşlardır. Tıpkı, kapitalist gelişme girişiminde bulunanların toprak sahipleri olması gibi, modernliğe geç dönemde katılan ülkelerin kaynaklarını seferber etmesine olanak sağlayan da toplumun geleneksel özverileri olmuştur. Bu konuda etken olan milliyetçilik, geleceğe ve modernliğe hizmet etmek üzere geçmişin ve geleneğin seferber edilmesi anlamını taşımaktadır. Toprağın kültürü ya da kültürlerini modernlik rüzgarına açmakta, ama aynı zamanda da modern olmaktan çok modernleştirici olan bir ulusal varlık oluşturmaktadır. Böylece ülke, modernliğin merkezlerinden ne kadar uzaktaysa ve yabancı bir emperyalizmin ne kadar tehdidi altındaysa, milliyetçilik

kökenlerine ve geleneklerine o kadar bağlanmaktadır. Görüldüğü üzere, ulus, modernliğin siyasal çehresi değil, modernleşmenin temel aktörü niteliği taşımaktadır.

Merkezden kenarlara doğru olan bu bakışın yanısıra, kenarların merkeze olan bakışını yansıtması açısından: bir Afrikalı ya da Latin Amerikalı, İngiltere'den Fransa'dan ya da Amerika'dan kendisine ulaşan her şeyin modernliğin bir ifadesi olduğundan kuşku duymaktadır. Oralardan gelenlerin aynı zamanda, çoğunlukla sömürgeci bir denetim, en basitinden de yabancı kültür modellerinin dayatılması olduğunu düşünmektedir.

Günümüzde bu modernleştirici milliyetçilikler de artık aşılmış durumdadır çünkü ekonomi de kültür de giderek uluslar-aşırı bir nitelik almıştır. Bu durum, uzun zamandan beri modernleşmeyle milliyetçilik arasında daha şiddetli bir kopmayı getirmektedir.¹⁰¹

II.2.2. Günümüzde Yaşanan Tartışmalar

Yeni gelişmeler göstermiştir ki, kentleşme ve sanayileşme gibi oluşumlardan ortaya çıkan ortak sorunların analizinde eski kuramların gerçekten büyük önemi olmuştur, ancak farklı toplumlarda farklılıklar gösterdiğinden ve toplumlarda krizler olduğundan, bu kuramlar belirli kurumların sorunlarla nasıl baş edebildiklerini veya krizleri nasıl çözdüklerini açıklamaya yeterli olmamaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak, modernleşmenin "çöküşü" ve "politik çürümüşlük" gibi kavramlar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁰²

Toplumsal kuramın son dönemlerdeki gelişimi, geçirdiği değişim ve dönüşümleri ve bu bağlamda oluşan tartışmalar incelendiğinde, bu sürece damgasını vuran ve hala da yaygınlaşarak vurmaya devam etmekte olan anahtar kavramın "modernite" olduğu görülebilmektedir. Akademik ve kamusal söylem içindeki 1980'li yıllarda yaşanan "postmodernite" tartışması ve bu tartışmanın 1990'lı yıllarda yerini alan "globalleşme"

¹⁰¹ Touraine, a.g.e., s. 156-160

¹⁰² Landau, a.g.e., s.25

tartışması, aralarındaki farklılıklara rağmen, “modernite” sorusuna endeksli tartışmalar olmuşlardır. Ve temelde söylenebilir ki, bu tartışmalar içinde esas tartışılan toplumsal olgu, yada kendisine yanıt aranan soru, modernitedir.¹⁰³

Akademik dünya içinde 1980’li yılları simgeleyen postmodernite kavramı, ilk önce modernitenin bitimi savı ile ortaya çıkmış ve kendisini “yeni” olan bir durum, bir dönem, bir toplum, bir epistemoloji, bir sanat, bir meta-söylem olarak sunmuştur. Ancak zaman içinde, bittiği iddia edilen modernite, esas tartışılması gereken sorun olarak gündeme gelmiş ve akademik söylemin odak noktası olmuştur. Benzer biçimde, 1990’lı yıllar “globalleşme” (küreselleşme) tartışmasına sahne olmuştur. Globalleşme süreçlerinin ulus-devlet, ulusal ekonomi ve ulusal-kimlik üzerine yaptığı etkilerin ve bu etkiler içinde oluşan değişimlerin, bu değişimlere karşı geliştirilen direncin (mücadelenin) farklı çözümlenmelerini, açıklamalarını ve kuramsallaştırılmalarını içeren tartışma, ilk önce “globalleşme nedir” sorusuna yanıt aramıştır. Fakat, farklı, karmaşık ve çelişkili tarihsel süreçlerinin bir eklemleme biçimi olarak adlandırabileceğimiz globalleşme olgusunu tek bir tanım içinde kullanmanın taşıdığı indirgemecilik, özcülük ve işlevselcilik gibi sorunlar, globalleşme tartışmasını yeni bir düzleme taşımıştır. Bu düzlem, modernite düzlemi, daha somut olarak söylersek modernite-globalleşme ilişkisinin tarihsel, toplumbilimsel ve felsefi çözümlenmesi girişimidir. Böylece globalleşme tartışması, özellikle kültürel düzeyde, 1990’lı yılların sonuna yaklaşırken “alternatif modernite”, “global moderniteler”, “farklı moderniteler”, “batı dışı modernite” v.b. kavramsallaşmalar temelinde götürülen bir “modernite tartışması”na dönüşmüştür.¹⁰⁴ Modernliğin tamamlanmadığını vurgulayan Habermas, “bir proje olarak modernlik”ten bahsetmektedir.¹⁰⁵ Ancak modernliğe yeni bir söylemsel meşruiyet aramanın, Batı dışına karşı Batının kendini meşru bir zeminde konumlandırma çabası olduğu da iddia

¹⁰³ F. Dallmayr, *Alternative Visions*, Rowman and Littlefield, Lanham, 1998'den aktaran Fuat Keyman, “Şerif Mardin, Toplumsal Kuram ve Türk Modernitesini Anlamak”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, sayı:16, ekim 2001

¹⁰⁴ Bu kavramların açılımı için bkz. E.F.Keyman, **Türkiye’de Devlet Sorunu: Globalleşme, Modernite ve Radikal Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Jürgen Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, **Postmodernizm**, Der: Necmi Zeka, Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994.

edilebilmektedir.¹⁰⁶ Sonuç olarak görülmektedir ki, globalleşme süreçleri ışığında moderniteyi tarihsel olarak yeniden düşünmek, toplumsal kuramın merkezine oturan yeni bir ilgi odağı konumuna gelmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Demirhan, a.g.e., s.105

¹⁰⁷ Keyman, a.g.m., s. 9

2. BÖLÜM

RUS MODERNLEŞMESİNİN ARKA PLANI VE TÜRKLER

I. RUSYA'NIN JEOPOLİTİK YAPISI VE TÜRKLER

I.1. Bozkır Medeniyeti ve Rusya'nın Oluşumuna Etkisi

Tarih, çağdaş kavramı içinde, başlıca ulus devletler ya da büyük klasik imparatorluklar görünümünde yazılmıştır. Mançurya uçlarından Ukrayna'ya kadar bozkırlar boyunca uzanan ve Macaristan'ın bol otlu ovalarında son bulan Orta Kuşak Avrasya'nın coğrafi bütünlüğüyle çok az ilgilenilmiştir. Oysa Avrasya Orta Kuşağından çıkan, bazıları iki bin yıldan fazla bir süre dünya tarihini yönlendirmiş olan Attila, Cengiz Han ya da Timur gibi ünlü atlı, okçu fatihlerin kurmuş olduğu imparatorlukların kapladıkları alan sadece bozkır değil, tayganın yoğun çam türleri ile kaplı bir bölümdür aynı zamanda. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, sözkonusu alan, Amerika Birleşik Devletlerinden iki kat daha büyüktür.

Yukarı Asya, gerçekte, modern zamanlar olarak adlandırılan dönemin ortaya çıkışına kadar, Eskiçağ ve Ortaçağ dünyasının jeopolitik eksenini ve yönlendirici odağı olmuştur. Yukarı Asya'nın atlı okçuları, özellikle Cengiz Han döneminde, savaş sanatını lojistik, manevra, hareketlilik, toplanma, vuruş bakımlarından mükemmel bir dereceye ulaştırmışlardır.¹⁰⁸ Doğu Yukarı Asya, bu ulusların çoğunluğunun ve özellikle de Türklerin coğrafi vatanıdır. Burada Türkçe konuşanlar başlıca rolü oynamaktadırlar.

¹⁰⁸ Bu nedenle batı, bu imparatorluklara barbar adını vermiştir. Çünkü barbar kelimesi, düzene uymayan anlamına gelmektedir. Batı'da bu mükemmelliğe ancak Napolyon'la erişilmiştir. Ayrıca, hareketlilik bakımından daha iyisini gerçekleştirebilmek için, II.Dünya Savaşı'nı beklemek gerekmiştir. Gerard Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar/Moğolistan'dan Tuna'ya**, Çev:Engin Sunar, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001, s.21

Literatürdeki yaygın görüşe göre, “Avrupa geniş anlamda V.yy’dan XIII.yy’a kadar¹⁰⁹ Hunların, Avarların, Bulgarların, Peçeneklerin, Kumanların ve Polovetslerin akınlarını, istilalarını görmüştür.”¹¹⁰

XIII.yüzyılın başında Doğu Asya bozkırlarından çıkarak bütün Asya kıtasını ve Doğu Avrupayı içine alan büyük bir istila ve fütihat hareketi meydana gelmiştir. Cengiz Han (1155-1227)’ın yönetimi altında gerçekleşen bu hareket, tarihin en büyük imparatorluklarından birinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Bu cihanşümül istila hareketi Türk tarihinde olduğu kadar dünya tarihinde de büyük yankılar yapmıştır. Türk tarihi bakımından önemi, Divanü Lügati’t-Türk’de adları geçen Uygur, Kıpçak, Karluk, Kırgız, Kalaç, Yağma, Çigil, Ağaçeri, Bulgar, Başkurt vb. tarihi Türk illeri, kendi geleneksel bünyelerini kaybederek, yeni teşekkül eden Cuci, Çağatay ve İlhanlı Uluslarının temel unsurlarını teşkil etmişlerdir. Cengiz, Harezmşahlar üzerine yapmış olduğu batı seferinden dönerken oğlu Cuci Han’a Deşt-i Kıpçak ülkesini bırakmıştır. Cuci Han’ın ölümünden sonra, yönetim ikili idare tarzına göre ikiye ayrılmıştır. İdil Boyu ve Batı Deşt-i Kıpçak, Batu Han’ın yönetimine girmiştir. Ulusun bu bölümü Ak-Orda olarak adlandırılmış, zamanla Ak-Orda adı, Altın-Orda’ya dönüşmüştür.¹¹¹ XIV.yüzyılda Altın Ordu’da Türkçe bir edebi dil kullanılmıştır.¹¹²

¹⁰⁹ Gerek Doğu ve Bizans kaynakları, gerekse Rus kroniklerine göre, XI.-XIII.yüzyıllar Tatar devri olarak adlandırılmaktadır. Yakubovsky, A. Yu, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev: Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s.3-6

¹¹⁰ Bu konuda Adji, bahsedilen tüm bu uygarlıkların tek bir millet olduğunu, Kıpçaklar olduğunu, ancak dünya tarihçiliğinin bunu kabul etmeyerek, yok sayarak, bu ayrımı yaptıklarını söylemektedir. Adji, a.g.e., s.54; “Peçenek, Polovets, Hun, İskit, Saka, Get, Mesaget ve Kıpçak adları, aynı milletin farklı adlandırılmalarıdır” a.g.e., s.X

¹¹¹ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976

¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz: W.D. Tiesenhausen, **Altınordu Devletine Ait Metinler**, Çev: İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941; Tizengauzen, B. Г.; **Sbornik Materialov, Otnocyaşihsiya k İstorii Zolotoy Ordu, İzbleçenie iz Soçineniy Arabskih**, T- I, 1884; Yakubovskiy, a.g.e., s.34; Bu Türkleşme ve Rusya konusunda, Adji, 1797 tarihinde basılmış “Rusya İmparatorluğunun Asilzade Soyunun Ortak Armaları” veya “Rusya İmparatorluğunun Seçere Kitabı”nı, ayrıca Baskakov’un kitabını göstermektedir. Bu etkiler konusundaki en önemli örnek ise Karamzin ailesinin soyadının anlamının Kara Mirza (Kırım Soyundan) olmasıdır. Ve onun deyişle “Rus soyunun başlangıç temelini Kıpçaklar atmıştır.” Adji, a.g.e., s. 281

Altın Ordu'da 1257 yılında Berke Han devrinde, Rus prensliklerinde, vergi ve haraca bağlı bütün halkın sayısını tayin ve tesbit etmek amacıyla sayım yapılmıştır.¹¹³ Bu sayım ve vergilerin toplanması sırasında yaşananlar sonucu halk arasında infial ve ayaklanmalar yaşanmıştır. 1259'da Novgorod ahalisi, 1262'de Rostov, Suzdal, Yaroslav gibi şehirlerde ayaklanmalar çıkmıştır. Bu hareketin Aleksandr Nevski'nin katılımıyla başladığı düşünülebilir.¹¹⁴

Özbek Han, Berke döneminde yayılmaya başlayan müslümanlığı resmi din durumuna getirmiştir. İç ayaklanmalar Altın Ordu'yu zayıflatmaya başlamıştır. Ardından Moskova knezi Dimitriy Donskoy, Mamay Mirza'yı 1380 yılında Kulikovo meydan savaşında yenmiştir.¹¹⁵ Moskova knezliği için bu savaşta alınan zaferden çok, Tatarları da yenebileceklerini anlamaları önemli olmuştur.¹¹⁶ Ancak, gerçekte, Knez Dimitri galip gelmesine rağmen en iyi knezlerini ve ordusunun büyük bir kısmını kaybetmiş, hatta Altın Ordu'ya vergi ödemek ve Saray'dan yarlıg almak zorunda kalmıştır.¹¹⁷ Bu

¹¹³ Fahreddin, a.g.e., s.20; Altın Ordu hakkında bkz. B. Grekov; **Altın Urda: (Juji ulusning XIII-XIV asrda tarihining oçerki)**, Toşkent, «Samarkand», 1940; Grekov, B. D., A.Yu. Yakubovskiy; «**Altın Urda va Uning Kulaşı**», Toşkent, «Ukuvpeddavnaş», 1956; Romaskeviç, A. A, Volin, S. L.; **Sbornik Materialov, Otnosyaşihsiya k İstorii Zolotoy Ordu, İzvileçeniye iz Soçineniy Arabskih**, Tom II, AN SSSR, Moskva – Leningrad; 1941

¹¹⁴ Sovyetler Birliği döneminde çevrilmiş olan ve XIII.yüzyılda Ruslar için büyük tehlike oluşturan Tatar ve Almanlara karşı olan mücadeleyi anlatan bir filmde Prens Nevski, bütün Rus halkını istilacılara karşı direnişe çağırmakta ve Rus halkını birleştirmektedir. **Alexander Newsky**, VCD, Yön: Sergei Eisenstein, 1938

¹¹⁵Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi, s.781, Rizaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, çev: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s.63-66

¹¹⁶ "Tatar" kelimesi, on üçüncü yüzyılda "Moğol" kelimesinin yerine kullanılmıştır. Moğol (Tatar) hakimiyetinde olarak Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış olan Türkler, siyasî yafta olarak "Tatar" diye anılır hale gelmişlerdir.. Daha sonraları Rusya'da ve Avrupa'da, Osmanlılar dışındaki bütün Türk halklarına Tatar dendiğini görüyoruz. Mehmet Maksudoğlu, "Tatarlar Kimdir", **Emel Dergisi**, Sayı:214, Mayıs-Haziran 1996, s.22-29; Encarta Dictionary'nin tatar maddesinin karşılığı şöyledir: "Doğu Orta Asya orjinli, Sibiry, Rusya ve Ukrayna'yı içine alan dev bir imparatorluk kurmuş olan toplumun üyeleri", <http://encarta.msn.com/encnet/features/dictionary/dictionaryhome.aspx> (13.12.2004); Adji, Moskova idaresinin, kendisi Moğolların mirasçısı olarak görmesi ve göstermek istemesi nedeniyle, tatarlar lakabını ortaya attığını ve bunun, beyaz Moğollar ile karıştırmamak için kullanılan iğrenç bir lakap olduğunu belirtmektedir. Bu tanımlama kapsamında bütün Kıpçaklar Tatar olmuşlardır. Adji, a.g.e., s. 274

¹¹⁷ Yarlıg; Eski Türk Devletlerinde hükümdar buyruğu ya da ferman yazısı. Tabi hükümdarlar yetkilerini, Hanlar tarafından verilen Yarlıglarla onaylatmak zorundaydılar. Fahreddin, a.g.e.,

karışıklıklardan yararlanan Akordu hanı Toktamış, Altın Ordu hanlığını ele geçirmeyi başarmıştır. Toktamış, Altın Ordu'yu bir kez daha önemli bir güç durumuna getirmiştir. Ancak, Timur ile mücadeleye girişmesi, Altın Ordu'yu kolay kolay kendisini toplayamayacak biçimde sarsmıştır. Timur, Toktamış'ı Saray'dan kaçmak zorunda bırakmış, Saray dahil birçok kenti yakıp yıkmıştır.¹¹⁸

Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğunda, I.Bayezid'in (1389-1402) saltanatında, Osmanlı hükümdarı kendini Anadolu'nun meşru efendisi olarak görmeye başlamıştır. Anadolu Seçuklu sultanlarının taşıdığı Sultanü-r Rum ünvanını kendisine verilmesi için Mısır'daki Halife'ye başvurmuştur. Fakat o sırada doğuda, eski İmparatorluğu İslami bir kisve altında canlandırmak düşüncesiyle Timur ortaya çıkmış ve tüm Anadolu üzerinde hükümlanlık iddiasında bulunmuştur.¹¹⁹ Timur, Yıldırım Bayezid ile 1402 yılında Ankara yakınlarında yapmış olduğu savaş sonrasında, Osmanlılar yenilmiş, Yıldırım tutsak edilmiştir. Ankara Savaşı, Osmanlı Devleti'nin on yıldan fazla sürecek bir fetret devrine girmesi, Anadolu ve Rumeli'nde elde ettiği üstünlüğü ve bazı bölgeleri kaybetmesi, Bizans İmparatorluğunun bir süre daha yaşaması ve eski Anadolu beyliklerinin yeniden canlandırılması ile sonuçlanmıştır.¹²⁰

Timur seferinden sonra Altın Ordu şehirleri, zanaat ve ticaret bakımlarından kesin olarak gerilemeye yüz tutmuştur. Üretim kuvvetleri dağılmıştır. Bu şartlar altında feodal Rus prensliklerinin merkezîyetçi bir devlet halinde birleşmeleri, Altın Ordu'nun dağılması için kuvvetli bir araç oluşturmuş ve Rusya'nın tarihi gelişimini kolaylaştırmıştır.¹²¹ Edige Mirza'nın 1419 yılında ölmesinden sonra Altın Ordu'nun

s.66; Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İstanbul, 1940

¹¹⁸ Timur, hakiki bir Türk milli siyaseti gütmüş, onun zamanında Türkçe, Uygur harfleri ile yazılmıştır. Togan, a.g.e., s.104; Bkz. İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991; Timur İmparatorluğu'nun haritası slayt 6 ve Timur'un Semerkant'taki mezarı slayt 7'da ekte verilmiştir.

¹¹⁹ İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler" Türkler, s.65-66

¹²⁰ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi: Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl**, Çev: Galip Üstün, Milliyet Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 1991, s.261; Necdet Sakaoğu, **Bu Mülkün Sultanları**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.66

¹²¹ Yakubovskiy, a.g.e., s.193

dağılıma süreci hızlanmıştır. Uluğ Muhammet, Orta İdil bölgesinde 1437 yılında Kazan Hanlığını kurmuştur. Kırım'da Hacı Giray, Altın Ordu'dan ayrılmıştır. Ahmet Han'ın öldürülmesinden sonra oğulları arasında taht kavgası başlamış, sonunda Kırım hanı Mengli Giray, 1502 yılında Ahmet Han'ın oğullarından Şeyh Ahmet'i bozguna uğratarak Altın Ordu devletine son vermiştir. Altın Ordu devletinin dağılmasından sonra Kırım, Kazan, Astrahan, Sibir ve Nogay hanlıkları ortaya çıkmıştır.¹²²

Ruslar iki yüz elli yıl kadar Altın Ordu egemenliğinde yaşamışlar, bu durum Rusya tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu süre içinde Altın Ordu'nun bağlısı durumundaki knezler, unvanlarını Altın Ordu Hanlarından almışlar ve ağır haraçlar ödemek zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte, Altın Ordu'nun ortodoks kilisesine tanıdığı dokunulmazlık sayesinde Ruslar direniş ve kurtuluş eylemlerini örgütleyebilmişlerdir.

1246'da Deşt-i Kıpçak'tan geçen İtalyan rahibi Plano Carpini, "bu halk kendi aralarında farklı idari ve hakimiyet bölgelerine veya kağanlıklara ayrılabilir, yüz şekilleri aynı ve ortak bir dil kullanmaktadırlar" diyerek Kıpçak'ta tek bir millet yaşadığına tanıklık etmiştir. Aynı zamanda Kıpçak bozkırlarındaki zenginliği şöyle anlatmıştır: "Deve, sığır, koyun, keçi ve at gibi hayvanları çoktur. Onlardaki kısrakların çokluğu, dünyanın hiçbir yerinde yoktur. Hükümdarlar, kumandanlar veya diğer ileri gelenler fazlasıyla altın, gümüş, ipek ve mücevhere sahiptirler."¹²³

¹²² Fahreddin, "Eski Rus tarihçilerinin "Deşt-i Kıpçak", Kazan ve Kırım Hanlıklarını "Tatar-Moğol" devletleri olarak adlandırmalarının sebebinin Türk halklarını birbirinden koparmak olduğu"nu belirtmektedir.; Fahreddin, a.g.e., s.20; Altın Ordu Devletinin Parçalanmasını gösteren slayt 8, ekte verilmiştir.

¹²³ Johann de Plano Carpini, **Moğol tarihi ve Seyahatname 1245-1247**, çev: Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon, s.33; Yakubovskiy, a.g.e., s.62-63,72

I.2. Modern Döneme Kadar Rusya ve Türkler

1462'den başlayarak kırk üç yıl boyunca hüküm sürmüş olan III.İvan, önce bütün Novgorod topraklarını Moskova'ya bağlamış ve Asya'ya sızmaya başlamıştır. 1480'den sonra, Altın Ordu'nun gerilmesinden yararlanarak vergi ödemeyi reddetmiştir. Litvanya'yı da yendikten sonra, "bütün Rusya'nın hükümdarı" ünvanını Litvanya büyük dükü de kabul etmiştir.

Aynı ölçüde önemli bir başka olay da III.İvan'ın Türklerle savaşırken ölen son Bizans imparatorununun yeğeni Sofiya Paleolog'la evlenmesi olmuştur. Sofiya'nın kocası üzerinde büyük etkisi olmuş, İstanbul'da olduğu biçimiyle otokratik devlet kavramının güçlenmesine yardım etmiştir. Saraya dinsel nitelikte, sıkı bir saygı kuralları bütünü yerleşmiştir. III.İvan, Bizans'ın amblemi olan iki başlı kartalı yeni arma olarak almıştır.¹²⁴ Ancak Rus Devleti Altın Ordu'dan bağımsızlığını kazandıktan sonra bile geçmişteki İslami ilk örneklere dayanan bir çok gelenek, Rus yaşamında dikkate değer bir rol oynamaya devam etmiştir. Altın Ordu'dan geniş topraklar ve önemli derecede bir devlet düzeni miras alan Rusya, 1453'de Bizans'ın düşmesinden sonra kendisini Müslüman ülkelerle yarı-çevrili bulmuştur. Bundan dolayı Rusya, çift başlı kartala ek olarak XIX.yüzyıl ortalarına kadar Doğu devletleriyle ilişkilerinde "Bi-inayati Rabbi'la alamin" cümlesini içeren bir tuğrayı devlet sembolü olarak kullanmıştır. Rus tuğrası, Osmanlı tuğraları, daha doğrusu Kırımli Tatar hükümdarların tuğraları örnek alınarak biçimlendirilmiştir.¹²⁵

¹²⁴ Bu evlilik sonucu Moskova, kendisini Bizans'ın tek gerçek mirasçısı olarak görmeye başlamıştır. Michael Boro Petrovich, **The Emergence of Russian Panslavizm 1856-1870**, Columbia University Press, New York, 1958, s.5; "Moskova knezlerinin Bizans imparatorlarının halefleri olduğu ve günün birinde İstanbul'un Ruslar tarafından ele geçirileceği iddia edilmeye başlanmıştır." Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.141; İmparatorluk arması, ekte, slayt 9'de verilmiştir.

¹²⁵ Efim A.Rezvan, "Rusya'da Kuran'ın Tarihi: Ruslar, Osmanlılar ve Tatarlar arasındaki ilişkiler", Çev: Müfit Balabanlılar, **Türkler**, s.435

İnalçık'a göre, 1492-1512 dönemi, Osmanlı-Rus ilişkilerinde bir dostluk ve dayanışma dönemi olarak dikkatle incelenmelidir. Osmanlılarla ilk ilişkiler III. İvan'ın pragmatik ticarî imtiyaz ve güvenceler elde etmek için yaptığı girişimlerle başlamıştır.¹²⁶

Bu dönemde, Roma'nın yerini Bizans aldığı gibi, Moskova da Bizans'ın yerini alarak, "Üçüncü Roma" adıyla, Ortodoks dünyasının önderi ve Doğu'nun Hristiyan devletlerinin koruyuculuğunu benimsemiştir. Bizans göçmenleri, devlet adamları, diplomatlar, mühendisler, sanatçılar, ilahiyatçılar Moskova'ya gelmişlerdir. Yunanlılarla birlikte İtalyanlar da gelmiş, yeni saraylar, kiliseler yükselmiş, Kremlin yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Ayrıca, Roma'yla, Germen İmparatorluğuyla, Macaristan, Danimarka, Venedik ve Osmanlı İmparatorluğuyla diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Böylece, III. İvan ülkesini Avrupa uygarlığına açmıştır, ama bu geçici bir açılış olmuştur.

İvan'ın ardından tahta geçen III. Vasiliy, Moskova devletinde monarşi ilkesini yerleştirmiş, boyarları¹²⁷ kontrol altına almış, çevresini ilahiyatçılarla ve alt tabakadan gelen insanlarla doldurmuştur. Ardından, tahta geçen karısının naiplik görevini yürüttüğü, üç yaşındaki oğlu IV. İvan, tarihte "Korkunç" olarak adlandırılmıştır.¹²⁸ Üstün akli ve bilgisi Rus prenslerinden gelen kişiliğiyle, kalıtsal zorbalık, acımasızlık, haz düşkünlüğü eğilimleri ile sürekli uzlaşmazlık durumunda olmuştur. 1547'de çar olarak taç giyene kadar Osmanlı sarayındaki bir şehzadenin "kafes" hayatını yaşadığı söylenebilen İvan, 1547 yılında tantanalı bir biçimde taç giyerek, Çar (sezar) ünvanını almıştır. Böylece, bir

¹²⁶ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1491-1992**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.25

¹²⁷ Rusçada boyar kelimesi X-XVII. yüzyıllar arasında Rusya toplumsal yapısında üst sınıfı ifade etmek için kullanılmaktadır. B. A. Vvedenskiy, **Entsiklopedičeskiy Slovar**, İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopedia", Moskovskaya Tipografiya, Gasudarstvennoye Komiteta Soveta Ministrov SSSR, Moskva, 1964, cilt.1, s.141

¹²⁸ Baumann'a göre, IV. İvan'a verilen groznyi sıfatı için korkunç yerine dehşetli yada korkutucu tabiri kullanılması daha uygun olurdu. Robert F. Baumann, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", Çev: Nasuh Uslu, **Türkler**, c.18, s.577

Moskova Büyük Knezi, Moskova Çarı sıfatıyla hüküm sürmeye başlamış ve Doğu Roma İmparatorlarının varisi olduğunu kesinleştirmiştir.¹²⁹

1547 yılında Osmanlı İmparatorluğunda Kanuni Sultan Süleyman da gücünün doruğundadır. İvan'ın "korkunç" olarak adlandırılmasına karşın, Kanuni Sultan Süleyman'a "muhteşem" ünvanı layık görülmüştür. VI.yüzyıl Kanuni Sultan Süleyman yönetimindeki Osmanlı Türklerinin sadece karada değil, aynı zamanda denizlerdeki ihtişamına sahne olmuştur. Bu dönemde Müslüman dünyanın hamisi olarak Osmanlı Devleti'nin her cephede aktif hale geçtiği görülmektedir. Bu Osmanlı tarihinde yeni bir dönem açmış ve başarı kazanarak yeni bir dengeye, döneme ulaşmıştır. Osmanlı siyasetini yönlendiren temel diplomatik ilke ise, Hristiyan dünyayı bölünmüş halde tutmaktır. Bu amaçla Fransa ile ittifak kurulmuş ve Akdeniz'de birlikte deniz hareketi yapılmıştır. Bu olay, Avrupa ve Osmanlı için tarihi bir gelişmedir. Yine aynı amaçla Osmanlılar Papa'ya karşı tüm dini reformcuları teşvik etmiş, desteklemiştir. Süleyman döneminde Fransa ve Protestan politikalarıyla Osmanlı Devleti, Avrupa devletler sisteminin kaçınılmaz bir ögesi olmuştur.¹³⁰

Bizans'ın ortadan kaldırılmasının üzerinden yaklaşık yüz yıl geçmiştir. Bu dönemde IV. İvan'la Moskova büyük bir gelişme göstermiştir. İstanbul artık Müslüman olduğuna göre de İvan, Moskova'nın gururla "Üçüncü Roma" ve Ortodoksluğun yeni başkenti olduğu söylemini sürdürmüştür. Bu noktada, Ortaylı'ya göre, o dönem için bir Moskova ve İstanbul rekabeti gibi bir olaydan söz etmek ciddi sayılamaz. Süleyman ve İvan'a atfedilen otokrat niteliği de, aradaki paralelliklere rağmen, farklı ölçüler içinde

¹²⁹ Kurat, a.g.e., s.145; Ortaylı, a.g.e., s. 370-371; IV.Ivan'ın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ian Grey, **Ivan the Terrible**, J. B. Lippincott, London, 1964; **Korkunç İvan**, Yön: S.M. Einstein, VCD, Digital Kültür, İstanbul, ilk vizyon tarihi 1945; **Korkunç İvan: Boyarların Düzeni**, Yön: S.M. Einstein, VCD, Digital Kültür, İstanbul, ilk vizyon tarihi 1946; IV.Ivan'ın temsili resmi ekte, slayt 10'da verilmiştir.; İncalcık'a göre, IV.Ivan'ın Çar ünvanını alması, Altın Ordu Hanlarının gerçek varisi olma iddiasına dayanmaktadır. İncalcık, a.g.m., s.28

¹³⁰ Ancak bu dönem, 1683 Viyana kuşatması ile inkar edilmiş olmaktadır. İncalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", s.65; Ayrıntılar için bkz. **Suleyman the Second and his Time**, ed: Halil İncalcık- Cemal Kafadar, ISIS Press, İstanbul, 1993; Kanuni Sultan Süleyman'ı gösteren slayt 11 ektedir.

değerlendirilmelidir.¹³¹ IV. İvan, otokratın tanımını “uyruğunun her türlü müdahalesini reddeden ve hüküm sürendir” şeklinde yapmıştır. Ona göre uyruk ve köle aynı anlamdadır.¹³² 1550’lerin Rus siyaset teorisyeni diyebileceğimiz Peresvetov, IV.İvan’ın otokrat karakteri konusunda, “onları hükümdar satveti ve haşmetiyle ve şiddeti ile korkuttu, sindirdi” demektedir. Ancak Rusya’nın coğrafi ve insani nitelikte kendine has özellikleri nedeniyle merkezi iktidarın yerleşmesi oldukça zordur. Bu nedenle tarih boyunca Rusya’da merkezileşme ve yerelleşme sorunları süregelmiştir.¹³³ Oysa, Osmanlı İmparatorluğunda II.Beyazıt döneminde yazılan eserlerde, II.Mehmet devrinde meydana gelen kapsamlı değişimler için önemli eleştiriler mevcuttur. Bu eleştiriler ise, merkeziyetçi imparatorluğa geçildiğinin bir göstergesidir. Kuşkusuz İstanbul fatihi, Osmanlı devletini her bakımdan bir imparatorluk haline getiren ve kişiliğinde klasik mutlak otorite sahibi padişahı yaratmış bir sultandır. O her bakımdan Osmanlı tarihinde yeni bir devir açmıştır.¹³⁴

Süleyman döneminde ise, İvan ve Süleyman’ın yönetimindeki asıl yapısal fark, İvan’ın *votçina* denilen malikanelere sahip Boyarlar ile uğraşmak zorunda olması, Süleyman’ın ise ayrı bir iktidar yapısının başında olmasıdır. İstisnai eyaletler dışında, Anadolu ve Rumeli’de yani çekirdek ülkelerde bir taşra ayan ve zadeganı ile karşılaşmamıştır. Kul sistemine dayanan bir idareci zümre ve merkezi bir iktidar imparatorluk yönetiminde hakim durumdadır. İvan, kanlı bir biçimde eski Rusya’nın boyarlarını sindirmeye çalışırken, aslında tarihçilerin abartması dışında pek de başarılı olamamıştır. Toprak köleliğinin tam olarak yerleşmesi bile Godunov zamanına kalmıştır.¹³⁵

¹³¹ Ortaylı, a.g.e., s. 370

¹³² Helene Carrere d’Encausse, **Tamamlanmamış Rusya**, Çev: Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003, s. 58-59

¹³³ Ortaylı, a.g.e., s. 374

¹³⁴ İnalçık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, **Türkler**, s.62

¹³⁵ Ortaylı, aynı yer; 1550-1650 yılları arasında Rusya’da serfliğin kurumsallaştığını görmekteyiz. Batı Avrupa’da XIII.-XIV.yüzyılda, merkezi devletlerin parçalanması ve büyük toprak sahiplerinin iktidarının güçlenmesi sonucu kölelik kurulmuş iken, Rusya’da iki asır sonra, tam tersine olarak, devletin gücünden, iradesinden ve ihtiyaçlarından ortaya çıkmıştır. Köleliğe yön veren husus, toprağın bol, el emeğinin az olduğu ülkede, düzenli mali girdileri garanti altına

IV. İvan 1550 yılında, boyarlardan ve Kilise temsilcilerinden oluşan bir Meclis (*Sobor*) toplamış, soyluların ahlaksızlığını ilan ederek, halkı yakınmalarını bildirmeye çağırmıştır. Bu toplantıda yeni bir yasalar bütünü yazılması da uygun görülmüş ve yazılan metne, “Çar kanunnamesi” adı verilmiştir. Buna göre yerel yargı ve yerel yönetim yeniden düzenlenmiş, seçilmiş memurların yetkisi artırılarak, belirli bir özerkliğe izin verilmiştir.¹³⁶

Sözkonusu çalışma, Rus tarihinde Petro’dan önceki en göze çarpan düzenlemelerdir. Ancak İnalçık, bu yasama faaliyetini abartmamak gerektiğini ve Kanuni devri yasama faaliyeti ile bu anlamda karşılaştırmanın mümkün görülmediğini belirtmektedir. Kanunnameler, radikal değişiklikleri içermeyip sadece bir önceki devir kanunnamelerinin normal bir evrimi sonucu bazı eklerle yeniden düzenlenmiş halidir. Kanuni devri, bürokratik düzen, devlet teşrifatı ve dirlik sistemi için ideal bir model olarak yaşamıştır. Buna karşın, IV. İvan’ın Kanunnameleri başarılı ve uzun ömürlü metinler olmamıştır. Üstelik dedesi III. İvan gibi Hukuk Çarı gibi bir ünvanla da anılmamış, ancak ondan kalan Groznyi sıfatı ile anılmıştır.¹³⁷

IV. İvan, toprakları savunma zorunluluğunu karşılayabilmek ve ele geçirilen bağımsızlığın sürekliliğini temin edebilmek amacıyla, sürekli ordunun ilk unsurlarını yaratan askeri bir reforma girişmiş ve *Streltsi* alaylarını oluşturmuştur.¹³⁸ Savunmaya dayalı stratejiden fetihe dayalı bir stratejiye geçiş kendiliğinden gerçekleşmiştir.¹³⁹ Sonraki yıllar fetihlerle geçmiştir. IV. İvan, tüyler ürpertici bir insan kırımından sonra

almak ve bunun yanısıra, milletin bütün faaliyetlerini denetim altında tutmak isteğidir. d’Encausse, a.g.e., s. 62; Kurat, a.g.e., s.183

¹³⁶ Kurat, a.g.e., s. 146

¹³⁷ Halil İnalçık, “Adaletnameler”, **TTK Belgeler**, cilt II/4-5, Ankara 1965, s. 104-105 (5705 B) Groznyi, sadece korkunç değil, aynı zamanda yavuz, gök gürültüsü gibi şiddetli, iktidar sahibi, tehditkar gibi anlamlara da gelmektedir. Ayrıca, halk edebiyatında despot ama güçlü çar olarak tasvir edilmektedir. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.374-376

¹³⁸ Streltsi, özel bir askerî birliktir.

¹³⁹ d’Encausse, a.g.e., s. 63

1552’de Kazan’ı kesin olarak fethetmiş, ardından Volga ağzındaki Astrahan’ı almıştır.¹⁴⁰ Bu sırada Osmanlı İmparatorluğunda Kanuni Sultan Süleyman, doğuda İran, batıda Avusturya ile savaştığı için bu gelişmelerle ilgilenmemiştir.¹⁴¹ Ancak Astrahan ile Rusya’nın toprakları Hazar Denizine, hatta neredeyse Azak Denizine kadar uzanmıştır. Ama Kırım Hanlığı hala güçlüdür. Kazak Yermak’ın 1581’deki Sibiryaya seferi, Kuzey Asya’yı IV. İvan’a açmıştır. Ayrıca, Moskova’nın önünü açmak için, Çar Baltık’a giden yolu yeniden fethetmeye çalışmış, ancak yenilmiştir. Yalnızca Polonya’dan aldığı yerlerden vazgeçmekle kalmamış, Finlandiya Körfezi’ndeki üç kenti de İsveç’e bırakmıştır. Bu yıkıma karşın, Rusya batıda kendine yeni pazarlar açmıştır. İvan 1584’de İngiltere’yle ticareti canlandırmaya yönelik Arhangelsk Limanı’nı kurmuştur. Polonya ve İsveç’e karşı, büyük Elizabeth’le dostluk kurmaya çalışmış, karşılık olarak da İngiliz tacirlerine Rusya ile ticaret tekeli veremeyi önermiştir. Hatta Elizabeth’le evlenmeyi bile düşünmüştür.¹⁴² Tüm bunlara karşın Rusya’nın Doğu’daki genişlemesi Avrupa ülkelerinin ilgisini çekmemiştir. Rusya bir gün bir dünya gücü haline gelecektir. Ancak 1650’ye kadar bunun olabileceği Avrupalılarca düşünülmemiştir. O dönemde Avrupa için fatih, tehlikeli ve muhteşem olan Türklerin sultanıdır. Zaten modern çağın başlarında Avrupa’ya yönelen en büyük tehdit, kuşkusuz, Osmanlı Türklerinden gelmektedir.¹⁴³

¹⁴⁰ Kazan Hanlığına yönelik siyasi ve askeri eylemlerinde Moskova siyasi elitini ve Rus Ortodoks Kilisesi önderliğini büyük ölçüde dini inançlar yönlendirmiştir. İstiladan sonra özelde Tatarlar, genelde ise Hanlık ahalisine yönelik siyasetlerini, Tatarları ve Rusları zıt kutuplara yerleştiren bir anlayış şekillendirmiştir. Bu anlayışa göre, “Ruslar, inançlı, dindar, Hristiyan, sofu, saf, barışçıl ve iyi, buna karşın Tatarlar, kafir, Allahsız, pagan, dinsiz, pis, savaşçı ve kötü”dür. Bu düşünceye dayalı olarak Rus devleti asırlar boyunca Hristiyanlaştırma ve kültürel asimilasyon anlamına gelen bir milli bütünleşme siyaseti izlemiştir. Moskova’nın yeni tebası *Inorodotsı* olarak adlandırılmıştır. Bu kavrama Müslüman Tatarlar, animist Çuvaşlar, Mordvalar, Çirmişler, Votyaklar ve diğerleri dahil edilmiştir. J. Pelenski, *Russia and Kazan: conquest and Imperial Ideology (1438-1560s)*, Lahey, 1974, s.303’den aktaran Azade-Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları: Yüzyılları Aşan Milli Kimlik**, Çev: Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.88

¹⁴¹ Rusların Kazan Hanlığını 1552 yılında ele geçirmesi, Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Bu tarihten sonra Rus ilerleyişi durmaksızın Sibiryaya, Kafkas ve Türkistan yönünde devam etmiştir. Ahmet Temir, *Kazan Hanlığı*, s.412; Sertçelik, a.g.m., s.387; Kurat, a.g.e., s.156-157

¹⁴² d’Encausse’ye göre bu düşünce, İvan, yönettiği devletin olduğu gibi kendisinin de Avrupalı olma isteğini yansıtmaktadır. d’Encausse, a.g.e., s. 56-57

¹⁴³ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev:Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6.Baskı, Ankara 1996, s. 10-11; Ortaylı, a.g.e., s. 369

IV.İvan'ın adalet ve halkın sevgisi içinde başlamış olan saltanatının ikinci dönemi (1560-1584) ülkenin hiç yaşamadığı türden zalimliklerin damgasını taşımıştır. *Opriçnina*, yani kişisel bir toprak ve kişisel bir muhafız birliğini oluşturmuştur. Gerçek bir çete olan bu muhafız birliği, İvan'ın kendisinin söylediğine göre, 3470 boyar ve yüksek memur öldürmüştür. 1570'de, İvan'ın haksız olarak kendisine ihanet etmesinden kuşkulandığı Novgorod'dan oç alma işini de Çar'ın öncülüğünde sözkonusu birlik düzenlemiştir. Korkunç İvan, beş hafta süresince, işgal edilmiş kentlerde her gün birkaç bin kişiyi işkencelerle öldürmüş, kentlilerin nesi var, nesi yoksa, hepsi yağmalanmıştır. 1572 yılında Opriçnina resmi olarak kaldırılmıştır ancak görevini de tamamlamıştır. Boyarların gücü kırılmıştır.¹⁴⁴

1580-1600 yıllarında Rusya'nın yönetim yapısı karışık bir bütün olmuştur. Bir tarafta merkezileşmesini tamamlamak üzere olan ve donanım sağlamaya çalışan bir devlet, diğer tarafta, devlete gerekli maddi desteği sağlayan, kendisini savunma yeteneği bulunmayan, devletin tam hakimiyeti altındaki halk kitleleri bulunmaktadır. Devlet kurumları gelişmiş ve XVII.yüzyılda *prikaz* adı verilen büroları organize etmeye başlamıştır. Bunlar, uzmanlık gerektiren alanları veya yeni ele geçirilmiş toprakları (Kazan veya Sibirya prikazı vb.) kapsamaktadır. Bu büroların yayılması, aralarında süregelen karışıklık ve yaşananlar, sistemin hızla bürokratikleşmesini desteklemektedir.¹⁴⁵

Böylece, Rus siyasi sistemine bakıldığında, XVI.yüzyıl sonunda, giderek artan merkezileşme ile birlikte ona nazaran daha özerk olan yerel iktidarların bir arada bulunduğu görülmektedir.¹⁴⁶ 1930'ların sonunda Stalin dönemi tarihçisi Grekov, halkın

¹⁴⁴ Richard Pipes, **Russia Under the Old Regime**, Charles Scribner's Sons, New York, 1974, s.93; Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi; s.774-787

¹⁴⁵ d'Encausse, a.g.e., s. 68

¹⁴⁶ Ülkeye yeni topraklar katıldıkça iktidar, genel bir planlama yapmadan, yönetim tarafından ortaya konan problemleri günlük çözümlenmeye çalışmıştır. Yeni bölgelere temsilci sıfatı taşıyan kişiler göndermiş, ancak bu yöneticiler de halkı sömürmüş ve güçlerini kötüye kullanmışlardır. Yine de, bir yerel özyönetim de gelişmiştir. İvan, bu özyönetimin ilkelerini 1555 yılında ortaya koymuştur. Topluluklar kraliyet hazinesine belirli bir miktar para vermeyi kabul ettiklerinde, buna karşılık olarak kendi belediye memurlarını seçme hakkına sahip olmuşlardır. Ama bu

desteğiyle Boyar hakimiyetinin yıkılıp, merkeziyetçiliğin geldiği gibi bir abartmada bulunmuştur; ama o dönem Çar'ın özel muhafız birliğinde bin kadar Boyar çocuğu bulunmaktadır ve bu miktar on yılda on bini geçmiştir. Ancak Pipes'in deyimiyle Ivan, boyarları etkisiz hale getirmek için yeni soyluları, asilzadeleri (*dvoryan*) güçlendirmiş, hizmetleri karşılığında *pomestiye* denilen arazileri vermiştir. Bu dönemden sonra gelecek boyarların değil, bu asilzadelerindir.¹⁴⁷ Özel muhafız birliğine vermek için bazı malikaneler müsadere edilmiştir. 1930'ların Sovyet tarihçilerinin abartmasına karşın, son araştırmalar, müsaderelerin merkezi monarşi yaratacak yoğunlukta olmadığını göstermiştir.¹⁴⁸ Ivan'ın yeni bir sınıf yaratma girişimi ise kalıcı olmuştur. Ivan'ın hizmet asilleri yaratması sayesinde bütün Rus tarihi boyunca aristokrasi daima alt sınıflardan gelen bir taze kan kazanabilmiştir. Rusya'nın üst grubunun Batı Avrupa'dan farkı budur.

IV. İvan ile Sultan Süleyman'ın otokratlıkları arasında önemli bir ayrım daha bulunmaktadır. Sultan Süleyman, İslam dinini temsil etmektedir. Bu da onu hem güçlendiren hem de onun iktidarını sınırlayan bir etkidir. Kırım, Eflak-Boğdan, Erdel gibi özerk hükümetler vardır. Ayrıca, çok dinli Osmanlı İmparatorluğunda, her dini cemaatin kendi anane, hak ve imtiyazları vardır. İvan ise, Ortodoks mezhebi dışında hiçbir dine tahammül edemeyen bir sistemin başındadır. Bundan dolayı, o bir imparatorluğun değil, doğacak olan bir milli mutaassıp devletin başındadır.¹⁴⁹

IV. İvan'ın 1584 yılındaki ölümünden sonra Rusların Karışıklık Devri (*Smutnaye Vremya*) adını verdikleri otuz yıllık bir uzun bunalım dönemi başlamıştır.¹⁵⁰ İvan'ın

memurlar, Moskova'dan gönderilen görevlilerin emrinde olmuşlardır. XVI.yüzyılda bu yerel kurumlar her tarafta gelişmiş ve merkezi otoriteden uzak olan veya daha az bağımlı küçük topluluklar oluşmuştur. d'Encausse, a.g.e., s. 69

¹⁴⁷ Pipes, a.g.e., s.92-95

¹⁴⁸ Pipes'a göre, bu dönem monarşik merkeziyetçiliğin yükselişini temsil etmektedir. Pipes, a.g.e., s.100

¹⁴⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 376

¹⁵⁰ Karışıklık Devri ve Prenslerin toplantı yaptıkları alanı gösteren slayt 12 ektedir.; ayrıntılı bilgi için bkz: S.F. Platonov, **The Time of Troubles**, Çev: John T. Alexander, The University Press, Lawrence, 1970; Maureen Perrie, **Pretenders and Popular Monarchism in Early-Modern Russia: The False Tsars of the Time of Troubles**, Cambridge University Press, Cambridge, 1995

otokratik ve zorba yönetiminin sindirdiği çekişmeler yeniden ortaya çıkmış, terör yönetimi yerini kargaşaya bırakmıştır. Bundan sonra iktidara Tatar kökenli Boris Godunov geçmiştir. Godunov'un yönetimi daha çok onarıcı olmuştur. Başboş dolaşmalarını önlemek ve tarım ekonomisini yeniden canlandırmak için, köylüleri yasa yoluyla toprağa bağlamış, yabancı tacir ve teknisyenleri ülkesine çağırmıştır. Genç Ruslar'ı eğitilmek üzere Avrupa'ya göndermiş, böylece ticaret ve endüstriyi kalkındırmak istemiştir. Dış politikada dikkatlidir. Ulusal patriklik yönetiminde Rus Kilisesi'ni kendi başına buyruk bir duruma getirmiştir ancak halk tarafından hiç sevilmemiştir. Gerçekte şanssızlığı, 1601 yılında yaşanan büyük kuraklık sonucu, 1603 yılına kadar yaşanan büyük oranlı hasat düşüşü, korkunç bir açlığa yol açmıştır. Halk da, bu felaketler için bir sorumlu aramış ve mistik bir takım yaklaşımlarla, bu sorunlara çözüm bulamayan Godunov'u suçlamıştır.¹⁵¹

Godunov'un ölümünden sonra iç savaş başlamıştır. O zamana kadar tarafsız kalmış olan Polonya Kralı Rusya'ya savaş açmış, 1610'da Moskova kapılarına gelmiş, boyarların, oğlu IV.Wladislav'ı çar seçmelerini sağlamıştır. Bir Polonya birliği de Kremlin'i işgal etmiştir. Bunun üzerine, istiladan uzak kalmış bir eyalette, Nijni Novgorod'da, kasap Minin ve Prens Pojarskiy komutasında küçük bir ordu kurulmuş, 1612'de, bu ordu Moskova'yı istiladan kurtarmıştır. O zaman Pojarskiy, bütün kentlerden, düzeylerine bakılmaksızın temsilcilerini yeni bir Çar seçmek üzere Moskova'ya göndermelerini istemiştir.¹⁵² 1613 yılında, Ülke Meclisi (*Zemskiy Sobor*)'un¹⁵³ kararı ile on altı yaşındaki Mihail Romanov, Çar seçilmiştir.

Mihail Romanov'la birlikte yeni bir sülale tahta çıkmaktadır ve üç yüzyıl boyunca da tahtta kalacaktır. Romanov'lar IV. İvan'ın birleştirme, Baltık Denizine doğru açılma,

¹⁵¹ d'Encausse, a.g.e., s.68-71; Patriklik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bogdanov A. P., **Ruskie Patriarhi (1589-1700)**, Moskva, «Respublika», «Terra» 1999

¹⁵² Kızıl Meydan'da yer alan, Minin ve Pojarskiy anıtını gösteren slayt ekte, slayt 13'de verilmiştir.

¹⁵³ Sobor veya Zemskiy Sobor, Toplantı veya memleket toplantısı anlamına gelen, 1566-1654 yıllarında asillerin vekillerinden, şehir temsilcilerinden, memur temsilcilerinden ve saray yöneticilerinden oluşan danışma kurulu anlamına gelmektedir. **Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.787-788

Sibirya'da yayılma çabalarını yeniden ele almışlar ve Romanov sülalesi 1917 Ekim Devrimine kadar hüküm sürmüştür.¹⁵⁴

Karmazin, Tatişçev gibi, Kiev Rusya'sının bir merkezileştirilmiş devlet sistemi olduğuna inanmaktadır. Onun dağılmasını da Kraliyetin (Büyük Prenslük) otoritesinin zayıflamasına bağlamaktadır. Bundan dolayı, Rus gelenekleri ve ilgi alanları ile en uyumlu sistem, sadece monarşik sistemdir. Aynı zamanda tek yasal sistemdir. 1613 yılında Romanov Hanedanı'nın seçildiği ülke toplantısında bu durum yasal olarak onaylanmıştır.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Artık iki İmparatorlukta, iki Hanedan, Romanovlar ve Osmanlılar hüküm sürmektedir.

¹⁵⁵ Richard Pipes, **Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis**, Harvard University Press, Cambridge, 1959, s. 62

II. RUS KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDAKİ ETKENLER

II.1. Coğrafi Durum

Tarihsel süreçte, coğrafi faktörlerin, ulusların ve medeniyetlerin gelişiminde daima güçlü bir etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle erken dönemlerde coğrafi konum, toplumların hızlı yükselişlerinde ve güç sahibi olmalarında önemli etkindir. Rusya'ya yada Deşt-i Kıpçak'a bakıldığında ise görülen, doğal sınırların mevcut olmasıdır. Bu nedenle kurulan devletler bu doğal sınırlara doğru genişlemekte ve emperyal bir nitelik kazanmaktadır.

Coğrafi durum, diğer faktörlerle etkileşim içinde Rus kimliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Rus devletinin merkezi olarak adlandırılabilir olan Doğu Avrupa Ovası'nın üç temel özelliği dikkat çekmektedir. Bunlar;

- verimsiz toprak,
- doğal engellerin eksikliği,
- büyük ırmak şebekeleridir.¹⁵⁶

Engelsiz arazi, güvenliğin “alan derinliği” olarak algılanmasına neden olmakta ve daha fazla güvenliğin, sınırları daha ileri itmeyle sağlanacağı düşüncesini getirmektedir.¹⁵⁷ Daha fazla arazi ve daha uzun sınırlar ise beraberinde daha kalabalık bir ordu besleme zorunluluğunu getirmektedir. Bu da, Doğu Avrupa Ovasının verimsiz topraklarında yaşayan köylülerden daha fazla verginin talep edildiği ve insan üstü çaba gerektiren bir ortam yaratmıştır. Bu durumda, devlet aygıtı, fonksiyonunu sadece

¹⁵⁶ Elnur Soltan, “Coğrafya, Tarih ve Rus Kimliği”, **Avrasya Dosyası**, cilt:6, sayı:4, Ankara, 2001, s.64; Edward Acton, **The Present and the Past Russia: The Tsarist and Soviet Legacy**, London, Longman, 1995, s.358; Helene Carrere d'Encausse, **The Great Challenge**, Holmes & Meier Publishers Inc., New York, 1992, s.4-5

¹⁵⁷ Nicolai N.Petro, Alvin Z.Rubinstein, **Russian Foreign Policy: From Empire to Nation State**, New York, Longman, 1997, s.6; Soltan, a.g.m., s.66

otokratik bir yapı ve köylü emeğinin aşırı istismarıyla gerçekleştirebilmiştir.¹⁵⁸ Bunun yanında, arazi büyüklüğünün köylülere başka yerlere kaçma olanağı sunması, bu insanların toprağa ve toprak sahiplerine resmi olarak bağlanmasıyla (*serflik*) sonuçlanmıştır. Paradoksal olarak, güvenliğin zorladığı büyüme, Rus devletinin etnik ve dini açılardan farklı toplumları içinde almasına neden olmuş, dolayısıyla güvenlik sorununu büyüterek, daha güçlü bir ordu, verimsiz topraklar ve köylüler üzerinde daha çok baskı ve bunu besleyecek daha otokratik bir devlet yapısını beraberinde getirmiştir.

Ekonomik açıdan bakıldığında, hammadde kaynakları ile pazarlar arasındaki çok büyük uzaklıklar, ulaştırma giderlerinin yüksek olmasına yol açmıştır. Ayrıca, Rusya'nın Baltık kıyıları yılın birkaç ayında donmuş durumda kalırken, Karadeniz limanları da, önemli yerleşim merkezlerinden uzak konumdadır. Rusya, Volga, Dinyeper ve Don gibi büyük ırmak sistemlerine sahip olmasına rağmen, su ulaşımına uygun olanların akış yönü, önemli etkinlik merkezlerinden uzağa doğrudur. Bunların dışında, karalardaki su yollarının çoğu kışın donarken, başlangıç aşamasındaki karayolları sistemi, ilkbaharda çözülen buzlar nedeniyle çamur içinde kalmaktadır. Özetle, coğrafi konumu, Rusya'nın ekonomik yönden geri kalmışlığını desteklemiştir.¹⁵⁹

II.2. İklim

Geniş arazinin yanında, ikinci bir özellik soğuk iklimdir. Rusya, Sibiryaya kuzey kutbu rüzgarlarına karşı korumasızdır. Kışın kar ve soğğun etkisiyle, yazın ise karların erimesiyle ulaşımın neredeyse imkansız olduğu bu topraklarda işbölümü çok yavaş gerçekleşmiştir. Verimsiz topraklar yüzünden toplumun hemen hemen tüm emek gücünü absorbe eden tarım, bu faktörle birleşince, el sanatları, buna bağlı pazarlar ve ekonomik gelişme de engellenmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Igor Chubais, **From the Russian Idea to the Idea of a New Russia**, ed. J.Alexandr Ogden, John Kennedy School of Government, 1998, birinci bölüm'den aktaran Elnur Soltan, a.g.m., s.66

¹⁵⁹ M.E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, çev: Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 26

¹⁶⁰ Soltan, a.g.m., s.66-68

Rus köyleri üzerine araştırmacılar, yaz ayları süresince yaşamlarının temposu ile yılın kalan yılları arasındaki aşırı karşıtlık üzerine sık sık yorum yapmışlardır. Rusya'da üretim sezonunun kısalığı, bir kaç ay süresince (Kasım ve Şubat) maksimum çaba harcanmasını gerektirmektedir. Kalan süre, hiçbir şey yapmama süresidir. Her olayın fiziksel açıklamasını bulmak zorunda olan Pozitivist çağın tarihçileri, Rusya'nın güçlendirilmesi için ve disipline edilmiş bir çalışma için Rus halkının isteksizliğinin nedeni olarak bu mevsimsel faktörü görmüşlerdir.¹⁶¹

Özellikle, uzun ve sert kışların tarımsal faaliyeti engellediği dönemlerde, köy el sanatları gelişme göstermiştir. Bu gelişme, yerel pazarların ve küçük ölçekli imalat işletmelerinin oluşumuna ve varlıklarını sürdürmelerine yardımcı olmuştur. Ancak, aynı zamanda bu durum, çağdaş endüstrinin Rusya'ya girişinin önünde bir engel oluşturmuştur.¹⁶²

Ayrıca Rusların 18. yüzyıla kadar okyanusa ve böylece dünya ticaretine güvenli bir biçimde açılmamaları ekonomilerini ciddi bir kaynaktan mahrum bırakmıştır. Bu eksikliklerin, daha belirgin olarak ve otokrasi ve serfliği besleyecek şekilde ortaya çıkması, Rus devlet sınırlarının hızla zayıf siyasal toplulukları absorbe ederek daha verimli topraklara, daha uygun bir iklime ve deniz yollarına sahip olan Avrupa devletleriyle karşılaşmasından sonra başlayacaktır. Nitekim, I.Petro dönemindeki yırtıcı devlet ve köylülerin acınacak hali bu gelişmenin yansımasıdır.¹⁶³

¹⁶¹ Pipes, a.g.e., s. 141-142

¹⁶² Falkus, a.g.e., s.26

¹⁶³ Soltan, a.g.m., s.66-68

II.3. Devlet Yapısı ve Yönetim

Rus milli kimliğinden bahsedilirken, vurgulanması gereken otokratik ve yayılmacı devlet yapısının (ve bunlarla şekillenen Rus toplumunun) başka ve daha sosyal nedenleri ise, öncelikle, Altın Ordu egemenliği altında oluşan Moskova devleti ve gelişen Ortodoks hristiyanlığıdır.¹⁶⁴

Rus tarihinde önemli rol oynayan Glinski, Godunov, Turgenyev ve Stroganov gibi 130 boyar ailesi tatar (Türk) menşelidir. Bunlar Moskova Knezliğine, kendileriyle birlikte “Türk devlet teşkilatı” sistemini de getirmişler ve Moskova Knezliğinde bu sistemin uygulanmasında rol oynamışlardır. Moskova Knezliğinin, dolayısıyla Rusya’nın büyümesi ve kurulmasında, gelişiminde “Türk”lerin oynadıkları rol inkar edilemez. En önemli etkileri, Altın Ordu hanlarının bilerek veya bilmeyerek yapmış oldukları müdahalelerle, Rusya’da Moskova etrafında toplanan, merkeziyetçi ve kuvvetli bir devletin meydana gelmesi olmuştur.¹⁶⁵ Altın Ordu, Batu Han’ın yıktığı Kiev Büyük Knezliği yerine, daha kuvvetlisini, yani gelecekteki Rus Devletinin temelini teşkil edecek olan Moskova Rusya’sının gelişim yolunu açmıştır. Hanlar, Moskova Knezlerini kendi vekilleri gibi görmüşler, Knezin, otokrat ve despot bir hükümdar olmasına yardım etmişlerdir. Nitekim III.Ivan, önce bütün Rus kenzliklerini birleştirip, rus olmayan kavimler ve devletlerle temasa ve mücadeleye başlayınca, Ruslar arasında “birlik fikri” yükselmiştir.¹⁶⁶

Görüldüğü gibi, Altın Ordu Hanlığı, Doğu Avrupa’nın ve Rusya’nın modern devreye girişinin aracı olmuştur.¹⁶⁷ Birçok düşünür tarafından kabul gören bir görüşü Shaw şöyle dile getirmiştir: “Moskova prensleri, Altın Ordu’nun birtakım Doğulu özelliklerini benimsemiş ve aslında ortadan kalkan şey bir Doğu Kağanlığı değil sadece

¹⁶⁴ Soltan, a.g.m., s.68

¹⁶⁵ Kurat, a.g.e., s. 135-141; Acton, a.g.e., s.9

¹⁶⁶ III.Ivan’ın Moskova Knezliği altında gerçekleştirdiği bu konsolidasyon ve Yeni Moskova Devleti konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. James Mavor, **An Economic History of Russia**, J.M. Dent & Sons, London, 1914, s.34-72

¹⁶⁷ Kafalı, a.g.e., s.150

bir Kağan olmuştur”.¹⁶⁸ Böylece, Rus devletinin otokratik yapısının bu tarihsel dönemden kaldığı söylenebilmektedir.

Devlet yapısının şekillenmesinde önemli bir diğer etken de III.Ivan’ın bir Bizans prensesi ile evlenmesi olmuştur. Bu durum, İstanbul’da olduğu biçimiyle otokratik devlet kavramının güçlenmesine yardım etmiştir. Saraya dinsel nitelikte, sıkı bir saygı kuralları bütünü yerleşmiştir.

Moskova Rusya’sının idari teşkilatı oldukça basittir. Çarın yani büyük knezin hakimiyeti sonsuzdur. Duma ve Boyar Duması¹⁶⁹ adlı danışma kurulunun fazla politik gücü bulunmamaktadır. Toplantılarda zabıtlar da tutulmamış, ancak kararlarda “Çar emretti ve boyarlarca tasdik olundu” gibi kayıtlar konulmuştur.¹⁷⁰ Duma, Parlamento ile karşılaştırıldığında, bir kabinenin ilkel şeklidir. Büyük Knez, ülkede krizler meydana geldiğinde Duma’yı toplantıya (*Sobor*) çağırmıştır. Soborlar bilhassa 1566-1654 yıllarında sık toplanmıştır. İlk kapsamlı ve sistematik Rus kanunnamesi de Sobor’un katkısı ile 1649 yılında hazırlanmıştır.¹⁷¹ Duma, 1711’de Büyük Petro tarafından lağvedilmiştir.

XVII.yy’ın sonunda Rusya’da devlet memurlarının sayısı çok düşük iken Çar, eyaletlerde yarı müstakil idarelerin kurulmasını teşvik etmiştir. Ancak idareciler, halkın ihtiyacını dikkate almamış, sadece sorumlu oldukları Moskova hükümetinin çıkarlarını gözetmişlerdir. Moskova devleti ise kontrolü sağlamak için ciddi bir teşkilata sahip olmadığından, türlü metodlar kullanmıştır. Bunlardan biri ihbar metodudur. Kendi idari

¹⁶⁸ Denis J.B.Shaw, Geopolitics, History and Russian national identity, ed. Michael J.Bradshaw, s.33’den aktaran ¹⁶⁸ Elnur Soltan, a.g.m., s.69

¹⁶⁹ Duma, Danışma meclisi demektir. Boyar Duma’sı ise, Eski Drujina (Kneze idarede yardımcı olan, serbest, istedikleri zaman ayrılabilen, kneze fikir veren kimseler)’ların toplanmasından meydana gelirdi. Knezler ve Çar bu Meclise dahildi. Ayrıca yöneticilerin ileri gelenleri ile nüfuzlu asil ailelerin temsilcileri de burada üyeydiler. XVII.yy’a kadar Rusya’nın en yüksek danışma ve icra organı görevini görmüştür. Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.63

¹⁷⁰ Pipes, a.g.e., s.108; Devlet, a.g.e., s.63

¹⁷¹ Boyar Duması ve Zemski Sobor toplantılarını gösteren slayt 14 ekte verilmiştir.

bölgesinden kaçanların vergileri ve işleri kalanlara yüklediği için, herkes, birbirini kontrol ve ihbar ederek, üzerine fazla yük düşmemesi için gayret göstermiştir. Böylece devlet vatandaşları, vatandaşlar da birbirlerini kontrol etmişlerdir.¹⁷²

D'Encausse'ye göre, Rus halkı kendini adayacağı projelerin bulunmaması nedeniyle, Devletin halka yabancı kalması gibi, kendisini Devlete karşı yabancı hissetmiştir. Özetle toplumun yatay kültürü ile Devletin veya seçkinlerin dikey veya yüksek kültürü arasındaki kopukluk, Rus toplumunun birliğinin oluşumunda uzun süre ağırlığını hissettirmiştir ve Rus hayatının sürekli bir verisi olmuştur. İşte bu uçurum derinleştikçe, milli bilinç ilerleme kaydedememiştir. Topluluk bilincinin siyasi organizasyona göre geri kalmışlığı modern Rusya tarihi üzerinde çok ağır bir yük oluşturmuştur.¹⁷³

II.4. Din ve Sömürgecilik

Emperyal bir devletin yanısıra, Rus kimliğinin emperyal bir boyutta şekillenmesinde “din” önemli rol oynamıştır. Kiev Ruslarının Bizans İmparatorluğu aracılığıyla Otodoks Hristiyanlığı benimsemeleri Rus toplumu için bir dönüm noktası olmuştur.

İnancı, akılcı araştırma ve tartışmalarla güçlendirmeğe çalışan Latin Kilisesinin aksine Ortodoks Kilisesi, kendisini ayin, tören ve gizemlerle ifade etmeye çalışmaktadır. İnançına göre, Kiliselerin “akıllara durgunluk veren” süs ve zenginliği Tanrı'nın varlığının ispatı olmaya yetmektedir. Buna Hristiyan olmayan Tatarlarla sürekli bir savaş durumu da eklenince, Ruslarda dini bağınazlık hızla kendisine yer edinmiştir.¹⁷⁴ Ayrıca daha önce belirtildiği gibi Altın Ordu'nun Ortodoks Kilisesini hem ideolojik hem de mali

¹⁷² Pipes, a.g.e., s.109

¹⁷³ Shaw, a.g.m., s.33-34'den aktaran Soltan, a.g.m., s.69; d'Encausse, a.g.e., s.80-84; Özellikle Tanzimattan sonra aynı kopukluğun Osmanlı toplumunda yaşandığı söylenebilmektedir.

¹⁷⁴ Acton, a.g.e., s.6,18-22

açından serbest bırakması onu toplumun en önemli kurumu yapmış ve gelecekte Rus devletinin genişlemesindeki rolünü hazırlamıştır.

Dinin doğasından kaynaklanan evrensel ve misyoner motifler ön plana çıkmıştır. Rus Ortodoks Kilisesinin 1439'da Floransa Konsey'inde Batılı Hristiyanlıkla bağlarını zayıflatması ve Moskova'yı "Üçüncü Roma" ilan ederek, Hristiyanlığın koruyuculuğu misyonunu üstlenmesi, emperyal yönü ön plana çıkan bir Rus mitosunu ve yönetimi yaratılmasında etkili olmuştur.¹⁷⁵ III.Ivan'dan itibaren Ortodoks Kilisesi, Çar'ın iktidarını meşrulaştırıcı bir araç olmuştur. Halkın değil Hanedanın Kilisesi konumunu korumuştur. Rus kimliğinin oluşumunda Kilise-Devlet ilişkisi etkili olmuştur. Kilise ortodoksların birliğini temsil ederken, Çar'a itaati de birliğin ana şartlarından biri haline getirmiştir.¹⁷⁶

Rus muhafazakarları ülkelerinin geleneklerini üç kelimedede özetlemektedirler. "Çar, Kilise ve Halk". Kilise, Rus tarihinde çok uzun bir süre, diğer iki kurum arasında bir bağlantı noktası olmuştur. Bu konu, literatürde pek çok araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Nitekim, Karamzin'e göre, Rus insanının ezici çoğunluğu, en azından genetik olarak "Ortodoks"tur.¹⁷⁷

Ortodoksluğun kabulünden sonra Rus kimliğini etkileyen bir diğer önemli gelişme, IV. İvan'ın Rus ve Ortodoks olmayan büyük Tatar şehirlerini ele geçirmesi ve Rusya'nın

¹⁷⁵ Kurat, a.g.e., s.139-141; Zeynep Dağı, **Ulusal Kimlik Bağlamında Rus Milliyetçiliği ve Rus Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2001, s.59-60; "Üç tane Roma İmparatorluğu vardır. Birincisi Klasik Roma'dır, pagandır, çağların içinde en kalıcı olanıdır. İkinci Bizans olarak adlandırılan Hristiyan Roma'dır. Bunun da kalıntıları vardır. Üçüncüsü ise, ölüsü hala ortadan kalkmamış olan, bir anlamda hala problemleri yaşanan Osmanlı İmparatorluğudur. Bunlar üç Roma'dır. Dördüncüsü yoktur ve olmayacaktır, çünkü bunların şartları ve dünyası başkadır. Buralarda etnik anlamda bir grup hakimiyeti yoktur. Buralarda dil hakimiyeti vardır. Yani Osmanlı İmparatorluğunun temel kurucu unsuru, ordusu, ordunun dili, bürokrasinin dili Türkçe olduğu halde, burada mühim olan Türklük değil, İslamıdır.", İlber Ortaylı, "Avrupa Kültürü ve Türkiye", **Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'nin Avrupalılaştırma Sorunu Semineri**, Ankara, 1998, s.37

¹⁷⁶ G.Guroff, "The Paradox of Russian National Identity", **National identity and ethnicity in Russia and the new states of Eurasia**, ed: Roman Szporluk, M.E. Sharpe Armonk, N.Y., 1994, s. 83-84

¹⁷⁷ Pipes, a.g.e., s.127; Din konusu çalışmamızın I.Petro dönemine ait bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

1556'dan itibaren çokuluslu bir imparatorluğa dönüşmesidir. 1654 Pereislav Anlaşması sonrası Ukrayna'nın da katılımıyla Rusya'nın emperyal genişlemesi ve emperyal kimliği pekiştirilmiştir.¹⁷⁸ Çarlık hükümetleri, milletleri milli kimliklerine göre değil, dini kimliklerine göre ayırmışlardır. Çarlık döneminin önde gelen parolası, "Ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik" olmuş ve Çarlık, Ortodoks Kilisesinin Hristiyan olmayan uluslar üzerinde uygulamış olduğu propagandaları ve zoraki Hristiyanlaştırma politikasını her zaman desteklemiştir.¹⁷⁹

XIX.yüzyılın önemli tarihçisi Klyuçevskiy'e göre, Rusya'nın tarihi, sömürgeleştirme tecrübesi yaşayan bir ülkenin tarihini yansıtmaktadır. "Göç ve sömürgeleştirme, bizim tarihimizin en temel özelliğini oluşturmaktadır, ki diğer bütün özellikler az çok bu özellik ile ilgili bulunmaktadır." Geyer'in belirttiği gibi, Rus sömürgecilik yayılması, sadece sömürgecilik uğruna gerçekleştirilmemiştir. Bu sömürgecilik, Rusya'nın Avrupa'daki konumu üzerinde yoğunlaşan Pan-Slavcı ve emperyal Rus ideolojilerince desteklenmiştir. İkinci olarak, Orta Asya'nın işgali, hem siyasi açıdan Avrupalı güçlerle rekabetle yakından bağlantılıdır.¹⁸⁰

Sözkonusu emperyal kimlik bağlamında, Aleksandr Kuprin'in bir sözü anlam kazanmaktadır: "Evet, eğer bilmek istiyorsanız, Rus halkı diye birşey yoktur. Ve hiçbir Rusya!... Var olan birkaç milyon metrekaare mekan, birbirinden gayet farklı yüzlerce milletler, binlerce diller ve dinlerdir. Ve, eğer bilmek istiyorsanız, ortak olan hiçbir şey."¹⁸¹

Ancak, Pipes'e göre, emperyal kimliğin yanısıra, rus köylüsü (*mujik*), ilkel insanlardaki gibi zayıf, az gelişmiş bir kişisel kimlik duygusuna sahiptir. Kendine özgü

¹⁷⁸ G.Guroff, a.g.e., s. 84

¹⁷⁹ Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğunun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları", **Türkler**, c.18, s.389

¹⁸⁰ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", Çev:Nasuh Uslu, **Türkler**, c.18, s.587; Baumann, a.g.m., s.577; Bkz. Dietrich Geyer, **Russian Imperialism: The interaction of domestic and foreign policy, 1860-1914**, Tr. Bruce Little, Leamington Spa, New York, 1987

¹⁸¹ Zamyatin, A., Zamyatin, D., Khrestomatiya Prostranstva Rossi, Moscow, MIPOS, 1994'den aktaran Soltan, a.g.m., s.64

zevkleri, hoşlanmadığı şeyler, hırsları ve vicdanı vardır. Ailede ve toplumda erime, çevrenleme eğilimi bulunmaktadır. Köy komünü (*mir*), aynı zamanda dünya anlamına gelmektedir. Bu topluluk, köylülerin anti sosyal güdülerini sınırlamıştır. Kollektif yaşam, bireysel yaşamın üzerine çıkmıştır. Fakat daha sonra, köy yerleşimcilerinin arasındaki bağlar ve onları toplumsallaştıran bağlar, kuvvetli bir bireyciliğe dönüşmüştür. Dünyanın dışı, silik, uzak, yabancı ve önemsiz olarak algılanmıştır. Onlara göre dünya iki bölümden oluşmaktadır; biri çok geniş, Ortodoksluğun kutsal topluluğu, diğeri ise yabancıların alanıdır.¹⁸²

Günlük yaşamda Rus köylülerinin dini kimlikleri bağlamında, Rus köylüleri yaşadıkları izba denilen tahta klübelerinde, bir “Kırmızı” veya “Güzel” köşeye sahiptirler. Burada en azından bir ikon asılı durmaktadır ve eve gelen hiç bir ziyaretçi, ikonu selamlamadan ve haç çıkarmadan konuşamaz.¹⁸³ Ayrıca Ortodoks Kilisesi, her biri bir kaç hafta süren üç büyük oruç zamanlarına ek olarak Çarşamba ve Cuma günleri de oruç tutulmasını emretmektedir. Bu dönemde etlerden, bütün hayvansal yiyeceklerden, süt ve süt ürünlerinden uzak kalmaktadırlar.

En istikrarlı batıcı olarak tanınan Belinskiy, Gogol’e yazdığı mektuplarda Rus insanının dini yönü üzerine şunları söylemiştir: “Rus insanına yakından bakın, göreceksiniz ki onlar aslında ateist insanlardır. Batıl inançlarla fazlasıyla ilgilidirler. Gerçekte mistik coşku, Rus insanının doğasında bulunmamaktadır. Ortak hareket ederler. Rus köylüsünün gerçek dini ise kaderciliktir.”¹⁸⁴

¹⁸² XIX.yüzyıldan önce Osmanlı imparatorluğunun konumu ve rolü de, ortaçağa özgü yönetim şekli ve hiyerarşi sistemine göre tanımlanmıştır. Dünya iki parçaya ayrılmıştır: İslam Dünyası (Darü'l İslam) ve Savaş Dünyası (Darü'l Harb). İslam dünyası, Allah'ın yeryüzünde temsilcisi olan padişah (halife) aracılığıyla Allah'ın iradesiyle yönetilirdi. Düzen, kutsal hukuk olarak Şeriat kanunları ile sağlanır ve diğer ilahiyat dalları ile birlikte Şeriat çalışmak, ilim olarak kabul edilirdi. İslam Dünyasını genişletmek ve Savaş Dünyasını İslam'ın denetimine almak her müminin görevi idi. Evin, s. 54, bkz. Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984

¹⁸³Karamzin'in büyük ayrıntılarla anlatmış olduğu Rusya'daki yaşamda, Rus halkının yaşadığı izba ya da izbe adı verilen evlerin Kıpçaklar'dan geldiğini araştırmalar göstermektedir. İzba adı verilen evlerin dışını ve içini gösteren slayt 2 ektedir.

¹⁸⁴ Pipes, a.g.e., s.143-161

3. BÖLÜM

RUS MODERNLEŞMESİNİN BAŞLANGICI VE TÜRKLER

I. RUSYA'DA OTOKRASİNİN DOĞUŞU VE TÜRKLER

I.1. Tarihçilerin Modern Rus Tarihine Yaklaşımları

Devrim öncesi tarihçiler, modern Rus tarihinin başlangıcını 17.yüzyılın başlarında, Güçlükler Zamanı'nın bitişi ile başlatmaktadırlar. Klyuçevskiy, böyle bir seçim için dört neden göstermektedir. Bunlar; Tahta, Romanov'ların, yeni bir hanedanın geçişi; Devlet sınırlarının genişlemesi ve konsolidasyonu; Yeni soyluların ortaya çıkışı; Yeni ekonomik gelişmeler, özellikle sanayileşmenin başlaması ve köylülerin köleleşmesi.

Ancak, Sovyet tarihçileri bu argümanlar konusunda hemfikir değildirler. Özellikle ilk maddeyi tamamen reddetmekte, dördüncü madde üzerine de yoğun vurgu yapmaktadırlar. Onlara göre, herşeyin üzerinde, modern Rusya'nın tarihi, kapitalizmin yükselişi ve çöküşüdür. Onlara göre başlangıç, 17.yüzyıl ortaları ve özellikle 1645'de Alexis'in tahta çıkışıdır.

Dukes, modern Rusya tarihini altı bölüme ayırmaktadır.¹⁸⁵ Bunlar;

- 1645-1698: Mutlakçılığın doğuşu ve İmparatorluğun kuruluşu,
- 1698-1762: Büyük Petro'nun seleflerinin başlatmış olduğu, sınırların genişletilmesi ve konsolidasyonu çalışmalarını kuvvetle sürdürmesi,
- 1762-1801: Aydınlanmacı despotizm dönemi (çalışmalar büyük Katerina tarafından sürdürülür ve ileriye taşınır)

¹⁸⁵ Dukes, Paul; **A History of Russia**, 2nd Edition, Duke University Press, Durham, 1990, s. 70

- 1801-1855: Milliyetçilik çerçevesi içinde eski, gerçekte dönemini tamamlamış olan serflik düzenini yaşatmaya çalışan, I.Aleksandr ve I.Nikola dönemlerinde mutlakçılığın devrimci bir nitelik kazanması,
- 1855-1894: Baskının çok güçlenmesi sonucu, III.Aleksandr'ın karşıt çabalarına rağmen, II.Aleksandr tarafından kölelerin azad edilmesi ile ve diğer bazı önlemlerle, isteksizce ve tamamlanmamış bir biçimde, mutlakçılığın anayasal monarşiye dönüşümü yolunda bir adım atılması,
- 1894-1917: Artık, kapitalizm, emperyalist aşamaya kısmen de olsa geçiş için yeterli düzeye ulaşmıştır. Çarlık rejimi, anayasal monarşiye doğru büyük bir adım atmaya zorlanmaktadır.¹⁸⁶

Ekonomik ve politik trendlere eşlik eden bu altı aşama, daha az farkedilse de aynı önemi taşıyan seküler kültürün aşamalı olarak kabulüdür. Rus modernleşmesini anlamının anahtarı belki de onun göreceli temposunda bulunabilir.

1645'de, ortaçağ Rus tarihi biterek Modern Rus tarihi başlamaktadır. 1917'deki devrime dayanamayan Rusya'da özellikle ekonomik ve kültürel anlamda, güçlü feodal öğeler bulunmaktadır. Mutlakçılığın bazı karakteristikleri, önceki bölümde belirtildiği gibi, Korkunç İvan döneminde, hatta daha önceden görülebilmektedir. 1645 yılının seçilişi ise, sadece Rusya için değil, aynı zamanda Batı konvansiyonun oluşumu açısından da modern çağın yaklaşımlarının görünmeye başlamış olduğu tarih olmasıdır. Ancak bazı batılı tarihçiler bu oluşuma ve yükselişe Moskova'nın dahil edilmesini reddetmektedirler.

Rus tarihinde Ortaçağın mirası unutulmamalıdır. Örneğin, Richard Hellie ve Edward Keenan, SSCB'nin doğasının, erken dönemde, 15.yüzyılın sonlarında belirlendiğini farklı açılardan savunmuşlardır. İki yazar da erken Moskova periyodunda

¹⁸⁶ Modern Rusya ve Rus İmparatorlarını gösterir slayt 15'de ve Rus İmparatorluğunun kronolojisi Ek 1'de verilmiştir.

varolan emniyetsizlikten etkilenmişlerdir. Hellie, hizmetlerin önemine vurgu yaparak “Garnizon devlet”in oluşumuna vurgu yapmıştır.¹⁸⁷

I.2. Kuruluş Döneminde Rus ve Türk İmparatorlukları

Modern Avrupa tarihinin başlangıcına dair görüşler, evrenin orjini ile ilgili görüşler gibidir. Tartışmalar iki geniş katagoride sürer, öncelikle büyük patlama (big bang) ve daha sonra yaşanan evrim. Büyük patlama olgusu kapsamında, 1650 yılı civarında Avrupa kıtası bir dizi politik ekonomik ve kültürel şoklar yaşamıştır. Bu şoklar mutlakçılığın, kapitalizmin ve seküler bir bakış açısının varolmasıdır. Moskova, bu rüzgarda hem alıcı hem de verici olmuştur. Evrimsel sürecin çekirdeği ise, Williams’ın belirttiği gibi, mutlak monarşi, iç ve dış güvenlik ihtiyacından doğmuştur. Bu ihtiyaç, kraliyetin birliği için gerekli olan güçlü bir ordu yaratmıştır. Bu ordu yüksek gelir talep etmekte, bu gelirler ekonomik gelişmeyi gerekli kılmakta, bütün bunlar kraliyet bürokrasisinin elimine edilmesi için ve birleşik devletin ortaya konulması için bir düzenlemeye ihtiyaç duymaktadır.

Bu oluşum döneminde, Rus İmparatorluğu, iki temel nitelik üzerine inşa edilmiştir. Bunlar; otokrasi ve serflik (kölelik)tir. Bu iki kurum, 17.yüzyılın son yarısı boyunca, kesin biçimlerini almıştır. Bu periyod aynı zamanda, Ukrayna’nın büyük bölümünün ele geçirilmesi, ve Sibiry’a’nın büyük bölümüne girilmesi ile büyük bir genişlemeye tanık olmuştur. Böylece bu büyük alan ticaret yoluyla birbirine bağlanmış ve gelişen merkezi bürokrasinin yönetimi ve ordunun bağımsız düzeni içinde kalmıştır.¹⁸⁸

Rusya bu denli genişlerken, aynı periyod içinde Osmanlı İmparatorluğu ilk toprak kayıplarını yaşamaktadır. 1683 yılında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa komutasındaki

¹⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz; Richard Hellie, **Enserfment and Military Change in Muscovy**, The University of Chicago Press, Chicago, 1971; Hellie, “Recent Soviet Historiography on Medieval and Early Modern Russian Slavery”, **The Russian Review**, Vol:35, No:1, January 1976; Dukes, a.g.e., s.67-71; bkz. Pipes, a.g.e., s.92-93

¹⁸⁸ Dukes, a.g.e.

Viyana Kuşatmasının başarısızlığı Osmanlı için bir dönüm noktası olmuş, batıdaki ilerleyişin sonu ve gelecekteki toprak kayıplarının öncüsü olmuştur.¹⁸⁹ Bu olay ordunun yapısının ve yönetiminin geriliğini ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak, toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar, yeniden eşkiyalığa, yönetsel anarşiye, yer yer ayaklanmalara ve genel olarak köylü kitlelerin maruz kaldığı zulmün artmasına neden olmuştur.¹⁹⁰ Kuşatmadan sonra Avrupa'nın Osmanlılara karşı oluşturduğu ve Rusya'nın da dahil olduğu Kutsal İttifak'ın saldırıları sonucu, Osmanlı İmparatorluğu dört cephede birden savaşmak zorunda kalmıştır. 16 yıl süren mücadele sonucu gücü zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu 1699 yılında Karlofça antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.¹⁹¹ Türkler için imparatorluklarının gerilemesi bir şok olmuştur. Her ne kadar gerilemenin ilk görülebilir işaretlerinin izleri XVI.yüzyıla kadar sürülebilse bile, Türkler XVII.yüzyıl ortalarına kadar devletlerinin herhangi bir şekilde başarısız olduğunu kabul etmemişlerdir. İkinci Viyana kuşatmasını izleyen askeri felaketlere kadar Türklerin, sistemin, en azından askeri müessesenin kusurları hakkında ciddi biçimde fikir yürütmeye ve Avrupalıların zaferleri karşısındaki başarısızlıklarını değerlendirmeye başlamamışlardır.¹⁹² Karlofça anlaşmasının önemi, Osmanlı İmparatorluğunun batıda ilk toprak kaybını yaşamış olmasıdır. Bunun sonucu olarak, siyasette değişiklik zorunlu olmuştur. Herşeyden önce, amaç, artık Avrupa'da ilerlemek değil, kaybedilen toprakları geri kazanmaktır.¹⁹³

¹⁸⁹ A.H. Ongunsu, "Tanzimat Ve Amillerine Umumi Bir Bakış", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.46-47

¹⁹⁰ İkinci Viyana kuşatmasının sonuçları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatması'nın İktisadi Sonuçları Üzerine", **Osmanlı Araştırmaları**, II, İstanbul, 1981, s.195;

¹⁹¹ Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-1789)", **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, ed: Sina Akşin, 7.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s.48

¹⁹² Ahmet Evin, "Batılılaşma ve Lale Devri", **Lale Devri**, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dai. Bşk. Yayınları, İstanbul, 2000, s.75

¹⁹³ Kunt, a.g.e., s.48; Osmanlı Padişahları Slayt 16 ve Slayt 17'de, Tanzimat sonrası Osmanlı Sadrazamları da Ek 2'de verilmiştir.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar**, Maarif, İstanbul, 1940; Mehmed Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, Ahmet Sait, İstanbul, 1940

Rusya’da Ortodoksluk, bütünleştirici bir etki yapmıştır.¹⁹⁴ Ve imparatorluk için seküler mantığın başlangıç işaretleri ilk olarak görülmeye başlamıştır. Yüzyılın sonuna kadar, Rusya Büyük Petro’nun oldukça sağlam bir emperyal üstyapı oluşturması için yeterli derecede ileri bir düzeye ulaşmıştır.

Alexis’in saltanatının ilk iki yılı boyunca, boyar Morozov, merkezi bürokraside bir güç ağı kurmuş, aynı zamanda bürokrat ve askerlerin¹⁹⁵ fonksiyonlarını elinden almıştır. Bu iki memnuniyetsiz grup, adil olmayan yargılamalar ve kaçak kölelerin yakalanması için yapılan yetersiz düzenlemeleri protesto eden merkez ve çevrenin soylularına eklenmişlerdir. Vergi sistemini kabul ettirme çabaları, daha büyük sorunlara yol açmıştır. Kuzeyde, güneyde ve Sibiry’a da yaşanan bazı küçük rahatsızlıklardan sonra, 1648’de Moskova’da büyük bir isyan çıkmış, bunu da isyanlar izlemiştir.¹⁹⁶

Osmanlı İmparatorluğunda da, yönetimdeki aksaklıklar veya merkezin siyasal etkisinin zayıfladığı dönemlerde yaşanan rahatsızlıklar nedeniyle ayaklanmalar yaşanmıştır. Zirai ve sınai yapısı değişmeye başlayan Avrupa dünyası, Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal ve ekonomik bünyesi üzerinde sarsıcı etkiler yapmıştır. Nüfus artışı, topraksızlık, genişlemenin durması ve enflasyondan dolayı Anadolu kıtası, Tımarlı Sipahiler ve bir takım yöneticilerin toprak gaspına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına neden olmuştur.¹⁹⁷ Osmanlı genişlemesi, ordunun gücüyle olduğu kadar, yönetimin dürüstlüğü sayesinde gerçekleşmiştir. Benzer şekilde, toprak kayıplarında da düşmanın üstünlüğünün yanında reyanın bezginliği de rol oynamıştır. Bunun farkına varan Osmanlı hükümeti, Fazıl Mustafa Paşa’nın nezaretinde, reyanın şikayetleri ile de ilgilenmeye, bazı vergi borçlarını silerek halkın üzerindeki yükü hafifletmeye çalışmıştır.¹⁹⁸ Ancak, çok sayıda topraksız asker ve işsiz ücretli asker grupları, eşkıya çeteleri halinde köy ve kasabaları basıp yağmaya başlamışlardır. Daha

¹⁹⁴ Osmanlı İmparatorluğunda da İslam aynı işlevi yerine getirmiştir.

¹⁹⁵ Bu gruba dahil olanlar, Prikaz’larda çalışanlar ve Strelti silahşörleridir.

¹⁹⁶ Dukes, a.g.e., s. 72-89

¹⁹⁷ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, 2.baskı, Turhan Yayınevi, Ankara, 2004, s.11; İnalçık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, Türkler, s.70

¹⁹⁸ Kunt, a.g.m., s.48

sonra, büyük güce sahip önderler ve asi paşalar etrafında toplanmışlar ve üzerlerine gönderilen hükümet kuvvetlerini püskürtecek bir güç oluşturmuşlardır. İsyancılar Celali genel adıyla bilinmektedir.¹⁹⁹ 1590-1610 yılları arasındaki Celali isyanlarının Anadolu'ya olan büyük etkisine karşı, Balkanlardaki durumun göreceli olarak zayıf kalması, bu bölgedeki Hristiyan reayanın silahtan, savaştan uzak kalması ile açıklanabilmektedir. XVII.yüzyılın sonuna gelindiğinde ise artık Rumeli'de de silahlı reaya ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların bir kısmı devlete karşı ayaklanırken, bir kısmı da savaşın gerektirmesi nedeniyle, devlet tarafından silahlandırılmıştır. Eski Osmanlı düzeninde reyanın askerliği sözkonusu değilken, savaş yıllarının güçlükleri sonucu başlatılan bu girişim XVIII.yüzyıl boyunca gelenekleşmiştir. Savaşçı Müslüman reyanın komutanları, Rumeli'nin yönetiminde giderek artan rol oynamışlardır. Ayrıca, Osmanlı ülkesinde ayanlık kurumunun gelişmesinde bu yeni askerlik düzeninin büyük payı olmuştur.²⁰⁰ Karlofça'nın ardından, genel olarak reyanın durumunu düzeltici tedbirler alınmıştır. Tüm çabalara karşın, 1703 yılında padişah II.Mustafa, bir kapıkulu-ulema darbesi ile tahttan indirilmiş, dönemin güçlü şeyhülislamı Feyzullah Efendi ayaklanan askerler tarafından öldürülmüştür. Bu olay tarihe Edirne Vakası olarak geçmiştir. Kunt'a göre bu olay, 1683'den beri süregelen 20 yıllık sarsıntının noktalanması olarak değerlendirilebilmektedir. Ardında yatan nedenler ise, Karlofça barışının sonuçlarıdır ve görüldüğü gibi hem siyasal, hem ekonomik nedenlerle İstanbul halkı ayaklanmıştır.²⁰¹

Rusya'da Alexis, 1649 yılında bir Kanunlar Külliyatı (*Ulozhenie*) yayınlamıştır. Hükümet politikaları kapsamında, soylulara ayrıcalıklar tanınmış ve genel bir arazi politikası uygulanmıştır. Kasabaların yönetimi yeniden düzenlenmiş, iç gümrükler iki kez düzenlenmiştir. Yeni Ticari Düzenlemeler kabul edilmiştir. İngilizlere tanınan imtiyazlar yürürlükten kaldırılmıştır.²⁰² Bunların sonucu olarak, Rus tüccarlarının pozisyonu,

¹⁹⁹ İnalçık, a.g.m., s.70; Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Akdağ, **Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1963

²⁰⁰ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda iktisadi..., s.10

²⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz Kunt, a.g.e., s.48-52

²⁰² http://www.bucknell.edu/Academics/Colleges_Departments/Academic_Departments/Foreign_Language_Programs/Russian_Studies/Resources/History/Chronology/To_1689.html (05.03.2003)

yabancı benzerleri ile ilişkilerinde çok iyi duruma gelmiştir. Ayrıca, Alexis 1672 yılında, Rus elçilerini bütün büyük Avrupa ülkelerine göndermiştir.²⁰³

Alexis, bütünleşmede yeni bir aşamayı gerçekleştirmiştir. Zemskii Sobor yüzyılın ortalarından sonra toplantılarına devam etmiştir ancak, bağımsızlığını kaybederek onun etkisi altına girmiştir. Aynı durum Boyar Duma'sı için de geçerlidir. Duma'nın sıfırlanmamasına karşın, Çarın sırrını paylaşan Gizli Konular Prikaz'ı onun yerini almış, ayrıca Maliye Prikaz'ı oluşturulmuştur. Yerel yönetimde ise anahtar figür, voyvoda'dır. Çarın mutlak temsilcisi olarak, bölgesinde hüküm sürmekte ve ordu birlikleri ona yardım etmektedir.²⁰⁴

Ne merkezi hükümetin kontrolü, ne de yerel hükümet, köylü kaçıını içeren pasif ve aktif direnişi tam olarak önleyememiştir. Bunları en büyüğü de 1670-1671 yıllarında gerçekleşen Razin İsyanı olmuştur.²⁰⁵ Razin isyanında Rus müslümanlarının da kitlesel katılımı sözkonusudur. Bunun nedenlerine bakıldığında, 1552 yılında Kazan Hanlığının zaptından hemen sonra Rus otoriteleri, inançlarını Ruslar tarafından önerilen ekonomik veya siyasi ayrıcalıklarla asla değişmeyen Müslümanlara derin acılar veren bir Hristiyanlaştırma sürecine girmiştir. Hristiyanlığı benimsemeyenlere büyük vergiler getirilmiş, işkence edilmiş, şehirlerdeki evleri ellerinden alınmış, uzak köylere gitmeleri yasaklanmış ve Müslüman köylülerin verimli toprakları ellerinden alınarak yeni gelen Ruslara dağıtılmıştır. İslam inancının açıklanması yaklaşık iki yüz yıllık bir süre için yasaklanmıştır. Camilerin tahribi 16-18.yüzyıllar boyunca sürmüştür. Bunun da ötesinde XVII.yüzyılda Müslümanların vaaz vermesi ve Hristiyanları Müslümanlaştırma eylemleri, sırıkta yakılmakla son bulmuştur. Dini eziyetlerin artışının sonucu olarak Kazan Tatarları, Rus yönetiminin bunalımlı dönemlerinde ayaklanmalara katılmışlardır.

²⁰³ Osmanlı İmparatorluğunda, Lale Devrinde, Sultan III.Ahmet, devlet işlerinde öngördüğü yenileşmeyi sağlamak üzere görevlendirdiği Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın çabalarıyla Viyana ve Paris gibi Avrupa kentlerine elçiler gönderilmiştir. İskender Pala, "Nedim ve Lale Devri", **Lale Devri**, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dai. Bşk. Yayınları, İstanbul, 2000, s. 75

²⁰⁴ Osmanlı İmparatorluğunun taşra yönetiminde, eyaletler beylerbeyinin, sancaklar sancak beyinin yönetimindedir. Bu yöneticiler aynı zamanda askeri komutandırlar. Sencer, a.g.e., s. 52

²⁰⁵ Dukes, a.g.e., s. 72-89

Bunların en büyüğü Razin isyanıdır.²⁰⁶ İsyân, Stenka Razin'in Kızıl Meydan'da idam edilmesiyle son bulmuştur.

Alexis'in ölümünden sonra, hükümet politikasında radikal değişimler yaşanmamıştır. Alexis'in ölümüyle Büyük Petro'nun gücün yerleştirilmesi arasındaki periyod, sadece çarlık politikaları değil, aynı zamanda bu politikalara karşı oluşan tepkiler açısından da bir süreklilik arz etmektedir.²⁰⁷

Reform sürecini incelemeye geçmeden önce, Modernleşmenin arka planını anlamak kapsamında, Türk tarihinde aynı dönemde mevcut görünüm ve bu döneme kadar olan tarihsel süreçte yaşanan büyük değişimlerden kısaca bahsetmek gerekli görülmektedir.

Tarih kaynaklarına göre, Türklerin Anadolu topraklarına ilk gelişleri V.yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ancak, köklü ve devamlı kalmak için gelmeleri, XI.yüzyılda gerçekleşmiştir. Önce Selçuklular, ardından da Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan bu siyasi oluşum, dünya tarihini etkileyen en önemli olaylardan biri olmuştur. geniş bir pencereden bakıldığında, Türkiye Selçuklularının Osmanlı Devletinin kuruluşunu hızlandırma ve ona sağlam bir zemin hazırlama görevini yerine getirdiği görülmektedir.²⁰⁸

²⁰⁶ Ravil Bukharev, "Kazan Hanlığının Düşmesinden sonra Kazan Tatarları", Çev: Işık Kuşçu, **Türkler**, s.400-401; İsyanda önemli rol oynayan Başkurtlar, maruz kaldıkları uygulamalar nedeniyle 1664 yılında Ruslara karşı büyük kurtuluş savaşı başlatmışlardır. Bu hareket Seyyid Kıyamı olarak adlandırılmıştır. 1675-1683 yıllarında en yüksek derecesini bulan bu harekete Kırgız-Kazaklar da katılmışlardır. Uzun süren kanlı savaşıardan sonra Moskova'dan Streltsi birlikleri gönderilerek, Başkurtlar itaate mecbur bırakılmışlardır. Moskova zulüm idaresinden kurtulmak için Türkistan Hanlıklarına ve hatta İstanbul'a, Padişah'a yardım için müracaat ettikleri bilinmektedir. Ancak, bütün ayaklanmalar Ruslar tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Kurat, a.g.e., s.225-226

²⁰⁷ Dukes, a.g.e., s. 72-89

²⁰⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar", **Türkler**, s.58; Genel olarak Anadolu tarihinin Osmanlı öncesi dönemi için bkz. Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the eleventh Through the Fifteenth Century**, University of California Press, Los Angeles, 1971; Selçuklular için bkz. Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Erol Üyepazarcı, 2.baskı, İstanbul, 2002; Vladimir Gordlevsky, **Anadolu Selçuklu Devleti**, Çev: Azer Yaran, Şahin

Türkiye Selçuklu Sultanı III. Aleaddin Keykubat'ın İlhanlı Hükümdarı tarafından tahttan indirilerek İran'a götürülmesi üzerine, Anadolu'da bir iktidar boşluğu oluşmuştur. Bu dönemde Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlı bir uç beyliği olan Osmanlı Beyliğinin başında bulunan Osman Bey, bu boşluktan yararlanarak güçlenmiş ve 1299 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁰⁹

Bu şekilde kurulan ve süreç içinde egemenlik alanlarını büyük oranda genişleten Osmanlı imparatorluğu ile de, Büyük Türk Hakanlığı, İslam Halifeliği ve Roma İmparatorluğu hukuk ve kudretini bir elde toplamış ve dünya hakimiyeti iddiasını taşımıştır.²¹⁰

Osmanlı deyimi de millet anlamında değil, Selçuklular gibi bir hanedan anlamına gelmektedir. XIX. yüzyıla kadar Türkler kendini, Müslüman olarak kabul etmektedirler. Bağlılık, farklı düzeylerde de olsa Müslümanlığa ve Osmanlı Hanedanına yani

Matbaası, Ankara, 1988; Mahmud İbn Mehmed, **Selçuki Devletleri Tarihi**, Çev: Nuri Gençosman, Recep Uluoğlu Basımevi, Ankara, 1943; İbni Bibi, **Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi**, Çev: Nuri Gençosman, Uzluk, Ankara, 1941; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1980; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi: Başlangıçtan 1086'ya kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988; Selçuklu İmparatorluğunun sınırlarını gösteren harita slayt 18'de ekte verilmiştir.

²⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Fuat Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Atay Kültür, Ankara, 1972; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5.Baskı, Ankara, 1995, c.1; Beylikler dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969; Faruk Sümer, **Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990

²¹⁰ Muzaffer Özdağ, "Tanzimatı Hazırlayan, Zaruri Kılan Şartlar, Başarılı Olmasını, Amacına Ulaşmasını Engelleyen Sebepler", **Tanzimatın 150.yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991, s. 33-34; Osmanlı devletinin kuruluşu üzerinde, özellikle XX.yüzyıl başlarında yerli ve yabancı araştırmacılar sıklıkla durmuşlar ve dörtüyz atlıdan, cihan devletine geçişin sırlarını araştırmışlardır. Bu konuda özellikle, Köprülü ve Gibbons'ın farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü, a.g.e. ve H.A. Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Devlet, İstanbul, 1928; <http://www.osmanli.org.tr/dosyaara.php?bolum=1&id=13> (21.03.2006); Rıfat Okyay, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, İstanbul; Halil İnalçık, **The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600**, Phoenix, 1994; Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu**, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1947

Devletidir.²¹¹ Bu tek Hanedan, “Al-i Osman”, altı buçuk asır boyunca genel kabul gören bir soy olarak, tahtta birbirini takip eden 36 ferdiyle üç kıtaya yayılan İmparatorluğu birada tutan yegane unsur olmuştur. İmparatorluk tarihi bile hanedan tarihi ile eş anlamlı olarak algılanmaktadır.²¹²

XIV. ve XVI. Yüzyıllar arasında bütün anahatları ile ortaya çıkan Osmanlı devleti, çok önemli boyutlar içeren kurumsal bir başarıdır. Bir İmparatorluk kurucuları olarak Osmanlılar, daha önceki Ortadoğu imparatorluklarının ancak kısmen üstesinden gelebildikleri birtakım engellerle karşılaşmışlardır. Yüzyüze geldikleri en önemli iş, çok çeşitli dini cemaatlerden, etnik gruplardan ve ulaşılması güç ekolojik bölgelerde yerleşmiş alt-kültür gruplarından oluşan coğrafi bir çevrede, etkili bir yönetim kurmak olmuştur. Onlar, Osmanlı hanedanına tam bir sadakatle bağlı ve bazen hanedana karşı devlete öncelik veren bir askeri sınıf ve yönetici memur kadrosu meydana getirmişlerdir.²¹³

Siyasi yaklaşımlar bağlamında, Osmanlı siyasal tarihinde birbiriyle ilişkili iki ana temel bulunmaktadır:

- iç siyasal düzende hükümdarın ve merkezin gücü,
- dış siyasal ilişkilerde devletin askeri gücüne dayanan genişleme geleneği.

Bilindiği gibi, Osmanlı devletinin çekirdeği, bir akıncı toplumdur; bu savaşçı çekirdekten çıkan devlet yapısı şekillendikçe devlet kurumlarının askeri niteliği önde

²¹¹ Mehmet Atay, “Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Modernleşme Çabaları”, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/143/4.htm> (15.04.2006); Rusya’da da Romanov Hanedanı hüküm sürmektedir. Benzer biçimde halk, ortodoksluğa ve Romanov Hanedanına bağlılık göstermektedirler.; Türkdoğan’a göre, Selçuklular ve Osmanlılardan beri, bin yıllık süre içinde Türklük, tarihsel bir olgu olarak kimliğini ortaya koyamamıştır. Selçuklular ve Osmanlılar, yönetimi, Türk dışı unsurlara vermek yoluyla “kavim” kimliğini reddetmiştir. Merkez, kozmopolit bir gürhunun elinde iken, çevre, Türk soylu Türkmen-Oğuz boylarının oluşumu olmuştur. Orhan Türkdoğan, **Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi**, Timaş Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2004, s.70

²¹² Emecan, bu genel kabule karşı, Hanedanın zaman zaman ciddi badirelerden geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Feridun M.Emecan, Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar, **XIII.Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.1877-1886

²¹³ Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3**, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 1998, s.39

gelmiş, genişleme siyaseti sürdürülmüştür. Devlet içinde savaşçıların rolü o derece önemlidir ki, toplumun ilk ve en köklü bölünmesi, askeri olanlar ve olmayanlar arasında olmuştur. Askeri terimi, Osmanlı devleti kurumları ile ilgili, devlete hizmet eden ve bunun karşılığında dirlik, geçinme alan bütün görevlileri kapsamaktadır. Kadıasker teriminde olduğu gibi, Osmanlı’da asker, devlet demektir.

Akıncı toplumdaki devlete geçişte en önemli gelişme, toplumun başındaki yöneticinin rütbesinin yükselmesi, beylikten hükümdarlığa, padişahlığa geçmesidir. Bilindiği gibi, Osmanlı siyasal anlayışında devlet kurumlarının düzgün işlemesi, reyanın gereği gibi korunması, padişahın siyasal dizginleri sıkıca elinde tutmasına, sözünün kanun olmasına dayanmaktadır. Hükümdarlığın yüceltilmesi sürecinde en önemli rolü oynayan kapıkulu, dış genişleme siyasetinin de en etkili unsurlarından olmuştur. Düzenli bir imparatorluğun düzenli ordusu, genişleme amaçlarına ulaşmakta, başarıyla görev yapmıştır.²¹⁴

Rusya tarihinden bahsederken Dukes’in “Modern Avrupa tarihinin başlangıcına dair görüşler, evrenin orjini ile ilgili görüşler gibidir” sözüne yer vermiştik. Bu tartışmalar kapsamında, Kennedy, pek çok bilim adamı tarafından 1500 tarihinin modern ve modern öncesi dönemleri birbirinden ayırmak için seçildiğini belirtmekte²¹⁵ ve şöyle devam etmektedir: “Bu tarihte Batı dünyasının büyük bir bölümünde, İstanbul’un 1453’de düşmesinin yarattığı şok hala etkisini sürdürmektedir. Bu olayın anlamı, Osmanlı Türklerinin ilerleyişinin durduğunu göstermiyor olması nedeniyle, daha da büyüktür. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı Türkleri, Yunanistan, İyonya Adaları, Bosna, Arnavutluk ve diğer Balkan topraklarının çoğunu almışlardır. Bundan daha fazlası, yüreklere korku salan yeniçeri ordularının Budapeşte ve Viyana’ya doğru ilerledikleri 1520’li yıllarda gerçekleşmiştir. Güneyde, Osmanlı donanmasının

²¹⁴ Kunt, a.g.m., s.64; Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları II: Cebeci, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımçı Ocakları ve Kapıkulu Süvarileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1944

²¹⁵ “Modern zamanları, önceki dönemlerden ayıran sınır taşı olmaya 1500 yılı, önerilen diğer tarihlerden daha uygundur.” William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, 10. Baskı, Ankara, 2005, s. 458

limanlarına baskın yaptığı İtalya’da papalar, Roma’nın kaderinin de yakında İstanbul’a benzeyeceğinden korkmaktadırlar. Kennedy’nin Avrupa’nın XIV.yüzyıldaki görüntüsü konusundaki yorumu da dikkat çekicidir. “Avrupa’nın kültür ve bilim birikiminin oldukça büyük bölümü, İslam dünyasından ödünç alınmıştır.”²¹⁶

Osmanlı genişleme siyasetinde dinin önemli etkisini de vurgulamamız gerekmektedir. İslamın doğasından gelen bir yayılma, evrenselleşme eğilimi mevcuttur. Ancak, XVI.yüzyılın sonlarında Orta Avrupa’ya yönelik Osmanlı akıncılığı, bu uç boylarında kalelere dayalı savunma çizgilerinin oluşmasıyla sönmeye yüz tutmuştur. Rumeli akıncıları 1596’daki Haçova savaşında ağır bir darbe aldıktan sonra, artık bir daha etkin bir güç oluşturamamışlardır.²¹⁷

Köprülüler devri ile Osmanlı İmparatorluğu, XVII.yüzyılın ikinci yarısında klasik dönemdeki kurumlarını restore etmiş ve geçici bir güvenlik ve düzen geri gelmiştir. Ancak bu olay bir modernleşme ve idari bünyedeki temelden bir değişim değildir.²¹⁸

Osmanlı İmparatorluğu genişleme siyasetine dayanarak kurulmuş bir devlettir.²¹⁹ Yüzyıllarca, genişleme siyaseti devlet kurumlarının gelişmesini etkilemiş, Osmanlı devlet yapısının ve iç düzeninin niteliğine de şekil vermiştir. Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları ise Osmanlıların batı sınırlarında yeni bir dengenin habercisi olmuştur. Artık Osmanlı

²¹⁶ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev: Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6.Baskı, s.3- 4

²¹⁷ Kunt, a.g.e., s.46-47; XVII.yüzyıl boyunca hem Balkan, hem Kafkas cephelerinde Osmanlı ordusunun hafif, çevik kuvveti, Kırım atlılarından oluşmuştur. XVII. Yüzyıl başlarında Dinyeper ve Don Kazakları Osmanlı kıyıları için tehlike oluşturmaya başladığı zaman, Osmanlı İmparatorluğu, Polonya ile, emrindeki Kazaklar ve Kırım Tatarlarını dizginlemek konusunda anlaşlıklarından Kırım atlılarının hareket alanları daralmıştır. Karlofça antlaşması ile de, Polonya’nın yanısıra Rusya da Kırım akınlarının durdurulmasının zorunluluğunu Osmanlılara kabul ettirdikten sonra, Osmanlı hükümeti, Kırım’ın elinden çıktığı tarih olan 1774 yılına kadar, Kırım hanları ve ileri gelenlerini maaşa bağlamıştır. Ongunsu, a.g.e., s.3-4

²¹⁸ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s. 10; 1656’da sadrazamlık vazifesine getirilen Köprülü Mehmet Paşa ve onun ailesinden olan diğer sadrazamlar, XVIII. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Devleti’nin idaresinde belirleyici bir rol oynamışlardır. Köprülüler Devri olarak bilinen bu dönemde geçici de olsa bir istikrar sağlanmış ve Osmanlılar son fetihlerini bu devirde gerçekleştirmişlerdir.

²¹⁹ Kunt, a.g.e., s.57

İmparatorluğu, en azından Avrupa cephesinde genişleme siyasetini bırakmış, barışı korumak üzerine yoğunlaşmıştır.²²⁰

Ahmet Refik “Lale Devri” adlı eserinde, Osmanlılarla batılılar arasında XVIII.yüzyılın ilk yarısında, karşılıklı bir fikir aktarımının başladığına inanmaktadır. Ona göre bu devir, Osmanlılar için parlak bir devir ve Avrupa medeniyetinin esaslı bir şekilde şarkta yaygınlaşması için ilk adımı oluşturmuştur.²²¹ Karal’a göre, Lale Devri, bir yaşama anlayışının ifadesidir. Bu anlayışın simgesi de laledir.²²²

Uzunçarşılı, bu devirde Batı etkisinin Osmanlı İmparatorluğuna girdiği inancındadır. Ona göre, on üç yıl İmparatorluğun Sadrazamlığında bulunan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, bilim ve sanayi alanında faaliyet göstermiş, matbaa açılmış, kitaplar tercüme edilmiş, bazı sanayinin gelişimi gibi hareketlerle Avrupa’daki faaliyeti kısmen takip etmeye başlanmış ise de bu hareket Patrona isyanı ile eksik kalmıştır.²²³

²²⁰ Ahmet Evin, “Batılılaşma ve Lale Devri”, **Lale Devri**, s. 41; Berkes, hakim görüşe karşı olarak, bu dönemde sürekli bir barışın gelmediğini belirtmektedir. 1723’de Nadirşah’ın zaptettiği İran ile çeyrek yüzyıl süren savaşlar başlamış, 1730’da bir esnaf yeniçeri ayaklanması olmuş, padişah düşürülmüş ve Lale Devri’nin ileri gelenleri yok edilmiştir. Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Ankara, 1973, Bilgi Yayınevi, s.40

²²¹ Ahmet Refik, **Lale Devri**, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1932, s.60-61; “Ahmet Refik Altınay, Osmanlı tarihçilerinin son halkası sayılabilir. Büyük tarih otoritesi, çok verimli bir yazardır. Batı tarihçiliğini bilmesi onu, metod bakımından, önceki ve çağdaşı meslektaşlarından ileri kılmaktadır.” Ahmet Refik, “Lale Devri”, sadeleştiren: Yılmaz Öztuna, **Hayat Tarihi Mecmuası**, cilt:1, sayı:3, 1970, s. 5

²²² Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.19

²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Sadrazam Halil Hamit Paşa**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1936; Güngör’e göre, Lale Devri’ni sona erdiren ve Patrona isyanında baldırıçıplaklar, ayak takımı veya iki buçuk serseri olarak nitelendirilen asiler hiç bir zaman tek başlarına hareket etmemişlerdir. Armağan, a.g.m., s.37; Baldırıçıplak terimini Ahmet Refik kullanmıştır. Refik, a.g.e., s. 6; Onları destekleyenler, olumsuz gelişmeleri yaşaya yaşaya birbirine yaklaşmış ve ittifaka zorlanmış olan esnaf, zanaatkarlar, ulema ve yeniçeriler, vezirler, hatta halktır. Aktepe’ye göre, isyanını arkasında Damat İbrahim Paşa’nın damadı Kaymakam Mustafa Paşa’nın parmağı vardır. Bkz. Münir Aktepe, **Patrona İsyanı (1730)**, İstanbul, 1958, s.123-124; patrona Halil isyanı için bkz. Faik Reşit Unat, **1730 Patrona isyanı hakkında bir eser**: Abdi Tarihi, TTK Yayınları, 2.baskı, Ankara, 1999, s.55-56; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c.IV, s.216; Bekir Sıtkı Baykal, **Patrona Halil Ayaklanması ile ilgili Kaynaklar Hakkında**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952

Armağan'a göre, Osmanlı tarihinin bu kritik dönemi o kadar garip bir efsane bulutuyla örtülmüş durumdadır ki, mevcut Osmanlı tarihi üzerine yazılmış genel kitaplardan bu dönemin iç yüzünü ve gerçek manzarasını öğrenebilmek tek kelime ile imkansızdır. Günümüzde Lale devri'nin farklı yüzlerini ve değişim dinamiklerinin farklı yönlerini kavramaya yönelik önemli adımlar atılmış ve parça parça da olsa bu dönemle ilgili bütüne ilişkin tablonun yeterli parçaları toplanmış bulunmaktadır.²²⁴

Karal'a göre, Karlofça ve Pasarofça'nın önemi, Türklerin askeri kurumlarının hayatta kalabilirliliğini sorgulamalarına yol açan bir dizi askeri bozgunu ifade etmesinden çok daha fazladır. Her ne kadar İkinci Viyana Kuşatmasından sonra Avrupa'da ilk kez toprak kaybetmiş olsa da, Osmanlı İmparatorluğu masa başında birleşmiş bir Hristiyan dünyasını karşısında bulmamıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu Avrupa için ortak bir düşman olmak yerine ilk kez Avrupa'nın güç dengesi içinde bir taraf olarak Batı siyasal arenasına dahil edilmiş olmaktadır. Bu dönem, Türkiye'nin rolünü kaçınılmaz olarak, evrensel bir İslam yönetimi kurma peşindeki yayılcı bir imparatorluktan, diğerleriyle birlikte var olan bir dünya gücüne dönüştürmüştür. Bu yüzden XVIII.yüzyılın başında Doğu'yla Batı arasındaki hem kültürel hem de siyasal ilişki doruk noktasına ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa güç yapısı içinde yer almasıyla eşzamanlı olarak Türk ismi de insanlık içinde bir yer edinmiş olmaktadır. Türkiyede ise Avrupa'nın teknolojik üstünlüğü ve imparatorluk için oluşturduğu tehdit, Batı'dan bir şeyler öğrenme arzusu ile bir arada durmaktadır.²²⁵

Ülkede barış siyaseti yerleşirken, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ile ilgilenmeye başlamıştır. Yöneticiler, aynı zamanda ilgilerini iç meselelere çevirmiş ve uzun zamandır Avrupa ülkelerinin olduca fazla yol aldıkları yenilik hareketlerine bir an önce başlamak gerektiği üzerinde durulmaya başlanmıştır. Artık Batı kurumlarının üstünlüğü ve Batılılardan bir şeyler öğrenme ihtimali, üzerinde ciddiyetle düşünülmesi gereken bir

²²⁴ Bu dönemi inceleyen yazarlar arasında Münir Aktepe, Ahmet Evin, Robert W.Olson ve Tülay Artan özellikle öne çıkan isimler olmaktadır. Armağan, a.g.m., s.26-27;.

²²⁵ Karal, a.g.m., s.19

konu olarak değerlendirilmektedir.²²⁶ Şair ve hattat ruhu taşıyan, güzelliği ve eğlenceyi seven Sultan III.Ahmet, devlet işlerinde öngördüğü yenileşmeyi sağlamak üzere görevlendirdiği Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın çabalarıyla Viyana ve Paris gibi Avrupa kentlerine elçiler gönderilmiştir.²²⁷ Bu elçilerin görevleri, Avrupa'daki gelişmeleri yakından izlemek, Avrupa'nın bilim ve teknoloji alanındaki üstünlüklerini bildirmektir. Bu dönemde Paris'e elçi olarak gönderilen, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, gördüklerini Sefaretname adlı eserinde toplamıştır. Bu eser, Osmanlının batıya açılan ilk penceresi olarak değerlendirilmektedir.²²⁸ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, bilinmeyen batının bir Osmanlı gözüyle ilk müşahadesini, ilk intibalarını eserinde aktarmıştır.²²⁹

Lale devri, gerçekte gerek devlet kademesinde gerekse toplumda büyük değişimlerin ayak seslerinin duyulduğu bir dönem olarak tarihe geçmiştir. İlk batılılaşma çabalarının, Avrupa sermayesi ile ilk ciddi temasının ve merkez teşkilatındaki ilk ciddi çözülme işaretlerinin görüldüğü bu yılları gölgeleyen, Yahya Kemal'in de şikayet ederek bahsettiği eğlence hayatıdır. Oysa eğlence hayatı, bu derin değişimlerin sadece yüzeye vuran görüntülerinden ibarettir. Asıl değişim diptedir, yani altyapıdadır.²³⁰

²²⁶ Evin, a.g.m., s. 41; Ahmet Mithat Efendi'ye göre, Osmanlıların geri kalmış oluşu bir vakıdır. Son bir iki asra özgü bir hadisedir. İmparatorluğun istila devrinde ilim ve teknik olarak batıya üstünlüğümüz, manasız bir kanaat ve doygunluk duygusuyla kaybedilmiştir. Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.10

²²⁷ İskender Pala, "Nedim ve Lale Devri", a.g.e., s. 75; Lale Devri, Osmanlı tarihçileri tarafından birbirine zıt görüşlerle değerlendirilmiş en ilginç devirdir. Bu farklı değerlendirmelerin merkezinde Damat İbrahim Paşa yer almaktadır. Ahmet Refik ile Reşad Ekrem, İbrahim Paşa hakkında tamamen birbirine zıt fikirler öne sürerek onu över veya eleştirirler. a.g.e., s.77; bkz. Reşad Ekrem Koçu, **Patrona Halil**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1967

²²⁸ Çelebi Mehmet'in anıları hakkında Ahmet Hamdi Tanpınar şunları söylemiştir: hiç bir kitap garplılaşma tarihimize bu küçük "Sefaretname" kadar mühim bir yer tutmaz. Gerçekte bu sefaretnamede bütün bir program gizlidir. Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX.Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Üçler Basımevi, İstanbul, 1949, s.10; Karal, a.g.m., s.19; Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, **Sefaretname-i Mehmed Efendi**, yayının Osmanlıca basımı Ankara'da TTK Kütüphanesinde yer almaktadır.

²²⁹ Okay, a.g.e., s.1

²³⁰ Armağan, a.g.m., s. 27

Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı barış dönemi, Rusların, Osmanlı egemenliğindeki Polonya'nın iç işlerine karışması ve 1736'da Kırım'ı işgal etmeleriyle bozulmuştur. Bu olay üzerine Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'ya savaş açmıştır. İki cephede başarı ile savaşan Osmanlılar önemli başarılar kazanmış, bunun üzerine 1739 yılında Belgrad Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, Osmanlı devletinin batıda imzaladığı son kazançlı antlaşma olmuştur.

I.Abdülhamit döneminde imzalanan 1774 tarihli Küçük Kaynarca antlaşması ile 296 yıldır Osmanlı toprağı olan Kırım elden çıkmıştır.²³¹ Rusya, Osmanlı ortodokslarını koruma hakkını elde ederek, içişlerine karışma hakkı kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz'deki egemenliğini bir daha ele geçirememek üzere kaybetmiştir. Rusya, İngiltere ve Fransa'dan sonra dünyanın en güçlü devleti haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise, Avrupa siyasetinden çekilmek zorunda kalmıştır.

XVIII.yüzyılın dünyasında Osmanlı İmparatorluğu, değişen gelişen toplumlarla kavga etmek, direnmek zorunda olan bir toplumdur ve bunun için müesseselerini ıslah etmek zorundadır. Çünkü bu yüzyıla, klasik diplomasi ve anlaşma teknikleri geliştirmiş uluslararası sistemin üyesi olarak girmiştir. Westfalia antlaşması ile oluşturulan uluslar arası sistem, Osmanlı İmparatorluğunun iç hayatını bile sınırlamaktadır. Artık İstanbul'da ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde konsolosluklar, İstanbul'da ayrıca sefaretler vardır. Bunların diplomatik muafiyetleri artık eskisi gibi tek taraflı verilmemekte, uluslararası sistemle, Westfalia ile Karlofça ve Pasarofça'da belirlenen diplomatik kurallara göre, ve bu asırda Küçük Kaynarca gibi anlaşmalarla bir yöne ilerlenmektedir. Örneğin Rusya, Hristiyanların koruyucusu olurken, Osmanlı İmparatorluğu, Halife sıfatıyla Rusya'daki

²³¹ Rusya'nın karşı konulmaz yükselişinin karşısında, Avrupa'da birbirinden farklı iki Türk gücü vardır. Osmanlıların gücü ve onların bağımlıları olan Kırım Hanlığının gücü. Ruslar Türklerden ve özellikle de Tatarlardan çok çekmiştir. İntikam peşindedirler. Kırım, varlığını ancak Osmanlı himayesinde sürdürmektedir. Dolayısıyla Çarların birinci hedefi bu himayeyi sona erdirmektir. Roux, a.g.e., s.293; Çalışmamızın II. Katerina'nın hükümdarlığının anlatıldığı bölümünde, Türk-Rus Savaşları aktarılmıştır.

Müslümanların koruyucusu olmuştur. Bu yüzyılda daha da önemlisi, teknik gelişme başlamıştır ve Osmanlı imparatorluğu da bu gelişmeyi almıştır.²³²

Osmanlı İmparatorluğunun dışında, 18. yüzyılda önemli değişiklikler yaşayan diğer ülkeler Rusya ve İran olmuştur. Çalışmamızın bundan sonraki ilk bölümünde, Rus modernleşmesinin başlangıcı olarak değerlendirilen, I. Petro ile II.Katerina'nın reformları ve Rusya'nın yaşadığı değişimler ayrıntılı olarak aktarılmaktadır.

²³² İlber Ortaylı, “Bir Kabuk Değiştirme Dönemi”, Prof.İlber Ortaylı ile Konuşma; Kon: Mustafa Armağan, **Lale Devri**, s.62-63; Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Çev: Selen Kölay, Arkadaş Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 2006, s.339-341

II. ÇAR I.PETRO DÖNEMİNDE TÜRKİYE VE RUSYA

Batı Avrupa, tarihte sanayi devriminin öncüsü olmuş toplumların kıtasıdır. XVIII. yüzyıla kadar Batı Avrupanın gelişimine ayak uyduramamış devletlerin bilinçli ve uyarılmış bir gelişme sürecine girdiği görülmektedir. Otokratik gelişme dediğimiz bu gelişmenin ilk çarpıcı örneği Rusya Çarlığı'dır. Otokrasi, XVIII. ve XIX yüzyıl Rusyasındaki rejimi tanımlamak için kullanılmaktadır. Ancak otokrasinin Rusya tarihinde farklılaşmalar geçirdiği açıktır. Rusya Çarlığında büyük Petrodan beri otokratik modernleşmeden söz edilebilir. Batı Avrupa'dakinin tersine, şehir özerkliğinin yerleşmesi, yönetim erkinin parçalanması, tüccar ve sanayici sınıfların çıkar birliği içinde örgütlenip iktidarı kontrol etmesi gibi olguların görülmediği bir ülkede Büyük Petro, orduyu, yönetimi, maliyeyi modernleştirmiş, eğitimi sistemini genel olarak yeniden düzenleyip, iktisadi alanda da müteşebbis bir sınıf yaratmıştır.

XIX yüzyılın başında otokratik modernleşme sürecine giren diğer bir devlet de Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Ancak Rusya'ya göre başlangıç noktasındaki farklılık zaman kadar çevre dünyadaki koşullardan da ileri gelmiştir.²³³

XVIII. yüzyıl Türk-Rus ilişkileri veya Türk-Rus tarihi denildiği zaman, aslında sadece iki ülkenin tarihi değil; Avrupa tarihinin çok önemli bir dönüşüm noktası ve sosyal bilimler bakımından çok önemli iki olgu ortaya konulmaktadır. Bunlar,

- “iki geleneksel toplumun modernleşmesi,
- bu modernleşmenin getirdiği kavgalar ve gerilimler”dir.

XVIII. yüzyıl'da Avrupa değişmektedir. Bu değişim şöyledir;

- Eski devlet düzenleri, merkezîyetçi hükümet sistemine dönüşmektedir,
- Eski toplum yapıları değişmekte ve Avrupa artık milli devletlerin ve milliyetçi ideolojilerin hakim olduğu bir toplum olmaktadır,

²³³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, 16.Baskı, İstanbul 2003, s.40-41

- Nihayet üçüncü ve son aşama olarak, Avrupa artık kesin bir üstünlük duygusunu benimsemekte, kendisini uygarlığın doruğu olarak görmektedir. Voltaire'in tarih felsefesini göz önüne aldığımız zaman, bütün zamanların merkezinin Fransa ve Avrupa olduğu ortadadır. Yani, tarih adeta XVIII. yüzyıl Avrupa'sını yaratmak için vardır. O, insanlığın en son ve mükemmel safhasını ifade etmektedir ve artık dünyayı, o aydınlatacaktır.²³⁴

XVIII. yüzyıl, Rusya ve Osmanlı İmparatorluklarının savaşları kadar, ticaret ve kültürel ilişkilerin de yoğun olduğu dönemdir. Aslında Rusya ile Türkiye arasındaki devletlerarası ilişkilerin tarihi 507 yıl öncesine kadar gitmektedir. Ama 1365 yılında Anadolu Türkleri ile ilgili ilk bilgiler Rus vakayinamelerine girmiştir. Anlaşılmaktadır ki, Rusya, Türkler ve Türk devletiyle daha önceden ilgilenmeye başlamıştır. İki komşu ülke savaşmakla kalmamış, birbiri hakkında bilgi edinmiştir. Özellikle bunlar, 1497'den Osmanlı İmparatorluğu'nu düzenli bir şekilde ziyaret eden Rus elçilerinin yazılı raporlarında çoktur.²³⁵ XVII.yüzyılın sonuna kadar Rus diplomasisi yabancı ülkelerde sürekli elçilikler bulundurma yoluna başvurmamıştır. Bunun yerine somut görevlendirmelerle özel büyükelçiler gönderme siyaseti hakim olmuştur. Rus misyonlarının organizasyonları ve kaldıkları ülkeler hakkındaki belgelerin yanısıra, yabancı elçiliklerin Rusya'ya kabullerine dair tüm kayıtlar dosyalanarak *stolbtsy* denilen arşivi oluşturmuştur. *Posolsky Prikaz*'da saklanmaktadır. Dolayısıyla Rus-Türk ilişkileri ile ilgili en önemli kaynaklar, Rusya Devlet Eski Belgeler Arşivinde (RGADA) saklanmaktadır. RGADA arşivi 1512'den 1699'a kadar olan dönemdeki Rus-Türk ilişkileri ile ilgili yirmi sekiz adet Elçilik (*Posolsky*) defteri saklamıştır.²³⁶ 1702'de Rusya I. Petro zamanında, Türkiye'de daimi büyükelçiliğini kurmuştur. Bu da Rus hükümetinin resmi olarak gönderdiği yurt dışındaki ilk daimi büyükelçiliğidir. Rusya'nın Osmanlı

²³⁴ Ortaylı, Osmanlı imparatorluğunda İktisadi..., s. 377

²³⁵ Bu tarihten itibaren sözkonusu elçiler hakkında bkz. Hammer, **Osmanlı Tarihi**, 10, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992, s.158-159

²³⁶ Rogozhin Nikolaj Mihajlovich, "Rus Diplomatların Raporlarında Osmanlı Devleti (XVI-XIX.yüzyıllar), **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, ed:Güler Eren, Ankara, 1999, c.1, s.527

İmparatorluğundaki ilk daimi büyükelçisi Petro Andreyeviç Tolstoy olmuştur.²³⁷ I.Petro, Tolstoy’u gönderirken, gizli talimatnameler vermiştir.²³⁸ Buna göre büyükelçinin görevi, Osmanlı İmparatorluğu, onun yöneticileri, devlet düzeni, ordu ve donanma, Osmanlı arazisinden bölgeler ve onların merkezle ilişkileri, vergiler ve halkın durumu, yabancı ülkelerin İstanbul’a gelen büyükelçileri, ülkenin dış ticareti, dış politikası, Avrupa ve Asya ile olan ilişkileri ve tabii ki Rusya’ya yönelik tavrı hakkında ayrıntılı bilgi toplamaktır. Petro da, görevini yerine getirmiş ve Türkiye’ye ait tüm gözlemlerini, Türk elçilerinin yazdıkları Sefaretnamelerle eşdeğer olan Yazı Listelerinde değerlendirmiştir. Örneğin, Türk donanmasını ayrıntıları ile tasvir etmiştir. Teknik bilgilerin yanısıra, limanların durumunu da aktarmıştır. Bu bilgiler, donanma inşa etmekte olan I.Petro için çok değerli bilgilerdir. Yazılarında Tolstoy, Osmanlı filosunda hizmet etmiş bazı denizcileri Rus tarafına çekme teşebbüslerini de anlatmaktadır. Oreshkova, bu listelerde, 1710 tarihli Rus-Türk savaşının gerçek nedeninin, Avrupa diplomasisinin bu iki ülkeyi çatıştırarak onları Avrupa politikasına katılmalarından çekmek genel isteği olduğunun inandırıcı biçimde aktarıldığını söylemektedir.²³⁹ Rus hükümetinin her zaman Türkiye’nin dostları ve müttefikleri yanında, kiminle savaştığı veya kime savaş ilan edeceği konusundaki merakı da bilinmektedir. Bu çok hassas bilgiler kurnazlıkla; genellikle de samur kürkleri ve paranın ikna ediciliği ile toplanabilmektedir. Türkiye-İran ilişkilerine de özel önem verilmektedir. Tüm bunları içeren elçilik defterleri çok sayıda

²³⁷ 1702’den 1714’e kadar Türkiye’de kalan Tolstoy, Rus tarihinde önemli bir isimdir. Petro’nun reformlarına önce karşı çıkmışsa da, daha sonra onun yanında olmuştur. I.Petro; “o kafa o kadar zeki olmasaydı, çoktan kesilecekti” demiştir. Rusya’da bulunan bir Fransız diplomatı olan Kampredon, “Rusya’nın en zeki kafası olduğunu” söylemiştir. İşte Türkiye’ye gönderilen insan böyle biridir. Svetlana Oreshkova, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihi Üzerine Olan On Sekizinci Asır Başı Rus Diplomatik Kaynağı”, **XIII.Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.1533;

²³⁸ Misyonları süresince diplomatlar çok sıkı bir biçimde nakaz (talimat) a bağlı kalmışlardır. Bu talimatta, elçiye verilen emirler en ince detayına kadar listelenir, elçilerin sorumlulukları ve yabancı bir ülkedeki davranış normları belirtilirdi. Her talimatın elçilerin konuşmaları ve hatta Türk diplomatlarının sorularına verecekleri cevaplara kadar her detayı bulundurması önemliydi. Bu nedenle talimatları sadece Elçilik heyetinden birkaç kişi bilirdi. Elçinin getirdiği Çar’ın resmi mektubu tarafsız bir yerde verilmeliydi. Türk yetkililer dışında kimse ile görüşmezlerdi ve hiçbir şekilde Kırım Hanını ziyaretleri yasaktı. Miajlovich, a.g.m., s.530-531

²³⁹ Rusya İlimler Akademisi ve Türk Tarih Kurumu, Osmanlı tarihi üzerine Rus arşivlerinin belgelerini birlikte yayınlama konulu anlaşmayı imzalamışlardır. Bu anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihi ve Rus-Türk ilişkileri hakkında çok önemli bir arşiv kaynağı olan bu belgenin yayınlanması konusunda önemli bir adım olacaktır. Oreshkova, a.g.m., s.1536

nakaz (talimat) bulundurmaktadır. Bu belgeler, elçilerin yolda ve İstanbul'da kaldıkları süre içinde şahit oldukları tüm olayların birincil kaynağı durumundadırlar.²⁴⁰

Görüldüğü gibi Ruslarla Türklerin aralarındaki ilişkiler kurumsallaşmıştır. Devamlı elçilikler kadar, konsolosluklar ve 1774 Kaynarca Antlaşması ile iki imparatorluğun Hristiyan ve Müslümanları üzerinde hükümdarların karşılıklı himaye hakkı ve dini liderliği tanınmıştır.²⁴¹

Ayrıca XVIII. yüzyıl, iki imparatorluğun batılılaşma olarak adlandırılan süreci yaşadığı asırdır. Ancak, batılılaşan bu imparatorlukları Avrupa, her şeye rağmen kendinden saymamaktadır. Nitekim, Avrupa'nın Anti-Rus ve Anti-Türk tutum, bu iki ülkede aydınlar arasında iki asırdır bitmeyen Batı ve Batılılaşma kavgasına ve tartışmalı yorumlara neden olmuştur.

Son olarak da, XVIII. yüzyıldan itibaren, Rusya tarihi Türkiye'siz, Türkiye tarihi de Rusya'sız düşünülemez. Kendine dönük bir Avrupa dünyası karşısında direnmek için yavaş yavaş o dünya ile bütünleşmek durumunda olan; yaşama savaşı veren iki geleneksel Avrasya İmparatorluğu vardır. Toynbee'nin yorumuyla, Rusya, Avrupalılaşsa da Avrupa'ya güvenemez, Avrupalılar da Avrupa kültürüne hizmet etse bile, Rusya'yı benimseyemez. Bu durum batılılaşan Türk İmparatorluğu için de aynıdır.

Değişmeler XVIII. Yüzyılın Rusya'sında çok göze çarpmaktadır. Çünkü, tarihi bir kişilik olan Büyük Petro'nun radikal reformlar devri söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğundaki değişiklikler ise, bizim ancak bugün dikkatimizi çekmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda bürokrasi, hayat görüşü ve ticaret ilişkileri değişmektedir. İmparatorluğun gayrimüslim milletlerinin durumunda büyük değişmeler

²⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Miajlovich, a.g.m., s.531-532

²⁴¹ Dönemin Türk Rus ilişkileri, Raşid Tarihi'nin 2.,3., ve 5. ciltlerindedir. Raşid Efendi, **Tarih-i Raşid**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1282, yayının Osmanlıca olan orjinal baskısı Ankara'da TTK Kütüphanesinde yer almaktadır.

başlamaktadır ve hatta bu yüzden önemli bir abartmayla, Bulgar tarihçileri ulusal hayatlarının bu dönemine Rönesans ismini vermektedirler.²⁴²

II.1. I.Petro ve Reformların Değerlendirilmesi (1682-1725)

Rus İmparatorluğunun kurucusu ve Rus modernleşme tarihinin en önemli kişiliği, dünya tarihinde adı Çar I. Petro veya Büyük Petro olarak geçen Pyotr Alekseyeviç²⁴³ in gerçekleştirdiği reformların anlaşılmasında yardımcı olması açısından kişilik özelliklerine değinmek gerekli görülmektedir. Çar, fiziksel olarak uzun boylu, çok güçlü ve etkileyici bir görünüme sahiptir. Fiziksel olduğu kadar psikolojik yönden de çok güçlüdür. Otoriter ve baskıcı kişiliği yanında entellektüel kapasiteye sahip bir yöneticidir. Miliukov'un deyimiyle o, Rus enellektüellerinin babasıdır.²⁴⁴ Kişisel olarak devletle ilgili konularda, teknik, diplomatik, idari, hukuki, finansal, ticari ve endüstriyel, eğitimsel ve pratik olan her konuya aktif olarak katılmakta ve öğrenmeye devam etmektedir. Reformlarında sürekli uzman görüşlerini almakta ve değer vermekte, buna karşın düşüncelerinde bağımsız kalmaktadır. Projeleri uygulamaktan asla çekinmemektedir. Ordu ve donanmaya olan derin ilgisi sayesinde hem orduyu, hem donanmayı geliştirmiştir. Pofesyonel askerlerle çalışmıştır. Poltava zaferinden sonra, generalliğe ve Büyük Güney Savaşının başarılı sonuçlarından sonra da amiralliğe ulaşmıştır. Karakter özelliği olarak, her yerde olmak, herşeyi görmek isteği ile bağlantılı olarak, daha önce hiç görülmediği şekilde, öğrenmek amacıyla, 1697-1698'de ve 1717'de Batıya iki kez gitmiş ve daha önce hiçbir Moskova mutlak hükümdarının döneminde olmadığı kadar geniş ülkesinde, durmaksızın, yorulmaksızın seyahat etmek isteği içinde olmuştur.²⁴⁵ Dünyanın tanıdığı

²⁴² Ortaylı, Osmanlı imparatorluğunda İktisadi..., s. 377-378

²⁴³ Türk tarihinde, Deli Petro olarak da bilinmektedir. Petro'nun resmi slayt 19'da ve dönemindeki Rusya İmparatorluğunu gösterir harita slayt 20'de ekte verilmiştir.

²⁴⁴ P.N. Miliukov, "Timeliness and Revolutionary Pace of the Reforms", **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, Ed: Marc Raeff, Columbia University, D.C. Heath & Comp., Boston, 1963, s.95-102

²⁴⁵ V.O. Klyuçevskiy, "Peter's Paradoxical Legacy", **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, Ed: Marc Raeff, s.84-87; Klyuçevskiy (1841-1911), Rusya'nın en ünlü modern tarihçisidir.

Çar Petro, Greenfeld'in deyimiyle "Avrupa'ya bir pencere açan" ve Rusya'yı dünya siyasi haritasına yerleştiren, ülkesi için isteklerinde sınır tanımayan büyük bir imparatorudur.²⁴⁶

Aktif ve pratik zekası sayesinde problemlere çözüm bulma konusunda çok büyük bir yeteneğe sahiptir. Kararlı, azimli ve kendini adanmış bir yöneticidir. Klyuçevskiy'e göre, mutlak hükümdar olmasına karşın, kendisini, hiçbir art niyet olmaksızın halkın iyiliğine ve bu yolda sorunların giderilmesine adanmıştır.²⁴⁷ Tarihçiler pek çok kez, onun şaşırtıcı derecedeki kendine güveni ve yolunun doğrudanlığını, dönmezliğini not etmişlerdir.²⁴⁸ Hayranlık yaratan pek çok özelliği yanında tarihçilerin eleştirdiği yanları, bireyselliği ihmal etmesi ve en önemlisi kendi oğlu Alexis'i 1718 yılında, dış düşmanlarla ve iç isyancılarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle, maruz bıraktığı işkence sonrası idam ettirmesi örneğinin de göstermiş olduğu acımasızlığıdır.²⁴⁹ Petro'nun kişiliğinde mevcut olan, despotizm ve özgürlük, bireyselleşme ve kölelik bütünüyle bir paradokstur ve Petro'dan iki yüzyıl sonra bile çözümlenememiştir.²⁵⁰

Beskrovnyi'nin deyimiyle, "mutlakçılığın en büyük ideologlarından biridir. Yardımcılarıyla birlikte ona teorik temelini vermiştir." I.Petro, otokrasiyi, "adaletin kalesi" olarak görmektedir. Gücün Tanrısız olduğu teorisiyle birlikte, mutlakçılığın, rasyonalizmin ve doğal hukukun önermelerinin seküler temeli de yerleştirilmiştir.²⁵¹ Anisimov'a göre de; Petro reformları, merkezileştirilmiş otokratik yönetimle, güçlü bir

²⁴⁶ Liah Greenfeld, **Nationalism: Five Roads to Modernity**, Harvard University Press, Cambridge, England, 1992, s.192

²⁴⁷ V.O. Klyuçevskiy, a.g.m., s.87

²⁴⁸ Nicholas V. Riasanovski, **The image of Peter the Great in Russian History and Thought**, Oxford University Press, New York, 1992, s.4-5

²⁴⁹ Dukes, a.g.e., s.91

²⁵⁰ Klyuçevskiy, a.g.m., s. 87; Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunun modernleşmesinin önemli kişiliği olan II. Mahmut (1808-1839) hakkında benzer bir tanımlama getirmektedir. "II. Mahmut, Osmanlı İmparatorluğuna mutlakiyetçi modernleşmenin yolunu açmıştır." Ortaylı, İmparatorluğun..., s. 56; Akşin, Petro ile Mahmut benzetmesini yaparken, "sık sık başvurulan bir benzetmeye göre, Mahmut, Osmanlı Devletinin Büyük Petro'sudur." demektedir. Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", **Türkiye Tarihi 3.Cilt, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cem Yayınevi, İstanbul 2002, s. 93

²⁵¹ Dukes, a.g.e., s.91

ordu ve serf ekonomisine dayanan askeri-bürokratik devletin oluşumuna yol göstermiştir. Petro'nun hükümdarlığı süresince, XVIII. ve XIX. Yüzyıllardaki Rusya'nın emperyal politikası yerleşmiştir ve klişeleşmiş örnek olarak şeklini almıştır.²⁵²

Voltaire de I.Petro'yu aydınlanmacı despotizmin yada aydınlanmış mutlakçılığın ilk dönem versiyonu olarak görmektedir.²⁵³

Günümüzde Büyük Petro hakkında yazılan kitapların sayısı bir kütüphane oluşturacak düzeydedir. Çünkü o Rus Tarihinde çok etkin bir yönetici olduğu kadar, Dünya Tarihinde de önemli bir isimdir. "Tarihi büyük adamların yaptığına mutlak inanç beslemek gerekmez ama tarihi, birtakım şaşmaz faktörlerin planladığı açıktır. Bir toplumdaki değişme süreci bütün kurumları sarsmaya başlamışsa büyük adamın etkin olacağı ortam doğmuş demektir." Ortaylı'ya göre, Osmanlı İmparatorluğunda böyle bir oluşum III. Selim döneminde hazırdır (1789-1807) ve eğer III.Selim, sert, öngörüşlü bir hükümdar ve usta bir politikacı olsa, başlattığı ordu reformu yerleşir ve ordunun modernleşmesi etrafında biçimlenen yenilik hareketleri devam etmiş olurdu. Oysa yaşananlar yirmi yıl gecikmeyle yeniden sahnelenmek zorunda kalmıştır.²⁵⁴ Ancak, belki de III.Selim'i bu kadar sert yargılamamak gerekmektedir. Her şeyden önce, III.Selim, dünyayı tanımak konusunda Petro kadar şanslı olmamıştır. 1789'da tahta geçen III. Selim, Kafes dairesinde kaldığı 15 yıl içinde, gizli yollardan dış dünyada olup bitenleri izlemeye çalışmıştır. Avrupa'da gelişen sanayi, askerlik ve toplumsal yapıyı öğrenmek için Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmıştır. İstanbul'daki Fransa elçisi Choiseul-Gouffier ile haberleşmiştir. Elçi, Selim'i, geleceğin yeni Büyük Petro'su olarak

²⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. E.V. Anisimov, **The reforms of Peter the Great : progress through coercion in Russia**, M.E. Sharpe Armonk, N.Y., 1993; Kathleen McDermott, **Peter the Great**, Chelsea House, New York, USA, 1991; Lindsey Hughes, **Russia in the age of Peter the Great**, Yale University Press, New Haven, Conn, 1998; Robert K. Massie, **Peter the Great: His Life and World**, Ballantine Books, New York, 1981

²⁵³ Dukes, a.g.e., s.92

²⁵⁴ Ortaylı, İmparatorluğun..., s. 39; Akşin, III.Selim'in padişah olduğu 1789 yılının, dünya için Fransız devriminin yaşandığı tarih olması, Türkler için ise hem dış düşmanlara karşı direnebilmek, hem de ülke içinde merkezin hükmünü geçirebilmek bağlamında önemli bir değişim sürecine girdiği tarih olması bakımından önemli bir dönüm noktası olduğunu söylemektedir. Akşin, a.g.m. Türkiye Tarihi ..., s. 71

görmektedir.²⁵⁵ Fakat burada en önemli fark, Petro yeni bir İmparatorluğu oluşturma çabasında iken, III.Selim'in iktidarlık süresi, öncelikle eski İmparatorluğu ne pahasına olursa olsun muhafaza etmek hedefini izleyen yeni devlet oluşum sürecini yansıtmaktadır.²⁵⁶ Petro'nun eskiyi korumak gibi bir endişesi olmamıştır. Yüzünü tamamen batıya dönmüştür. Oysa, III.Selim, talim ve terbiyesi kalmamış bir insan yığınınından ibaret olan yeniçeri ordusunun yanında modern bir ordu oluşturmak istemiş, bunun yanısıra, ulemanın iddialarını ve nüfuzlarını kırmak, fetvalarıyla padişahın yasal hakkını paylaşan şeyhülislamın yetkilerini azaltmak ve son olarak, Avrupalıların sanat ve bilimlerde yaptıkları keşiflere ortak olarak onların sınai, zirai ve ekonomik kurumlarından alıntılar yaparak, Osmanlı İmparatorluğu'nu yenileştirmek istemiştir.²⁵⁷ Ancak bu büyük düşünsel ve yapısal değişim gerektirmektedir. Üstelik, dönemde büyük şanssızlıklar yaşanmıştır. 1789'da halkın tufan-ı sani olarak adlandırdığı şiddetli yağmurlar yağmış, 1790'da İstanbul iki büyük depremle sarsılmış, 1791'de beş büyük yangın yaşanmıştır. Yoksulluk nedeniyle İstanbul'a büyük oranlı göç yaşanmış, bu üretimin düşüşüne ve şehirde kıtlıklara neden olmuştur.²⁵⁸ Ayrıca, III. Selim batılılaşma yolundaki çabalarında maalesef yalnız kalmıştır. Ulema, devlet çalışanları ve yeniçeriler, batılılaşma aleyhinde çalışmalar yürütmüşlerdir. Yaratılan bu muhalefet havası, Kabakçı Mustafa isyanının patlamasına ve III.Selim'in halliyle Nizamı Cedid'in yıkılmasına yol açmıştır. Reform karşıtı olan IV.Mustafa, Alemdar Mustafa Paşa'nın müdahalesi ile tahttan indirilerek, yerine II.Mahmut geçmiştir. III.Selim'in uzun süre etkisi altında kalmış olan bu hükümdar Osmanlı toplumunu Batıya yaklaştırmak konusunda daha önce yapıların çok daha fazlasını gerçekleştirmiştir.²⁵⁹

I.Petro'nun yaşamının bütün alanlarındaki büyük başarıları, Rusya'nın büyük bir dünya gücü haline gelmesi, Rusya'da ve Rusya dışındaki tarih araştırmalarında bu döneme olan ilgiyi arttırmıştır. Bu yönelim, XVIII. Yüzyıldan günümüze dek

²⁵⁵ Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 430

²⁵⁶ Ahmed Muhiddin, **Modern Türklükte Kültür Hareketi**, Çev: Suat Mertoğlu, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s. 87

²⁵⁷ Karal, a.g.m., s. 24

²⁵⁸ Sakaoğlu, a.g.e., s. 434

²⁵⁹ Karal, a.g.m., s. 26

sürmektedir. Yabancı literatürde, bu konuda bilim adamlarının çok farklı yaklaşımları olmasına karşın, görüşler ortak bazı özelliklere sahiptirler.²⁶⁰

1682’de Çar olan, I.Petro, Rusya tarihinde çok önemli bir dönemi başlatmıştır. Kendisi, bir elçilik heyetine dahil olarak Avrupa’yı tanımaya, öğrenmeye çıkmıştır. Batı Avrupa’ya giderek onların yaşamlarını öğrenmeye çalışmıştır. Hedefi, Rusya’yı Batı Avrupa standartlarına yükseltmektir. Hollanda’da ve Londra’da bizzat gemi yapım atölyelerinde çalışarak Rusya’da nasıl gemi sanayiinin geliştirileceğini öğrenmiş, ulaşabildiği tüm bilim adamlarıyla dostluk kurmuştur. Böylece hem onların konuları hakkında bilgi sahibi olmuş, hem de bazılarını Rusya’ya çekmiştir. 1698’de Viyana’da iken, ülkesinde gerçekleşen Streltsi ayaklanması üzerine, dönmüş ve isyanı kanlı bir şekilde bastırmıştır. Bu tarihten sonra, kendisini Rusya’nın değişimine adanmıştır.²⁶¹ Osmanlı İmparatorluğunda ise, III.Selim’in başarısız olan Nizam-ı Cedid girişiminden sonra, II.Mahmut 1826 yılında yeniçerilere son vermiştir.²⁶² Süreç içinde yeniçerilerin izlerini silmek için çaba gösterilmiştir. Adli olarak nitelendirilen Sultan Mahmut, reformlarına zalim başlamıştır. Adeta bir asır önce Kremlin’de Streltsleri cezalandıran kararlı ve despot reformcu I.Petro gibi, Osmanlı İmparatorluğunda modern otokrasinin kurucusu da yaptıkları ile yetinecek gibi değildir, ama olaylar Sultan Mahmut’a Büyük Petro kadar yardımcı olmamıştır. Büyük Petro, küçük ve dar olsa da Avrupa kültürünü tanıyan ve özellikle askeri ve eğitim alanında kendisine yardımcı olacak bir kadro da bulmuştur. Üstelik XVII.yüzyıl sonundaki Rusya, Avrupa’dan tecrit edilmiş bir Ortaçağ ülkesi değildir, bazı gelişmeler başlamıştır. II.Mahmut ise tutunamamış askeri reform tecrübeleri geçirmiş, Batıyla ilişkileri ilişkileri gerginlik ve yabancılık içinde gelişen bir ülkeye hakim olmuştur. Petro’nun Rusya’sında Ruslar vardır, II.Mahmut’un ülkesinde ise

²⁶⁰ Bagger, Hans; **Reformı Petra Velikogo**, Progress, Moskva., 1985, s. 5

²⁶¹ Klyuçevskiy, a.g.m., s.87; Klyuçevskiy, “The Course of Russian History”den aktaran Gerhard Rempel, <http://mars.wnec.edu/~grempel/courses/russia/lectures/12peter1.html> (4.10.2004); Basil Dmytryshyn, **Imperial Russia: A Source Book, 1700-1917**, The Dryden Press, N.Y., 1974; Kocabaş, a.g.e., s.67

²⁶² Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) terimi, ilk kez Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından, bu vezir ailesinin imparatorluğa getirdiği yeni iç düzeni ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak bu söz, III.Selim’e kadar bir daha kullanılmamıştır. Kılıçbay’a göre, nizam-ı cedid kavramı bir çeşit batılılaşma olarak okunmalıdır. Mustafa Ali Kılıçbay, “Doğu’nun Batıyla İmtihanı”, **Doğu Batı Kısacasında Türkiye**, Der: Seyfi Öngider, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.66

ulusal diriliş dönemine girmiş eskinin bağımsız ulusları yer almaktadır. Padişah net bir programa sahip olmadığı gibi, etrafında köklü reformların yükünü çekecek kadrolar da yoktur.²⁶³ Eski reformcuların çoğu Kalemîye sınıfından çıkmış, fakat iç entrikalar nedeniyle meslekleri yarıda kalmıştır. Bunlardan en önemlileri Galip Efendi'nin himayesinde yetişmiş olan Mehmet Sait Pertev Paşa ve Akip Paşa'dır. II.Mahmut'un sonraki yıllarında onların yerini alan kişi ise, ikisinin yetiştirmesi olan Mustafa Reşit Paşa olmuştur. Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı reform hareketinin gerçek önderi olmuştur.²⁶⁴ Ubicini, Mahmut için "sık sık kendisiyle mukayese edilen Petro'dan daha büyüktü o. Çünkü, aşılmaz sanılan bütün engelleri aşmış ve daha fazla güçlükleri yenmiştir. Devamlı harplerle zayıflamış, Avrupa'nın kancık politikasına kurban gitmiş bir İmparatorluğun başına geçmiştir ve başkaldıran halklarının huzuruna, ayaklanan ekibinin ortasındaki Kristof Kolomb gibi, yalnızca dehasıyla çıkmıştır." yorumunu yapmıştır.²⁶⁵ Lewis'in deyimiyle, Petro aslında bir otokrattır. Mahmut ise, kök salmış eski Osmanlı İslami toplum ve hükümet geleneğinin direncini, başkentte ve eyaletlerde halk desteğine dayanan güçlü sınıfların muhalefetini ve hepsinden çok, İslamın kafire karşı duyduğu eski ve derin nefreti ve kafir izi taşıyan herşeyi reddetme duygusunu yenererek, kendisini bir otokrat yapmak zorundadır. Burada belirtilmesi gereken bir nokta şudur; Mahmut'un izlediği kişi Petro değil, rakibi olan Mısır Paşasıdır.²⁶⁶ Çünkü Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un geride bıraktığı birliklerin personelinden faydalanmak suretiyle, ordusunu II.Mahmut'tan önce modernize etmiş, reformlarını uygulamaya koymuş ve Batılılaşma hususunda II.Mahmut'tan çok daha ileri gitmiştir.²⁶⁷

III.Selim'in tahta çıkışından hemen önceki yıllarda, Türklerle Ruslar arasındaki mücadele, 1768-1772 ve 1787-1790 savaşlarıyla süregelmiş ve Ruslar Karadeniz'e çıkma

²⁶³ Ortaylı, İmparatorluğun..., s.41

²⁶⁴ Shaw, a.g.e., s.49; bkz. Mehmet Kaplan, "Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s.113-120

²⁶⁵ Ubicini, a.g.e., s.25

²⁶⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 103-104; bu konuda Engelhardt'ın karşıt görüşü vardır. O, Mahmut'un Rus hükümdarını taklit etmek istediğini söylemektedir. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s:31

²⁶⁷ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, 5.baskı, İstanbul, 2004, s.215

emellerinde başarıya ulaşmışlardır. 1792 tarihli Yaş antlaşması Ruslarla yürütülen çarpışmalara son vermiştir. III.Selim, yaşanan yenilgiler nedeniyle, devletin bütün kuruluşlarında bir ıslahat yapılması yanlısıdır. Nizam-ı Cedid adı verilen ıslahat hareketi, 1793'te resmen ilan edilerek yürürlüğe konmuştur.²⁶⁸ Bu ıslahat hareketinde orduya öncelik verilmiştir. Fransız ihtilalinin etkileri, Avrupa'yı olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunu da etkilemiştir.²⁶⁹ Akşin, III.Selim'in padişah olduğu 1789 yılının, dünya için Fransız devriminin yaşandığı tarih olması, Türkler için ise hem dış düşmanlara karşı direnebilmek, hem de ülke içinde merkezin hükmünü geçirebilmek bağlamında önemli bir değişim sürecine girdiği tarih olması bakımından önemli bir dönüm noktası olduğunu söylemektedir.²⁷⁰ Zürcher'e göre ise, Nizam-ı Cedid'i başlattığında III.Selim, Fransız devriminden kesinlikle esinlenmemiştir. O, devrimciler tarafından idam edilecek olan XVI.Louis'nin mutlak monarşisinin ve Fransızların askeri ve idari yeteneklerinin hayranıdır. Selim'i askeri reformdan yana karar vermeye zorlayan, geleneksel Osmanlı ordusunun Rusya savaşındaki başarısızlığı olmuştur. Devrimin etkisi ve düşünceleri, Müslüman Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı çevrelerinden çok, İmparatorluğun Hristiyan cemaatlerinin okur-yazar üyelerinde etkisini göstermiştir. Bu etki de süreç içinde ulusçuluk ve ayrılıkçılık hareketlerine dönüşmüştür.²⁷¹ Zaten Osmanlı İmparatorluğu, henüz bu devrimin etkisini hissedecek durumda değildir. Aksine yaşanan bu hareket sonucu İmparatorluğun, Avrupa'da yaşanan karışıklık nedeniyle rahatladığı ve yenileşme programları ile uğraşma fırsatı bulduğu söylenebilir.²⁷² Bu dönemde, III.Selim, yabancı elçilik çalışanlarına ve Hristiyan cemaatleri mensuplarına, kendi istekleri üzerine veya değil, vergi muafiyetleri ve çeşitli kolaylıklar tanıyan fermanlar yayınlamıştır.²⁷³

²⁶⁸ Nizam-ı Cedid deyimi, Osmanlılarda ilk kez, devlet yönetiminde yapılması gereken iyileştirme ve düzenleme anlamında Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa (1637-1691) tarafından kullanılmıştır. Ali Güler, Suat Akgül, Atilla Şimşek, **Türklük Bilgisi**, Türkar, Ankara, 2001, s.331

²⁶⁹ Dündar Yiğitbaşı, **Tarihte Türk-Rus ilişkileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975 s.71; bkz. A.M. Ataç, **Rusya Tarihi**, Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri, Ankara 1952

²⁷⁰ Akşin, a.g.m. Türkiye Tarihi ..., s. 71

²⁷¹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları**, 6.baskı, İstanbul, 1999, s.46-47

²⁷² Bkz. Ahmet Rasim, **Osmanlı'da Batışın Üç Evresi**, Haz:H.V.Velidedeoğlu, Evrim Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 1989, s.11

²⁷³ III.Selim'in H.1208 (M.1793) tarihli , "İstanbul ve Civarında oturan Rum ve Ermenilerden evlenecek olanlardan, eskiden beri alınmakta olan meblağdan fazla vergi alınmamasına, fakir halkın korunması ve gözetilmesine" dair fermanı. **BOA, Müzehhep Fermanlar, No:666**,

Osmanlı'da yaşanan yenileşme hareketleri, sadece dış kaynaklı değildir, gerçekte, Osmanlı sisteminin kendi iç dinamiklerinin bir ürünüdür.²⁷⁴ Ancak, tüm olarak dış faktör, Türkiye'nin modernleşme yolunda geç kalmasında büyük önem taşımaktadır. Nitekim, Osmanlı devrinde devamlı dış tehdit altında kalınmıştır. Büyük devletler, bir taraftan doğrudan müdahale ve savaflara girişerek, diğer taraftan Osmanlı idaresindeki kitleleri ayaklandırarak imkanları tüketmişlerdir. Dış güvenliği tehlikede olan Osmanlı idaresi de bütün ekonomik gücünü bu yolda israf etmiştir.²⁷⁵

Aslında, Türkiye'nin asıl sorunu savaşlarda yenilmek sorunu değildir. Askeri, siyasi yenilgiler, nedenler olmaktan çok birtakım nedenlerin sonuçlarıdır. Yenilgilerin bütün nedenlerinin dayandığı asıl dava ise, Avrupa'da yeni bir uygarlığın doğuyor olmasıdır. Bu uygarlık yeni ekonomik ve teknolojik temellere dayanmaktadır. Türkiye'de bunun sezilmeye başlandığı Lale devrinde bu uygarlık Batı Avrupa çevresini aşmaya, bir yandan daha batıya doğru denizaşırı bir kıtaya yani Amerika'ya, diğer yandan da Avrupa'nın doğusuna, Türkiye'nin tepe yanında bulunan Rusya'ya yayılmaya başlamıştır.²⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerde siyaseten çok güçlü olduğu dönemlerde kurmuş olduğu bürokratik yapı, güç dengesinin kendi aleyhine dönmeye başlamasından sonra yeterli gelmemeye başlamıştır. 1792 yılında Avusturya'ya elçilik görevi ile giden Ebubekir Ratib Efendi'nin dönüşünde, Viyana'da gördükleri ve gözlemlerinden çıkarttığı önerileri III.Selim'in uyguladığı programın arka planını oluşturmuştur. Onun izlenimlerinden etkilenen padişah, kapsamlı bir reform öngörmüş, devlet adamlarından

Osmanlı Fermanları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1992, s.145; Elçilik çalışanlarının vergi muafiyetlerini gösterir fermanlarda özellikle Fransa önemli yer tutmaktadır. III.Selim'e ait, **BOA, Müzehhep Fermanlar, No:386/1, 455/1,665, 463/11, 463/20, 515/1, 475/3, A.NŞT, 483** no'lu fermanlar., Osmanlı Fermanları, s.137-162; örnek olarak 463/20 no'lu belgedeki fermanı gösteren slayt 21 ektedir.; H.1218 (M.1803) tarihli arşiv belgesinde de III.Selim'in, Rusya Devleti Orta Elçisi'nin arzuhali üzerine belirtilen kişilerin, ahidname gereği harac, avarız, kasabiye akçesi ve diğer vergi istekleriyle rencide edilmemelerine dair ferman yayınladığı görülmektedir. **BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 524/1**

²⁷⁴ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.15

²⁷⁵ Tayyar Sadıklar, **Kalkınma Yolunda Japon Örneği ve Türkiye**, Ayyıldız, 1971, s.214

²⁷⁶ Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.21

ve yabancı danışmanlardan raporlar almıştır.²⁷⁷ Padişah tarafından oluşturulan bir komisyon önerileri değerlendirerek 72 maddelik bir reform programı hazırlamıştır. Bunlar genelde başkenti ilgilendiren yönetsel, ekonomik ve sosyal konulardır. Sırasıyla herbiri için nizamnat denilen yasalar yayımlanmaya başlanmıştır.²⁷⁸ İstanbul'daki yabancı elçiler, 1793 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu hakkında kendi devletlerine düzenli raporlar gönderirlerken, Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir şansı olmamıştır. Bu tarihte Osmanlı diplomasisi oluşturulmaya çalışılırken, Londra, Paris, Viyana ve Berlin'e ilk daimi elçiler gönderilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki etkilerine bakıldığında, Ulemanın çoğunluğu saraydaki ve seçkinler sınıfının genç üyeleri üzerindeki Fransız etkisinden hiç hoşlanmamıştır.²⁷⁹ Ayrıca halk, III.Selim'in dış politikada özellikle Rusya ile antlaşmalar imzalamasını onaylamamıştır. Camilerde bu geniş tabanlı şekilde dile getirilmiştir. Bazı toprak kazanımları, aleyhindeki propagandaları susturmuşsa da Batı tarzı eğitimin gündeme gelişi, tutucu çevreler ve yeniçerilerin tepkisi ile karşılaşmıştır. 1805'de yaşanan doğal felaketler yeniçeriler için bir bahane olmuş, Nizam-ı Cedid'in uğursuzluk getirdiği konuşulmaya başlanmıştır. Yeniçeriler, Nizam-ı Cedid'i dinsizlikle suçlamış ve "Haşa Moskof olurum, Cedid askeri olmam" sloganını yaratmışlardır. Bu çabalar sonuçlanmış ve 1807 yılında Kabakçı Mustafa ayaklanması yaşanmıştır.²⁸⁰

Karal'ın anlatımıyla, XVIII.yüzyılda yapılan yeniliklerin basitliğine rağmen, kök tutmak şöyle dursun, aksine büyük bir tepki yaratarak, kanlı ihtilallere neden oldukları görülmüştür. İhtilallerde reformcular (ıslahat müteşebbisleri) daima yalnız kalmışlar ve karşılarında ulema, yeniçeri sınıfı ve İstanbul halkını bulmuşlardır. Bu dengesiz mücadele sonucunda, başarı daima ikinci tarafta kalmış, reformcu padişahlar tahttan indirilmiş veya

²⁷⁷ Türköne'ye göre, devlet modernleşirken seçicidir. Seçim ise ihtiyaçlara göre yapılmıştır. Ebubekir Ratib Efendi'nin seçip gösterdiği kurumlar böyledir. Mümtaz'er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2003, s.80

²⁷⁸ Zürcher, a.g.e., s.43

²⁷⁹ Zürcher, aynı yer.

²⁸⁰ Sakaoğlu, a.g.e., s.440

katledilmiş, vezirler de aynı akibete uğramışlardır.²⁸¹ Rusya’da da yerleşik toplumsal güçlerin reformlara direnişi fazlasıyla mevcuttur. Tepkilerin kökenlerine indiğimizde, Armağan’ın tanımına göre, geleneksel toplumların önemli özelliklerinden birisinin yeniliği ihtiyatla karşılamak ve istikrarı yani mevcut düzeni korumak olduğunu görmekteyiz.²⁸² Ancak Petro bu direnişi kırabilmişken, Osmanlı’da uzun yıllar gerçekleştirilememiştir. Bu konuda, bir diğer özellik, selefin üstünlüğü ve mazinin daha iyi olduğu düşüncesine paralel olarak, kendileri açısından en yüksek potansiyeli taşıdığına inandıkları Kanuni Sultan Süleyman dönemi değerlerine ve müesseselerine dönmek amaçlarıdır. Bu şekilde soruna uzun dönem aksi yönde, geriye bakarak çözümler aranmış olması önemli bir etkidir.²⁸³

Petro, ülkesinin modernleşmesi ve batılılaşması yönünde IV. Ivan döneminde başlatılan girişimleri sistemli bir şekilde sürdürmüştür. 1698’den sonra, Rusya, Büyük Petro önderliğinde Batı’ya yönelmeye başlamıştır. Toplumsal hayatta, ülkede, geleneklerin, göreneklerin ve kültürün batılılaşmasını zorla kabul ettirmiştir. Rusya’nın siyasal, sosyal ve ekonomik kurumlarında çok fazla sayıda reform gerçekleştirmiştir. Karal’a göre, Osmanlı İmparatorluğunda da ıslahat ancak yukarıdan aşağıya olabilirdi. Gerçekte de öyle olmuştur.²⁸⁴ Devletin sürekliliğini sağlamak, verimliliğini arttırmak gibi gerekçelerle yukarıdan, yani başta padişah olmak üzere yönetim tarafından sunulan bu değişikliklerde, tabandan bir talep yerine, onların lehine sayılabilecek bu kararları almada sınırlı sayıda Osmanlı aydınının desteği, dış destek ve baskı sözkonusudur.²⁸⁵ Ancak, I.Mahmut’un reisülküttaplarından biri, Türk hükümetinin karakteri hakkında şunları söylemiştir: “Bizim hükümetimiz zannettiğinizden daha milliyetçidir. St. Petersburg ve Viyana’da işler hakkında karar, hiç kimseye hesap vermek zorunda olmayan bir veya iki

²⁸¹ Karal, a.g.m., s. 18

²⁸² Mustafa Armağan, **Gelenek**, İstanbul, 1992, s.19-23

²⁸³ Akyıldız, a.g.e., s.16

²⁸⁴ Karal, a.g.m., s.18-19

²⁸⁵ Mustafa Yılmaz, “Sunuş”, **80.Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi**, Ed: Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner, Saime Selenga Gökgöz, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2004, s.II

insan tarafından alınır. Bizde ise, padişah nekadar otokrat olursa olsun şeyhülislam ve ulemanın fikri olmadan bir barış antlaşmasına onay veremez.”²⁸⁶

Petro, eski Ruslardan mutlak gücü, kanunları ve sınıf yapısını miras almıştır. Batıdan da ordu, donanma, ekonomi ve yönetim için gerekli olan teknik bilgiyi ödünç almıştır. Petro'nun döneminde, reformların devrim olduğu düşünülmesine karşın Klyuçevskiy'e göre, gerçekte reformlar, Rusya'yı gittiği yolda durdurmamış, herşeyi alt üst eden yenilikler olmamıştır.

Güçlükler ve hem içte hem dışta yaşanan savaşlar, Petro'nun reformları kabul ettirmesi ve bunları hızla yapmasına neden olmuştur, çünkü onun acil sonuçlara ihtiyacı vardır. Muhalefet nedeniyle yaşanacak her gecikme, onun gücünü kaybetmesine neden olacaktır.

Klyuçevskiy'e göre, reformlar devletin ve halkın ihtiyaçları üzerine yapılmıştır. Yekili, entellektüel, enerjik ve akıllı bir kişilik tarafından reformlara duyulan ihtiyaç anlaşılmıştır.²⁸⁷ Miliukov'a göre, Petro reformları, mantıksal bir gelişimin gerekli bir sonucudur. Bu gelişim, Rusya'da 17. yy başından beri görülmektedir. Rusyanın gelişimi reformlarla yakın ilgilidir. Reform, aynı zamanda hem doğal hem özel, hem derin hem yüzeysel, hem basit hem kompleks, hem tek parça, hem bir mozaiktir bundan başka, onun taklit ve yabancı geleneklerden kopyalanmış olmasına karşın, aynı zamanda derinden milliyetçidir. Metodlarında, sonuçlarında ve ve reformcu kişiliğinde milliyetçidir.²⁸⁸

Petro tahta geçtiği zaman, Rusya, diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında avantajlı bir konumda değildir. 16. yy'ın sonuna doğru, Ruslar Avrupanın en büyük

²⁸⁶ Reisülküttap, Osmanlı Devletinde, dîvân-ı hümâyunda, doğrudan doğruya vezîriâzama bağlı yazı işleriyle meşgul kalemlerin ve buradaki kâtiplerin faaliyetine nezâret eden dâire reisi'dir. Albert Vandal, Une Ambassade Française en orient sous Louis XV. La Mission de Marquis de Villeneuve, 1728-1741'den aktaran Karal, a.g.m., s.18-19

²⁸⁷ Klyuçevskiy, a.g.m., s.85

²⁸⁸ P.N. Miliukov, "Timeliness and Revolutionary Pace Of the Reforms", **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, s.95-101; Anlatılan bu bölüm Türk modernleşmesinin Türkiye Cumhuriyeti ile sonuçlanan bölümünün tasviri gibidir.

devletlerinden birini yaratmışlardır. Ancak XVII.yy'da ülke, maddi ve manevi gücünü kaybetmeye başlamıştır. Klyuçevskiy'e göre, Petro'nun reformları doğrudan, politik, sosyal ya da ahlaki düzeni değiştirmeyi, ya da Rus yaşamını tamamen yabancı olan Batı Avrupa örneğine zorla dönüştürmeyi hedeflememiştir. Reformlar sadece, Rus devleti ve halkına, Batı Avrupa'nın entellektüel ve maddi kaynaklarını sağlamayı amaçlamıştır. Böylece Rusya, Avrupa'daki doğru pozisyonunu alacaktır ve insanları üretim kapasitelerini yükseltebilecektir. Fakat Petro, hırsız memurların açgözlülüğü, arsız soylular ve cahil ruhban sınıfı tarafından aşılana önyargılar ve korkularla savaşmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle, tehlikeli, acı veren bir savaşın ortasında, şiddet kullanmak ve çok acele davranmak zorunda kalmıştır. İlk reformlar ılımlı ve sınırlı bir nitelik taşıırken ve sadece ordunun yeniden yapılanması ve devletin finansal kaynaklarının geliştirilmesi konularında iken, daha sonra, hayatın normal akışını karıştıran ve toplumu alt üst eden ısrarcı bir şekilde dönüştürmüştür. Petro, bu konuda da eğitimin mucizevi gücüne inanmıştır.²⁸⁹

Bir diğer ünlü Rus tarihçisi, Platonov'a göre, Petro'nun reformları, politik bir devrim değildir, aynı zamanda onun çalışmaları sosyal bir devrim de getirmemiştir. Mevcut sınıflar aynen korunmuş, ilişkilerde değişiklik yapılmamıştır. Köylüler henüz kişisel haklarını tam olarak yitirmemişler ve bütünüyle serf konumuna gelmemişlerdir. Amaçları ve sonuçları açısından, ekonomik politikada da devrimci izler görmek mümkün değildir. Amaç, ülkenin üretim kapasitesini arttırmaktır. Ülkenin sanayileşmesi ve ticareti için izlediği politika, XVII. yüzyıldakine yakındır. Petro'nun başarılarının sonucunda ulusal ekonomi yeni bir şekle bürünmemiştir. Tarımsal çalışma ulusal varlıklarda temel kaynak olarak kalmıştır. Petro'nun ölümünden sonra, Rusya, az gelişmiş bir endüstri ve ticarete sahip olmakla birlikte, tarım ülkesi olmaya devam etmiştir.

Yine aynı tarihçiye göre, Petro, kültürel olarak da Rus yaşamına radikal değişiklikler getirmemiştir. Kültürel yaşamda yeni kurumların sorunu, XVII.yy.'da net bir şekilde gündeme gelmiştir. Çar Aleksey, yeni eğilimlerin temsilcilerindendir. Çar Feodor, onları

²⁸⁹ Klyuçevskiy, a.g.m., s.85

somutlaştırmıştır. Bu bağlamda, Çar Petro, onların doğrudan varisidir. Ancak, önceki Çarlar Kiev teolojisi ve skolastiği öğrencileri iken, Petro, Batı Avrupa protestan kültürünün taşıyıcısı olmuştur. Sonuçta, Petro, kültürel trendin başlatıcısı değil, ancak reform yapmaya cesaret eden ilk kişi olmuştur. Onun gerçekleştirdiklerinin sonucu çok büyük olmuştur: halkına, modernleşmiş dünyayla maddi ve kültürel işbirliği şansı vermiştir. Fakat, Petro'nun eğitimi ancak toplumun azınlıkta olan üst kesiminde etkili olmuş, çoğunluk yine eski bakış açısı ile kalmıştır.²⁹⁰

Yukarıda anlatılanlardan görüldüğü üzere ve bir diğer Rus tarihçisi Kartaşev'e göre, ünlü Rus tarihçileri olan Solovyev, Klyuçevskiy, Plotonov ve Miliukov, tarihi sürecin devamlılığını ayrıntılı olarak göstererek, Petro çağının üzerindeki örtüyü yok etmeye çalışmışlardır. Onlara göre, tarihi süreçte önemli kırılmalar ya da fantastik sıçramalar bulunmamaktadır. Ancak Kartaşev aynı zamanda, Rus tarihinin Petro öncesi ve Petro sonrası zaman olarak iki döneme ayrılabilceğini söylemektedir.²⁹¹

Üzerinde hala tartışılmakta olan, Büyük Petro'nun gerçekleştirdiği reformlar özetle aşağıda verilmektedir.

²⁹⁰ S.F. Platonov, "Peter the Great Not A Revolutionary Innovator", **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, s.88-90; Yine aynı yorum Türk modernleşmesi için de yapılabilmektedir. Çalışmamızın sonraki bölümlerinde görüleceği üzere, iki toplumda da bunun kanıtı, o dönemin edebi eserlerinde görülmektedir.

²⁹¹ A.A. Kartaşev, "Church Reform", a.g.e., s.45; Aynı devamlılık trendi, Türk tarihinde de görülmektedir. Bu noktada Kartaşev'in belirttiği gibi, Rus tarihinde Petro öncesi ve sonrası vardır. Türk tarihinde ise bu denli radikal bir kırılma ancak Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ile, Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile gerçekleşmiştir. Mardin'in deyimiyle, "Türk tarihinde böyle bir kişilik, ancak çok daha sonra, Birinci Dünya Savaşının sonunda ortaya çıkacak ve XVIII.yüzyıldaki büyük Osmanlı askeri felaketlerinden beri biriken, halkta derinliğine yerleşmiş savaş zaferi ihtiyacını giderecektir. Onun bu katkısı, popüler muhafazakarlığı aşabilmesinin ve modernleşmeyi o zamana kadar kimsenin cesaret edemediği kadar ileriye götürmesinin kapsamını açıklamaktadır." Mardin, Yeni Osmanlı..., s.405

II.2. Gerçekleştirilen Reformlar

II.2.1. Yönetim

Tarihçilerdeki ortak görüş, I. Petro'nun hükümdarlığı süresince, mutlak monarşi veya mutlakçılık olarak adlandırılan yeni bir devlet formuna geçiş yaşandığıdır.²⁹² Dünya tarihçiliği, mutlakçılığın, onun temel yapısal elemanlarının ve formlarının kesin tarifi konusunda, henüz ortak bir tek fikre ulaşamamıştır. Benzer şekilde tarihçiler I.Petro'nun devlet yönetiminin Petro öncesinden farklı olup olmadığı konusunda farklı fikirlere sahiptirler.²⁹³

Tarihçiler XVII.yy sekülerleşme ve batılılaşma görüşleri ile karşılaştırarak bazı sonuçlara ulaşmışlardır. Rusya'da otokrasi, Batı Avrupa'nın doğal haklar doktrininden destek almıştır. Bazı tarihçiler, devlet mekanizmasındaki reformları, iç ve dış politika alanında mutlakçılık rejiminin yeni hedeflerinin, amaçlarının başarısı olarak değerlendirirken, diğerleri mutlak monarşi yoluyla bir devlet mekanizmasının oluşturulduğunu söylemektedirler. Sovyet bilim adamları arasında yapılmış olan tartışmalarda, mutlakçılığın değerlendirmesi konusunda sosyal ve ekonomik kriterlerinin tanımları üzerinde önemli anlaşmazlıklar olmasına karşın, düzenli bir ordu, finansal yapının düzenlenmesi, ek olarak, devlet yönetim sisteminin içine kilisenin dahil edilmesi yoluyla hükümetin bürokratikleştirilmesi ve katı biçimde merkezileştirilmesi gerçeği ile ilgili olarak, tam bir oybirliği bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan 1683-1699 savaş dönemi, derin değişikliklere yol açmış, ayan rejimini hazırlamıştır. Böylece toprak ve vergiler üzerindeki kontrolünü kaybeden devlet, eyaletlerde temel fonksiyonlarını yerel ayan ve hanedana devretmiştir.

²⁹² Mutlakçılık ya da otokrasi, sınırsız monarşi anlamına gelmektedir. Mutlak monarşi, ticari kapitalizm temelinde yükselen bir devlet sistemi formudur. İlk kez Helenistik periyotta Doğu devletlerinde görülmüştür. Sonra Roma İmparatorluğunda, ardından Çin'de. M.N. Pokrovskiy, **Russia in World History**, Tr. Roman and Mary Ann Szporluk, The University of Michigan Pr., 1970, s.47

²⁹³ Bagger, a.g.e., s. 46

Bu dönemde, Avrupa’da görülene benzer şekilde İmparatorluğun feodalleşmesinden bahsedilebilmektedir. İnalçık’a göre, XVIII.yüzyılın sonunda merkeziyetçi imparatorluk artık mevcut değildir ve II.Mahmut’un yeni bir ordu kurup, güçlü ayan ve hanedanları ortadan kaldırmasına kadar, Anadolu ve Rumeli’de, merkezi bir hükümetin otoritesini tanıyan bir İmparatorluğu yeniden kurmak mümkün olmamıştır.²⁹⁴ İmparatorluğun merkezileşme çabalarında, Petro’dan yaklaşık yüzyıl kadar sonra, II.Mahmut 1808’de, kendi mutlak otoritesine gölge düşüren “Sened-i İttifak” belgesini onaylamak zorunda kalmıştır.²⁹⁵ Kongar’a göre, bu belge bir yandan tımar düzeninin bozulmasıyla taşra üzerindeki denetimi zayıflayan devletin yeniden merkezileştirilmesi çabasının bir ürünü, diğer yandan ise, Ayan’a verdiği birtakım haklar dolayısıyla padişahın gücünü artık yerel yöneticilerle paylaşmak zorunda kaldığı bir ikilem doğurmaktadır.²⁹⁶ Shaw’ın tanımında, II.Mahmut’un reformları, merkezi otoriteyi güçlendirmeyi hedeflemektedir. Sultan’ın otoritesinden çıkmış durumdaki merkezi orduyu güçlendirmek ve yerel feodal beylerin gücünü ortadan kaldırmayı hedefleyen bir yerel yönetim yapısı oluşturmak, yeni merkezileşme politikasının önemli ve iki farklı yönüdür. Yerelleşme gerçekleştirilmiştir, Sened-i İttifak’ın arkasına gizlenmiş feodal yapı, yeni bir yönetim yapısı ile yer değiştirmiştir.²⁹⁷ Ancak Zürcher’e göre, kimi zaman bir Osmanlı Magna Carta’sı, kimi zaman ilk meşrutiyetçilik girişimi olarak görülen Sened-i İttifak için, ilk tanımlama daha doğrudur. Çünkü bu belge, yurttaşların haklarının bir kanunname şeklinde derlenişi değil, gerçekten de hüküdar ve onun baronları arasındaki bir sözleşmedir. Böyle olduğu için de bu belge, belgede resmen devletin ortakları olarak tanınmış olan Ayan’ın imparatorluk içindeki nüfuzunun en yüksek noktasını göstermektedir.²⁹⁸ Ortaylı ise bu Magna Carta benzetmesini abartılı bulmakta, ancak, bu çok gecikmiş Magna Carta’nın modern devlet yapısı ve ideolojisi ile uyumsuz bir belge olduğunu da eklemektedir. Ayrıca Mahmut,

²⁹⁴ İnalçık, a.g.m., s.71; Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, “Centralization and Decentralization in Otoman Administration”, **Studies in Eighteenth Century Islamic History**, ed:Thomas Naff, Roger Owen, London, 1977, s.27-52

²⁹⁵ Sakaoğlu, a.g.e., s.464-467

²⁹⁶ Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 67-68

²⁹⁷ Stanford J.Shaw&Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İkinci Cilt, E Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 2000, s. 52

²⁹⁸ Zürcher, a.g.e., s.50

güçlendiği an bu senedi yok etmiş olduğundan, günümüzde bu belgenin aslı değil, Cevdet tarihinde yer alan nüshası kullanılmaktadır.²⁹⁹

Devrim öncesi Rus araştırmacılarına verilen konular üzerinde yapılan çalışmalar, çoğunlukla yönetim reformları üzerinedir. Ancak, bunların çoğu kanun adamlarıdır ve onların odaklandıkları temel nokta, öncelikle, normatif yönler ve teorik hükümlerdir. Çok az sayıda araştırmacı, kurumların uygulamada nasıl çalıştığı sorusunun cevabını aramak için kurum arşivlerinde çalışmıştır.

Sovyet dönemi ise, öncelikle Petro döneminin sosyal ve ekonomik problemleri ile ilgilenmiştir. Savaş sonrası periyod boyunca, kapitalizm üzerine yapılan tartışmalar göstermiştir ki, tarihçilerin bu süper yapının gelişiminin önemini görmezden gelmeleri, bu karmaşık konunun analizini güçleştirmektedir. Bundan dolayı 1960'ların ortalarından sonra, araştırmacılar bu alana yönelmişler ve yönetim reformlarını bir bütün olarak her yönü ile ele almışlardır.³⁰⁰

I. Petro, Moskova devlet sistemi ve teşkilatında birçok yenilikler yapmıştır. Devlet sistemi merkezileştirilmiştir. 1711'de, üyeleri çar tarafından seçilen Senato kurulmuştur. Senato'nun çar seferde iken kanun çıkarmak, uygulamak ve yargı işlerine nezaret etme yetkisi bulunmaktayken, sonradan yasama yetkisi kaldırılmıştır. 1718-1720'de İsveç teşkilatı taklit edilerek, Senato'nun kontrolü altında çalışan *Kollegium*'lar kurulmuştur.³⁰¹ Osmanlı imparatorluğunda da, kamu yönetimindeki bozukluğunu gören III. Selim, ilk iş olarak kendi başkanlığı altında bir Meşveret (Danışma) Meclisi toplamıştır. Bu Meclis'in Divan-ı Hümayun'dan farkı, padişahın

²⁹⁹ Ortaylı, İmparatorluğun En..., s.36

³⁰⁰ Bagger, a.g.e., s.46-50; Aynı gelişme Osmanlı İmparatorluğunun tarihe yönelik politikalarında kendisini göstermektedir. Belli dönemlerde, tarihin belirli dönemlerine ağırlık verilmiş, diğer bölüm adeta görmezden gelinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Büşra Ersanlı Behar, **İktidar ve Tarih**, Afa Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1996

³⁰¹ Ortaylı'ya göre, Kollegyum'lar (Merkezi idare organı -bakanlık) Osmanlı yönetim reformları sırasında kurulan meclislerle bir görev ve yapı paralelliği içindedir. Tanzimatla kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Rusya'daki Senato benzeri bir danışma organıdır. Ortaylı, İmparatorluğun En..., s.140

burada alınan kararlarla kendisini bağlı saymasıdır. Böylece meşverete katılanlar, bir bakıma devlet yönetiminin yetki ve sorumluluğuna katılmış olmaktadır. Bu özelliği ile Meclisi, meşrutî yönetimin bir habercisi sayanlar olmuştur.³⁰²

Osmanlı İmparatorluğunun merkezileşme çabaları kapsamında II.Mahmut, eyaletler üzerinde merkezi hükümetin kontrolünü genişletip kuvvetlendirirken, merkezi hükümetin yapı ve kuruluşunda bir çok önemli değişiklikler yapmıştır. Osmanlı devlet yönetiminin en önemli kurumu olan, ancak süreç içinde sembolik bir hale gelen Divan-ı Hümayun, sadrazamın başkanlığında Babıali'de toplanmakta iken, II.Mahmut, Divan-ı Hümayun'u kaldırarak yerine Heyet-i Vükela'yı yani Bakanlar Kurulunu oluşturmuştur. II.Mahmut'un yönetime getirdiği ilk yenilik, çeşitli yürütme işlevlerinin tek elde toplanması yerine, ayrı organlar tarafından yerine getirilmesi için bu alanda bir işlev ayırımına giderek, bir anlamda bugünkü Bakanlık sisteminin temellerini atmış olmasıdır. Önce Sadaret, Başvekalet'e dönüştürülerek, Padişahın vekili görülen Sadrazamın çeşitli görevleri, astları arasında paylaştırılmıştır. Sadrazamın idarecisi olan Kahya, önce Mülkiye Nazırı, sonra 1837'de Dahiliye Nazırı olmuştur. Reisülküttab, Hariciye Nazırı'na dönüşmüşürken, Darphanei Amire ile Hazinei Mansure(darphane), Maliye Bakanlığına dönüştürülmüştür. Evkaf ve Ticaret Bakanlıkları kurulmuştur. Ayrıca, II.Mahmut, Meşveret (Danışma) sistemini geliştirerek devlet işlerinin görüşmelerden sonra karara bağlanması için kurullar oluşturmuştur. Böylece yürütme, yasama ve yargı işlerinin birbirinden ayrı yürütülmesini sağlamıştır. Askerlikle ilgili konular için Dar-ı Şura-yı Askeri (Askerlik İşleri Kurulu), yargı ve hukuk konuları için Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye (Adalet ve Hukuk İşleri Yüksek Kurulu) ve yönetim işlerini yürütmek üzere Dar-ı Şura-yı Babıali (Bakanlar Kurulu) kurulmuştur.³⁰³ Ayrıca, kamu hizmetini üstlenen organlar oluşturulmuş, Bayındırlık İşleri Kurulu kurulurken, posta, karantina, nüfus sayımı vb gibi kamu işleri de devlet işlevleri arasına girmiştir. Ancak bu düzenlemeler yapılırken, tüm yenileşme hareketlerine egemen olan bir yaklaşım izlenmiştir: Çeşitli alanlarda Batı modeline göre yeni kurum ve organlar yaratılırken eski

³⁰² Muzaffer Sencer, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul 1992, s.64

³⁰³ Bkz. Reşat Kaynar, **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1985

kurumlar varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁰⁴ Getirilen yeniliklerin sonucu olarak, başvekilin zayıflaması ve işlevlerinin nazırlara dağıtılmasıyla Saray daha da kuvvetlenmiştir.³⁰⁵

Rusya'da Senato, 1711-1718 arasında, Çar tarafından özel olarak atanmış kişilerden, 1718-1922 arasında Kollegyum Başkanlarından (Bakanlardan), 1722'den itibaren de bazı Kollegyum Başkanları ve atanmış Senatörlerden oluşturulmuştur. Senato Başkanlığı mevkii, 1722 yılında kurulmuştur. Petro'ya göre yönetimin otorite ile merkezi organlar arasında bağlantı görevini yapan ve Senato üzerinde kontrol aracı olan bu mevkiye atama, doğrudan Petro tarafından yapılmıştır.

Vilayet idaresinde de değişiklikler yapılmıştır. 1708 yılına kadar Rusya idari olarak, kaza (*uyezd*) ve nahiye (*volost*)lere bölünmüştür. I.Petro'nun çok geniş ülkesinin yönetilebilirliğini arttırmak amacıyla 1708'de almış olduğu kararlar, Avrupa'nın devlet idaresine uygun olarak Rusya, sekiz vilayete (*guberniya*) ayrılmıştır. Vilayetlerin başına genel valiler (*gubernatör*) atanmıştır. Vilayet genel valisi, topraklarındaki hukuki, ekonomik ve polisiye yetkilerine sahip bulunmakta ve vergileri belirlemekte, askerlerin ihtiyaçlarını karşılamakta, vergi gelirlerini toplamaktadır.³⁰⁶

³⁰⁴ Böylelikle yönetim alanında İmparatorluğun sonuna kadar süregelen ikiliğin temelleri atılmıştır. Sencer'e göre, tüm yenilik hareketlerine damgasını vuran bu ikilik, yeni kurumların toplumun kendi iç gereksinmesinden çok dış etkiler ve dış ilişkilerin ürünü olarak belirmesinin bir sonucudur. Sencer, a.g.e., s.65-66

³⁰⁵ Akşin, a.g.e., s. 118; Meclis-i Vala kurulduğunda II.Mahmut, Paris elçisi Mustafa Reşit Paşa'dan, meclisin yapısı ve işleyişi konusunda, Avrupa'yı araştırmasını ve en uygun sistemi kendisine bildirmesini istemiştir. Paşa ise cevabında, "İngiltere ve Fransa'da benzer meclisler olduğunu ancak bunların Meşrutiyet hükümeti ve anayasal yönetim olduğunu belirterek, bu ülkelerin örnek olamayacağını ancak, Avusturya ve Prusya'nın örnek alınabileceğini söylemiştir. Gerçekten de Avusturya İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu önemli ölçüde birbirine benzemektedir. Mümtaz'er Türköne, "*Tanzimat ve Batılılaşma Düşüncesi*", **Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'nin Avrupalılaşma Sorunu Semineri**, Ankara, 1998, s.104-105

³⁰⁶ Uyezd, Çarlık Rusya'sında küçük bir idari birimi, Volost da küçük kırsal bölgeyi ifade etmektedir. Uyezd, günümüzde Rayon olarak adlandırılmaktadır. Guberniya ise günümüzde Oblast olarak adlandırılmaktadır.; Bu vilayetler; Moskova, St.Petersburg, Kiev, Smolensk, Kazan, Azak, Arhangelsk ve Sibir'dir. Devlet, a.g.e., s.64

Osmanlı İmparatorluğunda, II.Mahmut döneminde getirilen yenilikler özellikle taşra üzerinde merkezin denetimini arttıracak şekilde yapılmıştır.³⁰⁷ Osmanlı İmparatorluğunda toprak rejimi, devletin örgütsel temelini oluşturmuştur. Bu sistemde, ülke toprakları mülkiyeti miri (devlet) de kalmak üzere yıllık vergi gelirlerine göre dirliklere ayrılmış ve bu dirlikler ilkece askerlik hizmetleri karşılığında belli kişilere bırakılmıştır. Bu askeri örgütlenme, taşra yönetim sisteminin temelini oluşturmuş ve yönetim örgütü askeri hiyerarşiye göre biçimlenmiştir. İmparatorluğun ilk dönemlerinde ülke, liva ya da sancak adı verilen bölümlere ayrılmış ve başlarına birer askeri komutan niteliğindeki sancak beyleri atanmıştır. Bunlar başkomutan niteliğindeki Beylerbeyine bağlanmışlardır. Zamanla Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri ayrılmıştır. İmparatorluk genişledikçe, taşra yönetiminde değişiklikler olmuş ve III.Murat'tan başlayarak ülkede yeni bir yönetsel bölünme uygulanmıştır. Buna göre, taşra yönetimi yine askeri temeller üzerinde üç aşamadan oluşmuştur. Osmanlı yönetim sisteminin üst ve en büyük yönetim birimi eyalet'dir. Eyaletlerin başında bulunan beylerbeyi, bir askeri komutan olduğu kadar, bugünkü anlamıyla bir vali durumundadır. Eyaletler sancaklara (livalara) ayrılmıştır. Merkez sancağını yöneten Pasa Livası dışında, yönetim sancakbeylerine bırakılmıştır. Üçüncü aşama kaza'lardır. Kaza, belli özellikler taşıyan bir kasabanın, adalet ve yönetim işlerinde çevresindeki nahiye ve kariye (köy)lerin merkezi olmasıyla ortaya çıkan bir yönetim birimidir. Yönetiminden sorumlu olan kadılardır. Kırsal alanların ve köylerin yönetiminden ise tımarlı sipahiler sorumludur.³⁰⁸ II. Mahmut döneminin mülki idarede yaptığı asıl yenilik, köy ve mahalleler için muhtarlıkların kurulmasıdır.³⁰⁹ Hükümetle halk arasındaki ilişkilerde önemli bir yere sahip olan muhtarlık teşkilatı bu dönemde, 1829 yılında İstanbul'da ortaya çıkmıştır. II.Mahmut döneminde, kadıların fonksiyonlarındaki azalmaya paralel olarak, imamların da yetki ve sorumlulukları yeni kurulmakta olan muhtarlık müessesesine geçmeye başlamıştır.³¹⁰ Kısaca Osmanlı taşra örgütünün temel ilkesi yetki genişliğidir. Yöneticilerin doğrudan merkeze bağımlı olmaları nedeniyle, bu sistem, merkezin taşra yönetimi üzerinde

³⁰⁷ Akşin, a.g.e., s. 118

³⁰⁸ Sencer, a.g.e., s.50-54, Eryılmaz, a.g.e., s.33

³⁰⁹ Ortaylı, İmparatorluğun..., s.47; Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", **Bellekten**, XXXIV/135, Ankara 1970, s.409-420

³¹⁰ Eryılmaz, a.g.e., s.201

tartışmasız bir otorite kurmasını sağlamıştır. İmparatorluğun en geniş olduğu dönemde ülke, 44 eyalet, 163 liva ve 1800 kadar kazadan oluşmuştur.³¹¹

Rusya İmparatorluğunda 1897’de yapılan ilk genel nüfus sayımına kadar, ülke nüfusu, ilki 1719 yılında yapılan tetkiklerle belirlenmiştir. Bunların amacı vergi veren nüfusu tesbit etmek olduğundan, ilk tetkiklerde Rusya’da kadın nüfusun dikkate alınmadığı, sadece erkek nüfusa ait bilgilerin kaydedildiği görülmektedir.³¹² Osmanlı İmparatorluğunda, yine II.Mahmut döneminde 1831-1838 yıllarında, Anadolu ve Rumeli’nin bütün kaza ve illerinde nüfus sayımı yaptırılmıştır. Sayımda, benzer şekilde, Osmanlı usulüne uygun olarak, sadece hanehalkının erkek nüfusunun sayımı yapılmıştır.³¹³

Rusya’da, merkezileşme çabaları kapsamında değerlendirilebilecek anlamda, 1721 yılında ülkenin ilk devlet posta servisi kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda da II.Mahmut döneminde, posta teşkilatı kurulmuştur. Ülke içinde seyahat için geçiş belgesi, ülke dışına yapılan seyahatler için pasaport sistemi oluşturulmuştur. Polis teşkilatının gerekliliği hakkında inceleme yapılmıştır. Ayrıca belirli sınıflara ait memurların ve halkın giyecekleri kıyafet ve başlıklar belirlenmiştir. 1855’de telgrafın, 1866’da ilk demiryolunun gelişiyle, Mahmut’un başlattığı idari merkeziyet çok kuvvetlenmiştir.³¹⁴

Rusya’da bürokratik unsurların güçlendirilmesine önem veren Petro, bir Rütbe Listesi yayınlamış, 1719 yerel yönetim reformlarının sonucunda da, yönetim

³¹¹ Sencer, a.g.e., s.53

³¹² Sertçelik, a.g.m., s.385

³¹³ Zürcher, a.g.e., s.69

³¹⁴ Shaw, a.g.e., s.96; Akşin, a.g.e., s. 118; 1841’e kadar Osmanlı yönetimi yeterli ve özgül bir posta sistemi kuramamıştır. Bu nedenle yabancı devletler ülkede posta ofisleri kurmuşlardır. Ancak 1871 tarihli posta nizamnamesi ile hükümetin tekeli sağlanmıştır. Ortaylı, İmparatorluğun En...; s. 151; Demiryolunun önemi hakkında Namık Kemal’in şu sözleri dikkate değerdir; “Medeniyet vasıtalarından biri de son yıllarda ortaya çıkan demiryoludur. Düşünce yönünden süratle ilerleyen medeniyet yarışına karışabilmek ise, bir millet için, diğer milletlerde mevcut olan araç ve gerecin nasıl ortaya çıktığını bilip kendi istidadı ile mukayese ettikten sonra, yapılabilir olanların kabulü, zararsız olanları almaya, aldıktan sonra da, kullanırken birçok yönünü değiştirerek milli yapıya uydurmaya ihtiyaç göstermektedir” Namık Kemal, **Osmanlı Tarihi 2**, Aktaran: Mücahit Demirel, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2005, s.25-26

mekanizması bürokratikleşmiş ve böylece tüm devlet sorunları merkezileşmiştir. Merkezi kurumlar olan senato ve kollegyumlar ise, her türlü sorunla ilgilenmişlerdir.³¹⁵ Osmanlı İmparatorluğunda yine II.Mahmut döneminde Osmanlı bürokrasisinin temelleri atılmıştır. Rusya'da olduğu gibi memuriyet dereceleri tespit edilmiştir.³¹⁶ Bu amaçla, öncelikle kul sisteminden kaynaklanan "Müsadere" uygulanmasına son verilip memur güvenliği sağlanırken, tüm memurların atanma ve yükselmeleri belli ilkelere bağlanmıştır.³¹⁷ Ancak, bürokraside uzmanlaşma istenilen düzeyde olmamıştır. Geleneksel bürokratik sistemle, modernleşen bürokratik kurumlar henüz içiçe yaşamaktadırlar ve bürokratik modernleşme süreci İmparatorluğun sonuna kadar tamamlanamamıştır.³¹⁸

Rusya aynı zamanda, 18.yy'da Avrupa diplomasisinde önemli bir faktör olmuştur. Petro'nun İsveç zaferleri, Rusya'nın yenilmez, korkutucu bir askeri güç olduğunu göstermiştir. 1720'de, Çar sıfatına ek olarak, Batı tipi bir sıfat olan "İmparator" sıfatını kabul ederek Petro, Moskova Çarlarının Hristiyan Roma İmparatorlarının eşiti olduğu iddiasına yeniden vurgu yapmıştır.³¹⁹

Ayrıca Petro, Baltık Denizi bölgesini ülkesine katarak, 1703'te kara ile çevrili krallığına bir liman merkezi kurmuştur. St.Petersburg adını alan bu şehri kurarak Moskova'nın temsil ettiği tüm eski Rusya değerlerinden uzaklaşılmasını sağlamıştır.³²⁰ Simgesel olarak bakıldığında, St.Petersburg, Rus hayatını dolduran tüm yabancı ve kozmopolit unsurları temsil etmektedir. Moskova ise Rus halkının tüm yerli birikimini ve kendine ait geleneklerini göstermektedir. Moskova kutsaldır, Petersburg ise dünyaya aittir. Modern Rus tarihinde yaşanan bu ikilik pek çok çalışmada incelenmiştir.³²¹

³¹⁵ Dukes, a.g.e., s.112

³¹⁶ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.503

³¹⁷ Müsadere, özellikle veziriazamların ölümünden sonra tüm varlıklarına padişah tarafından el konulması anlamına gelmektedir. Sencer, a.g.e., s.66

³¹⁸ Ortaylı, İmparatorluğun..., s.48

³¹⁹ Dukes, a.g.e., s.112; Rus soylu ve kraliyet ailesi katagorilerini gösteren Slayt 22 ektedir. Rus Tarihinin İmparatorluk Periyoduna ait Kronoloji ise EK1'de verilmiştir.

³²⁰ **St. Petersburg, Dünya Şehirleri**, Encyclopedia Geographica, VCD, 2000; Petro dönemindeki St. Petersburg ekte slayt 23'de verilmiştir.

³²¹ Marshall Berman, **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor**, s.236; James H. Billington, **The Icon and the Axe:an interpretive history of Russian culture**, Knopf, New York 1966 , s.418-424;

St.Petersburg'un kuruluş amacı, Avrupa'ya açılan bir pencere olması ve Avrupa ile daha önce olmadığı kadar yakın bir ilişki kurulmasıdır. Bu nedenle, şehrin kuruluşu baştan sona İngiltere, Fransa, Hollanda ve İtalya'dan getirilen yabancı mimar ve mühendislerce planlanıp tasarlanmıştır. On yıl içinde bataklıkların ortasında kurulan şehirde 35.000 bina yükselmiş, yirmi yılda nüfus 100.000'e yaklaşmıştır.³²²

Berman'a göre, "St. Petersburg'un kuruluşu yukarıdan aşağı, zorbaca yürütülen ve dayatılan dünya modernleşme tarihinin belki de en dramatik bölümüdür."³²³ Dostoyevski, "Yeraltından Notlar" adlı kitabında, Petersburg hakkında; "tüm yeryüzünün en soyut, en işini bilir kenti olan Petersburg'umuzda yaşamak gibi acı bir şanssızlığa uğramış on dokuzuncu yüzyılın mutsuz aydınları"ndan bahsetmektedir.³²⁴ Şehrin kuruluşu sırasında 150 bini bulan insani kayıplar yaşanmıştır. Miliukov, Petro'nun Petersburg'u oluşturmasını, Firavunların piramitleri yapmalarına benzetmektedir.³²⁵

373, 361; Türk tarihi incelendiğinde bu ikiliğin benzeri yaklaşımları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde, İstanbul ve Ankara için görmekteyiz. İstanbul, tüm eski değerleri, gelenekleri ve yaşamı temsil eden Osmanlı İmparatorluğunun başkenti olarak kalmıştır. Ankara ise, yeni ve çağdaş Türkiye Cumhuriyetinin modern değerlerinin simgesi olan başkentidir. Toynbee'ye göre, içinde gerici ve padişahçı eğilimleri sakladığı için cumhuriyetçiler İstanbul'a kuşkuyla bakmışlardır. Arnold J Toynbee, **Türkiye ve Avrupa**, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2002, s.198

³²² 1800 yılında Moskova'nın nüfusu 250 bin iken St.Petersburg'un 220 bine yükselmiş, kısa sürede Moskova'yı geçerek, 1850'de, 485 bine, 1890'da bir milyonun üzerine çıkmıştır.

³²³ Berman, a.g.e., s.237

³²⁴ Dostoyevski, **Yeraltından Notlar-Timsah**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1982, s.12

³²⁵ Miliukov'a göre, Petro, Rus halkının büyük bir bölümünü sadece askerlik için değil, yüz binlercesini gemi yapımı ve limanlarda çalıştırmak için seferber etmiştir. Yüzbinlercesi Petro'nun Cenneti olan Petersburg'u kurmak için çalıştırılmış ve kötü hava şartları, salgın hastalıklar ve yorgunluktan, bitirmeden ölmüşlerdir. Bunun demografik sonucu olarak, Rus nüfusunda azalma görülmüştür. Miliukov, a.g.m., s. 96; Paul Avrich, **Russian Rebels 1600-1800**, Allen Lane The Penguin Press, London, 1973, s.139

II.2.2. Askeri Alan

Rusya’da askeri modernleşmenin Mihail Federoviç (1613-1645) zamanında yabancılardan oluşan kıtaların kurulmasına başladığı söylenebilmektedir. Süreç içinde, askeri ihtiyacı karşılamak üzere kurulan fabrikalar sayesinde Avrupa tekniği Rusya’ya girmeye başlamıştır. I.Petro ise öncelikle düzenli Rus ordusunun çekirdeğini kurmuştur.³²⁶

Osmanlı İmparatorluğunda, Karlofça’nın ardından başlayan süreçte, I. Mahmut’un yaptığı reformlar daha çok askeri konularda yoğunlaşmıştır.³²⁷ Ordunun teknik açıdan eğitimini öngören kararlara yönelmiştir. Döneminde, aslen Fransız olan ve Avrupa’da büyük şöhret kazanmış bir general olan De Bonneval islamiyeti kabul ederek, Osmanlı ordusunda danışman olarak hizmet etmiştir. Ona göre Türk ordusunun Avrupalıları yenmesi için, onların metodlarını almak gereği vardır. Topçu ve Humbaracı ocaklarını yeniden düzenlemiş, onun yönetiminde 1734’de, Üsküdar’da Hendesehane ve Humbarahane açılmıştır. Bu modernleşme çabaları sonucu Osmanlı-Rus savaşlarında başarılar sağlanmıştır. Savaşta, Humbaracı Ahmet Paşa ismiyle anılan bu şahıs, ordunun sevk ve idaresinde önemli rol oynamıştır. Ancak onun ölümüyle bu Avrupa etkisi, III. Selim’e kadar yok olmuştur.³²⁸ Burada belirtilmesi gereken, III. Selim’in babası III.Mustafa devrinde de bazı ıslahatlara başlandığı hakkında kayıtların bulunduğu. “Türk İnkılabı” adlı eserinde Victor Berard, Osmanlı tarihindeki ıslahat teşebbüslerinden bahsederken, III. Mustafa’nın 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Türk ordularının Ruslar karşısındaki yenilgileri sonucu, Avrupa tarzında ıslahat yapmak fikrini kabul ettiğini yazmaktadır. III. Selim ise yenileştirme amacıyla, yeniçeri ocağından müstakil bir talimli ordu teşkil etmeye karar vermiş ve bu orduyu yetiştirmek için belirli aralarla, Fransa hükümetinden asker ve mühendisler istemiştir. Askeri kitapların tercümelerini yaptırmıştır. İsveç ve İngiltere’den de askeri uzmanlar getirtmiştir.³²⁹

³²⁶ Kurat, a.g.e., s.241;

³²⁷ Sakaoglu, a.g.e., s.371-373

³²⁸ Karal, a.g.m., s.20

³²⁹ a.g.m., s. 15, 26

Rusya’da Petro’nun askerlik alanında gerçekleştirdiği değişiklikler üzerine yapılan çalışmalar, doğal olarak aynı zamanda devlet mekanizmasının reformu ile ilgili problemlerle ilgilidir. Tarihçilerin çoğunluğu Petro’nun çalışmalarını değerlendirirken, geleneksel olarak, askeri reformların dış politikayı hedeflediğini belirtirlerken, modern Sovyet araştırmacıları, iç politikanın bir aracı olarak ordunun rolü üzerinde yoğunlaşmışlardır.³³⁰ Riasanovski, askeri reformların savaşlardan kaynaklandığını, bu nedenle de Batı örneği çerçevesinde radikal, başarılı ve kalıcı olmak zorunda olduklarını belirtmiştir. Bu açıdan Petro, modern Rus ordusunun kurucusu olarak değerlendirilmektedir.³³¹ Osmanlı İmparatorluğunda da, reform girişimlerinin tek nedeni, Hristiyan Avrupa’ya, özellikle Rusya’ya karşı durabilmek için orduyu modernleştirmektir. XVIII.yüzyıl Osmanlısının Rusya’yı hayranlıkla veya ciddi bir örnek olarak izlediği de düşünülmemelidir. XVIII.yüzyıl başlarında Osmanlı vakanüvisi Raşid, Büyük Petro’dan “Moskof Çarı öldü, laşesi dar bir köşede bırakıldı. Tebaasına çılgın adetler getirmişti” diye söz etmiştir. Muhtemelen Petro’nun deli lakabı da bu devirden kalmadır. Ama XIX.yüzyıl ortalarında Büyük Petro Rusyası üzerine yazılan kitabın başlığı ise Büyük Petro Tarihi’dir. Askeri modernleşme, kuşkusuz sadece ordunun içinde kalmamıştır. XVIII.yüzyılın başlarından biri orduların temel niteliği devamlı ve düzenli oluşlarıdır. XVI.yüzyıl Avrupa’sında Osmanlı Kapıkulu ocakları düzenli ordunun en iyi örneği sayılmaktadır. XVII.yüzyılda bile Avusturya-Almanya’ya karşı Osmanlı kapıkulu ordusunun niteliksel üstünlüğü olduğu da açıktır.³³² Rusya’da, Sovyet araştırmacılarına göre, bir alan ordusuna sayı olarak hemen hemen eşit olan garnizon birlikler, Don ve Astrahan’daki isyanları takip eden yıllarda oluşturulmuştur.³³³

I.Petro’nun askeri reformlarının arka planında çocukluğunda yaşadıkları bulunmaktadır. Petro, Çariçe Sophia nedeniyle çocukluğunun bir bölümünü, Kremlin Sarayından uzakta, Moskova yakınlarındaki bir köyde geçirmiştir. Burada zamanını

³³⁰ Bagger, a.g.e., s. 67

³³¹ Riasanovky, a.g.e., s.252

³³² Ortaylı, İmparatorluğun..., s.42

³³³ Bagger, a.g.e., s. 67

kıtalar oluşturduğu askeri oyunlarla geçirmiştir. Batı askeri bilimlerinin temellerini, Moskova yakınlarında yabancı yerleşim yerlerinde yaşayan Avrupalı askerlerden ve seyyahlardan öğrenmiştir. Onun en etkili yabancı arkadaşları, İskoçyalı Patrick Gordon, Cenevrelili Francois Lefort ve Hollandalı Franz Timmermann'dır. Petro, hükümdarlığında Gordon'u, Rus ordusunu Avrupa sistemine uygun olarak organize etme işi ile görevlendirmiştir. Sonradan, General ve Amiral olan Lefort da, Rus ordusunun yeniden organizasyonu ve Rus donanmasının oluşumu sürecinde Petro'ya yardım etmiştir. Gordon, İskoçyalıdır. Türklere ve Güney Rusya'daki tatar etnik gruplarına karşı çeşitli çatışmalarda gösterdiği başarılar sonucu orduda hızla yükselmiş ve protestan olması nedeniyle Rus ortodoks kilisesi tarafından din dışı ilan edilerek kınanmasına karşın, Rus ordusunda general olmuştur. 1689 yılında, Çariçe Sophia ile olan mücadelesinde Petro'nun yanında yer almıştır. Petro, bunu hiç unutmamış, kendisi Rusya'da olmadığı zamanlarda başkentin yönetimini ona emanet etmiştir. Gordon, Petro'nun öldüğü an da yanındadır. Sonradan, General ve Amiral olan Lefort da İsviçre asıllıdır, Petro'nun dostudur ve ölümüne kadar yanında kalmıştır.³³⁴

1682'de on yaşında iken Petro, streltsi'nin yapmış olduğu vahşi hükümet darbesine ve onların annesinin taraftarlarını katledip babaları aynı olan kızkardeşi Sophia'yı naipliğe getirmelerine tanık olmuştur. Bu olayın da etkisiyle, ona göre streltsi, gerçekte asker değil, sadece kötülük yuvasıdır.³³⁵ 1698'de Viyana'da iken, ülkesinde gerçekleşen Streltsi ayaklanması üzerine, dönmüş ve isyanı kanlı bir şekilde bastırmıştır.³³⁶ Streltsi, özel bir askerî birliktir. "Devşirme"lik gibi durumları olmamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğundaki Yeniçeriler'e birçok bakımdan benzemektedir. Bir "hassa" birliği olarak Çar'a yakın ve ayrıcalıklıdır. Tarihte, birçok savaşta başarılar kazanarak bu ayrıcalıklarını arttırmış, böylece epey şımarmış, başına buyruk bir hale gelmişlerdir. Askerlik dışında, çıkar elde etmelerini sağlayan kazançlı

³³⁴ Encyclopedia, Columbia University Press, <http://www.answers.com/topic/peter-the-great> (3.2.2005)

³³⁵ B.H. Sumner, **Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu**, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 4; Ian Grey, **Peter the Great: Emperor of All Russia**, J.B. Lippincott Comp., Philadelphia & NY, 1960, s.43-58; 1682 isyanı için bkz. Lindsey Hughes, **Sophia Regent of Russia 1657-1704**, Yale University Press, London, 1990, s.52-90

³³⁶ Petro ve isyana ait ayrıntılı bilgi için bkz. Grey, a.g.e., s.125-147; Riasanovski, a.g.e., s.243

işlere el atmışlardır. Yine bozulma sonrası Yeniçeri ocağı gibi, hanedanlaşmış, ayrıcalıklarının çocuklarına geçmesini garanti altına almışlardır. En önemlisi, bütün bu avantajları toplumsal ilişkilerin olduğu gibi devam etmesine bağlıdır ve onlar da bunun bilincindedirler. Oysa Petro, Rusya'yı değiştirmeye karar vermiştir. Streltsi ise değişime karşıdır. Döndüğünde, isyan bastırılır gibi olmuştur. Ama Petro "Deli" sıfatını da hakettiğini gösterir bir şiddetle isyancıları cezalandırmaya girişmiştir. Bütün iktidarı da kendi eline almıştır. Streltsi'nin direnişi daha sürmüş ama sonunda Petro kazanmış, birliği dağıtmış ve eritmiştir.³³⁷ Streltsi ve Yeniçeri'lerin kaldırılışını ilk karşılaştıran Cevdet Paşa'nın değerlendirmesi şöyledir: "Streltsi, Rusya'nın sırtında bir ur idi. Bunlar bu uru kestiler ve iş bitti. Oysa Yeniçeri Ocağı, Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir kanserdi. Onu kesip attığımız zaman iş o kadar kolay olmuyor, bütün hayata yansıyor, bütün müesseseleri yeniden reforma tabi tutmak ise kolay olmamıştır. Üstelik, Büyük Petro Avrupa'yı gören, orada yaşayan, ilmi öğrenen bir adamdı. Bizimkilerin böyle bir gezme ve görme imkanı olmadığı için tecrübesizliklerimiz de oldu." şeklindedir.³³⁸

I.Petro için, Narva Savaşında, 40 bin kişilik Rus ordusunun 7-8 bin kişilik İsveç kuvveti tarafından yenilmesi, Rus ordusunun askeri değeri olmadığına kanıtı olmuştur. Bu nedenle Petro, Almanya'dan çok sayıda askeri uzman ve teknisyen getirmiştir. Savaş devam ettiği için de askerler konusunda etkin önlemler almıştır. Sonuçta Avrupalı subayların eğittiği Rus ordusunun, uzun süren savaş boyunca tecrübesi artmış, Poltava meydan savaşından sonra ise, Avrupa'nın en kuvvetli orduları sırasına yükselmiştir.³³⁹

Rusya'da yaşanan gelişmelerin benzeri Osmanlı İmparatorluğu'nda Lale Devri'nde yaşanmaktadır. Ancak Streltsinin ortadan kaldırılması ve yeni ordu yaratılması gibi radikal bir adım ancak II. Mahmut dönemindeki Vakayî Hayriye ile atılabilmektedir. II. Mahmut, 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye

³³⁷ Belge'ye göre, bundan bir süre sonra Osmanlı'da Patrona isyanının çıkması ilginçtir. Murat Belge, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya", **Modern Türkiyede Siyasi Düşünce Cilt 3** Modernleşme ve Batıcılık, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.44

³³⁸ Ortaylı'nın dahiyane olarak nitelendirdiği bu tasviri içeren pasaj Cevdet Paşa'nın tarihinde değil, Viyana Büyükelçisi Sadullah Paşa'ya yazdığı mektubunda yer almaktadır. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.381

³³⁹ Kurat, a.g.e., s.259

ordusunu oluşturmuş, eğitimi için Prusya'dan subaylar getirtmiş ve Avrupa'ya subaylar göndermiştir. Bu andan itibaren de Türk ordusunda, Fransız etkisi yerine Alman talim ve terbiyesi etkili olmuştur.

I. Petro, Azak denizine ayak basınca, askeri reformları kapsamında, Avrupa'da edindiği bilgi ve tecrübe ışığında, “Azak Donanması” adıyla ilk Rus harp filosunu oluşturmuştur. Azak denizi sahilinde Tagarog limanı Rus donanmasının üssü olmuştur. Donanma İngiliz modeline göre yapılanmıştır.³⁴⁰ 1703 yılında Fin körfezinde de donanma inşası başlatılmıştır. O sırada Rus Baltık donanması, 48 büyük harp gemisi ve 787 ufak, kürekle çekilen gemiden kuruludur.³⁴¹ Rus öğrenciler, Baltık denizinde ve Karadeniz'deki kıyı operasyonları için uygun olan, sığ sularda hareket edebilen, silah taşıyabilen, geniş ve tek katlı gemilerin yapımında uzman olan İtalya'nın Venedik şehrine gönderilmişlerdir.³⁴² I.Petro'nun öldüğü yıl olan 1725'de Rusya İmparatorluğunun 210 bin daimi askerle 110 bin yedekten (Kozaklar, yabancılar vb) oluşan büyük bir ordusu, 24 bin de donanma askeri mevcuttur. O devre göre Rusya'nın asker sayısı, Avrupa devletlerinin sahip olduğundan üç kat fazladır. Bu kadar büyük bir orduyu beslemek maddi yönden büyük külfetlere neden olduğundan dolayı, I. Petro, vergi reformu yapmıştır.³⁴³

Osmanlı İmparatorluğunda da bu dönemde deniz gücünün önemi kavranmış ve tersanelerde eskimiş kadırgaların yerine üç güverteli kalyonlar inşa edilmeye başlanmıştır.³⁴⁴ Humbaracı, Lağımcı, Topçu Ocakları için yeni kışlalar yapılmıştır. Levent çiftliği ve burada yapılan kışla, Nizam-ı Cedid'e ayrılmıştır. Yeniçerilerin esnaflıktan el çekip, askeri eğitime yönelmeleri için Topkapı Sarayında bir alanı talimgah

³⁴⁰ Riasanovski, a.g.e., s.254

³⁴¹ Kurat, a.g.e., s: 241, 263

³⁴² Hartley, a.g.e., s.370

³⁴³ Rusya'da 1705'te çıkarılan yeni kanuna göre yeni vergi miktarları belirlenmiş, 20 evin, 1 asker besleme mecburiyetini getirilmiştir. Yani her bin kişi, üç asker beslemektedir. Kurat, a.g.e., s.264

³⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1948

olarak düzenlemiştir. Gemi yapım tezgahları yenilenmiş, 122 topu ve 1200 mürettebatı olan ünlü Selimiye kalyonu ile, 45 parça büyük geminin yapımına başlanmıştır.³⁴⁵

1720 yılında, sürekli yangınlarla uğraşmak zorunda kalan İstanbul'da bir itfaiye birliği (Tulumbacı Ocağı) kurulmuştur. Bu gelişmeler, XVIII.yüzyıl sonundaki askeri reformlarla kıyaslandığında çok yetersiz görülse de, Avrupa modeli üzerine kurulu ilk reform tedbirleri açısından anlamlıdır.³⁴⁶

Belirtilen dönemde, iki İmparatorluğun etkileşimi açısından bakıldığında durum şöyledir; 1703-1704'deki Gürcistan seferlerinden itibaren, Osmanlı gücü Kafkaslarda ilerlemektedir. Bu nedenle Büyük Petro ve Ruslar, Türklerle çok ilgilidirler. Fakat aynı zamanda, çok milletli ve dinli İmparatorluğun içindeki Hristiyanların varlığını da takip etmektedirler. Nitekim, Türkiye ile savaş yaşanmamasına rağmen, Petro'nun saltanatının sonlarında İran'ın Hazar kıyısındaki eyaletlerini zaptetmesi, Kuzey Kafkasya bozkırları ve Trankafkasya için üçlü bir mücadelenin başlamasına yol açmıştır. Bu mücadele sırasında Gürcülerle Ermeniler, Sırplarla Bulgarların Avrupa Türkiyesinde oynadıkları role benzer bir rol oynamışlardır.

I.Petro döneminde de, önceden olduğu gibi Rusya'nın Türkiye ile olan ilişkileri herşeyden önce Kırım'a ve Karadeniz bozkırlarına bağlıdır. Türkiye'ye tabi olan, Avrupalıların "Osmanlı İmparatorluğunun sağ kolu" olarak değerlendirdiği, Kırım Hanlığı, iki yüzyıldan uzun bir süredir Rus dış ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir. Gücünün azalmasına ve iç huzursuzluklarla çalkalanmasına rağmen Kırım Hanlığı, Rusya'nın güneye doğru yayılması için hala önemli bir engeldir. Miras kalan bu sorun, Petro zamanında çözülememiş ancak denge Rusya lehine bozulmuştur. Çünkü Prut'ta uğradığı felakete rağmen Tatarlar, Petro'nun hanlarına vergi vermelerini

³⁴⁵ Zürcher, a.g.e., s.43

³⁴⁶ Evin, a.g.m., s.46

sağlayamamışlardır.³⁴⁷ Prut barışı, askerlik bakımından Rusların büyük bir hezimetini niteliğinde olmakla birlikte, diplomasi itibarıyla büyük bir Rus zaferidir.³⁴⁸

II.2.3. Kilise ve Toplumsal Yaşam

Sekülerleşme süreci, 17.yüzyıl boyunca, Avrupa'ya yavaş yavaş sızmıştır. Bunun sonucu olarak Kiliseler, devlet otoritesi üzerindeki büyük nüfuzlarını kaybetmişler ve hümanist unsurlar, hakim dini kültür üzerinde baskı yapmaya başlamıştır. Bu gelişmenin bir yansıması olarak 1640 yılında Moskova'da, Fanatik Dinciler olarak adlandırılan bir grup şekillenmiştir. Amaçlarını, kirlilik ve sapkınlığın Kilise'den temizlenmesi olarak açıklamışlardır. Grubun lideri, Çar'ın papazıdır. Üyelerinin en tanınanları ise, ileride bölünmenin iki ucunu temsil edecek olan iki isim, Nikon ve Avvakum'dur.

³⁴⁷ Petro döneminde Rus-Osmanlı ilişkilerinde Kırım, Azak ve Karadeniz konusunda bkz. Sumner, a.g.e., s.11-19; Süleyman Kocabaş, **Kuzeyden Gelen Tehdit: Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1989, s.27; Osmanlı İmparatorluğunun izlediği barışçı siyaset, Rusya'nın İsveç kralının geri verilmesi konusunda yaptığı baskı ve Çar I.Petro'nun Balkanlarda Ortodoks reayaya yönelik propagandası nedeniyle başarısızlığa uğramıştır. Osmanlı ordusu, Rus ordusunu Prut'ta büyük bir yenilgiye uğratmış, Çar I.Petro, Prut kıyısında mahsur kalmıştır. Ancak, Petro'nun barış isteğini, Baltacı Mehmet Paşa, bu kadar üstün durumda iken, şaşırtıcı derecede hafif şartlarla kabul etmiştir. Bunun nedeni konusunda pek çok spekülasyon yapılmış ve hikaye anlatılmıştır! Bu barışın bir diğer önemi, kaybedilen toprakların geri alınabileceği umudunu getirmesidir. Nitekim, Çar I.Petro, razı olduğu barış şartlarına uymakta gecikince, III.Ahmet, Rusya'ya tekrar sefere karar vermiştir. Osmanlıların kararlı tutumu üzerine, 1713'te yeni bir anlaşma ile Rus sorunu bir süre için kapanmıştır. Prut seferi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Aktepe, "1711 Prut Seferi ile ilgili bazı belgeler", **Tarih Dergisi**-- No.XXXIV: Prof. Dr. M. C. Şehabeddin Tekindağ Hatıra Sayısı (1984); Akdes Nimet Kurat, **Prut Seferi ve Barışı** 1123 (1711), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953; Necati Salim, **Türk ordusunun eski seferlerinden bir imha muharebesi Prut** [1711], Askeri Matbaa, İstanbul, 1931; Ahmet Refik, **Baltacı Mehmet Paşa ve Büyük Petro**, Matbaa-ı Hayriyye, İstanbul 1327; Ancak daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'dan Azak Kalesini, Venedik'ten Mora'yı geri alması üzerine, istila sırasının kendisine geleceği korkusuyla Karlofça Antlaşmasının çiğnendiğini açıklayan Avusturya, Venedik'in yanında yer alarak, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Petervaradin Savaşında yenilmesi üzerine, barış yanlısı olan Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın çabalarıyla 1718 yılında Pasarofça Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın önemi, Osmanlıların kaybettiği toprakları geri alma umutlarını sona erdirmiş olmasıdır. Balkanların kilidi sayılan müstahkem bir kale olan Belgrad'ın Osmanlı'dan çıkması ve Avusturya'ya geçmesi, bölgedeki güçler dengesinin Avusturya lehine değişmesine neden olmuştur. Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi, 7.cilt, s.2419

³⁴⁸ Kocabaş, a.g.e., s.88

Novgorod metropoliti Nikon, 1652 yılında Patrik olmuştur. Üçüncü Roma üzerinde büyük bir otorite olmayı ve Ortodoks dünyaya yol gösterecek, baskın bir pozisyon elde etmeyi amaçlamış, bu yolda, Kutsal Kitap metinlerinin yeniden gözden geçirilmesi ve yanlışlıkların giderilmesi amacıyla Yunanlı ve Ukrayna'lı bilginlere görev vermiştir. Böylece herşey Yunan kökenli olarak uygulanmaya ve kabul edilmeye başlanmıştır.

Avrupa'da Rönesansla birlikte başlayan eski Yunan uygarlığına yönelik hayranlık, Avrupalıların genellikle Yunanlıların torunları olarak gördükleri Rumlara sempatiyi arttırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sayesinde Ortodoks Kilisesi de yayılma imkanı bulmuştur. Çünkü Osmanlı, milliyetlerine bakmaksızın tüm ortodoksları Rum Ortodoks Kilisesine bağlı kabul etmiş ve Kilisenin bulunduğu Fener semtinin ileri gelen Rum ailelerinin mensuplarını Osmanlı devlet örgütünde tercümanlık ve Eflak Boğdan Voyvodalıkları gibi önemli görevler vermiştir.³⁴⁹ Osmanlıların bu yaklaşımı, daha önce Altın Ordu'yu anlattığımız bölümde bahsettiğimiz yaklaşımın aynısıdır. O dönemde de, "Altın Ordu'nun ortodoks kilisesine tanıdığı dokumazlık sayesinde Ruslar direniş ve kurtuluş eylemlerini örgütleyebilmişlerdir."

Rusya'da, 1654 yılında Kilise Konseyi Nikon'un reformlarını onaylamış ve bölünme (hizip) başlamıştır. Nikon, yeni metni kabul ettirdikten sonra, rus ayin yöntemlerinde de değişiklikler yapmak istemiştir. Bu çabalarının etkisi büyük olmuştur. Avvakum'un başında bulunduğu Eski İnananlar, Kilise reformlarını kabul etmemişlerdir. Nikon'un 1658'de Çar'la arası açılmış, 1666 yılında da görevinden alınmıştır. Ancak aynı Konsey, muhaliflerin cezalandırılmasına karar vermiştir. Muhaliflerin çoğunun takibata uğramasından sonra, Rusya'da bölünme iyice güçlenmiştir.³⁵⁰

³⁴⁹ Oysa Mora İsyasını yani Yunan ihtilalini örgütleyen, 1814 yılında Odessa'da üç Rumun kurmuş olduğu Filiki Etairia Derneği olmuştur. Akşin, a.g.e., s.104-105

³⁵⁰ Araştırmacılar, 1860'larda muhaliflerin sayısının 9-10 milyona, 1880'lerde 12-15 milyona ve 1917'de ise 25 milyona ulaştığını belirtmektedirler. 25 milyonunu 19 milyonunu Eski İnananlardır. Pipes, a.g.e., s.236-239

Eski İnanç, 1667'den sonra, ibadet reformları, dış kültürün etkisi, bürokratik merkezîyetçilik ve sosyal adaletsizliğe karşı muhalefeti oluşturmuştur. Halk arasındaki yaygın görüşe göre, Avrupalılar ve Rusya'daki Avrupalılaştırmış yüksek sınıf, modernleştirmenin güçleri idiler ve alt sınıfın zararına olacak değişiklikler için çalışmaktadırlar. Yine onların düşüncesine göre yönetici sınıfı oluşturanlar Rus halkından değildirler, bir sınıf ayrımı yaratan ve halkı sonuna kadar sömüren yabancılardır. Bu düşünceler serflerin sahiplerine karşı düşmanlıklarını körüklemiş, yaşanan ve gelecekte yaşanacak olan isyanların altyapısını oluşturmuştur.³⁵¹

1682 yılında Konsey kararı ile ölüme mahkum edilen Avvakum ve öğrencilerinin yakılarak öldürülmelerinin ardından³⁵² Eski İnananların çoğu, Kilise'nin ve devletin zorla kabul ettirdiği düzenden uzakta yaşamak için Kuzey'in ve Doğu'nun ıssız ormanlarına sığınmışlardır.³⁵³ Diğer taraftan, Eski İnananlar arasında reformlara başkaldıranlar da bulunmaktadır. Bunlar Streltsi'lerin bazıları ve Solovetski Manastırı rahipleridir. Bunlar 1667-1676 yılları arasında hükümete karşı uzun bir mücadele vermişlerdir. Ancak 1684 yılında Petro'nun naipliğini yapan Sophia, bir kararname ile, Eski İnananlara yönelik zulmü resmi olarak başlatmıştır.³⁵⁴

Diğer taraftan I.Petro tahta geçtiği döneme kadar, Kazan Tatar aristokrasisinin bir kısmı özgürlük savaşlarında ölmüş, bir kısmı da baskılara dayanamayarak Hristiyanlığı kabul etmiş ve Rus aristokrasisine katılmıştır. Geri kalan Müslüman Tatarlar iki sosyal gruba bölünmüştür. Bu gruplardan biri küçük toprak sahiplerinden ya da askerlerden oluşan ve Rus çarının hizmetinde olan Kazak Tatarlarıdır. Diğer grup ise Yasak Tatarları olarak anılmıştır. Yasak, Kazan Hanlığında ödenen vergilerin adıdır. Müslüman nüfusun

³⁵¹ Avrich, a.g.e., s.144

³⁵² Adji'ye göre, Çarın adamları, Moskova dini törelerini reddeden Rusları izbalara toplayıp canlı canlı yakmışlardır. Onun deyimiyle "köyler yanmakta ve alevlerin üzerinde yeni Rus Kilisesi kurulmaktadır." Adji, a.g.e., s.234; Burada Ortaylı'nın "insanlar sadece inatları yüzünden ateşe gitmişler, katliam olmuştur" yorumuna katılmak mümkün görülmemektedir. Ortaylı, a.g.e., s.279

³⁵³ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Interpress Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, cilt:3, s.1075; c:19, s.9710; Kilise reformları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: James Cracraft, **The Church reform of Peter the Great**; Stanford University Press, Stanford, California, 1971

³⁵⁴ Harold Lamb, **The City and the Tsar**, Doubleday & Company Inc., N.Y., 1957, s.100; [http://www.bucknell...\(05.03.2003\)](http://www.bucknell...(05.03.2003))

büyük çoğunluğu köyde kalmaya zorlanmış, üstelik köylerin başkente ya da ana su yollarına yakın olmasına izin verilmemiştir. Tarihi anavatanda Tatarların dörtte biri kalmıştır. Diğerleri, inançları doğrultusunda özgürce yaşayabilecekleri yerlere gitmeye zorlanmışlardır.³⁵⁵

I. Petro dönemi, Moskova'dan St. Petersburg'a yönelik ile, Rus seküler kültürünün önemli bir aşaması olmuştur. İlk dini olmayan eğitim enstitüleri oluşturulmuş, Kilise devlet kontrolüne alınmıştır. Dil, literatür, sanatlar ve bilimler dikkatlerini diğer dünyadan daha çok dünyaya odaklamışlardır.³⁵⁶ 1700 yılında, dünyanın kuruluşuna dayanan eski kronolojinin yerine, Hristiyanlık döneminin başlangıcına dayanan Julius takviminin uygulanması getirilmiştir.³⁵⁷

1713 yılından itibaren Hristiyanlaştırma faaliyetleri yeniden başlatılmıştır. XVI-XVII. Yüzyıllarda Türkler arasında Müslüman kimliği oldukça baskındır. İdil-Ural sahasında yaşayan Türkler, dini kimliklerini milli kimliklerinden öne çıkarmaktadırlar. Bu nedenle Çarlık Rusyası, en kolay asimile yöndemi olarak Hristiyanlığı seçmiştir.³⁵⁸ Petro, Ortodoks çiftçi ve işçileri olan Müslüman mirzaların altı ay içinde Hristiyan olmalarını, aksi halde topraklarına el konulacağını bildirmiştir. Petro'nun bu fermanı Müslüman soylular sınıfı için öldürücü bir darbe olmuştur. Çünkü onlar ya Hristiyanlığı kabul edip Rus asilzadesi olacaklar, yada Müslüman kalarak Yasaklı sınıfı derecesine ineceklerdir. Bu baskılar karşısında, topraklarını kaybetmek istemeyen mirzaların bir kısmı Hristiyan olmuşlardır.³⁵⁹ Görüldüğü üzere Petro dönemi, sömürge politikalarının

³⁵⁵ Bukharev, a.g.m., s.401; Bkz. Rorlich, a.g.e., s.89-91

³⁵⁶ Dukes, a.g.e., s.85-89; Adji, I.Petro'nun yaklaşımları için, "Avrupa uğruna akıllarını kaçııyorlardı. Ayin müziğini bile İtalyan müziği ile değiştirmişlerdir." "O kadar ki, Petro, o güne kadar kullanılan Kilise kelimesini bile yasaklamıştır. Onun yerine yeni bir resmi ad vermiştir. Ortodoks Dininin Makamı. Ancak onlardan kurtulabilen halk, ibadetini gizli yapıyor, iktidarın gücünden saklanmak için ormanlara ve bataklıklara hatta Sibiryaya gidiyordu." Adji, a.g.e., s.237

³⁵⁷ Kurat, Rusya Tarihi, s.268; Riasanovski, a.g.e., s.255-257

³⁵⁸ Sertçelik, a.g.m., s.390, Zeki Velidi Togan, Hatıralarım, s.137

³⁵⁹ Fahreddin, a.g.e., s.35, Sertçelik, a.g.m., s.388; Rorlich, a.g.e., s.91-93

yaygınlaştığı, işgallerin arttığı, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinin zirveye ulaştığı bir devir olmuştur.³⁶⁰

Diğer taraftan I.Petro, yine kendi Doğu politikası kapsamında, Müslüman Doğu'nun sistemli bir biçimde incelenmesi ortamını yaratan bir dizi girişimde bulunmuştur. 1716'daki emri uyarınca, Kuran'ın Rusça'ya ilk tercümesi St.Petersburg'da yayınlanmıştır. O dönemde Müslüman, Türk anlamına gelektedir. İslamiyet hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek ihtiyacı duyan Petro, müttfeği Prens Kantemir'i Hz.Muhammed'in hayatı ve Kuran'ın kapsamını ayrıntılı olarak ortaya çıkarmakla görevlendirmiştir. Kantemir'in latineden tercüme eseri, 1722 yılında yayınlanmıştır.³⁶¹

Kilisenin organizasyonundaki değişimler, I.Petro'nun hükümet reformlarına paralel olarak gelişmiştir. Patrik Hadrian'ın 1700'deki ölümünden sonra, patriklik makamı boş bırakılmış, 1721'de ise Petro, kiliseyi düzene sokarak papazlara yeni kurallar koymuştur. Önceleri Ruhani Kollegyum denilen ve ortodoks kilisesi üzerinde devlet yönetiminin en yüksek organı olan "Sinod" (Diyanet İşleri Başkanlığı niteliğinde) oluşturulmuş, başkanlığına ruhani kesimden olmayan bir baş yönetici atanmıştır. Önce 10, daha sonra 12 rahipten oluşan Sinod, böylece, ülkede 1589'dan beri mevcut bulunan Patriklik makamının yerini almıştır. Sinod, Senatoya tabi olmasına karşın, kendi kararlarını ve yönetmeliklerini hazırlama yetkisine sahip bulunmaktadır.³⁶²

Osmanlı İmparatorluğunda benzer gelişmeyi yine II. Mahmut döneminde görmekteyiz. II. Mahmut'un icraatı olan, bir Şeyhülislamlık dairesinin (Bab-ı Meşihat veya Fetvahane) kuruluşu, ulemanın devlet dairesi haline getirilmesine yönelik ilk adımdır ve onların popüler ve etkin gücünün temelini yıkmış ve değişikliğe direnme yeteneğini, hatta zamanla isteğini ciddi olarak zayıflatmıştır. Şeyhülislam, bazı istişari

³⁶⁰ Rahim Telyasov, Ot İndeytsev I Gunnov do Zolotoy Ordı, İzd-vo Sankt-Peterburgskaya Panorama, Sankt-Petersburg, 2001, s.160'dan aktaran Sertçelik, a.g.m., s.388

³⁶¹ Rezvan, a.g.m., s.435

³⁶² Kurat, a.g.e., s.268; Riasanovski, a.g.e., s.255-257; Simon Dixon, **The modernization of Russia 1676-1825**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s.193

görevlere sahip bir devlet memuru haline getirilmiştir.³⁶³ Bunun dışında, Tanzimat yönetimi, tekke ile medreseyi barıştırmak, bir araya getirmek ve bu suretle tarikatlar üzerinde de kontrol kurmak istemiştir. Bu nedenle II.Mahmut, İstanbuldaki üçü hariç, Bektaşî tekkelerini kapatmıştır. Tarikatların tek çatı altında kontrolü için 1866'da Şeyhülislamlığa bağlı olarak, medrese uleması ve tarikat şeyhlerinden oluşan bir Meclis-i Meşayih kurulmuştur. Ancak amaç gerçekleşmemiştir. Osmanlı modernleşmesi, medreseyi ve tekkeyi tüm çabalarına karşın hükümetin tam kontrolü altına alamamış, hayat alanlarını daraltmayı tercih etmiştir.³⁶⁴

Rusya'da Eski İnananların tepkilerinin yanında, gerçekleştirilen reformların arka yüzüne baktığımızda, Petro'nun gerçekleştirdiği tüm reformların maliyetini halkın ödediğini görmekteyiz. Halk, giderek artan mali baskı altında uygulamaya konulan kelle vergisini ödemek zorunda kalmış, kentlerin ve kanalların yapımında ya da maden ocaklarında çalıştırılmış ve savaştırılmıştır. Halkın hoşnutsuzluğu 1705'de Astrahan'da, 1707'de Don yöresinde, Bulavin'in Kazakları başkaldırıya yönlendirmesi ile ortaya çıkmıştır.³⁶⁵

Petro, toplumsal yaşamda getirdiği yeniliklerin arasında ilk olarak maiyetinde çalışanların sakallarını kestirip, uzun ceketlerini kısalttırmış ve perukayı tanıtmıştır. Bu davranışların kökeninde, yine çocukluğundan gelen etkiler bulunmaktadır. Bazı sembolleri Streltsi ve Eski İnananlarla özdeşleştirmiştir. Ona göre sakal, Eski İnananlara özgüdür, uzun etekli ceketler de politik bir duruşu, muhalefeti temsil etmektedir. Petro,

³⁶³ Ezel Kural Shaw, "Tanzimat Provincial Reform As Compared With European Models", **150.Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 96-98

³⁶⁴ Ortaylı, İmparatorluğun En.., s.138-139; Belirtilen dönemde Türk ve Rus İmparatorluklarındaki Reformcu Padişahları gösteren Slayt 24 ektedir.

³⁶⁵ Riasanovski, a.g.e., s.256; Bkz. Dixon, a.g.e., s.51; Adji'nin bu başkaldırıları hakkındaki yorumu şöyledir; elbette Don'da, Yayık'ta ve İdil'de Moskova'daki değişikliklerden hoşlanmayan bazı kişiler vardı. En azından kendi kiliselerini korumak isteyen Razin, Bulavin, Bolotnikov, Pugaçev ve onların silah arkadaşları gibi. Ama Moskallar onları ortadan kaldırmak için her şeyi yapıyorlardı. Büyük Kazak köyleri toptan imha ediliyordu. Ona rağmen sağ kalan Kazakların yüzüne, kızgın demir ile dağlayarak, Vor (Hırsız) kelimesi yazıyorlardı. Bu kelime aynı zamanda "Kadim Ortodoks Kilisesi taraftarı" anlamına da gelmektedir. Adji, a.g.e., s. 238

temiz görünümün ve kısa etekli ceketlerin giyilmesinin, Batı Avrupa'ya özgü davranışların yaşanmasına yardım edeceğini düşünmektedir.³⁶⁶

II.Mahmut da Osmanlı halkının yaşama tarzında esaslı değişiklikler yapmıştır. 1815'de Sarayı, Topkapı'dan Dolmabahçe'ye taşımıştır. Sakalını kestirmiş, Mısır tarzında Setre pantolon giymeye, Avrupa hükümdarları gibi doğum günlerini kutlamaya, resimlerini devlet dairelerine astırmaya, elçiliklerde davetlere gitmeye, tebdil-i kıyafet etmeden şehir içi, hatta ülke içi gezilere çıkmaya başlamıştır. Nizam-ı Cedit ile, Batı tarzı kıyafetler gündeme gelmiş, askerlere giydirilmiştir. 1828'de fes giyilmesine karar verilmiştir. Feshane kurulmuştur. 1829'da Kıyafet Nizamnamesi çıkarılmış, fes ve setre pantolon (istabulin), ulema dışında siviller için zorunlu kılınmıştır. Akşin'e göre burada iki önemli nokta vardır. Birincisi halkın muhtemelen önemli bir bölümü, Mahmut'u gavur padişah olarak nitelendirmişler, ancak yeniçerilerin yokluğu nedeniyle hoşnutsuzluk yüzeye çıkmamıştır. Diğeri ise, kıyafet, sakal ve benzeri ile uğraşmak çok yüzeysel bir yaklaşım olmakla birlikte, görüldüğü gibi Rus ve Japon çağdaşlaşma modellerinde de önemli bir yer tutmaktadır.³⁶⁷ Ancak Imbert'e göre, bu kadar çok reforma birden girişilmesi vakitsiz olmuştur. Türk halkı böyle bir dönüşüme hazır değildir ve ayrıca II.Mahmut, çok az yardımcı bulmuştur.³⁶⁸

Rusya'da ruhban sınıfı ve köylüler, getirilen değişimlerden etkilenmemişlerdir. Onlar ayrıcalıklarını korumuşlar, ortodoks ve muhafazakar kalmışlardır³⁶⁹.

II.2.4. Eğitim ve Kültür

I.Petro'dan önce Rusya'da devlet teşkilatında çalışanların bile büyük çoğunluğu okuma-yazma bilmemektedirler.³⁷⁰ Rusya'da görünenin aksine, Osmanlı

³⁶⁶ Klyuçevskiy, a.g.m., s. 87; Armağan, a.g.m., s. 36; Evin, a.g.m., s. 58

³⁶⁷ Akşin, a.g.e., s.115

³⁶⁸ Imbert, a.g.e., s.126

³⁶⁹ Klyuçevskiy, a.g.m., s. 87

İmparatorluğunun yükselme döneminde başlayan siyasi ve sosyal gelişmeler bilimsel yaşamda da etkili olmuştur. “Matbaanın Avrupa’da ortaya çıktığı XV.yüzyılın ikinci yarısında ve geliştiği XVI.yüzyılda Türklüğün medeni seviyesi, Batı’dan çok ileridedir. Okuyup yazma ve ilk tahsil, Avrupa ile karşılaştırılmayacak kadar gelişmiştir. Aydın tabaka, kitap okuyanlardan çok daha fazladır. Avrupa’da bin kitabı biraraya getirebilen hükümdar parmakla gösterilirken, Doğu’da on binlerce yazmadan oluşmuş pek çok kütüphane bulunmaktadır.”³⁷¹ Özellikle Fatih Sultan Mehmet’in bilimle yakından ilgili olması, her dinden bilim adamlarına değer vermesi çok önemlidir. Çeviri eserlerle birlikte, kütüphanelere 800 dolayında özgün eser kazandırmıştır. Bu dönemin özelliği, İslam bilimlerinin yanında pozitif bilimlerin de çok gelişmesidir. XVII. Yüzyıla kadar özellikle matematik, astronomi, coğrafya ve tıp alanlarında Takıyüddin Mehmet, Ali İbni Veli, Piri Reis, Seydi Ali Reis gibi çok büyük isimler yetişmiş ve çok değerli eserler verilmiştir.³⁷² XVII. Yüzyıla girerken ise, Osmanlı’da başlayan genel duraklama bilim alanında da etkili olmuştur. Nitekim, 1717 tarihli bir Şeyhülislam fetvası, felsefe, astronomi ve tarih kitaplarının halk kütüphanelerine verilmesini yasaklamıştır.³⁷³ Ancak, böyle bir tutuma karşın, III.Ahmet’in saltanatı döneminde İstanbul’da en az beş kütüphane kurulmuştur.³⁷⁴

Rusya’da I.Petro, 1710’da yazı devrimini gerçekleştirmiş ve matematiğe özel önem verilen devlet ilkokulları oluşturmuştur. 1714’te çıkarılan bir kararname ile aritmetik ve coğrafya bilgileri olduğunu ispatlayamayan papazların, asilzadeler için nikah kıymaları yasaklanmıştır. Ordu ve devlet hizmetine girecek olanlara 5 yıllık eğitim zorunluluğu getirilmiştir.³⁷⁵ Osmanlı İmparatorluğunda ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi yine II.Mahmut döneminde ve sadece İstanbul’da uygulanmıştır.

³⁷⁰ Pipes, a.g.e., s. 123

³⁷¹ Tahsin Tunali, “III.Sultan Ahmed ve Lale Devri”, **Hayat Tarihi Mecmuası**, cilt:1, sayı:5, 1970, s.36;

³⁷² Sakaoğlu, a.g.e., s.110-111

³⁷³ Ahmet Refik, **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı**, Matbaatu-Kasbar, İstanbul 1988, s.37-38; Evin, a.g.m., s.46

³⁷⁴ Evin, a.g.m., s.47

³⁷⁵ Pipes, a.g.e., s. 123

Osmanlı İmparatorluğunda, eğitim ve öğretim alanındaki ilk yenileşme hareketlerine, batı tarzında askeri okulların açılması ile başlanmıştır. Bunun için Avrupa'dan uzmanlar getirilmiş, ilk olarak 1734 yılında I.Mahmut zamanında Üsküdar'da Hendesehane adında bir askeri mühendis okulu kurulmuştur. III.Mustafa döneminde, 1773 yılında çağdaş anlamda ilk askeri okul olan ve Ordunun deniz subayı ihtiyacını karşılamayı amaçlayan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun açılmıştır. Öğretmen olarak Fransa'dan subay ve mühendisler getirilmiştir. Askeri okulların açılmasına III.Selim, II. Mahmut dönemlerinde devam edilmiştir. 1793 yılında, orduya kara subayı yetiştirmeyi amaçlayan Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılmıştır. Yine II. Mahmut döneminde, ordunun bando ihtiyacını karşılamak amacıyla 1834'de Mızıkayi Hümayun Mektebi açılırken, ordunun piyade ve süvari sınıfını yetiştirmek amacıyla da Mekteb-i Harbiye kurulmuştur. 1839 yılında da ordunun ihtiyacı olan doktor ve cerrahları yetiştirmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, süvari sınıfının ihtiyaç duyduğu veterinerleri yetiştirmek için de Askeri Baytar Mektebi kurulmuştur. Çok önemli bir konuda ise usta-çırak usulü yeni bir uygulama alanı bulmuştur. 1833 yılında Hariciye Nezaretinde, ileride Osmanlı İmparatorluğu tarihinde çok önemli rol oynayacak olan bir Tercüme Odası kurulmuştur.³⁷⁶

Osmanlı askeri reformları, Batı biliminin, eğitim yönteminin eğitimde yerleşmesini sağlamıştır, ancak, batı biliminde öncülük sivil bürokrasinin ve medrese mensuplarının olmuştur. XIX.yüzyıl başlarında Batı bilimini Türkiye'ye getirenlerin ve kurumsal bir örgütlenmeye gitmek isteyenlerin başında Şanizade Atullah Efendi gelmektedir. Gene Kethüdazade Arif Efendi ve İshak Efendi de bu tip aydınlardandır.³⁷⁷

Rusya'da 1715 yılında, kapalı olan Moskova Okulu, St. Petersburg'da 'Donanma Akademisi' olarak tekrar açılmış, başka denizcilik okulları da başka kasabalarda kurulmuştur. Aynı zamanda, topçuluk, mühendislik ve Tıp uzmanlık okulları

³⁷⁶ Akşin, a.g.e., s.119; ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1982'ye**, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, No:114, Ankara, 1982; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu**, Uzman Yayınları, Ankara, 1987

³⁷⁷ Ortaylı, İmparatorluğun En..., s.135

kurulmuştur.³⁷⁸ Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğunun tıp çevrelerinde de yenilik karşısındaki muhalefetin giderek azaldığı gözlenmektedir. Çeşitli tıp kitaplarının çevirileri yapılmıştır.³⁷⁹ Karantina yöntemi kabul edilmiştir. Askeri ve mülki hastaneler oluşturulmuştur. Kolera ve veba gibi hastalıklar hakkında broşürler basılarak, halk ile askere dağıtılmıştır.³⁸⁰

Rusya’da, Avrupa’dan örnek alınarak “Akademi” ile “Üniversite” yi birleştiren bir “İlimler Akademisi” kurma kararı 1724 yılında alınmıştır. Ancak, resmi açılışı I.Petro’nun ölümünden sonra, okuma yazma bilmeyen karısı I.Katerina tarafından, 1725 yılında gerçekleşmiştir. Akademinin ilk başkanı bir Alman olan Blumentrost’dur.³⁸¹

Osmanlılarda eğitim ve öğretim etkinliğinin yapıldığı en temel kurum medresedir. Osmanlı Devleti kurulduğu zaman, Anadolu’daki Selçuklu kültür ortamının doğrudan varisi olmuş ve mevcut medreseler ve kurumların sürekliliğini sağlamıştır.³⁸² Medresede verilen eğitim orta ve yüksek öğretim düzeyindedir. Medreselerdeki eğitim, pozitif bilimlerin ders programlarından çıkarılması ve müderrislik ünvanının ehliyetsiz kişilere verilmesi sonucu, XVI.yüzyıl sonrasında gerilemeye başlamıştır. II.Mahmut, eğitim alanında yaptığı reformlar ile yabancı dil, matematik, fen gibi bilim alanlarında da eğitim veren yeni okullar açarken medreseleri kendi durumları ile başbaşa bırakmıştır. Bir tarafta medreselerle eski eğitim sistemi ve anlayışı sürerken diğer tarafta da batı örnekli

³⁷⁸ Tıp konusunda Petro, Hollanda’ya gittiğinde, kendisi ve maiyeti açıkta çalışan bir cerrahın yanından geçerken ceset kokmaktadır. Rus soyluları burunlarını tutunca Petro, “o alim ceset üzerinde çalışıyor, siz burnunuzu tutuyorsunuz, yaklaşıp öğrenmezseniz, cesedi dişlerinizle parçalattırırım” demiştir. Bunu takiben XVIII.yüzyılda Rusya’da başlayan kadavra üzerindeki anatomi çalışması Türkiye’ye XIX.yüzyılda Mekteb-i Tıbbiye ile girmiştir. Oysa Japonya bunu XVI.asırdan beri yapmaktadır. İlber Ortaylı, “Batı Kültürü ve Türkiye”, **Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye’nin Avrupalılaşma Sorunu Semineri**, TC Merkez Bankası, Ankara, 1998, s.18-19; XI.yüzyılda ise İbn-i Sina, Buhara’da yasak olması nedeniyle hayatını tehlikeye atarak insan cesetleri üzerinde otopsi yapmıştır. Daha sonra gittiği Harezm’de ise en büyük eserleri olan “Sağlık Kitabı” isimli felsefe ansiklopedisi ve “Hekimlik Yasası” adlı kitabını yayınlamıştır. Vera Aleksyevna Smirnova, **İbni Sina**, Çev: Ardihan Korkmaz, Etkin Yayınevi, 2005, s.53, 123

³⁷⁹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci...*, s. 37-38, Evin, a.g.m., s.46

³⁸⁰ Zürcher, a.g.e., s.71

³⁸¹ Devlet, a.g.e., s.73

³⁸² **Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih/Medya/Kültür**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.11; Bkz. Yusuf Halaçoğlu, a.g.m., s.55-60

okullarla yeni bir sistem ve düşünce tarzı oluşmaya başlamıştır. Eğitimdeki bu ikilik (mektef-medrese) Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar sürmüştür.³⁸³

Çar Petro ve halefleri kurdukları akademiye bir kalite sınırı çekmişlerdir. Ancak sözkonusu dönemde belirlenen kalitede kimse olmadığından, Akademi'ye yabancı bilim adamları yerleştirilmiştir. Bunların içinde Euler, Bernoulli, Lehmann gibi dünyanın en ileri beyinleri bulunmaktadır. Büyük paralar karşılığı bu kişileri St. Petersburg'da yerleşmeye ikna etmiş, ve yanlarına kendi vatandaşlarını insanlarını asistan vermişlerdir. Messerschmidt gibi, Grnelin gibi Almanlar, Chappe d'Autroche gibi Fransızlar, Bering gibi Danimarkalılar Rus parasıyla, Rusya adına Sibiryayı, Kuzey Pasifik'i keşfe gönderilmiştir. Bu kaşiflerin pek çoğu Çar Petro'nun kişisel dostudur. Rus Asya'sı hakkında ilk bilimsel kitabı (1698) yazan Amsterdam Belediye Başkanı Nikolaas Witsen, Çar tebdili kıyafet ile Hollanda'da iken evinde onu misafir eden kişidir. 1709'da Poltava savaşında esir düşen eğitimli İsveçliler bile yıllarca Sibiryada bilimsel danışman ve kaşif olarak kullanılmıştır. Bunlardan Johann Philipp Tabbert von Strahleberg, Ebulgazi Bahadır Han'ın yazmış olduğu Şecere-i Türki'sini keşfedip ilk tercüme ettiren, ilk karşılaştırmalı Türk dilleri sözlüğünü yapan ve Tanrı Dağları'nın (Tiyen-Şan) Karanlık Dağlardan (Kün-Lun) ayrı bir silsile olduğunu söyleyen kişidir.³⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğunda paradoksal olarak modernleşme hareketinin başlangıcından sonuna kadar ulema, reform programlarına kısmen destek vermiş, kısmen de itiraz etmeyerek nötr bir tutum sergilemiştir. Ayrıca Tanzimatın ürünü olan modern kurumlar, uzun süre yetişmiş insan gücü olarak ilmiyye mesleğinden gelenleri istihdam etmiştir. Aynı şekilde idadi ve rüştiyelerin, hatta yüksek öğrenim veren okulların hoca kadroları tamamıyla ilmiyyeden gelenlerce doldurulmuştur.³⁸⁵

³⁸³ Tanzimatçıların başlattığı ve Abdülhamit'in sonuna kadar götürdüğü bu politika nedeniyle, zaman içinde medreseler, sürekli muhalefet kaynağı olarak hükümeti ve padişahı rahatsız eden merkezler olmuşlardır. Türköne, a.g.e, s. 337; Medreseler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Cahit Baltacı, **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976

³⁸⁴ "Aydınlanmanın Büyük Savaşçısı Deli Petro", **Birlik-Edinstvo**, Aylık Rusça-Türkçe Ekonomi Dergisi, sayı:2, İstanbul 2000

³⁸⁵ Türköne, ag.e., s. 336-337

Basın alanında, editörlüğünü bizzat Çar I.Petro'nun yaptığı Rusya'nın ilk gazetesi olan "Vedemosti O Voennykh i İnykh Delakh" gazetesinin ilk baskısı 13.1.1703 tarihinde yapılmıştır.³⁸⁶ Osmanlı İmparatorluğunda ilk gazete ise yine II.Mahmut döneminde basılan Takvim-i Vekayi olmuştur. Tarih 1.11.1831'dir. 1829'da Mısır'da yayınlanan gazete, bu girişimde itici güç olmuştur. Ayrıca II.Mahmut, yaptığı işleri tanıtmayı amaçlamıştır. Gazetede, mevzuata, atamalara ve haberlere yer verilmektedir.³⁸⁷ Devlet kamuoyunu biçimlendirmek için Avrupai metodlara başvurarak, tebasıyla basın organı aracılığı ile ilişki kurmuştur. Bu girişim Büyük Petro'nun yüz yıl önce çıkardığı Vedemosti gazetesi ile biçim ve öz olarak büyük benzerlik içindedir.³⁸⁸

Burada atlanmaması gereken bir olgu şudur ki, gazetenin basılması ne kadar önemliyse matbaanın ülkeye girmesi daha da önemlidir. Sonuçta, matbaanın kültür hayatına girişi de eğitim ve öğretimdeki modernleşme girişimlerinin bir sonucudur. Matbaanın Rusya'ya giriş tarihi XVI.yüzyıl olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğunda Türklerin kullanımına girişi Lale Devrinde olmuştur.³⁸⁹ 1725 yılında Damat İbrahim Paşa, iki dünya tarihi kitabının Farsça'dan Türkçeye çevrilmesi için iki heyet oluşturmuştur. Bu dönemde çevrilen eserler arasında İbn-i Haldun'un tarih bilimsel incelemesi Mukkaddime, Timur'un bir biyografisi de yer almaktadır. Görüldüğü gibi, bu değişim döneminde tarihe büyük önem verilmiştir. Yeni bir dünyanın keşfi ile birlikte Türkler, siyasal olarak elçiler göndererek ve dünyevi olarak da tarihi inceleyerek bilinçli bir biçimde o dünyanın içindeki yerlerini tanımlamaya çalışmışlardır.³⁹⁰ Lale Devri'nin yeni bir kurum oluşturma açısından en çarpıcı başarısı, matbaa makinesinin kurulması olmuştur. Matbuat XVIII.yüzyılın başında Türkler için yabancı değildir. 1493'den beri ülkede matbaalar vardır ve bunların ilki, İspanya'daki Engizisyon'dan kaçan ve Türkiye'ye sığınan Yahudilerce kurulmuştur.³⁹¹ Ancak Lale Devri öncesinde buralarda

³⁸⁶ "Moscow Hosts Exhibition Dedicated to the 300th Anniversary of the Russian Press", <http://english.pravda.ru/society/2003/01/14/41988.html> (5.6.2004)

³⁸⁷ Akşin, a.g.e., s.115

³⁸⁸ Ortaylı, İmparatorluğun..., s.43; Lewis, a.g.e., s. 95

³⁸⁹ Ortaylı, "Batı Kültürü ve Türkiye"..., s.21

³⁹⁰ Evin, a.g.m., s.48

³⁹¹ Tunalı, a.g.m., s.36

Türkçe kitap basımına izin verilmemektedir.³⁹² Matbaa konusunda Sadrazam'ın onayını alan İbrahim Müteferrika, ulemeden gelebilecek tepkileri önleyebilmek için Şeyhülislam'ın, hadisler, ilahiyat, yorum ve hukuk dışındaki kitapların basımına izin veren bir fetva yayınlamasını sağlamıştır.³⁹³ Yaşamı boyunca on biri tarih olmak üzere on altı kitap yayınlamıştır. Evin'e göre, bunlardan dolayı Müteferrika'nın rolü bir yenilikçinin çok ötesindedir. Usulü'l-bikem fi nizamnü'l ümem (Milletler Politikası için Akılcı Temeller) adlı eseri oldukça önemlidir.³⁹⁴ Müteferrika eserini üç kısma ayırmıştır. İlk kısımda üç yönetim şeklini, monarşi, aristokrasi ve demokrasiyi ve ordunun bu tür yönetimler altındaki rolünü tartışmıştır. Bu, demokratik bir yönetim şeklinin bir Müslüman ülkede tartışılmasına ilişkin ilk örnektir. Yine belki de ilk defa, Avrupalıların Türkler karşısındaki zaferlerinin nedeni olarak Batı'da bir üst askeri örgütlenmenin varolması açıkça gösterilmiştir. Eserin ikinci kısmı, ülke idaresinde, ticaret ve denizciliğin gelişmesinde ve tahmin edileceği gibi Müslüman ülkeler arasında daha iyi bir işbirliği kurabilmek için coğrafya ve haritanın önemini ele almaktadır. Üçüncü kısım ise, askeri reformlara duyulan ihtiyaçla ilgilidir. Müteferrika, bu kısımda örnek olarak, Büyük Petro'nun yönetiminde Batılılaşmaya henüz başlamış olan Rusya'daki reformları göstermiştir. Kitabın sonuç bölümü iyimserdir. Eğer reformlar yapılır ve Şeriat gerektiği gibi ele alınabilirse Türkiye düşmanlarının hepsini yenecektir. Dolayısıyla bu kitapta, dönemin belli başlı sorunları ele alınmaktadır. Bunlar; İmparatorluğun açıkça ortada olan güçsüzlüğü ve bunun nedenleri, Avrupalı ülkelerin üstün kurumları, Batı'dan bir şeyler öğrenme zorunluluğu ve hızlı gelişimi Batılılaşmanın önemi açısından mükemmel bir örnek oluşturan Rusya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkmasıdır. Bu sorunların tartışılması Lale Devrindeki düşünme hızını da yansıtmaktadır. Batının üstünlüğü kabul edilmekle birlikte, Doğu ile Batı arasında yapılan didaktik karşılaştırmaların da ortaya

³⁹² Evin, a.g.m., s.49

³⁹³ Berkes'in deyişiyle, belki de yeni fikirlerin taşıyıcıları ve kültürler arasındaki aracılardan biri olarak Türkiyenin batılılaşma tarihinde önemli bir rol oynama şansına erişmiş bir dizi Avrupalıdan ilki olan İbrahim Müteferrika hakkında çok sayıda değerli eser verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, **İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği**, TTK Kütüphanesi; Hüseyin Gazi Topdemir, **İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002; Haz. Mehmet Beşikçi, **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004

³⁹⁴ **Usulü'l Hikem fi Nizami'l Ümem**, İstanbul, 1144, Ayrıntılı bilgi için, kitabın Arapça olan orijinal nüshasına Ankara'da Türk Tarih Kurumu'nun Kütüphanesinden ulaşılabilir.

koyduğu gibi İslami kurumların reddi mümkün değildir. İronik bir biçimde bu kurumların müdafaası, islamın ihtişamının bir kez daha evrensel olarak kurulacağı inancına bağlı olarak değişim için motive edeci bir faktör olmuştur. Bu ikilik, yani Batı'ya karşı zafer kazanmak için Batı'dan öğrenme isteği, Batının kurumlarının değerini kavramak bağlamında Türk Batılılaşmasının temel karakteristiklerinden birisi olmuştur. Aslında batılı hale gelmek XVIII.yüzyıl boyunca çözülemeyen bir sorun olarak kalmıştır.³⁹⁵

II.2.5. Ekonomi

Ekonomi alanında Petro, ticareti ve sanayii etkinliğini geliştirmek amacıyla merkantilist yöntemler uygulamıştır. 1710'lu yıllarda ve 20'li yılların başında devletin finans yapısını ayrıntılarıyla modernleştirmiştir.³⁹⁶ Osmanlı İmparatorluğu ise kapitalizm öncesi bir devlet niteliğindedir. Devletin ekonomi politikaları, halkın hayatta kalmasına yetecek kadar gıda temini, daha büyük nüfuslu merkezleri iaşesi ve vergilerin para ya da aynı şekilde tahsilini amaçlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, ekonominin belirli kesimlerini etkin şekilde koruyan ya da teşvik eden merkantilist politikalar geliştirememiştir.³⁹⁷

XIII-XV.yy'da Rusya ekonomisi sönük bir manzara arz etmektedir. Tarıma elverişli arazinin bir kısmı knez ve boyarlara aittir. Fakat tarım gelişmemiş, ulaşım yollarının yetersizliği sonucunda, çiftlikler kendilerine yetmek zorunda kalmışlardır.³⁹⁸ Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunan bir ülke olarak, bu ülkeler arasında yapılmakta olan ticaretten büyük yararlar sağlamıştır.³⁹⁹ Ancak, Batı Avrupa ülkelerinin XV.yüzyılda başlattıkları ticaret kapitalizminin yarattığı yayılma gereksinimi ile ve XVI.yüzyılda yoğunlaşan coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak ticaret

³⁹⁵ Evin, a.g.m., s.51-52

³⁹⁶ Falkus, a.g.e., s.30; Kurat, a.g.e., s.265

³⁹⁷ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.233

³⁹⁸ Devlet, a.g.e., s :71

³⁹⁹ Hüseyin G.Yurdaydın, Düşünce ve Bilim Tarihi, Türkiye Tarihi 3..., s.275

yollarının değişmesi ilk olarak dolaylı yoldan Osmanlı ekonomisini, önemli gelir kaynaklarından yoksun bırakırken, özellikle iç ve dış ticaret üzerinde doğrudan yıkıcı etkiler göstermiştir.⁴⁰⁰

Rusya’da çok fakir olan köylüler zengin toprak sahiplerine bağlı bulunmaktadır. Tarım bölgelerinin verimsizliği, köylüleri yeni topraklara itmiştir. Petro, ailenin mal varlığı için tek varis gösterme zorunluluğu getiren veraset yasası ile, soyluların bir kısmını endüstriye yöneltmeyi amaçlamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda da ekonominin ağırlıklı olarak tarıma dayalı olmasına rağmen, geleneksel Osmanlı tarım ekonomisi köylü aile emeğine ve çift, öküz, saban teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerinden ibarettir.⁴⁰¹ Lewis’e göre, Osmanlı İmparatorluğunda tarım sorunu bir teknik gerilikten ibaret değil, kesin bir çöküştür. Tarım çökerken sanayi biraz daha iyi durumdadır. Ancak o da zaman içinde bunların iktisadi etkileri sınırlayıcı ve sonunda yıkıcı olmuştur. İlkel üretim teknikleri, ilkel taşıt araçları, müzmin güvensizlik ve sosyal cezalanma, herhangi bir uzun vadeli ya da geniş çaplı teşebbüsü önlemiş ve Osmanlı ekonomisini en düşük yetenek, teşebbüs ve maneviyat düzeyinde tutmakta birlikte rol oynamışlardır.⁴⁰² İncalcık'a göre, “XVII. Asır başlarında İmparatorluğun çöküşünü haber veren Osmanlı siyaset-nüvislerinin, bilhassa tımar sistemi üzerinde durmaları da sebepsiz değildir. Çıkışından itibaren tımar sisteminin tarihî tekamülü gösterilmekle, Osmanlı İmparatorluğunun asıl çatısı ve tarihinin esas amillerinden biri meydana çıkarılmış olacaktır.”⁴⁰³ Karpat, geleneksel Osmanlı toplumundaki toprak sistemini, elitlerin doğuşunu etkileyen ve bu sınıfların hem geniş halk kitleleri, hem de resmî devlet kurumlarıyla ilişkilerinde onlara bazı güçler sağlayan temel ekonomik kurum olarak ele almaktadır.⁴⁰⁴ Toprak sistemi, Osmanlı Devleti’nde ekonomik, siyasî ve idarî yapılanmanın odak noktasını oluşturmaktadır denilebilir. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’la sonuçlanan yozlaşma ve gerileme sürecinin birçok nedeni bulunmaktadır ve

⁴⁰⁰ Sencer, a.g.e., s :57

⁴⁰¹ Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.2

⁴⁰² Lewis, a.g.e., s.35

⁴⁰³ İncalcık, a.g.e., s.114

⁴⁰⁴ Kemal Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri”, **Osmanlı ve Dünya** (Ed:Kemal Karpat), İstanbul Ufuk Yayını, 2000, s.120

bunların hepsi birbiri ile yakından ilgilidir. Temel neden ise tımar sisteminin niteliğindeki değişme ile ilgilidir. Harp güçlerinin oluşturulmasında artık eyalet askerleri içinde tımarlı sipahilerin yerini, valilerin kapılarında besledikleri ve çeşitli adlarla anılan askerler almışlardır. XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanlılarda toprak, devletin denetiminden çıkarak fiilen beylerin yerli güçlü ailelerin malikaneleri durumuna gelmeye başlamıştır. XVIII. Yüzyılın bitiminde Doğu Anadolu'nun yanı sıra batıda da derebeyleşme eğilimleri artmıştır. XIX. Yüzyılın başlarından itibaren İmparatorluk gün geçtikçe her bakımdan kötü duruma düşmektedir.⁴⁰⁵ Mardin, "Osmanlı devlet adamlarının uzun zaman yapamadıkları fikrî atlama, harbe dayanan bir iktisadiyat anlayışından vazgeçip, verimlilik esasına dayanan yeni bir iktisadi anlayışa geçmemiş olmalarıdır" demektedir.⁴⁰⁶

Rusya'da kentlerde, soylular dışındaki sınıflar, yeni bir yönetim kurumu olan merkezi belediye aracılığıyla ticari işletmeler ve imalathaneler kurmaya teşvik edilmişlerdir. Girişimcilere ayrıcalıklar tanıyan yasalar kabul edilmiştir. Ayrıca, işçi temini konusunda girişimcilerle toprak sahiplerinin çatışması nedeniyle, 1721'de girişimcilere topraklı veya topraksız serfleri satın alma ayrıcalığı tanınmıştır.⁴⁰⁷ Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğundaki esir ticaretine de değinmek gerekmektedir. O dönemde esir gücü özellikle vakıflar ve büyük çiftlikler için de çok gerekli idi ve ekonomik bir zaruretti. Osmanlı esir pazarındaki büyük talep dolayısıyla Kırımlılar düşman memleketlere sürekli akın yaparak çok miktarda esir alırlardı. Yalnız 1606-1617 yılları arasında Rusya'dan yüz bin esir alındığı ve çoğunun Kefe yolu ile Türkiye'ye sevk olduğu hesaplanmıştır. İnalçık'a göre, Bugünkü anlayışımıza ne kadar ters düşerse düşsün, esir ticaretini tarihçi ekonomik-sosyal bir tarihî olgu olarak incelemek zorundadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, İslâm toplumunda esirin durumu, Eski ve Orta Çağ Avrupası'na bakarak çok daha iyi idi. Esir âzad etmek sevap bir iş sayıldığından bir

⁴⁰⁵ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayını, 1997, s.13,14; Mustafa Okmen, http://www.academical.org/dergi/MAKALE/9_10sayi/s9okmen11.htm (4.12.2005)

⁴⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, **Türkiye'de iktisadi düşüncenin gelişmesi, 1838-1918**, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1962

⁴⁰⁷ Kurat, a.g.e., s.265

süre içinde esirler Müslüman topluma hür vatandaşlar olarak katılırdı. Sonuçta, Osmanlı ülkesi sürekli esir ithal etmek zorunda idi. Gelen esirlerin çoğunluğu Slav olduğundan bu tarihi olgu, Türk ve Slav halklarının birbirlerine karışmasına da yol açmıştır.⁴⁰⁸

Rusya'nın endüstri mallarına olan ihtiyacı, yabancı ülkelere yapılan ithalata karşılanmaktadır. Öncelikle askeri ihtiyacı karşılamak üzere, yukarıda görüldüğü gibi, Avrupalıların yardımı ile maden arama ve silah fabrikaları kurma işine girişilmiştir. Sanayisini Batı Avrupa'nın rekabetinden korumak amacıyla, kıymetli madenlerin Rusya'dan ihracı yasaklanmıştır.⁴⁰⁹ Osmanlı İmparatorluğunda ise, önceleri İmparatorluk madenleri, ordunun silah ve cephane gereksinimini karşılamak ve para basmak amacı ile işletilmiş, ekonomik bir kazanç amaçlanmamıştır. Devletin tasarrufu altındaki bu kaynakları işletenler, bazı vergi ve yükümlülükler dışında bırakılmış ve ürettiklerinin beşte biri kendilerine verilmiştir. Bu uygulama XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. XIX. yüzyılda Batılı ülkeler, Osmanlı topraklarında maden ruhsatı olarak ekonomik anlamda madencilğe başlamışlardır. Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi ülkeler bakır, krom, kurşun, bor ve kömür madenleri işletmişlerdir. 1820'lerde Madenciyan olarak isimlendirilen kişiler Zonguldak Bölgesinde kömür ocakları açmışlardır. 1848 tarihinde kurulan bir heyet, 1829 tarihinde Zonguldak Bölgesinde bulunan taşkömürü havzasının sınırlarını belirlemiş, havza Cumhuriyet kuruluncaya kadar, İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyanlar tarafından işletilmiştir.⁴¹⁰ Ancak, yabancı şirketlerin asıl ilgisi, üretim faaliyetinde bulunmaktan çok, maden imtiyaz fermanları almak ve bu imtiyazları yüksek karlarla başkalarına devretmektir.⁴¹¹ Bu spekülasyonları sınırlamak amacıyla 1861 yılında Maadin Nizamnamesi çıkarmıştır.⁴¹² Görüldüğü gibi dönemin en belirgin özelliği, 1850 yılından itibaren madenlerin yabancı

⁴⁰⁸ İnalçık, Osmanlı-Rus İlişkileri..., s.27

⁴⁰⁹ Kurat, a.g.e., s.265

⁴¹⁰ <http://www.enerji.gov.tr/madenkanunu.htm> (12.12.2005)

⁴¹¹ Gündüz Ökçün, **20.Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları**, "Abadan'a Armağan", A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:280, Ankara, 1969, s.807

⁴¹² Tefrik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s.33

şirketlerin eline geçmeye başlamasıdır. 1870-1911 yılları arasında dağıtılan toplam 282 maden imtiyazının ancak 102'si Türklerin elindedir.⁴¹³

Rusya'da devlet ve özel kişiler tarafından işletilen imalathanelerde köylüleri işçi olarak çalıştırmak için kanunlar çıkarılmıştır. I.Petro'nun son devirlerinde Rusya'da 200 kadar fabrika ve imalathane açılmış bulunmaktadır.⁴¹⁴ Urallarda kurulan demir işletmelerinde Rusya'nın ihtiyacından başka, ihracat için de demir hazırlanmaktadır. XVII.yy'da Ural'daki üretim Rusya'nın demir üreten ülkeler arasında dünyada birinci yeri almasını sağlamıştır.⁴¹⁵ 1700 yılında demir ithalatçısı olan Rusya, 1716'da ihracatçı konuma geçmiştir. Yabancı gemileri St. Petersburg limanına yönlendirmek için buraya getirilen ticaret eşyasına daha az gümrüğe tabi tutan I.Petro, St.Petersburg'u iç eyaletlere bağlamak için bir kanal açtırmış ve eski köy komünü sistemi yerine "kelle vergisi" usulünü koymuş, böylece daha fazla vergi toplamıştır.

Endüstrinin XVIII.yy'ın ilk çeyreğinde gösterdiği gelişmenin temelleri, daha önceki yıllarda atılmıştır. Bazı büyük çaplı girişimlere bir önceki yüzyılda başlanmıştır. XVIII.yy'ın ilk çeyreğinde, endüstrinin yapısı, hemen tamamen devletin gereksinimlerine göre biçimlendirilmiştir. Petro'nun sürekli savaşları, bu endüstrinin başlıca itici gücünü oluşturmuştur. Devlet, askeri gereksinimlerini karşılamak amacıyla, bir çok endüstrinin temelini atmış ve bunları işletmiştir. Top dökümevleri ve silah yapımevleri kurulmuştur. Demir ve bakır madenciliği geliştirilmiş ve maden yataklarını ortaya çıkarmak amacıyla araştırmalara başlanmıştır. Kara ordularına üniforma sağlamak için yünlü dokuma fabrikaları açılırken, yeni kurulan donanmanın yelkenbezi, halat ve benzeri gereksinimleri için devletçe işletilen yapımevleri geliştirilmiştir.

⁴¹³ 1911 yılında toplam maden üretiminin sadece %20'si Türkler tarafından yapılmaktadır. Üretimi çoğunlukla yabancılar, az miktarda da azınlık mensupları gerçekleştirmektedir. Günümüzde bile güncelliğini koruyan bor madenleri, 1865 yılında Desmazures adlı bir Fransız tarafından işletilmeye başlanmış, 1887 yılında bütün kaynaklar Borax Consolidated Ltd.Şti. tarafından satın alınmıştır. Memduh Yaşa (ed.), **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s. 232

⁴¹⁴ Kurat, a.g.e., s. 265

⁴¹⁵ 1913'te Rusya pik demirinin %67'si bu havzada üretilmektedir; Devlet, a.g.e., s.72

İmalat sektörünün desteklenmesi bağlamında, kamu yararı görülen işletmelere, devlet yardımları, vergi muafiyetleri, tekel ayrıcalıkları ve diğer ayrıcalıklar uygulanmıştır. Yeni kurulan bu işletmelerin üretimlerinin de en büyük alıcısı devlet olmuştur. Yeni endüstrilerin tamamına yakını, devlet gereksinimlerini karşılamak için kurulmuş iken, kalanı, soyluların lüks mal tüketim taleplerini karşılamak amaçlıdır. Bu da, Petro'nun Batılılaşma politikasının yaratmış olduğu bir pazardır. 1720 yılından başlayarak, Petro'nun endüstri politikası, daha fazla “merkantilizm”in etkisi altındadır. Rusya'nın ithalatı nedeniyle olan dışa bağımlılığını azaltmak amacıyla Petro, cam, kadife, brokar ve ipek gibi, bazıları Rusya'da ilk kez üretilmeye başlayan üretim endüstrilerini desteklemiştir. Bu amaçla uygulanan destek yöntemlerinin yanı sıra, 1724 gümrük yasası ile korumacı bir gümrük politikası kabul edilerek, bir çok mala artan oranlı (*ad valorem*) vergi konulmuştur.⁴¹⁶ Osmanlı İmparatorluğunda da II.Mahmut döneminde, Avrupa'dan getirilen kumaşlar sınırlandırılmıştır. Bazı Avrupa kumaşlarından kıyafet yapımı yasaklanmıştır. Ordunun kıyafetleri yapmak üzere fabrikaların kurulması ve İslam tüccarlarının Avrupa ile ticaret yapmasını teşvik için bazı kararlar alınmıştır.⁴¹⁷

I.Petro döneminde endüstrinin gelişmeye başlaması, Falkus'in deyimiyle “zorla endüstrileştirme” niteliği taşımaktadır. Ancak bu süreç olumlu sonuçlar yaratmıştır. Petro, yeni kurulan endüstriler için ortaya çıkan işgücü sorununu ise serflik kurumunu endüstri girişimlerini içine alacak şekilde genişleterek çözümlenmiştir. 1721'de çıkarılan bir yasayla tacirlere, girişimlerinde kullanmak üzere, serfleri, hatta bütün köyü satın alabilmelerine imkan verilmiştir. Serfler kişinin değil ama işletmenin “mülkü” sayılmışlardır. İşletme serfleri, çalıştıkları işletme el değiştirirse bile o işletmede kalmak zorunda kalmışlar ve bazı açılardan tarım serflerinden daha kötü şartlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

⁴¹⁶ Falkus, a.g.e., s. 32

⁴¹⁷ Zürcher, a.g.e., s.71

Görüldüğü gibi, endüstride görülen gelişme, Rus köylülerinin durumunun giderek kötüleşmesi ve toplumsal sınıflar arasında giderek daha kesin sınırlar belirlenmesi ile birlikte gerçekleşmiştir.⁴¹⁸

II.2.6. Rusya ve Avrupa

XV.yy'ın sonuna kadar, Moskova hükümdarları Rusya'yı, Bizansın varisi III.Roma olarak, Kutsal Roma İmparatorluğunun rakibi ve varolan tek özgür Ortodoks ülkesi olarak görmekteydiler. Batı Hristiyan Aleminin bir parçası olmadıklarını düşünmekteydiler. Nitekim, ancak XVII.yy'ın sonunda, Rusça'da Avrupa kelimesi kullanılmış ve sadece, çok az el yazması kopyadaki coğrafi terimlerin çevirisinde yer almıştır.

Buna rağmen, Lyzlov'un Beyaz Rusya dilinde yazdığı ve daha sonra 1692'de Rusça'ya çevrilen eseri "Scythian History"de, Tatar istilasının, sadece Rusya için değil, bütün Avrupa için bir felaket olduğu görüşü yansıtılmaktadır. Bunun anlamı, istilanın bütün Hristiyanlık için bir felaket olduğudur.⁴¹⁹

XVIII.yy'a gelindiğinde Rusya artık, Avrupa'nın bir parçası olmayı istemektedir. Bu, onun modern uluslardan biri olma, uygar toplumun bir parçası olarak kabul edilme hedefi için önemlidir. Ancak, Hartley'e göre, Rusya'nın bütün Avrupa karşısındaki pozisyonu belirsiz olarak kalmıştır ve onun Avrupalılığı ne Ruslar ne de diğer Avrupalılar tarafından hiçbir zaman tam olarak kabul edilmemiştir.⁴²⁰ Gerçekten de 19.yy'da bir Rus sıfatı olan Europeiskii (Avrupalı) terimi, sık sık Ruslardan farklı olarak, Batı Avrupalı anlamını taşımaktadır. Toynbee'nin anlatımıyla, Rusya Avrupalılaştı da,

⁴¹⁸ Falkus, a.g.e., s. 30-32; Petro'nun sanayi politikası ve etkileri konusunda bkz. Mavor, a.g.e., s.100

⁴¹⁹ Janet M.Hartley, "Is Russia Part of Europe?", *Cahiers du Monde russe et Sovétique*, XXXIII (4), october-december 1992, s.369 ; H.L.Roberts, M.Raëff ve M.Szeftel arasındaki tartışmalar için bkz. *Slavic Review*, 23,1 (1964): 1-30, "Russia and the West".

⁴²⁰ Hartley, a.g.m., 369

Avrupa'ya güvenemez ve Avrupalılar da, Avrupa kültürüne hizmet etse bile Rusya'yı benimseyemez.⁴²¹ Bu durum batılılaşan Türk İmparatorluğu için de sözkonusudur. Bu iki imparatorluğun orjinlerinde benzer taraflar çoktur. Birisi Müslüman, diğeri Hristiyan'dır. Ama ikisi de Avrupa'nın dışında ve karşısındadır. Batılılaşmaya rağmen de bu kaderi paylaşacaklardır. Avrupa güvenilemeyen bir kültürel partner ve bu iki dünyanın ısınamadığı bir çevredir.⁴²²

Önceki bölümlerde de görüldüğü üzere Çarlar, 15.yy'ın sonlarından itibaren, Batıdan teknik, tıbbi ve askeri uzmanlıkları istemelerine rağmen, sadece Büyük Petro'nun hükümdarlığında bu gerçekleşmiştir. Büyük Petro döneminde, ülkenin bütün alanlarda "Batılılaşması" ve sekülerleşmesi üzerinde dikkatle durulmaya başlanmıştır.⁴²³ Osmanlı İmparatorluğunda ise, Klasik Osmanlı Sistemi, XVI. Yüzyılın sonlarından itibaren değişen iç ve dış dinamiklere ayak uydurmakta yetersiz kalmış ve bu durum buhran döneminin başlangıcının habercisi olmuştur. Dönemin önde gelen kişilerinin durumun ıslahına ilişkin görüşlerine rağmen, bürokratik kadroların henüz böyle bir kanaati kabullenmeye hazır olmadıkları görülmüştür. Bu kadrolara göre ülkenin çeşitli bölgelerinde meydana gelen yüzeysel problemler, köklü temellere dayalı sistem bozukluğunun bir sonucu değil, sadece geçici arızalardır ve Müslümanların Franklardan öğrenebilecekleri hiçbir şey olamaz. Buna karşılık yer yer ortaya çıkan huzursuzluklar ve sıkıntılar Osmanlı aydın ve bürokratının bu konular üzerinde düşünmelerine sebep olmuştur.⁴²⁴

Petro'nun düşüncesindeki "Batı", özellikle Protestan güney Avrupa anlamına gelmektedir. Spesifik olarak bakıldığında ise, gemi yapımı ve bilimsel gelişmelerde Hollanda ve İngiltere, tıbbi uzmanlıkta Almanya, devlet yapısında İsveç, önemli örneklerdir. Fransa'nın Petro'yu bir üye olarak seçen Akademisi de, bilimsel gelişmelerin

⁴²¹ Arnold J. Toynbee, **Civilization on Trial**, Oxford University Press, New York 1948, s.235-241

⁴²² Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.378

⁴²³ Hartley, a.g.e., s.370

⁴²⁴ Kemal Çiçek, "Osmanlı Yönetim Yapısında Yozlaşma ve Siyasetnameler", **Türkiye'de Yönetim Geleneği**, Ed: Davut Dursun, Hamza Al, İlke Yayıncılık, İstanbul 1998, s.32

kaynağı olmuştur. Petro'nun gördüğü teknolojik, bilimsel, endüstrileşmiş Avrupa'dır. Diğer bölümden ise, örneğin Polonya'dan, iki ülke arasında güçlü kültürel bağlantılar olmasına karşın öğrenilecek çok az şey olduğunu düşünmüştür.

Petro'nun yabancılara olan ilgisi, tebası tarafından tam olarak paylaşılmamıştır. Bir çok sıradan insan için, özellikle "Eski İnanç"a bağlı olanlar için, Petro, Alman giysileri içinde basit bir İsa karşıtıdır.⁴²⁵ Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğunda II.Mahmut da, reformlar kapsamında, en çok tepki uyandıran icraatı olan fes, ceket ve pantolonu getirmesinin yanı sıra, Avrupa hükümdarlarının kıyafetlerini andıran giyim kuşamlı resimleri nedeniyle, gavur padişah olarak adlandırılmıştır.⁴²⁶

I.Petro'yu Rusya tarihinde çok önemli kılan en büyük özellik özetle şu olmuştur; Onun kendi ülkesinin Batı komşularının teknik gelişme, askeri kapasite ve sosyal organizasyonlarının arkasında kaldığını görerek benimsediği 'Batılılaşma' politikası ve başlattığı reform hareketleri, radikal ve sık sık yıkıcı nitelik taşıyan değişimlerden daha önemli olmak anlamında, Rus yöneticilerin üç yüzyıl boyunca aralıklarla izledikleri bir modeli oluşturmuştur.⁴²⁷

Osmanlı İmparatorluğunda da yaşanan süreç beraberinde çözüm arayışlarını ve bir takım önlemlerin alınması zorunluluğunu da getirmiştir. III. Selim ve II. Mahmut'un çabalarını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Ancak, bu dönemde ortaya konan bütün reform ve ıslah çalışmaları bu gidişi durdurmaya yetmemiştir. XVIII. Yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti bambaşka bir değişim içine girmiş; bir zamandır baş edemediği Avrupa'nın karşısında tutunabilmek için gittikçe Avrupalılardan daha çok şey öğrenmeye, Avrupa kurumlarını kendine mal etmeye, kısacası Avrupalılaşmaya, Batılılaşmaya başlamıştır. Burada vurgulamamız gereken, batılılaşma sürecine giren Osmanlı devletinin XVI. Yüzyıldaki devlet yapısından çok uzak olduğu, hatta bir bakıma eski güçlülüğünün

⁴²⁵ Orjinali Antichrist olup, İsa karşıtı veya Deccal anlamına gelmektedir. Hartley, a.g.e., s.370; Ancak böyle bir kelimeye indirgenemeyecek anlamlar yüklü gerçek tanımlamaları daha önce kilise bölümünde aktarılmıştır.

⁴²⁶ Sakaoğlu, a.g.e., s. 480

⁴²⁷ Economic Intelligence Unit, **EIU Country Profile**, London, 2000, page;4

arayışı içinde batılılaşma yoluna girdiğidir. Yine, Osmanlı kurumlarının iç düzende ve dış genişlemedeki etkinliği birbiriyle ilişkili olduğu gibi bu kurumların değişiminde de iç ve dış etkenler karşılıklı rol oynamıştır.⁴²⁸

Petro reformlarının ne derece başarılı olduğu konusunda, Anisimov şunları söylemektedir; “Petro tarafından oluşturulan kurumların varlık sürelerinin uzunluğu, bu başarıların kanıtıdır. Oluşturduğu Kollegyumlar, 1802’ye kadar yani 80 yıl; vergilendirmede 1724’de kabul ettirdiği kelle vergisi sistemi, iptal edildiği 1887’ye kadar 162 yıl; Rus Ortodoks kilisesinin yönetim biçimi, 1721’den 1918’e kadar, yaklaşık 200 yıl; 1711’de oluşturduğu Senato, Aralık 1917’ye kadar, yani 206 yıl geçerliliğini sürdürmüştür. Rus tarihinde böyle bir örnek daha bulmak çok zordur. Açıktır ki, Rusya’nın büyük reformcusu çok büyük takdire layıktır”. Anisimov, Büyük İskender’in tarihi bir kişilik olarak, Batı ve Doğu’daki konumu ile Petro’nun yerel tarihteki konumunu karşılaştırmış ve Petro’nun belki de benzer tek kişilik olduğu değerlendirmesini yapmıştır.⁴²⁹ Greenfeld ise değerlendirmesini son derece basit bir şekilde özetlemiştir. Ona göre “I.Petro, Avrupa’ya bir pencere açmış ve Rusya’yı dünya politik haritasına yerleştirmiştir.”⁴³⁰

⁴²⁸ Kunt, a.g.m., s.64

⁴²⁹ Yevgeni Viktoroviç Anisimov, **Vremya Petrovskih Reform**, «Leninizdat», 1989, s.7-9

⁴³⁰ Greenfeld, a.g.e., s.192; Ortaçağ Türk tarihinin ve Osmanlı İmparatorluğunun dünyaya hükmettiği yılların dışında, modern tarih bağlamında, büyük farklılıklarla da olsa, Türk tarihinde bu denli önemli olan insan, ancak yıkılışla eş zamanlı olarak yükselen Mustafa Kemal Atatürk olmuştur.

III. AYDINLANMIŞ MUTLAKÇILIK

Modernleşmenin önemli diğer ismi, II.Katerina'dır. Dukes'in anlatımıyla, iki hükümdarın mutlakçılığı arasındaki farkı, şu dizede görebiliriz. "Petro, Ruslara beden verdi, Katerina ise ruh".⁴³¹ Gerçekten de Petro'nun vurgusu, uygulama üzerine iken, Katerina'nınki entellektüeldir. Bu iki düzeyin nedeni, üzerlerindeki önemli Batı etkisidir.⁴³² II. Katerina döneminde Rus toplumu, I.Petro'nun dayattığı ve I.Pavel'in sonradan tekrar getirdiği, aşırı militarizasyon baskısından bir süre için kurtulabilmiştir. Reformlarını, Petro gibi insan maliyetini düşünmeksizin topluma dayatma yolunu seçmemiş, kamuoyunu daima dikkate almıştır.⁴³³

I.Petro'nun ölümü ile Katerina'nın tahta geçmesine kadar olan dönemi kısaca gözden geçirdikten sonra Katerina dönemine geçilecektir.

III.1. Çariçeler Dönemi (1725-1762) ve Batı Etkisi

I. Petro, 1722 yılında bir fermanla, çarlık tahtına, eskiden olduğu gibi büyük oğulun değil, çarın uygun göreceği birinin atanacağını bildirmiştir. Bu kararının nedeni, oğlu Alexis'in reformlara muhalif tutumudur. Nitekim Alexis'i 1718 yılında reformlarına muhalif, yabancı ülkelerle işbirliği içinde olduğu gerekçesiyle öldürmüştür.⁴³⁴ Ancak, Petro, 1725 yılında yerine geçecek olan kişinin kim olacağını söylemeden ölünce, karısı Katerina orduyu arkasına alarak I.Katerina adıyla kendisini çariçe ilan ettirmiştir. Ancak sadece iki yıl sonra fazla içkiden ölmüş ve taht Petro'nun oniki yaşındaki torununa

⁴³¹ Greenfeld, a.g.e., s.213

⁴³² Dukes, a.g.e., s.109; Aydınlanmış mutlakçılık, otokrasinin ılımlı şeklidir. Fransa'da XIV.Louis, Prusya'da II.Fredrick, Avusturya'da II.Joseph ve Rusya'da II.Katerina bu yönetimin örnekleridir. XVIII.yüzyıl, bürokrasi için bir zafer yüzyılı olmuştur. Pokrovskiy'e göre, aydınlanmış mutlakçılık adı altında ünlenen bürokratik rejim, bir akılçılık, insani yönetim, halka fayda sağlama çağıdır. Pokrovskiy, a.g.e., s.58

⁴³³ Isabel de Madariaga, **Catherine the Great**, Yale University Press, London, UK, 1990, s. 218

⁴³⁴ Kurat, a.g.e., s.270

kalmıştır. II.Petro'nun 1730 yılındaki ölümüne kadar Soylular, yönetimde etkili olmuşlardır. Ardından I. Petro'nun yeğeni Anna İvanovna tahta geçmiştir.

Okuma yazması sınırlı ve sert bir kadın olan Anna, ülkede zorba bir yönetim kurmuş, binlerce insanı öldürmekten ya da sürgüne göndermekten çekinmemiştir. Kilit noktalara Almanları yerleştirmiştir. Gözdesi olan Alman Bühren, İmparatorluk politikasına yön vermiş, kurdurduğu bir ajan ağı, tüm Rusya'yı sarmıştır.⁴³⁵ Ukrayna'nın fiilen ilhak edilmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir. 1740'daki ölümünden sonra, Alman zorbalığı kök salmak istemiş ancak ordu ve halk buna imkan tanımamıştır. Ordu'nun, Büyük Petro'nun kızı Yelizaveta'yı tahta çıkarmak için başkaldırısını, Rusya'yı Alman etkisinden koparmak isteyen Fransızlar madden ve manen desteklemişlerdir. Çünkü Fransa, Almanya'nın yerini almak istemektedir.

Yelizaveta, tam bir Rus siyaseti izlemeye başlamış, Saray çevresindeki ve ülke yönetimindeki bütün Almanlar'ı görevden uzaklaştırarak, bunların yerine yetenekli Rusları getirmiştir. Rusya, büyük bir gelişme içine girerken, toplumsal yaşamda Fransız etkisi görülmeye başlamıştır. Yelizaveta'nın hayali, Rus kültürünü batıdan alıntılarla zenginleştirerek, ülkenin geleneklerini çiğnemeksizin batılı bir Rusya yaratmaktır.⁴³⁶ Hükümdarlığında batılılaşmanın Rus kültürü üzerine etkileri belirmeye başlamıştır. En önemli kültürel olaylar, Yelizaveta'nın 1755 yılında Moskova Üniversitesini, 1757 yılında Güzel Sanatlar Akademisini kurmuş olması ve Rusya'nın en ünlü bilim adamı ve bilgini olan Mikhail Lomonosov'un ortaya çıkmasıdır.⁴³⁷

⁴³⁵ Ruslar kendilerinden olmayan bu zorbanın yönetimine Bironovşina tanımını yapmışlardır. Anlamı, Bühren tarzı kargaşa demektir. Henri Troyat, **Dört Çariçe**, Çev:Nihal Önel, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2000, s. 74-75

⁴³⁶ Troyat, a.g.e., s. 106; Ancak, Anna Ivanovna ve Yelizaveta dönemlerinde, Müslümanlık karşıtı politikalar, daha sert uygulamalarla devam etmiştir. Ivanovna'nın kurmuş olduğu bir daire kapsamında misyonerlik faaliyetleri üç yönde gelişmiştir. Islama karşı fiziki saldırılar, ekonomik baskı ve eğitim politikaları olarak. Fakat, bu faaliyetler kayda değer sonuçlar doğurmamıştır. Rorlich, a.g.e, s.93-96

⁴³⁷ Yelizaveta, yerine geçecek kişi olarak belirlediği yeğeni dük Pyotr Ulrich von Hollstein-Gottorp'u Rusya'ya getirtmiştir ancak dük Petersburg'a alınamamış ve hatta Rus olan her şeye düşmanlık beslemiştir. Ortodoks yapılarak Pyotr adı verilen ve Rusça konuşmaya zorlanan dük, gerçekte Protestan ve Alman olarak kalmıştır. Yelizaveta, yeğenini, güçlü bir rakibeden de çekindiği için pek tanınmış bir aileden gelmeyen Sofiya von Anhalt-Zerbst'le evlendirmeye karar

Yelizaveta'nın yeğeni olan Petro, evlendirildiği Katerina'yı hiç sevmemiştir. Ancak Ruslar için daha önemli olan, II.Friedrich'e duyduğu aşırı hayranlıktır.⁴³⁸ Nitekim, Aralık 1761'de Yelizaveta'nın ölümünden sonra, yerine III.Petro geçmiştir. Tahta çıkar çıkmaz, Prusya'daki Rus fetihlerini durdurmuş, II.Fredrich'le bir anlaşma imzalamış ve Rusya'nın Avusturya ve Fransa ile olan ittifakını bozmuştur. "Fredrich'in iradesi Tanrı'nın iradesidir" diyen Petro'nun yönetimini, Rusya'yı yeniden Alman etkisinde görmek istemeyen halk ve ordu istememişlerdir. Bu durumda Katerina, umut haline gelmiştir. Sonuçta, düzenlenen bir darbeyle Katerina, katedralde taç giyerek tüm Rusya'nın imparatoriçesi ilan edilmiştir.

III.Petro'nun hükümdarlığı sık sık ona özgü bir çılgınlık dönemi olarak görünse ve bu altı aylık dönemin, önceki ve sonraki dönemle bağlantısı olmamasına rağmen, bu dönem yoğun bir geçiş periyodu olarak kabul edilebilir.⁴³⁹

Sözkonusu dönemde Rusya'da ekonomik durum bağlamında, Petro'nun kurduğu endüstrilerin, ölümünden sonraki gelişimi konusunda tarihçiler arasında tartışma yaşanmıştır. Pokrovski ve Klyuçevskiy gibi eski Marksist tarihçiler, Petro'nun kurduğu endüstrilerin çoğunun 1725'den sonra yıkıldığını ve Rus ekonomisinin en azından II. Katerina yönetimine kadar bir durgunluk dönemine girdiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak, daha sonra yapılan çalışmalarda bu hızlı çöküş teorisi değişmeye başlamıştır. Kahan ve bazı Sovyet tarihçileri, ekonomik gelişmelerin Petro'dan sonra kesintiye uğramadığı görüşünü savunmuşlardır. Nitekim, bazı endüstri dalları, özellikle Urallardaki madencilik ve metalurji, gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Strumilin'e göre, Özellikle Yelizaveta döneminde, Urallardaki çok sayıdaki demir çelik kuruluşu, uygun koşullarda özel

vermiştir. 1744 yılında Saraya giren Sofiya, Çariçe'nin gözüne girmek için büyük gayret göstermiş, sürekli çalışarak Rusça öğrenmiş, Ortodoksluğun tüm zorluklarına katlanmış ve sonunda 1745 yılında Yekaterina Alekseyevna adıyla bu mezhebe kabul edilmiştir. Dukes, a.g.e., s.111

⁴³⁸ Dukes, a.g.e., s.111; Katerina ise, bütün zamanını okumaya, biniciliğe ayırmış, Fransızca öğrenerek, Montesquieu, Voltaire, Bayle gibi, döneminin büyük düşünürlerini izlemiştir "II.Katerina'nın Rusyası", Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi, Cilt:4 s.1265-1275

⁴³⁹ Dukes, a.g.e., s.112

mülkiyete aktarılmıştır. XVIII.yy'ın ortasında, Rusya artık dünyanın en büyük demir üreticilerinden biri olmuştur. Sonuç olarak, Falkus'a göre, sözkonusu dönemi, gözalıcı olmasa da, sürekli bir gelişme dönemi olarak görmek gerekmektedir.⁴⁴⁰

III.2. Çarıçe Katerina Dönemi (1762-1796)

Rus modernleşme tarihinde vurgulanması gereken ikinci isim II. Katerina'dır. Rus tahtında 34 yıl saltanat sürmüştür. Azimli ve hırslı bir kişiliği, Rus olmasa da Rusya'ya olan sevgisi, araştırmacı entellektüel yapısının yüksek çalışma disiplini ile birleşmiş olması ve bilgi ve güç açısından çok etkin kişileri kendisine örnek alması ve yanında görmek istemesi⁴⁴¹, onu ve yaptıklarını Rusya tarihinin en büyüklerinden biri yapmıştır.

İyimser, neşeli, pozitif, entellektüel merakları olan, ilgi alanları geniş ve kültürlü bir kadın olan II.Katerina, herkesle geçinebilmekte ve halk tarafından sevilmektedir. Moskova'da ona karşı çıkanlar ise aristokratlardır.⁴⁴² Yasama faaliyetlerinde olduğu gibi, edebi çalışmalarında da yaklaşımları pragmatik, uygulamaları yol gösterici olmuştur. Ayrıntılara önem vermektedir. Soylu, hoş ve zarif bir görünüme sahiptir. Benimsediği planı uygulamadaki inatçılığı ve cesareti büyüktür, ancak kadınca zaafı da bulunmaktadır.⁴⁴³

Dönemin Avrupasına damgasını vuran Fransız felsefesiyle eğitilmiş olan II.Katerina, Rusya'yı "aydınlanma"nın egemen olduğu uygar bir ulus yapmak hedefini benimsemiştir. Diderot'ya, Fransa'da yasaklanan Ansiklopedi'yi Rusya'da bitirmesini önermiş ancak kabul ettirememiştir. Fransızlaşmış bir Alman olan Grimm'le yakınlık kurmuştur. Voltaire'in yapıtlarının Rusya'da yayılması için çalışmış, onu yüceltmıştır.

⁴⁴⁰ Falkus, a.g.e., s. 37-39

⁴⁴¹ Gerçekçi Katerina hocalarını devlet adamları arasından seçmeyi tercih etmiştir. Büyük Petro, II.Fredrich, Bestujev-Ryumin. Bir süre birlikte olduğu Potemkin'i 1791'de ölümüne kadar danışman olarak yanında bulundurmıştır.; II.Katerina'nın resmi ekte Slayt 25'de verilmiştir.

⁴⁴² Madariaga, a.g.e., s.203-206

⁴⁴³ A. Brikner, **İstoriya Yekaterini Ftoroy**, Moskva, «Svarog i K», 1998, s.605

Fransız Devrimi'ni getirecek olan "aydınlanma" Katerina'yı doyurmamıştır. Büyük düşüncesi "Yasama Komisyonu"nun toplanmasıdır. Bunun için Direktif niteliğindeki *Nakaze* adlı bir yapıt yazmıştır. Bu eser, daha sonra liberalizm adı verilecek olan XVIII.yüzyıl felsefesinin bir özeti gibidir. Çarıçe'nin çevresindekilerin önerileriyle bütün insancıl görüşlerinin budanmış olmasına karşın yine de büyük yankı yapmıştır. Fransa'da yayını yasaklandığında Voltaire, "Bugün aydınlık bize Kuzey'den geliyor" demiştir.

Klyuçevskiy'e göre, erken liberal idealizmin başarısızlığının ardından, II.Katerina kendisini şu düşünce ile teselli etmiştir. "Benden sonra, benim prensiplerim izlenecek". Ardından da eğitim ve propaganda faaliyetlerine yoğunlaşmıştır. Kendisine Avrupa çapında bir ün sağlamış ve toplumun belli bir kesiminde, yeni bir güven hissinin oluşmasına yardımcı olmuştur. Büyük Petro'dan sonra, insanlar yeniden kendilerini Avrupa'nın önemli bir parçası olarak görmeye başlamışlar, bu duygunun da etkisiyle, Katerina'nın dış politikadaki hatalarını, iç düşmanlarını cezalandırmasını, sürekli sosyal adaletsizliklerini ve müsrifliklerini gözardı etmişlerdir.

Benzer şekilde Madariaga'nın gözlemleri şöyledir; II.Katerina'nın büyüklüğü, sadece topraklarını genişletmesinde değil, yönetici ile yönetim arasında yeni bir ilişki geliştirmesindedir.

Onun bütünüyle damgasını vurduğu aydınlanmış despotizm, günümüzde bazı Rus tarihçilerine göre, kapitalist ideolojinin bir formasyonuna yöneliktir. Bu doğrultuda etkili olan da, onun kişisel nitelikleridir. Fedosov'a göre, "II.Katerina, Rus saltanatının en önemli şahsiyetlerindedir. Akıllı, eğitilmiş, kapasiteli ve başarılıdır." Kamenskiy ise, "onun canlı ve sıradışı kişiliğinin onu Rus tarihinde önemli bir isim yaptığını" söylemektedir.⁴⁴⁴ Kuşkusuz, Katerina büyük bir yöneticidir. Hükümdarlığı süresince, tutarsızlıklarına karşın, Rusya'yı zengin ve güçlü bir devlet durumuna getirmeyi

⁴⁴⁴ Dukes, a.g.e., s. 109-111; Ayrıntılı bilgi için bkz. Aleksandr B. Kamenskiy, **The Russian Empire in the Eighteenth Century**, ed:David Griffiths, M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1997

başarmıştır. Emperyalist ve yayılmacı siyasetiyle Rusya, yeni topraklar kazanmış, Karadeniz ve Baltık Denizine açılmış, ithalat ve ihracatını arttırmıştır.

Ancak, gerçekleşen Fransız Devrimi onu olumsuz yönde, derinlemesine etkilemiştir. Sert önlemler almış, Voltaire'in büstünü Hermitaj'dan kaldırarak, Avrupa'da yayılması için en çok kendisinin çalıştığı liberal fikirleri yasaklatmıştır. XVI.Louis'nin ölümü üzerine yas tutmaya başlamıştır. 1796'da 67 yaşında öldüğü zaman, Fransız Cumhuriyetine karşı saldırıya hazırlanmaktadır. Fransız Devrimi'nin etkisi ile hem Katerina hem de Pavel, 19.yüzyılın muhafazakar ideolojilerine (ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik) yönelmişlerdir.⁴⁴⁵

III.2.1. Yönetim

II.Katerina'nın Direktifinin sunulduğu "Yasama Komisyonu", devlet memurlarından, değişik sınıflardan ve Avrupa'nın bütün ırklarından 600 kişiden oluşmuştur, ancak gerekli yasaları çıkaramamıştır, çünkü uyumsuz bir topluluktur.⁴⁴⁶ Bu çalışmaya ilham olan Fransız düşüncesiyle, Rus gerçeği arasındaki çelişki büyüktür. II.Katerina zaten yaşamı boyunca radikal bir pozisyon almamıştır. Direktifinin tüm başlıklarını Kurullarda tartışırken de, büyük kararlılık göstermemiştir. Ülkede tek gerçek zenginlik kaynağı olan toprağa sahip olan Rus soylu sınıfı çok güçlüdür, imparatorluğun yönetsel yapısı elindedir ve bütün yenilik girişimlerini yavaşlatmaktadır.⁴⁴⁷ Önceki

⁴⁴⁵ "II.Katerina'nın Rusyası", a.g.e., s.1275; Katerina hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. William Fiddian Reddaway, (ed.), **Documents of Catherine the Great**, Cambridge, USA, 1931; Isabel de Madariaga, **Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia**, Addison Wesley Longman Ltd., Essex, UK, 1998; M.K. Lyubavskiy, **İstoriya Tsarstvovaniya Ekaterini II**, Moskovskom Universitete, 2.baskı, Sankt-Peterburg, 2001

⁴⁴⁶ Aleksandr S. Lappo-Danilevskii, "The Serf Question in an Age of Enlightenment", **Catherine II: A Profile**, ed: Marc Raeff, Hill&Wang, New York, USA, 1972, s.269; Komisyonunda sadece ruhban sınıfı ile köleler temsil edilmemektedir. Aydınlanmanın bir yansıması olarak, Kilise ise tek bir devlet memuru ile temsil edilmektedir. Komisyonunda kölelik üzerinde çok çetin tartışmalar yaşanmış, köklü bir reform olmaksızın bir gelişme sağlanamayacağı ortaya çıkmıştır. Sonuca ulaşılamayınca, Katerina savaşı bahane göstererek komisyonu dağıtmıştır. Bu komisyon bir bakıma I. Petro zamanında kaldırılan eski Rus Meclisine benzemektedir. d'Encausse, a.g.e., s.127

⁴⁴⁷ Lappo-Danilevskii, a.g.m., s.269

bölümde de görüldüğü üzere, Osmanlı İmparatorluğunda da, reform girişimlerinde ulema, yeniçeri sınıfı ve hatta İstanbul halkı yeniliklere karşı olmuşlar, reform çabaları genellikle reformcu padişahın ve vezirin tahttan indirilmesi veya katledilmesi ile sonuçlanmıştır.⁴⁴⁸ Sözkonusu dönemde Osmanlı tahtında olan III. Selim'in kurmak istediği Nizam-ı Cedit'in, hatta bizzat kendisinin sonu da böyle olmuştur. Ayrıca Sened-i İttifak ile sonuçlanan, aralarında en namlı derebeylerinin de bulunduğu ayanların etkisini de unutmamak gerekir.

II.Katerina, I.Petro'nun yönetim sistemini geliştirmiştir. O zamana kadar yerel yönetimler, yargı ve yürütmedeki karışıklıklar nedeniyle keyfilik, ihtimas, rüşvet çok yaygındır.⁴⁴⁹ Aynı dönemde, Osmanlı İmparatorluğunda da çok yaygın olan hediye ve rüşvetin kaldırılması ve vezirlerin görev ve yetkilerinin tanımlanması konularında, III.Selim düzenlemeler yapmış ve uygulanmasına özen göstermiştir.⁴⁵⁰ Katerina da güçleri birbirinden ayırarak, yetkileri sınırlandırmıştır. 1775 yılında gerçekleştirdiği yerel yönetim reformuyla, Vilayetlerin sayısını arttırmış ve böylece yönetim alanında güçlü bir yapı oluşturmuştur. 1780'lerin ortalarında ise Rus hükümetinin, yerel yönetiminin ve sosyal yapısının reorganizasyonunu tamamlamıştır. Amacı yerel yönetimleri güçlendirerek, yerel soylu sınıfın iktidar ile birleşmesini yani merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin sıkı biçimde bağlanmasını sağlamaktır.⁴⁵¹ I.Petro'nun yönetim reformlarının karşılaştırılmasında ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi, II.Mahmut, eyaletler üzerinde merkezi hükümetin kontrolünü genişletip kuvvetlendirirken, merkezi hükümetin yapı ve kuruluşunda bir çok önemli değişiklikler yapmıştır. Getirilen yenilikler, özellikle taşra üzerinde merkezin denetimini arttıracak niteliktedir.⁴⁵²

II.Katerina sınırsız bir yönetme tutkusu içindedir. Devlet mekanizması elindedir ve kesinlikle kendi diplomasisini uygulamaktadır. Burjuvazi ise örgütlü değildir.

⁴⁴⁸ Karal, a.g.m., s.18

⁴⁴⁹ Madariaga, Catherine the Great, s. 133

⁴⁵⁰ Karal, a.g.m., s. 26

⁴⁵¹ Madariaga, a.g.e., s.133, 139; Avrigh, a.g.e., s.254; Oluşturduğu bu yönetim yapısı 1917 yılına kadar devam etmiştir. d'Encausse, a.g.e., s. 130; Bu döneme kadar Rusya'da mevcut Vilayetleri gösteren Slayt 26 ve Slayt 27 ekte verilmiştir.

⁴⁵² Akşin, a.g.e., s.118

Hükümdarlığı sırasında, bir kanun külliyesi çıkaramamış olsa da, 1775 Yerel Yönetim Yasası, 1785 Soylular ve Kentler Yasası, 1786 Milli Eğitim Yasası gibi, Rus hayatındaki boşlukları dolduran ve modernleştiren yasalar çıkarmıştır.⁴⁵³

III.2.2. Ekonomi

Katerina, sanayi ve ticaret alanında Büyük Petro'nun uyguladığı korumacılık ve müdahalecilikten vazgeçmiştir. O, toprağın bütün servetin kaynağı olduğuna inanan Fizyokratların takipçisidir. Fizyokratların, ekonomik özgürlüğe olan inançları ve bir ulusun zenginliğinin temeli olarak tarımı görmelerine hayrandır. Gelişen bir tarım için gerekli olan nüfus artışının önemini vurgulayanlar da Fizyokratlar olmuştur. Katerina, onların tüm fikirlerden yararlanmış, kendince Rusya için gerekli olduğunu düşündüklerini ödünç alarak Rusya'ya uyarlamıştır.⁴⁵⁴

Klasik Osmanlı ekonomisi ise daha önce de belirttiğimiz gibi, kapitalizm öncesi özellikler göstermektedir. Merkantilist çağın etkisi sınırlıdır. 1820'lere kadar, geleneksel, kapalı, başta payitaht olmak üzere kentlerin yaşasına öncelik tanıyan *provizyonist* ve devlet gelirlerini azamileştirerek siyasi yapıya istikrar kazandırmayı amaçlayan *fiskalist* ekonomik düzene sahiptir. Yönetimin temel kaygısı, siyasi düzeni ekonomik dengelerle sürekli kılmaktır.⁴⁵⁵

Ancak Osmanlı İmparatorluğu, 1760'lardan ve özellikle 1780'lerden itibaren yoğun biçimde mali sorunlarla karşılaşmıştır. Bu dönemin bir sonucu olarak devlet, bir yandan iç piyasalardan borç bulmaya çalışmış, diğer taraftan da tedavüldeki sikkelerin değerli maden içeriklerini sık sık düşürerek ek mali gelir sağlamayı hedeflemiştir.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Madariaga, a.g.e., s.33

⁴⁵⁴ a.g.e., s.176

⁴⁵⁵ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", **Türkiye Tarihi 3**..., s. 222

⁴⁵⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1994, s.63

II.Katerina, hükümdarlığının başlarında, ekonomik gelişmeye önem vermiştir. Örneğin, 1765’de, Tarımı ve çiftçiliği desteklemek amacıyla Serbest Ekonomi Kurumunun oluşumunu cesaretlendirmiştir.⁴⁵⁷ Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda, ihracata ve iç ticaretin gereksinimlerine cevap vermek için tarımın ticarileştiğini görmekteyiz. Bunun yanında büyük çiftliklerin oluşması ve çiftlik sahibi ayanların eyaletlerde güç kazanmaları süreçleri yaşanmaktadır.⁴⁵⁸

Tarihçilerin, üzerinde genel olarak uzlaştıkları konu, Katerina döneminde mali idarenin önemli ölçüde düzelmiş olduğudur.⁴⁵⁹ Ancak Kennedy’ye göre, müthiş Katerina bile iş ekonomik ve mali konulara geldiğinde başarılı olamamıştır.⁴⁶⁰

Soylu sınıfa geçen tüccarlar ve senyörler, kölelerini hükümlüler gibi çalıştırdıkları fabrikalar açmışlar, kısa süre sonra Rusya, İngiltere’ye demir ihraç etmeye başlamıştır. Yeni yerlerin alınmasıyla yaşanan nüfus artışı ve yeni topraklar, iç ticareti ve bölgesel uzmanlaşmayı güçlendirmiştir. Yüzyılın sonunda, kuzeydeki ve Moskova çevresindeki endüstri bölgeleri ile güneyin tarım bölgelerini birbirinden ayıran keskin çizgiler ortaya çıkmıştır. Kasabalar büyümüş ancak, şehirde yaşayan nüfus, toplam nüfusun çok az bir bölümünü oluşturmaya devam etmiştir.

Endüstri girişimlerinin sayısı, Petro döneminin sonuna karşılık gelen 1725 yıllarında 200 iken, 1800 yılı başında, üretici işletmelerin sayısı 2000 olmuş, madencilik sektöründe 200 girişim gerçekleştirilmiş, endüstrideki işgücü sayısı ise 200 bin dolayına yükselmiştir. En belirgin gelişme ise, demir üretiminde yaşanmıştır.

Ancak tüm bu gelişmeler, Rusya’nın geri kalmış bir tarım ülkesi olması gerçeğini değiştirememiştir. Teknoloji geri düzeyde kalmıştır. Ve endüstride verimlilik düzeyi düşük gerçekleşmiştir. Ancak ekonomi durağan değildir ve esnekliğe sahiptir. Endüstride,

⁴⁵⁷ Madariaga, a.g.e., s.152

⁴⁵⁸ Suraiya Faroqi, İktisat Tarihi, **Türkiye Tarihi 3...**, a.g.e., s.193

⁴⁵⁹ Madariaga, a.g.e., s.152

⁴⁶⁰ Kennedy, a.g.e., s. 113

devlet köylülerinin çalıştırıldığı devlet girişimleri, serf emeği kullanan malikane türünde girişimler, tacirlerce işletilen, hem kiralık emek hem işletme serfleri çalıştıran işletmeler ve binlerce küçük kır ve köy el sanatları üretim merkezleri bulunmaktadır. Ekonominin bir tarafında, devletçe yürütülen ve desteklenen girişimler, diğer tarafta ise tüketicilere yönelik az sayıda kapitalist girişimin gelişimi mevcuttur.⁴⁶¹

III.2.3. Kilise, Eğitim ve Toplumsal Yaşam

Dukes'a göre, II.Katerina'nın hükümdarlığı boyunca, mutlakçılık aydınlanmış, ilerleme düşüncesinin meşalesi, oluşum aşamasındaki Rus intelligensiyasını etkisi altına almıştır.⁴⁶² Ancak pek çok Sovyet tarihçisine göre, mutlakçılık hiçbir zaman gerçekten bu meşaleyi tutmamıştır.

II.Katerina, hükümdarlığının başında, eğitimin yaygınlaştırılması konusu üzerinde fazlasıyla durmuştur ve bunu Direktif'inde ilan etmiştir. "Bilginin Işığı, İnsanlar arasında yayılabilecektir"⁴⁶³ Aydınlanma düşüncesi, böyle yayılmıştır. Taşralı soylular, Volterizm maskesi ile ve yabancı asilzadelerle karşılaştırılmak yoluyla faydalar sağlamışlardır. Aynı zamanda, Radişçev, Novikov ve Şçerbatov kadar yüksek düzeyde ve eleştirel olmasa da, bazı Ruslar literatüre ve eğitime önemli katkılarda bulunmuşlardır. Leonard Euler ve Peter Pallas gibi yabancılar, Lomonosov gibi yerli meslektaşları gibi çok takdir görmüşlerdir.

Literatürde, bilimde ve sanatta, Katerina hep yönetici konumunda olmuştur ve sık sık da katılımcıdır. Kültürel grupların oluşumu için çok erken olmasına karşın, bu dönemde, M.V. Lomanosov ve S.E. Desnitskiy gibi yüksek eğitilmiş ve çarist yapılanmayı eleştiren kişiler ile orta sınıf ve demokratik intelligensiya endişe içindedir. Bu kişilerden

⁴⁶¹ Falkus, a.g.e., s. 39-42

⁴⁶² Mardin'in deyiimiyle intelligensiya kavramı, literature Rusya tarafından kazandırılmış olup, bilim veya sanatta öncülük vurgusunu taşımaktadır. Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayını, 1997, s.256

⁴⁶³ Dukes, a.g.e., s. 124

en göze çarpanı, A.N. Radişçev'dir. O, "Petersburg'dan Moskova'ya Bir Yolculuk" adlı eserinde, köylülerin zavallılığını açığa çıkarmıştır. Mc Connell'in belirttiği gibi, duyarlı ve ahlaklı bir vizyon sahibi olan Radişçev, İmparatorluğun, Serflik kurumu üzerine dayalı olduğu adaletsizliğini açıkça görmüştür. Radişçev, bir hiciv yazarı olan Novikov gibi Katerina'nın yoğun hoşnutsuzluğuna uğramış, "imparatorluk onuruna karşı hakaretler içeren bir kitabı yayınlama" suçundan 1790'da ölüme mahkum olmuş, fakat cezası infaz edilmeyerek Sibiry'a sürgüne gönderilmiştir.⁴⁶⁴

Çarıçev'e bir eleştiri de Prens Şçerbatov'dan gelmiştir. O, çok iyi bilinen ancak basılmayan "Rusya'daki ahlaki yozlaşma" adlı çalışmasıyla, Katerina'yı, Büyük Petro'nun kurduğu düzgün hükümet rejiminin temelini çürütmekle ve özellikle toplumun, soyluların sağlam karakterini yıkmakla suçlamıştır.⁴⁶⁵

Madariaga'ya göre, Katerina, liberal veya sosyal demokrat değildir. Kesinlikle eşitlikten yana da değildir. Hükümdarlığı sırasında, Avrupa'daki, bireylerin yasal olarak belli bir sosyal gruba dahil oldukları ve o grubun hak ve görevlerine sahip oldukları bir sosyal yapı şekline inanmaktadır. Sosyal sınıflara geçerlilik kazandırma programının ana teması, 1785'de soylulara ve kentlere yönelik çıkardığı yasalar olmuştur.⁴⁶⁶

Dukes'a göre, Katerina, Direktifinde açıkladığı gibi köleliği kaldırmak istemiş, ancak soyluların direncini kıramamış ve kölelerin durumu bu dönemde daha da kötüleşmiştir.⁴⁶⁷ Ancak Madariaga, Katerina'nın köleliği kaldırmak istemediğini savunmakta, kanıt olarak, hazırladığı 1775 yasasında, soyluların "köy satın alma", yani

⁴⁶⁴ İnteligensiya'nın diğer bazı üyeleri gibi bir Mason olan Novikov, daha sonra kendisini daha çok çalışmaya ve genel basın faaliyetlerine adanmış, ancak Katerina tarafından hapse mahkum edilmekten kurtulamamıştır. Katerina önceden masonik faaliyetleri desteklemişken, daha sonra devrimci hareket ile ilişkili oldukları ve oğlu Pavel'i mason yapma çabasında oldukları gerekçesi ile karşı tavır almıştır. Madariaga, a.g.e., s.160; XVIII.yüzyılda Rus toplumunda masonluk için bkz. Isabel de Madariaga, **Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia**, Addison Wesley Longman Ltd. London, 1998, s.150-167

⁴⁶⁵ Dukes, a.g.e., s.126

⁴⁶⁶ Madariaga, Catherine..., s.118; d'Encausse, a.g.e., s.131

⁴⁶⁷ Dukes, a.g.e., s.120; Katerina ve serfler konusunda bkz. Madariaga, Politics..., s.124-149

serf satın alma haklarının yer alıyor olmasını göstermektedir.⁴⁶⁸ Danilevski de, Katerina'nın Direktifinde, serflerin özgürlüğü fikrinin yer almadığını, sadece bir bölümde, "kanunlar, köleler için bazı avantajlar getirebilir" ifadesinin bulunduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak, bütünüyle sahiplerinin yönetimine terk edilen köleler, esir olmuşlardır. II.Katerina yakınlarına, sevdiği kimselere ve generallere topraklar dağıtarak kölelerin sayısını arttırmış ve serflikin yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁴⁶⁹ Son özgür köylülerin yaşadığı Ukrayna toprakları istila edilince, buralara da kölelik sistemi girmiştir.

Topraklar yalnızca soylulara aittir.⁴⁷⁰ Diğer taraftan, II.Katerina halkın derdine çare getirmek istemiş, kimsesiz çocuklar için evler, hastaneler, yetiştirme yurtları ve ayrıca huzurevleri açmıştır. Almanya'dan tıp adamları getirterek, yeni bulunan aşığı Rusya'ya sokmuştur. İmparatoriçe, genel sağlık önlemleriyle gelişmekte olan yeni Rusya'nın gereksinimlerine uygun bir halk yaratmak istemektedir.

Volga ve Ukrayna topraklarını nüfuslandırmak amacıyla, yabancı yerleşimciler çağırarak onlara önemli ayrıcalıklar vermiştir. Bunların çoğunluğunu Almanlar oluşturmaktadır. 27 bin Alman yerleşimci Saratov ve Samara'ya yerleştirilmiş, Potemkin'in çabalarıyla yeni kentler yaratılmış, böylece II.Katerina, 1762'de yaklaşık 23 milyon olan nüfusun 1795'de 37 milyona çıkmasını mutlulukla izlemiştir. Bu tırmanış kısmen doğal, kısmen emperyal genişlemenin bir sonucudur.⁴⁷¹

II.Katerina, Büyük Petro'nun oluşturduğu bir değişim siyasetini ve tasarılarını ustaca uygulamıştır. 1764'te çıkarılan bir yasa ile kilise malları devletleştirilmiştir. Hükümdarlığının başlarında, Kilise ile ilgili konularda sekülerleşmeyi getirmesine karşın, sonradan, İmparatorluğun barışı ve bütünlüğü konusunda vaazlar vermesi dolayısıyla,

⁴⁶⁸ Madariaga, a.g.e., s.122

⁴⁶⁹ Lappo-Danilevskii, a.g.m., s.268-269

⁴⁷⁰ Soyluların ekonomik haklarını genişletmiş, manevi statülerini, o dönemde iktidardan bağımsız olan Avrupa aristokrasisine denk hale getirmiştir. Bunun maliyeti de toprak kölelerine ödetilmiştir. d'Encausse, a.g.e., s. 131

⁴⁷¹ Dukes, a.g.e., s.120

artan oranlarda Kilise'ye dayanmıştır. Hatta toleransı, Eski İnananlar ve Müslümanlara da yayılmıştır. Köklü önlemlerinin yanında Rusya'ya dinsel bir hoşgörü de getirmiştir. Eski İnananların ülkelerine dönmelerini istemiş ve takibata uğramayacaklarına dair güvence vermiştir. Ancak II.Katerina'nın yasalarının geniş hoşgörülü karakterine karşın, Yahudi topluma yönelik en baskıcı uygulamalardan olan iskan bölgelerinin kurulması, onun döneminde başlatılmıştır. II.Katerina, ortodoks olmayan dini toplumlar üzerinde sıkı bir denetim sürdürmüştür. Müslüman tatarlara ve Türk boylarına zorla din değiştirme, resmi politika olmaktan çıkarıldıysa da, uygulamada gözden uzak kentlerin denetlenemediği söylenmiştir.⁴⁷²

Katerina'nın hükümdarlığında, Osmanlı ile savaşlar ve sonuçta 1783 yılında Kırım'ın ve Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerin Rusya'ya katılması, buraların yönetimlerinin düzenlenmesi ve yeni vatandaşların pasifize edilmesi için acil önlemler gerektirmiştir. Bu nedenle yayınlanan yeni bir manifesto ve dini hoşgörü, Rusya içindeki Müslümanların haklarını düzenleyen bazı maddeler içermiştir. Ayrıca, 1787 kararnamesiyle Kuran'ın tam Arapça metni St. Petersburg'da basılmıştır. Kuran'ın Rusya'da yayınlanmış olması gerçeği, II.Katerina tarafından dış politikada, özellikle İmparatoriçeye kendisini İslamiyet'in koruyucusu olarak sunma fırsatı veren Türkiye ile yapılan savaşlarda etkili biçimde sömürülmüştür.⁴⁷³ 1788 yılı İdil-Ural'daki Müslümanlar için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü II.Katerina, iç politikasının bir gereği olarak ve Müslüman tebasından daha iyi yararlanmak amacıyla, onlara karşı oldukça liberal bir politika uygulamaya karar vermiş, din işlerini düzenlemek amacıyla biri "Tavriçe Müslüman İdaresi", diğeri "Orenburg Ruhani Meclisi (Müftiyat)" olmak üzere dini kurumları 1788 yılında oluşturmuştur. Kazan, Orenburg, Ufa, Samara, Simbir, Saratov, Penza, Perm, Tambov, Astrahan, Vyatka, Tobolsk ve Tomsk eyaletleri bu müftülüğün icra alanına girmiştir. Ancak bu dönemde Müslümanların din hakları kabul edilmekle birlikte uygulamada değişen fazla bir şey olmamış, Ortodoks Kilisesi Müslümanlara karşı

⁴⁷² Madariaga, a.g.e., s.140-141

⁴⁷³ Rezvan, a.g.m., s.437

yürüttüğü sert mücadeleye devam etmiş, misyonerlik faaliyetlerini aksatmamıştır.⁴⁷⁴ Rusya'nın kendisi için sorun olarak gördüğü Müslümanlık konusuna getirdiği bu yöntem, 1917 devrimine kadar sürmüştür.⁴⁷⁵

III.2.4. Pugaçev İsyanı

II.Katerina dönemi, köleliğin yaygınlaştığı, Rus soylularının altın çağı olmuştur. Pugaçev zamanına kadar hükümet soyluların kölelere karşı olan davranışlarına karışmamıştır. Onlar da toprak paylarını azaltmış, vergilerini arttırmış, iş yükümlülerini arttırmış ve fabrikada çalışmaya zorlamışlardır. Yine bu dönemde ailelerin parçalanması ile sonuçlanan, köylülerin alım satımları sonucu hayal kırıklıkları ve umutsuzluk zirveye ulaşmıştır. Serflerin çoğunluğunun ekonomik durumu iyice kötüleşmiştir.⁴⁷⁶ Yapılan her şey büyük Rusya içindir. Ama yönetici sınıfın görkemi gerçekte, köylülerin sömürülmesine dayanmaktadır. Bilgisiz ve mutsuz olmalarının yanısıra, Devletin, mülk sahiplerinin ve memurların bütün yükünü de onlar çekmektedirler.⁴⁷⁷ Öte yandan Kazaklar, Eski İnananlar, Volga'nın Pagan ve Müslüman kabileleri, modern devletle uyuşmamaktadırlar. Katerina, aşırı batıcı politikalarında, Pugaçev'in kişiliğinde cisimleşen, halkın dünyasını anlayamamıştır. Sonuçta I.Petro'nun modernleşme politikalarının toplumsal yansıması, II. Katerina döneminde, Pugaçev isyanı ile biçimlenmiştir. Pugaçev, topladığı Kazak güçleriyle 1773'te Katerina'ya başkaldırmıştır.

Bir Kazak olan Pugaçev için halk arasında, Stenka Razin'in kötülere cezalandırmak ve köylülere özgürlük sağlamak için tekrar dünyaya döndüğü

⁴⁷⁴ Devlet, a.g.e., s.12; Sertçelik, a.g.m., s.392; Bkz. Aydar Yuzeyev, "Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Ed:Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara, 2004, s.239-253

⁴⁷⁵ Madariaga, a.g.e., s.141

⁴⁷⁶ Avrigh, a.g.e., s. 225-226

⁴⁷⁷ Pugaçev'e en çok yardım edenler, otlakları ve yurtları ellerinden haksız yere alınan Kazaklar olmuştur. Ancak, isyanını bastırılmasından sonra ona yardım eden halk, Rus birlikler tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır. Mehmet Saray, **Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı"**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 26; Sertçelik, a.g.m., s.390

söylenmektedir. Köylüler ve rahipler onu ikonlarla karşılamışlar ve gerçek hükümdarları olarak selamlamışlardır. “Bundan sonra artık her şey asilzadelerin değil, köylülerin olacaktır.” Bir köy papazı, “artık İmparatoriçe yoktur, bir İmparator vardır, III.Peter buradadır.” sözleri ile cemaati ikna etmiştir. Yöredeki köleler efendilerini öldürüp Pugaçev’e katılmışlardır. İsyancılar, efendilerine yardım eden köylülere de acıma göstermemişlerdir.⁴⁷⁸

Volga’nın Rus olmayan insanları da Pugaçev’i, bir yüzyıl önce Stenka Razin’i karşıladıkları gibi aynı heyecanla karşılamışlardır. Pugaçev, onlara toprak ve özgürlük, ibadet özgürlüğü sağlama sözü ile geldiği zaman onlar kendisini “babaları” olarak selamlamışlardır.⁴⁷⁹ Yelizaveta döneminde Kazan’da kurulan “Yeni Vaftiz Edilenler Bürosu” tarafından gerçekleştirilen uygulamalar kapsamındaki camilerin tahribi ve dini zorlamaların da etkisiyle pek çok Müslüman ayaklanmaya katılmışlardır. 90 bin Müslümanın bu ayaklanmaya katıldığı tahmin edilmektedir.⁴⁸⁰

Görüldüğü gibi birkaç yüz Kazak’ın başkaldırısı sonuçta, bir sosyal devrime dönüşmüştür. Başkurtlar, Tatarlar, Çuvaşlar’ın yardımıyla hareket ulusal bir nitelik kazanmıştır. Şiddet, eşi görülmemiş kadar geniş bir alanda gerçekleşmiştir. Köleliğin artışı artık zirvededir, sınıflar arası düşmanlık keskinleşmiştir ve soylulara karşı duyulan nefret hiçbir zaman bu kadar yoğun olmamıştır. Avrich, Bolotnikov, Razin ve Bulavin’in belki soyluları kendilerine katılmaları için davet edebileceklerini ancak Pugaçev için bunun kesinlikle sözkonusu olamayacağını belirtmektedir. İsyân, hem kapsam hem de şiddet açısından Rusya’da 1905 ve 1917 devrimleri öncesi yaşanan en geniş çaplı hareket olmuştur. Bir Kazak isyanı ile sosyal ayaklanma, dini protesto ve sömürü karşıtı direnişlerin bir bileşimi niteliğinde oldukça kompleks bir olaydır.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Avrich, a.g.e., s.228, 229, 236

⁴⁷⁹ A.g.e., s.229

⁴⁸⁰ Bukharev, a.g.m., s.404

⁴⁸¹ Avrich, a.g.e., s.232

Pugaçev'in Moskova'ya kadar yaklaşması ve buradaki kölelerin harekete geçmesi üzerine II.Katerina, Pugaçev'in üstüne general Suvorov'u göndermiştir. Ardından Pugaçev, birliklerinin büyük bir bölümü tarafından terk edilmiş, yenilmiş ve İran'a kaçmak isterken, arkadaşları tarafından yakalanarak teslim edilmiştir. Bir kafes içinde Moskova'ya getirilerek, 1774'de idam edilmiştir. Ancak, bir Rus generalinin belirttiği gibi, "tehlike çanları çalmıştır. Önemli olan Pugaçev değil, halkın genel hoşnutsuzluğudur."⁴⁸² McNeil, bu isyanla, yoksul ve alt sınıf halkın, angarya yükünden kurtulmayı hedeflediklerini belirtirken⁴⁸³, Madariaga, Pugaçev ve ardından gelenlerin nihai politik hedeflerinin, I. Petro'nun kurduğu Rus devletinin reddi, Pugaçev isyanının ise, Eski İnanç geleneğinde köklerini bulan ve geri dönüşü içeren politik bir hareket olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁴ İsyân her şeyden önce, yerel yönetim reformları için bir yol oluşturmuştur. Nitekim II.Katerina 1775 yılında kapsamlı yerel yönetim reformlarını açıklamıştır.⁴⁸⁵

III.2.5. Dış Politika ve Rusya'nın Büyük Devletler Arasına Girişi

III.Petro'nun taraf değiştirerek, 1762'de Prusya ile barış yapmasının ardından Rusya, Yedi Yıl Savaşı'nı (1756-1763) bitiren anlaşmaların dışında kalarak, bir bakıma tecrit edilmiştir. Bu durumda tahta çıkan Katerina, Rus dış politikasını yeniden değerlendirmek durumunda kalmıştır.⁴⁸⁶

⁴⁸² Pugaçev isyanı hakkında bkz. Aleksandr Sergee Puşkin, **Pugaçev İsyânının Tarihi**, çev: Rana Çakıröz, Millî Eğitim yayımları, İstanbul 1949; Puşkin için ise bkz. **Aleksandr Puşkin**, VCD video, dijital kültür

⁴⁸³ McNeill, a.g.e., s.606

⁴⁸⁴ Madariaga, a.g.e., s. 48

⁴⁸⁵ Avrich, a.g.e., s.253, 254

⁴⁸⁶ O dönemde Rus dış politikasının hedefleri, jeopolitik durumla belirlenmekte ise de, geleneksel düşmanlık ve dostluklardan etkilenmektedir. Rusya, XI.yy'dan itibaren, sınırlarını üç yönde genişletmeye çalışmaktadır. Hedefleri;

- Kuzeybatıda Baltık Denizi'ne çıkış, (I.Petro, Livonya ve Estonya'yı 1721'de ilhak ederek, başarılı olmuştur)
- Batıda, geçmişte Kiev Ruslarının yaşadığı alan olan Beyaz Rusya ve Ukrayna topraklarının tekrar egemenlik altına alınması,
- Güneyde Kırım Tatarlarından korunmaktır.

Batılı devletlerin Rusya'nın askeri gücünü farketmeleri, Rus Baltık filosunun Akdeniz'de görülmesi sonucu olmuştur.⁴⁸⁷ Rus donanması, Yunanistan'a giderek, Yunanlıları özgürlük ve ortodoks hristiyanlık adına Türk hakimiyetine karşı başkaldırmaya teşvik etmiştir. Sonuçta, bazı adalar, Türk hakimiyetinden Rus hakimiyetine geçmiştir.⁴⁸⁸ Rus filosu, Türk filosunu Ege'de takip ederek, 1770 Çeşme muharebesinde Türk gemilerinin çoğunu batırmıştır. Bu zafer, Rus tarihinde, 1709'da I.Petro'nun İsveçlileri Poltova'da yenmesi kadar büyük önem taşımaktadır. Bir önemi de, I.Petro'nun oluşturduğu donanmanın, Rusların Akdenizdeki emellerini destekleyecek nitelikte olduğunun görülmüş olmasıdır.

Katerina'nın diplomatik çabaları sonucu, Avusturya Türklerin yanında yer almaktan vazgeçmiştir. Ardından, Polonya'nın ilk bölünmesi için anlaşma imzalamışlardır. Kırım da, 1771'de Ruslar tarafından işgal edilmiştir.⁴⁸⁹ Kozluca'daki Rus zaferinin ardından da 1774'de Türklerle Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, Rusya'ya büyük toprak kazançları ve savaş tazminatı sağlamıştır. Kırım Prensiği bağımsız olmuş ve Ruslar Akdeniz'e ticaret gemileri gönderme hakkını elde etmişlerdir. Ayrıca 19.madde, 1854'deki Kırım Savaşına yol açmıştır. Bu maddeye göre, İstanbul'daki Rus elçisinin, Rusların kuracakları Hristiyan Ortodoks Kilise'sini temsil hakkı olacaktır. Bu madde ileride geniş kapsamlı yorumlanmıştır. Ayrıca Ruslar, Azak limanından

Karadenize ulaşmak için, I.Petro zamanında üç deneme yapılmış, ancak Türkler tarafından kapatılmış olan Azak Denizinde sürekli bir üs elde edilememiştir. 1739'da bu gerçekleştirilmiş, ancak güvenlik sağlanamamıştır. Güney Rus sınırı karşısındaki çiftçi-askerlerin askeri hatları, Don Kazakları, Ukraynalılar veya Küçük Rus Kazakları ve Zaphorag Kazakları tarafından da desteklenmektedir. Madariaga, a.g.e., s.38; Katerina'nın dış politikası ve Litvanya, Polonya, Türkiye ile ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gladys Scott Thomson, **Catherine the Great and the Expansion of Russia**, English Universities Press, London, 1950

⁴⁸⁷ Bu gelişmeyi Uzunçarşılı, "XVIII.yüzyılın ikinci yarısına kadar Çarlık olan Rusya, II.Katerina'nın azmi ve gayreti ile büyük bir İmparatorluk olmuştur" sözleriyle ifade etmektedir. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s.628

⁴⁸⁸ Bkz. Şerafettin Turan, "Rodos ve Oniki Ada", **Atatürk Konferansları (1964-1968)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s.50

⁴⁸⁹ Rusya, 1783 yılında Kırım'ı işgal ederek, tamamen kendisine bağlamıştır. 1792 Yaş antlaşması ile de Osmanlı İmparatorluğu, Kırım üzerindeki bütün haklarını kaybetmiştir. Aynı dönemde Rusya'da büyük bir veba salgını başgöstermiştir. 120 bin kişinin ölümü ve alınan önlemler, halkta paniğe ve ayaklanmaya yol açmıştır.

Karadeniz'e çıkma imkanı elde etmişlerdir. Bu anlaşmanın sonucu, bölgedeki güçler dengesinin Rusya lehine değişmiş olmasıdır. Ayrıca Rusya, Yunanlılar arasında prestij kazanmıştır. Avrupa devletleri Rus zaferlerinin önemini görmüşlerdir.⁴⁹⁰

Osmanlılar, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım'ı kaybetmiştir. 1784'de Potemkin, 30 bin Kırım tatarını katletmiştir, daha sonra Katerina Kırım'ı ilhak etmiştir. Böylece, ilk kez Müslüman unsurun yaşadığı bir toprak kaybedilmiştir. Bu sosyal, siyasi alanda büyük bir hayal kırıklığıdır. Bu tarihten sonra Osmanlı, hep Kırım'ın geri alınmasını istemiştir.⁴⁹¹ İlhak kararı ile, 1784'de Kırım vilayet olmuştur. Geniş bir vilayet içinde Kırım'ın özelliğinin yok edilmesi hedeflenmiştir. İsimler değiştirilmiştir. Kırım-Tavrida, Akmesic- Simferopol (Yunanca toplayıcı şehir anlamında), Akyar da yine Yunanca İmparator anlamında Sivastapol adını almıştır. Yeni armalar verilmiş, çift başlı kartal ve ortodoks haçı yer almıştır. Bu şekilde Yunan ve Hristiyan geçmişlere atıf yapılmıştır.⁴⁹² Kırım Hanlığında tımar rejimine benzer bir düzen vardır ve köylünün, toprakları üzerinde geniş bir tasarruf hakkı vardı. Ama işgalden sonra topraklar, Kırım'ın alınmasında yararlılık gösteren generallere dağıtılmıştır. Kırım halkı, onların topraklarında ya kira ödeyerek kalmış, ya da onlar için çalışmıştır. 1783-1810 arasında Rus hükümetinin kolonilere sağladığı büyük kolaylıklarla, buralara çok sayıda yabancı yerleştirilmiştir. Rus baskısı giderek artmıştır. Kırım'ı Müslüman-Türk olmaktan çıkarmak için çaba gösterilmiştir. Vergiler arttırılmıştır. 1782'den sonra göçler giderek artmıştır. 1856'dan sonra, Kırım halkı kitleler halinde göç ederek, adeta Kırım'ı boşaltmıştır. XIX.yüzyıl Kırım'dan göçler yüzyılıdır.⁴⁹³ 1783'de Kırım'ın ilhakı ve Rusya'nın Karadeniz donanması oluşturması ve Rusya'nın kışkırtmaları sonucu, Türkleri

⁴⁹⁰ Madariaga, a.g.e., s.38-49; Kurat, a.g.e., s.290; Acton, a.g.e., s.38-39; Osman Çelik, **İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya**, Gelişim Matbaası, Ankara, 1992, s.11-16

⁴⁹¹ İlber Ortaylı, **Kırım Belgeseli**, TRT-2, 19.12.2005, saat:20:00

⁴⁹² Kemal Karpat, a.g.p.

⁴⁹³ Karpat, a.g.p.; Kafkaslardan osmanlı devletine hicret etmek isteyen müslüman ahalinin münferiden ve bizzat Rusya devletine müracaat etmeleri gerektiğine dair hicri 1304 (miladi 1886) tarihli belge. Bkz. **BOA, 1400/3, DH.MKT**; Viladikafkas ve Koyan ahalisinden Osmanlı ülkesine göç etmek üzere 400 ailenin Batum'a doğru yola çıktıkları ve Rusya hükümetinin bundan sonra göçü yasakladığına dair, hicri 1305 (miladi 1887) tarihli belge. Bkz. **BOA, 1464/26, DH.MKT**

harekete geçmiştir. Türkler, 1787’de savaş ilan etmişlerdir. İkinci Rus-Türk savaşı dört yıl sürmüş, Polonya’nın ikinci kez bölünmesi ile sonuçlanmıştır.

1789’da III. Selim’in tahta geçtiği dönemlerde Avrupa’da uluslararası ilişkilerin geleneksel yapısı önemli ölçüde değişmiş, devrim sonrası Fransa ile siyasal bir boşluk oluşmuştur.

Polonyalılar, Rus denetiminden çıkma çabası içine girmiş, yeni bir anayasa kabul ederek, kalıtımsal, sınırlı bir monarşi kurmuşlardır. II.Katerina ise, Polonya’daki Rus egemenliğinin kaybını kabul etmemiş ve Prusya ile anlaşmıştır.⁴⁹⁴ İsveç ve Prusya tehdidinden kurtulan Rusya, tüm gücü ile Türklere yönelmiş ve ardı ardına zaferler kazanarak, Türkleri barış görüşmesine zorlamış ve Yaş Antlaşması imzalanmıştır. Küçük Kaynarca ile Türklere kabul ettirilen şartlar, Yaş barışı ile daha da ağırlaştırılmış, Rusya’nın Türkiye’ye karşı askeri üstünlüğü artık gözardı edilemez bir gerçek olmuştur.⁴⁹⁵ Kennedy’nin deyimiyle, Rusya’nın güneyde açık, “çözülen” bir sınırı vardır ve tüm gelişmeler, Osmanlıların savaşma güçlerinin gerilediğini doğrulamaktadır.⁴⁹⁶ Kırım’ın ilhakı Türkler tarafından kabul edilmiştir. Rusya için büyük bir zafer niteliğinde olan bu barış, aynı zamanda, Türklerin İstanbul’dan çıkarılması ve Grandük Konstantin’in bir krallık kurmasını içeren Yunan projesinin gerçekleşmemesi anlamına gelmektedir. Ancak, Kırım’ın ilhakı, Cengiz Han soyunun bütünüyle yenilmiş olması ve Karadeniz’de Rusya’nın bir deniz gücü olması anlamına da gelmektedir. Bu nedenle, Katerina’nın başarısı geleneksel Rus emellerinin gerçekleşmesi yolunda büyük bir adım olmuştur.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Madariaga, a.g.e., s.167

⁴⁹⁵ Kurat, “Rus başkumandanı Suvarov’un İsmail şehrindeki Türk ahalisini tamamen katlettiğini” belirtmektedir. Kurat, a.g.e., s.291; Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Drujinina, **Kyuçuk-Kaynarciyskiy Mir 1774 goda (yivo podgotovka i zaklyučenje)**, Moskva, İzd-vo Akad. Nauk SSSR, 1955

⁴⁹⁶ Kennedy, a.g.e., s.141

⁴⁹⁷ Madariaga, s.169

Polonya ihtilalinin, Katerina'nın Fransa korkusunu arttırmasının da etkisiyle 1795 yılında Avusturya ile Polonya'nın bölünmesi anlaşması yapılmıştır.⁴⁹⁸ Kurat'ın deyimiyle, Polonya'nın bu duruma düşmesi ile Rusya, Korkunç Ivan döneminden itibaren uygulamaya konulan siyasi bir programın amacına ulaşmış olmaktadır. Rusya Litvanya'ya, Beyaz Rusya ile Ukrayna'nın da geri kalan topraklarını almıştır ki bunların toplamı 120 bin km²'dir. Böylece Rusya, dışta büyük Avrupa devletleri grubunun etkin ve saygı gören bir üyesi durumuna gelirken, içte, yapım ve ticaretteki büyük gelişme ile birlikte, Ukrayna topraklarında yerleşme merkezlerinin güneye doğru yayılarak genişlemesi, Rus toplumuna daha Avrupalı bir görünüm vermeye başlamıştır.⁴⁹⁹ Katerina, bu son yıllarında dikkatini Osmanlı İmparatorluğu, Polonya ve Fransa'ya çevirmiş görünmekteyse de, Rus yayılcılığı Kafkaslara da yönelmiştir.⁵⁰⁰

Kundukh'un deyimiyle, Kafkasya müridizminin kurucusu ve Dağlıların ilk ulusal Devleti fikrinin kurucusu Şeyh Mansur'dur. Dubrovin'e göre, Mansur bütün dağlıları bir bütün olarak birleştirmeye çalışmıştır.⁵⁰¹ Ancak, dağlıların Mansur'la başlayan uyanışları, Rusları tedirgin etmiştir. Potto'ya göre, Mansur'un islahatları “özgürlük uğrunda gazavat”tır⁵⁰². Ülkü ve amaç bakımından sadece siyasal olan bu hareket, sonuçları bakımından, Kafkasya'daki Rus egemenliği için giderek tehlikeli bir hal almıştır.⁵⁰³ Dubrovin, birleşecek olan Dağlıların, önemli bir güç oluşturabileceğinden bahsederek, Rusya'nın kaygılarını dile getirmiştir. Rus yazarları, bu hareketin etkilerini zayıflatmak amacıyla, Kafkasya müridizmini “dinsel bağınazlık” olarak

⁴⁹⁸ Kurat, a.g.e., s.289

⁴⁹⁹ McNeil, a.g.e., s. 606

⁵⁰⁰ Madariaga, s.162-175; Ayrıntılı bilgi için bkz. İrina İvanovna Yakubova, **Politika Rossii na Sentralnam Kavkaze Nakanune i v period russko-turetskoy vayni 1768-1774 gg.**, Moskva, 1982

⁵⁰¹ Kundukh'a göre, “Kafkasya müridizminin Kafkasya savaşları ile bir bütünlük oluşturan geniş bir tarihi henüz yazılmamıştır. Resmi Rus tarihçileri de en çirkin provokasyondan bile çekinmeksizin gerçekleri amaçlı biçimde saptırmışlardır.” Aytek Kundukh, **Kafkasya Müridizmi**, Haz: Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar, İstanbul, 1987, s. 19, 31

⁵⁰² Gazavat, özgürlük ve bağımsızlık uğrunda kutsal savaş anlamına gelmektedir.

⁵⁰³ Kundukh'a göre, “Kafkasya müridizmi karşısında Rus hükümetinin tedirgin olması ve korkuya düşmesindeki nedenlerden birisi de bu hareketin “demokratizm” olmasıdır. Çünkü bu hareket özgürlüğe ve halka dayanmakta ve en önemlisi köleliğe yer vermemektedir. Halkın tasarrufunda olan toprağın mülkiyeti Allah'a aittir.” a.g.e., s. 35

nitelendirmişler,⁵⁰⁴ Rusya'yı Kafkasya'da yayılmaya götüren etmenin, "Hristiyanlığı yaymak ve Dağlıları bu muzır bağınazlıklarından kurtarmak" olduğunu söylemişlerdir. Oysa Fadeyev'in de itiraf ettiği gibi, amaç, güneye ve doğuya ilerlemek amacıyla bir köprü işlevi gören Kafkasya'yı sadece istila etmektir. Gerçekleştirilecek bir birliğin, Rus emperyalizminin İran, Türkiye, hatta Akdeniz'e ilerlemesine engel olacağını anlayan Rus hükümeti, bunu önlemek amacıyla Potemkin'i görevlendirmiştir. Böylece tarihin "Kafkasya Savaşı" adını verdiği mücadele 1786 yılında başlamıştır. Çarpışmalar Hazar denizinden Karadeniz kıyılarına kadar yayılmıştır. Mansur'un komuta ettiği savaş, beş yıl sürmüş, örgütsüzlük, halkları uzun ve sürekli savaşa hazırlamaya engel olduğundan, Mansur'un sürgününden ve ölümünden kısa bir süre sonra mücadele kaybedilmiştir. Bu konuda Rus yazarları ayrıntılı bilgi vermektan kaçınıırken, Potto, "Mansur öldü, fakat başlattığı hareket ve düşünceleri sonuçsuz kalmadı" demiştir.⁵⁰⁵

Yüzyıl ilerledikçe, Rusların Avrupa'ya yönelik tavırları da değişmiştir. Rusya'ya göre, "Batı" artık, Fransa merkezli kültürel, çağdaş Avrupa anlamına gelmektedir.⁵⁰⁶ Katerina'nın 1767'deki Yasama Komisyonunun açılışı için derlediği Direktif veya Nakaz, "Rusya bir Avrupa devletidir" deklarasyonu ile başlamakta, özellikle Montesquieu'nun "De l'esprit des lois" olmak üzere, Baccaria ve Justi gibi günün Batı Avrupalı yazarlarından ödünç alarak devam etmektedir. Prens Şçerbatov, kendi fikrine göre, Katerina'nın sözlerini; "Bütün Rusya'nın bir Avrupa devleti olduğunu varsaymak mümkün değildir, onun büyük bir bölümü Asya'dadır" yorumu ile eleştirmiştir.⁵⁰⁷ Ancak Katerina'nın ifadesi coğrafi değil, politiktir. Onun niyeti, Rusya'nın, Doğuya ait ve Asya'ya ait despotik kuralları içeren bir despotizm olmadığını, bir monarşi olduğunu ve politik olarak bu nedenle Avrupa'nın bir parçası olduğunu deklare etmektir.

⁵⁰⁴ Bu konuda Barthold, İslamlıkta bağınazlığın hiçbir zaman, Ortacağ Hristiyanlığındaki seviyede olmadığını kanıtlamaktadır.; yine tanınmış İslam Tarihi yazarı Auguste Müller de bir din hareketi değil, yalnızca bir siyasal hareket olarak yorumlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. W.W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev: Fuad Köprülü, Türk Tarih Kurumu, 2.baskı, Ankara, 1963

⁵⁰⁵ Kundukh, a.g.e., s. 23, 35-37; Devlet, a.g.e., s. 21-22

⁵⁰⁶ Hartley, a.g.m., s. 370

⁵⁰⁷ Reddaway, a.g.e., s.216; Hans Rogger, **National Consciousness in Eighteenth Century Russia**, Cambridge, Mass, 1960, s.263

Fransız Devriminden sonra ise Katerina, tehlikeli fikirlerin aynı zamanda doğuya yayılabileceğini de görmüştür. Radişçev'in kitabının 1790'da basılmasıyla bu tehdit Katerina'nın ülkesine ulaşmıştır. Kendi deyimiyle “Fransız zehiri tarafından enfekte olmuş” bu eser, Rus toprak sahipleri ve hükümetini çok sert biçimde eleştirmektedir. Nitekim ardından Polonya'da 1791 olayları yaşanmıştır.

XVIII.yy'ın sonlarına kadar Ruslar, yuttaşlarının bütün yabancı şeyleri denetimsiz biçimde özümsemesini keskin biçimde eleştirmişlerdir. Rus eleştirel yazarları, son Fransız modasını takip eden, konuşmalarına Fransız sözcükler katan, yurtdışı seyahatleri ile övünen ve Rus olan herşeyi küçük gören Rus asilzadeleri ile alay etmişlerdir. Fonvizin, 1770'ler ve 1780'lerde Avrupa'dan gönderdiği mektuplarda, Fransa üzerine ve oradaki gerçek özgürlüklerin eksikliği üzerine eleştirilerde bulunmuştur. 1777 tarihli mektubunda, “gezgincilerin Fransa'yı dünya üzerinde bir cennet olarak tanımladıkları zaman, karım ve ben St.Petersburg'da yaşamın daha iyi ve kıyas kabul etmez güzellikte olduğuna inanıyoruz” demektedir. Hartley'e göre, onur, genellikle duygusal bir yaklaşımla, Rus geri kalmışlığı ve yabancılar karşısında bir aşağılık kompleksi ile birlikte görülmektedir. Katerina bir Alman prensesi olmasına rağmen, kendisinin Rus kimliği konusunda ısrarcıdır. Petro için Senato meydanında üzerinde bir yazıt yeralan bir heykel yaptırmıştır. Yazıtta, "Petro primo, Catharina secunda" yazmaktadır.⁵⁰⁸

Duygusallık ve onur, Karamzin'in 1802'deki demecinde de ifadesini bulmuştur: "kendi dilimiz üzerinde çalışmak yerine Fransızca konuşmakta ısrar etmiş olmamız bizim kaybımızdır. Biz, Paris ve Londra'daki yaşamın nasıl olduğu, orada neler giyip, hangi araçları kullandıkları, evlerini nasıl döşedikleri, zevkleri konusunda çok fazla bilgiye sahibiz ve bunları sormaya bile gerek duymuyoruz."⁵⁰⁹

Rusya'nın “Büyük Güç” olarak tanınması sürecinde kazandığı yeni önemin bir işareti de, 18.yy'da diğer Avrupa ülkeleri ve Rusya arasındaki hanedan evlilikleri

⁵⁰⁸ “Birinci Petro, İkinci Katerina” anlamına gelmektedir., Hartley, a.g.m., s.371; Heykelin görünümünü içeren Slayt 28 ekte verilmiştir.

⁵⁰⁹ Pipes, a.g.e., s.58

olmuştur. Sonuç olarak, İmparatorluk, sınırlarını Karadeniz’de sağlamlaştırmış, Polonya’nın büyük bölümünü almıştır. Orduları, Doğu ve Batı Avrupa’da büyük zaferler kazanmıştır. Donanması Akdeniz’de kendisini göstermiştir. Avrupa, Rusya’nın Aydınlanmanın büyük laboratuvarlarından biri olmasından etkilenmiştir. Ancak, bütün bu başarılar çok büyük sosyal maliyetlerle gerçekleştirilmiştir. Bu ise, dördüncü, son ve en büyük köylü isyanı olan Pugaçev isyanına yol açmıştır. Dukes’in deyişiyle, isyanın ardından, daha büyük sivil karışıklığın, Fransız devriminin etkisiyle Rusya’da mutlakçılık, aydınlanmamış ve reaksiyoner bir hal almıştır.⁵¹⁰

Tarihçiler tarafından I.Petro, batılılaşmış soylularla köylüler arasında kültürel bir uçurum yaratmakla suçlanmış, bu uçurumun Katerina ve ardından gelenlerle daha da açıldığı iddia edilmiştir.⁵¹¹ Ancak Madariaga’ya göre bu görüşler, Rusya tarihinde politik bir görüşü kanıtlamak için 19.yüzyılda atılmış, ancak sistematik araştırmalarla desteklenmemiştir. Bu uçurum Fransa ve İngiltere’de olduğundan farklı değildir. Üstelik tersine, Rusya’da ordu, soyluları ve sıradan insanları ortak amaç etrafında birleştirmiş, onlara kendi etik ve kültürel değerlerini aşılarmıştır. Ayrıca, Kuzey Amerika’daki köle toplumlardan farklı olarak, bölünmüş durumdaki Rus toplumu, yine de aynı ırka ve aynı dine olan bağlılıkları ile birleşmişlerdir.⁵¹²

Görüldüğü gibi, bu dönemde modernleşmede gerçek bir ilerleme yaşanmıştır. Reformların etkileri yetersiz olsa da, yeni bir toplumun sınırları çizilmiş, intelligensiya ortaya çıkmış ve özel mülkiyet ile liberalizm kavramları seçkinler üzerinde bir yer edinmiştir. Ülke içinde aydınlanma düşünceleri yayılmış, bu durum Rus geri kalmışlığı düşüncesini güçlendirmiştir. Eğitim ve sağlığa önem verilmiş, özel girişim ve serbest

⁵¹⁰ Dukes, a.g.e., s.112

⁵¹¹ Bu doğrultuda yazan Nehru, II.Katerina’nın reformlarını şöyle değerlendirmektedir: “Bu reformlar yüzeyseldi. Çünkü kültür bir defada alınmaz, damarlarının ülkelerde kökleşmesi gerekir. İleri halkları maymunlar gibi taklit eden geri halklar, gerçekte saf altın yerine değersiz madenlere benzerler. Batı Avrupa uygarlığı, oradaki sosyal şartların üzerine kurulmuştu. Petro ve Katerina ise, temelin konulacağı şartları yaratmaya çalışmadan binanın yapısını taklit etmeye uğraştılar ve bu değişikliklerin yükünü de halk kitlelerine yüklediler, kölelik düzenini ve otokratik Çarlık yönetimini böylece daha da güçlendirdiler.”, Jawaharlal Nehru, **Sosyal Devrimler, Ulusal Savaşlar**, Çev:Mehmet E.Bozarlan, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s.43

⁵¹² Madariaga, a.g.e., s. 161

ticaret desteklenmiştir. En önemli kazanç da iktidar ile yönetilenler arasındaki ilişkinin gelişmesi olmuştur. Rusya'nın değişmesi için artık her şey hazırdır.⁵¹³

III.3. I. Pavel Dönemi (1796-1801)

Anthony'e göre, II. Katerina'nın, ölümünden sonra yerine geçmesi için, oğlu Pavel'in oğlu olan Aleksandr'ı hazırlamış olmasına rağmen, 1796'da II. Katerina'nın ölümüyle yerine Pavel geçmiştir.⁵¹⁴ Cevdet tarihinde bu olayın haberinin İstanbul'a geldiğini ve İstanbul'daki Rus elçisinin görevini sürdürmesine karar verildiğini bildirilmektedir.⁵¹⁵

Pavel, kibirli ve kararsız biridir. İlk iş olarak, I.Petro tarafından çıkarılan taht veraseti kanununu değiştirerek, tahtın büyük oğula, eğer oğul yoksa en yaşlı kardeşe geçmesi hakkını kabul etmiştir.⁵¹⁶

Fedosov, Pavel'i çılgın bir despot olarak değerlendirirken, bazı devrim öncesi tarihçiler, onun bir çeşit aydınlanmış despot olduğunu söylemektedirler. Şu gerçek unutulmamalıdır ki Pavel'in doğum tarihi 1754'dür. Yani Fransız devriminin yaşandığı en radikal dönemden hemen sonra tahta geçmiştir. Bu gerçek, onun hükümdarlığı dönemindeki çapraşıklıkların bir nedeni olmuştur.⁵¹⁷

⁵¹³ D'Encausse, a.g.e., s. 134-135

⁵¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Katharine Susan Anthony, **Catherine the Great**, Garden City Publishing Comp., New York, 1925; Gina Kaus, **Catherine: The Portrait of an Empress**, The Viking Press, New York, 1935; John T. Alexander, **Catherine the Great : Life and Legend**, Oxford University Press, New York, 1989; Yu. A. Sorokin, **Pavel I: Liçnost i Sudba**, Omskiy Gasudarstvennyy Universitet, Omsk, 1996

⁵¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Sad:Dündar Günday, Üçdal Neşriyat, 1974, c.6, s.342

⁵¹⁶ Hükümdarın, aynı sülaleden olmak üzere istediği kişiye tahtı bırakma hakkı anlamındadır. Katerina'nın oğlu I.Pavel'in babasının III. Petro, olduğu konusunda şüphe bulunmasına karşın, o da babası gibi Prusya'ya hayranlık duymuş ve Katerina'yı sevmemiştir. Ancak Katerina'ya hiçbir zaman başkaldırmamıştır. Madariaga, a.g.e., s.172

⁵¹⁷ Dukes, a.g.e., s.111

Pavel tahta geçtiği zaman, ordu ve donanma büyük karmaşa içindedir. Sürekli savaşlar sonucu büyük insan kayıpları yaşanmıştır ve devletin mali durumu bozulmuştur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğuna karşı barışçı ve iyi komşuluk politikası izlemeye karar vermiştir. Ancak amaç değişmemiştir, sadece amaca ulaştıracak araçlar değişmiştir. Uygulanan zorlu siyaset yerini bir süre hile politikasına bırakmıştır.⁵¹⁸

Annesini fazla liberal bulduğu için, Rusya’da otokrasiyi kuvvetlendirmenin ve Fransa’dan yeni fikirlerin Rusya’ya girişinin önlenmesinin gerekliliğine inanmış, Avrupa’dan Rusya’ya yeni fikirlerin girişini önlemek amacıyla, Rusya’nın sınırlarını kapatmıştır. Ancak, büyük bir Avrupa gücü olarak Rusya’nın savaştan kaçması imkansızdır ve bu savaş devrimin yayılmasını ve Napolyon Fransa’sını kapsamaktadır. Böylece Pavel, son derece kararlı ve katı bir Fransa karşıtı olmuştur. Buna rağmen, İngilizlere olan düşmanlığı nedeniyle, yeniden fikirlerini değiştirmiş, ittifakları bozmuş ve ölümünden önce Fransızlarla bir anlaşma imzalamıştır. Bu değişim giderek artan şekilde keyfi yerel politikalarla birleşmiştir.

Pavel, köylülerin durumunu düzeltmek için bazı kanunlar çıkarmakla birlikte, kendisi, altıyüz bin köylü nüfusunu asilzadelere hediye etmekle, serflerin sayısını arttırmış ve “toprak köleliğini” iyice yaymıştır. Giderek sert ve keyfi hareketlere başvuran Pavel’e karşı olan bir hareket başgöstermiş ve bir darbe sonucu Pavel, 1801’de suikastçiler tarafından öldürülmüştür.⁵¹⁹

Yüzyılın sonunda Rusya’nın demografik yapısına baktığımızda, Rusya’nın dünyadaki en büyük imparatorluklardan biri olduğunu görmekteyiz. Yeni toprak kazanımları ile İmparatorluk nüfusuna eklenen çok fazla sayıda insan olmuştur. Bunlar,

⁵¹⁸ Cemal Tükin, “1798, 1833 Osmanlı-Rus Antlaşmaları Arasındaki Benzerlik”, **Atatürk Konferansları (1964-1968)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s.89

⁵¹⁹ <http://reference.allrefer.com/country-guide-study-russia/russia22.html>; Rusya İmparatorunun öldüğü ve büyük oğlu Aleksandr’ın İmparator olduğu ve İstanbul limanındaki Rusya’ya ait gemilerin top şenliği yapacaklarına ilişkin, hicri 1216 (miladi 1801) tarihli arşiv belgesi. Bkz. **BOA, 270/15799, HAT**

batıda Yahudiler, Ortodoks ve Katolik Hristiyanlar ile güneyde ve doğuda Müslümanlar, Budistler ve Paganlardır.⁵²⁰

⁵²⁰ Michael Khodarkovsky, "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia", **Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples 1700-1917**, ed: Daniel R.Brower, Edward J.Lazzerini, Indiana University Press, United States, 1997, s.9

4. BÖLÜM

İKİ İMPARATORLUĞUN MEŞRUTİ MONARŞİYE GEÇİŞİ

I. MİLLİYETÇİLİĞİN YÜKSELİŞİ

Görüldüğü üzere, Rusya'nın Avrupa ile ilişkileri, Rusya'nın, Avrupa'nın diğer bölümlerine yaklaştığı zamanlar ve yolunu ayırdığı zamanlar olarak değişiklikler göstermektedir. XVIII.yy'da ve XIX.yy'ın erken dönemlerinde Rusya, Avrupa diplomatik topluluğunun tam bir üyesi olmuştur. Avrupa modelleri, devlet kurumlarına ve askeri kuvvetlere uygulanmıştır. Böylece gelişen Avrupa kültürüne bazı yönlerden yaklaşılmıştır. Fakat 1825'de baş gösteren ve başarısız olan Dekabrist isyanı, yönetici ve toplumun eğitilmiş elit kesimlerinin sırtlarını Avrupaya döndükleri ve onun kültürel üstünlüğüne meydan okudukları bir dönemi başlatmıştır. I. Aleksandr'ın hükümdarlığı, bu değişimin gerçekleşme nedenlerini anlamakta çok önemlidir.

I.1. I. Aleksandr Dönemi (1801-1825)

Babası I.Pavel'in zorba disiplinine katlanmak zorunda kalmış olması I.Aleksandr'ı "duruma uygun" davranmaya alıştırmış, bu nedenle, "etkileyici Sfenks" adını almıştır.⁵²¹ Öldürülen I.Pavel'in ardından tahta çıkan I.Aleksandr, II. Katerina'nın doğrultusunda ülkeyi yöneteceğini açıklamıştır.⁵²²

⁵²¹ Hartley, s.372; Gerçekte Aleksandr, sorumluluklardan uzak, barış içinde emekli olmayı ve Rusya'da değil, İsviçre'de eğitimini yaptığı yere yakın bir çiftlikte sessiz bir hayat yaşamayı çok istemiştir. Kurat, a.g.e., s.297

⁵²² I.Aleksandr'ın babasının suikastine karışmış olması muhtemel görülmektedir. Batılı araştırmacı Allen Mc Connell'a göre, Aleksandr, babasının ölmesini istememektedir, bu nedenle, anayasa taraftarı olan suikastçilerle bir anlaşma yapmıştır. Ancak, ihanete uğramıştır, I.Pavel, sözlerinde durmayan suikastçiler tarafından öldürülmüştür. Bu nedenle I. Aleksandr, sonradan güçlü bir monarşi taraftarı olmuştur. Dukes, a.g.e., s.130

I.Aleksandr, bir çok genç Rus soylusu gibi, İsviçre cumhuriyetinde gördüğü eğitimin bir sonucu olarak, kendi ülkesindeki koşullardan çok Fransız felsefi fikirleri ile tanınmaktadır. İsviçreli öğretmeni La Harpe'nin etkisinde aydınlanma felsefesinin ilkelerine göre yetiştirilmiştir. Polonyalı arkadaşı Prens Czartoryski'ye “cumhuriyete olan inancını ve babadan oğula geçen monarşiyi onaylamadığını” açıkça belirtmiştir. Aleksandr, arkadaşı ile tartıştığı fikirleri, herhangi bir Rusa anlatamamaktan yakınmaktadır, çünkü ona göre hiçbiri henüz onları anlayacak kapasitede değildir.⁵²³

I.Aleksandr'ın eğitiminin doğası, onu Avrupa'ya, Fransız aydınlanmasına ve Devrimin terimlerine daha yakın yapmış olmasına karşın, onun anlamı ve etkilerini tam olarak anladığı şüphelidir. Bununla birlikte onun hükümdarlığı, Rusya'nın batı ile ilişkilerinde, hem uluslararası hem yerel düzeyde bir dönüm noktası olmuştur. Aleksandr, hükümdarlığı sırasında Rusya'nın büyük bir Avrupa gücü olarak daha önemli olmasına ve daha önce olmadığı kadar Avrupa diplomasisinin bütün yönlerine daha yakın olmasına karşın, kendi ülkesinde, birçok Rus entellektüellerinin gözünde, Batının olumlu politik ve sosyal yolunu izlemekte başarısız olmuştur.⁵²⁴

I.1.1. Yönetim

Aleksandr, hakimiyetinin ilk yıllarında, kendisi gibi özgür düşünen bazı genç aristokratlarla birlikte, Rusya'da liberal sistem kurulması konusunda planlar yapmıştır. Liberal düşünceli genç dostlarını da “özel komite”de toplamıştır. II.Katerina zamanında önemi azalan Senato'yu yeniden güçlendirmiştir. I.Petro tarafından oluşturulan Kollegium'lar yerine 1802'de Avrupa usulü bakanlıklar getirilmiş, devlet işleri buralarda

⁵²³ Adam Gielgud (ed.), **Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I**, London, 1888, s.111

⁵²⁴ H.M.Scott, “Russia as a European Great Power”, **Russia in the age of the Enlightenment:Essays for Isabel de Madariaga**, ed: Roger Barlett, Janet M. Hartley, London, 1990, s.7-39

görüülür olmuştur.⁵²⁵ Politik karar almaya getirilen bu yeni sistem, anayasal monarşiye benzer bir nitelik göstermektedir. Kurulan toplam sekiz bakanlıkta, her bakan I.Aleksandr'a rapor vermekte ve son söz söylenmeden önce, halk politikasını tartışma toplantıları yapılmaktadır. Aleksandr, Napolyon'la anlaşmazlığa düştüğünde, Bakanlar Komitesi, oy çokluğu ile bazı yerel konular üzerinde karar alınmasına izin vermiştir.

I.Aleksandr, Rusya'da serfliği kaldırmayı düşünmüşse de, uygulamada etkili olmayan 1803 tarihli bir kanun çıkarmakla yetinmiştir. Ardından da arkadaşlarından uzaklaşmış ve özel komiteyi sonlandırmıştır. Buna rağmen, Aleksandr, altı eğitim bölgesinde okulları ve üniversiteleri örgütleyen eğitim reformu ile olumlu sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır.⁵²⁶

Tüm devleti kapsayacak bir reform hazırlamakla görevlendirdiği Speranskiy, çalışmaları sonucu geniş bir proje hazırlamıştır. Getirmek istediği sistem, halkın serbest olduğu, serfliğin kaldırıldığı, eski kast usulü yerine, asiller, orta sınıf ve işçiler olmak üzere üç sınıfın oluşturulduğu bir sistemdir. Bu sistem Rusya'da monarşinin temel kanunlara dayanmasını düzenlemeyi amaçlamıştır. Bu projesinde Napolyon'un "Code Civil" inin etkisi görülmektedir. Fakat I.Aleksandr, bir çeşit milli temsil sistemini geri getiren bu tasarımı, 1810'da kurulan Danışma Meclisi dışında uygulamamış, Napolyon'la arası açıldıktan sonra, "Rusya'ya devrimci Fransa yöntemlerini getirmek isteği" ile suçladığı Speranskiy'i görevden alarak, yeniliklere karşı çıkan soyluları memnun etmek için, sürgüne göndermiştir. I.Aleksandr, artık liberal düşüncelerini terketmiş, kendisini mistisizme kaptırılmış, önceki düşüncelerinin tersine, Rusya'da tam bir otokratik rejim uygulama ve liberal fikirlere karşı şiddetli bir mücadele yoluna yönelmiştir.⁵²⁷

⁵²⁵ Kurat, a.g.e., s.297-298; Riasanovski, a.g.e., s.337

⁵²⁶ XIX. yüzyıldaki Osmanlı toplumsal dönüşümünün çekirdeği III.Selim tarafından başlatılan merkezileştirme olmuştur. Bu konunun ayrıntıları önceki bölümde aktarıldığı için tekrarlanmayacaktır.

⁵²⁷ 1812 yıllarında Çar, kendisinin "Napolyon'u imha etmek ve Avrupa uluslarını Napolyon zulmünden kurtarmak için" Tanrı tarafından seçilmiş bir kimse olduğuna inanmakta ve gününün büyük kısmını ibadet ve mistizm üzerine konuşmalarla geçirmektedir. Devlet işlerine olan ilgisi iyice azalan Çar, tam bir otokrasi taraftarı olmuş ve hürriyet fikrinin amansız düşmanı olmuştur. Kurat, a.g.e., 297-311; Speransky ve reform projeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Marc

Tilsit Antlaşması'nın getirdiği psikolojik hoşnutsuzluk, Aleksandr'ın dış politikada aldığı riskler ile birlikte gelen ekonomik zorluklarla birleşmiştir. Savaşın finansmanı için hükümet, konvertibl olmayan kağıt paralardan büyük miktarda basmış, emisyon hacminin artışı ciddi enflasyona yol açmıştır. Antlaşmanın ekonomik sonuçları, Rus ticaretini de olumsuz etkilemiş, döviz kurlarında da cari durum kötüleşmiştir.⁵²⁸

Buna ek olarak, I.Aleksandr'ın hükümdarlığının ikinci döneminde, yani 1812 tarihinden sonra, General Aleksey Arakçeyev, resmi olmayan başbakan pozisyonunu işgal etmiştir. I.Aleksandr, Novosiltsov'a tevdi edilen reform tasarısına rağmen, hiçbir girişimde bulunmamış ve düzeni sağlamak görevini Arakçeyev'e vermiştir. O, Rusya'da adeta otokrasinin sembolü olmuştur.⁵²⁹ Halkın hoşnutsuzluğuna rağmen, toprağı işleyen yedek askerlerden oluşan "askeri koloniler" kurmuştur.

I.Aleksandr'ın tek bakanlık içinde eğitimi ve din işlerini birleştirmiş olması, tutucuları hayal kırıklığına uğrattığı gibi, 1818'den başlayarak, gizli cemiyetler halinde örgütlenen liberalleri de kendisine düşman etmiştir. Askeri hazırlıkları denetlemek için güneye giderken, Taganrog'da ansızın ölmüştür. Peacock, I.Aleksandr'ı Rus tarihinin en ilginç ve XIX.yüzyılın en önemli Çarlarından olduğunu söylemektedir.⁵³⁰

Raeff, **Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia 1772-1839**, Marntinus Nijhoff, Hague, 1957

⁵²⁸ Pipes, a.g.e., s.66

⁵²⁹ Riasanovski, a.g.e., s.353; ayrıntılı bilgi için bkz. Michael Jenkins, **Arakcheev, Grand Vizier of the Russian Empire**, Faber & Faber, London, 1969

⁵³⁰ Herbert L. Peacock, **A History of Modern Europe 1789-1981**, Heinemann Educational, 7.baskı, London, England, 1982, s.240

I.1.2. Dış Politika

I.Aleksandr'ın öncelikle odaklandığı konu, yerel politikalar değil, dış ilişkiler olmuştur. Özellikle Napolyon'un 1804'de kendisini imparator ilan etmesi, ardından Avrupa'da Fransız hegemonyası kurması ve yayılmacı tutkuları ile, Fransa'nın gücünün büyüklüğünün verdiği korkuyla Aleksandr, Napolyon'a karşı, İngiltere ve Avusturya ile birleşmek zorunda kalmıştır.⁵³¹

Napolyon, Rus ve Avusturyalıları Austrichtz'de 1805'de bozguna uğratmıştır. Ağır kayıplar veren Aleksandr, barış yapmaya zorlanmış ve 1807'de Tilsit Antlaşmasıyla barış yapılmıştır. Böylece Napolyon'un ittifakına katılmıştır.⁵³² Rusya antlaşma ile küçük bir toprak kaybetmiş, buna karşılık İsveç'ten Finlandiya Büyük Dükalığını, 1809'da ve 1812'de Türkiye'den Beserabya'yı almıştır. Ancak Napolyon, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki ve Fransız kontrolündeki Varşova Büyük Dükalığı konusundaki niyetlerinden dolayı rahatsız olmuştur. İngiltere'ye karşı Fransa'nın kıta ablukasına katılması isteği, Rusya'nın ticaretini önemli ölçüde olumsuz etkilemiş, ve 1810'da Aleksandr, yükümlülüğünü yerine getirmeme kararı almıştır.

Bu gelişmeler üzerine, 1812'de Napolyon, Rusya'nın düzenli ordusunun iki katı olan, 600 bin kişilik orduyla Rusya seferine çıkmıştır. Amacı, Rusya'yı büyük bir yenilgiye uğratarak, Aleksandr'ı barış istemek zorunda bırakmaktır. Ancak Napolyon'un saldırısı fazlasıyla uzamıştır. Aleksandr, anlaşmayı reddettikten sonra, tüm ülke halkının ve köylü milislerin de yardım ettiği; Kutuzov, Bagration, Barclay de Tolly gibi yetenekli komutanların yönettiği ordularıyla "ulusal savaş"ı başlatmıştır. Bundan dolayı kendisine Rus tarihinde "Takdis edilmiş Aleksandr" adı verilmiştir. "Vatan Savaşı" olarak da

⁵³¹ Kurat, a.g.e., s.300

⁵³² Napolyon bu ittifak sayesinde, Büyük Britanya'ya karşı birleşik bir Avrupa kıtası oluşturmak ve bir Asya İmparatorluğu kurmak konusundaki eski planını yeniden gündeme getirebileceğini düşünmüştür. Artık Batının (Paris ve Roma) ve Doğunun (Bizans'ın mirasçısı Moskova) İmparatorlukları, hükümdarlarının dostluğu ile birleşecektir. Bu işbirliği ile de birleşik bir dünya artık mümkün görülmektedir. Şark sorunu çözümlenmiştir. Şarka bir köprü olan İstanbul alınacak, İngiltere Akdeniz'den çıkarılacaktır. Hans Kohn, **Revolutions and Dictatorship**, Books for Libraries Press, New York, 1969, s.52

adlandırılan güçlü Rus direnişi, Rusya'nın kışı ile birleşerek, Napolyon'a feci bir yenilgi yaşatmıştır.⁵³³ Ordusundan ancak 30 binden az asker evine dönebilmiştir. Ruslar, Fransa'nın çekilişi sırasında, onları merkez ve batı Avrupa içlerine hatta Paris kapılarına kadar kovalamıştır.

Aleksandr, Avrupa'da hakim konuma geçmek isteğini, "Avrupa'yı Napolyon'dan kurtarmak" maskesi ardına saklamış ve Avrupa'da dönemin Fransız karşıtlığı sayesinde kurulan "Birleşik Ordular"ın başına bir Rus generali getirilmiştir. 1813'deki büyük meydan savaşı ile Napolyon yenilmiş ve Aleksandr, "Avrupa'nın Kurtarıcısı" olarak nitelendirilmiştir.⁵³⁴ Böylece, 1815 Viyana Kongresinde Avrupa'nın haritası yeniden çizilirken önemli bir rol oynamıştır. Ancak, aynı yıl dinsel mistizmin etkisi altına girmiş ve tüm Avrupa'yı kapsayan "Kutsal İttifak"ın oluşumunu başlatmıştır.⁵³⁵ Amacı, Hristiyan prensiplerine göre hareket etmektir. Daha pragmatik olarak, 1814'de Rusya-İngiltere-Avusturya ve Prusya, "Dörtlü İttifak"ı şekillendirmişlerdir. İttifak, mevcut toprak kazanımlarını koruyarak bir uluslararası sistem yaratmakta, yayılcı Fransa'nın yeniden güçlenmesini önlemeyi amaçlamaktadır. Dörtlü ittifak, Rusya'nın Avrupa üzerindeki nüfuzunu güçlendirmiştir.⁵³⁶ Ancak, Aleksandr'ın 1801'de, askeri olarak büyük Avrupa gücü olarak kabul edilmesine ve Avrupa diplomatik topluluğunun önemli

⁵³³ Gerçekte bu yenilgi bir savaş sonucu gerçekleşmemiştir. Borodin'deki kanlı meydan savaşında yaşanan karşılıklı büyük kayıplardan sonra Kutuzov'un Moskova yönündeki çekilişinin ardından, Napolyon'a Moskova yolu açılmıştır. Rusya da Moskova'yı Fransızlara bırakmaya karar vermiştir. Napolyon, Moskova'ya girdiği ilk gece, tutsak alacağı kimse bulamadığı gibi, her yerde yangınlar başlamıştır. Halk, Moskova'yı terkederken, herşeyi yakmıştır. Şehrin dörtte üçü yanmıştır. Napolyon'un askerleri ne kalacak yer ne de yiyecek bulamamışlardır. Aleksandr'a yaptığı barış isteğinin reddedilmesinden sonra, Napolyon, çekilişi başlatmıştır. Ancak, çekiliş sırasında erken gelen kış, hazırlıksız olan Fransız ordusunun büyük bölümünün donarak ölmesine yol açmıştır.; Napolyon'un Rusya seferi ve 1805-1812 yılları arasındaki Rus aristokratlarının yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. LeoTolstoy, **War and Peace**, Tr:Constance Garnett, Modern Library, N.Y., 1965; **War and Peace**, VCD, Yön: Sergei Bondarchuk, Kultur Int., West Long Branc, 1968; Kennedy, a.g.e., s.160-161; Napolyon'un Fransa'sını gösteren Slayt 29 ekte verilmiştir.

⁵³⁴ Kurat, a.g.e., s.308; Bkz. Kohn, a.g.e., s.57-58

⁵³⁵ Peacock, a.g.e., s. 237

⁵³⁶ Riasanovski, a.g.e., s.349

bir parçası olmasına rağmen, Büyük Britanya gibi bazı ülkeler tarafından Rusya'nın Avrupanın kenarında yer aldığı düşünölmeye devam etmiştir.⁵³⁷

Aynı zamanda Rusya, genişlemeye devam etmiştir. Viyana Kongresi, Aleksandr'ın bir anayasa vaadi ile Polonya krallığını oluşturmuştur (Rus Polonyası). Böylece, I.Aleksandr, Rusya'da hala otokratik çar iken, Polonya'nın anayasal hükümdarı olmuştur. O, aynı zamanda 1809'da katılan ve otonom statü kazanan Finlandiya'nın da sınırlı hükümdarıdır. 1813'de, İran'ın yayılma alanı olan, Kafkasya'nın Bakü bölgesinde toprak kazanmıştır. 19.yy başlarına kadar, Alaska da yerleşim alanındadır.⁵³⁸

Rus ordusu, 1806 yılında, Osmanlılara karşı savaşı başlatmıştır. Ancak, 1807'de III. Selim'in öldürölüp, IV.Mustafa'nın tahta geçmesi üzerine Alemdar Paşa'nın Rumeli'nden ayrılmasıyla başsız kalan Osmanlı ordusu, ateşkes istemiştir.⁵³⁹ Napoleon'un Moskova seferi yüzünden Osmanlılarla anlaşmak zorunda kalan I.Aleksandr'ın, 1812'deki Bükreş Antlaşması ile, Sırp bağımsızlığını hedef alan iddialarından vazgeçmesi ve işgal altında bulunan Besarabya ile Boğdan'ın bir bölümüyle yetinmeyi kabul etmesi üzerine sona ermiştir. Öte yandan, Dağıstan ile Kuzey Azerbaycan Rusya'ya bırakılmıştır.

XIX.yy'ın ortalarında, eski Avrupa'nın yapısının yapısını sürdürmekte ısrar eden başlıca üç devlet, Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'dur. Bu ülkeler denizaşırı kolonilerde yaşayan birbiriyle ilişkili olmayan uyruklara değil, birbirleriyle tarihi-ırki bağı olan halk gruplarına (Avusturya'da Slavlar, Osmanlı İmparatorluğunda Slavlar ve Araplar, Rusya'da Müslüman Türki gruplar gibi) hükmetmektedirler. Üstelik bu grupların çoğunun tarihlerinde özgün bir kültürel gelişme ve devlet hayatı vardır. Dolayısıyla her üç devletin de gelişen ulusalcılık akımları karşısında yakın tehlike ile karşı karşıya oldukları açıktır. Ancak bu tehlikeyi en derinden yaşayan ve en sert ve kararlı politika izleyen Avusturya olmuştur. Yani Matternich Avusturyası, reaksiyoner

⁵³⁷ Scott, a.g.e., s.7-39

⁵³⁸ Riasanovski, a.g.e., s.349

⁵³⁹ Kurat, a.g.e, s.331

Avrupa'nın öncüsü ve yönlendiricisi olmuştur. Avrupa uyum içinde olmalıdır prensibi bu dönemde ortaya çıkmıştır. Avrupa Uyumunu, fiilen hemen gerçekleşmese de, tohumları Matternich ile atılmıştır. Bu dış politika, 1830'larda reformlarını gerçekleştirmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğunu yakından ilgilendirmektedir. Bu politikalar, Matternich ile Tanzimat devrinin yöneticilerin yakınlaştırmıştır.⁵⁴⁰ Aleksandr, 1820'den sonra, Metternich tarzı tutuculuğu benimsemesi sonucu olarak, Osmanlıya 1821'de başkaldıran Yunanlı ayaklanmacılara, 1825'de, yani saltanatının son günlerinde yardım etmeye başlamıştır. Ancak Avusturya ve İngiltere'nin ittifakın ruhuna aykırı olduğu gerekçesiyle, bu yardıma karşı olan tutumları sayesinde, bu yardımı durdurmak zorunda kalmıştır.

XIX.yüzyıla kadar, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan arazisinin dağlık ve ulaşılması güç yapısı nedeniyle Ruslar buraya hakim olamamışlardır. I.Aleksandr döneminde, Dağıstan'da halk, Rus hakimiyetine karşı ayaklanmıştır. Savaşı, Dağıstanlıların ilke imamı olan Şeyh Gazi Muhammed idare etmiştir. Ancak Avar Hanlığı gibi bazı Kafkas kavimlerinin, Çar'ın hakimiyetini kabul ederek Rusların müttefiki olmaları üzerine, Gazi Muhammed kuvvetleri Ruslarla birlikte onlarla da savaşmak zorunda kalmıştır. Bu savaşlar sırasında Gamzat-bek ve Şamil isimleri öne çıkmıştır.⁵⁴¹

I.1.3. Düşünce Hayatı ve Dekabristler İsyanı

Rus tarihinin bu döneminin en önemli eseri, ünlü tarihçi Karamzin'in 1812 yılında yayınlamış olduğu "Rusya Devleti Tarihi"dir. Çalışmamızda alıntılar yaptığımız yazar eserini tamamladığında Rus tarihyazıcılığının bu kusursuz ilk modern sentezi herkesi etkilemiştir. Ancak çağdaş özgürlük ve ulusalcılığın önderlerinden olan ve Çarlık yönetiminin zulümlerine karşı yazdığı şiirleriyle bir "hürriyet şairi" olarak ün kazanan, daha sonra eserleriyle Rus edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Aleksandr Puşkin,

⁵⁴⁰ Matternich, Tanzimatı desteklemiştir. Tanzimatçılar, reformlarını desteklediği ölçüde Matternich ile iyi ilişkiler kurmuşlar, ama bunun ötesinde onu ustalıkla dışlamışlardır. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.441-447

⁵⁴¹ Kurat, a.g.e., s.331; Kundukh, a.g.e., s. 40-57

hanedancı ve monarşist bir eğilimle yazılmış olan bu eseri eleştirmiş, “Bu eser Rus vatanının ve Rus milletinin değil, Çarların tarihidir” yorumunu yapmıştır. Bir ulusalcı ve liberal tarihçi olarak Puşkin, “Pugaçev İsyanının Tarihi” adlı eserinde düşünce sistemini ortaya koymuştur. Hanedanın değil devletin sözcüsü durumundadır. Ancak, “Boris Godunov” adlı romanı ulusalcılık değil yurtseverlik duygularını yansıtmaktadır. Puşkin’den sonra aynı tip eğilime “Savaş ve Barış” romanında Lev Tolstoy’da rastlanmaktadır.⁵⁴²

Diğer taraftan, XIX.yüzyılda Osmanlı Doğu’sunun çöküntüye uğrayan siyasal, ekonomik, dinsel kurumları, aydın kümelerinde yeni bir ideolojik ortamın oluşumunu sağlamıştır. Bu modernleşmeci tutum, bir tür yabancı düşmanlığını içermektedir. Yani geçmişe dönük bir özlemle, ulusçuluğa doğru gelişen dinsel tabanlı bir ideoloji, Osmanlı düşünce hayatına girmiştir. Diğer tarafta, daha laik tutumlu düşünürler de bulunmaktadır. Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğunda, modernleşen edebiyat tüm renkleri bir arada yaşamaktadır.⁵⁴³

Tarihçiler genel olarak, Rusya’daki devrimci hareketin I.Aleksandr döneminde doğduğu konusunda hemfikirdirler. Napolyon’u Fransa’ya kadar kovalayan genç subaylar, evlerine, insan hakları, temsilci hükümet ve yoğun demokrasi içeren devrim fikirleri ile dönmüşlerdir. Entellektüel batılılaşma, XVIII.yy’da, paternalistik (babanın çocuğuna davrandığı gibi davranan) otokratik bir Rus devleti tarafından büyütülmüştür. Entellektüel batılılaşma, artık, otokrasiye karşıtlık, temsilci hükümet için bir talep, serfliğin kaldırılması ve hükümetin devrimci bir şekilde devrilmesinin desteklenmesini içermektedir. Bu genç subaylar, Aleksandr’ın Rusya’da yok iken Polonya’ya bir anayasa

⁵⁴² Türk tarihinin bir bütün ve ortak kültür unsuru olarak ele alınamamasının nedenlerinden birisi de tarihin hanedanlar temel alınarak yazılmasıdır. Oysa hanedanlar her ne kadar devlet adına hareket etseler de öncelikle hanedanın menfaatlerini ön planda tutmaktadırlar. Bu yaklaşım Türk topluluklarının ve devletlerinin birbirinden zamanla uzaklaşmalarına yol açmıştır. Çiçek’e göre, modern tarihçi, hanedanın resmi vakayinüvisi değil, Türk tarihini tarafsız olarak inceleyen bir bilim adamı olmalıdır. Çiçek, a.g.m., Türkler

⁵⁴³ İlber Ortaylı, **Gelenekten Geleceğe**, Ufuk Kitapları, 11.baskı, İstanbul 2002, s.162-166

veriyor olmasından dolayı kızgındırlar ve 1825 yılında Aleksandr beklenmedik şekilde öldüğünde, bazı gizli organizasyonlarla bir ayaklanma hazırlamaktadırlar.⁵⁴⁴

Ülkedeki felsefi akım taraftarları, o sıralarda moda olan Alman felsefe okullarının etkisi altındadırlar ve bu görüşleri yaymayı hedeflemektedirler. Daha önemli olan siyasi akım ise, bu hareketin takipçileri, Avrupa’da gördükleri devlet sistemi ve sosyal kurumların Rusya’ya uyarlanmasını tasarlamaktadırlar.

Kurulan organizasyonlardan en önemlisi, 1816’da kurulan “Kurtuluş Birliği”dir. Organizasyonun üyeleri, Rusya’da “meşruti sistem” kurulmasını hedeflemektedir. İki yıl sonra üyeler, “Refah Birliği” adında bir gizli cemiyet kurmuşlar, kısa süre sonra kuzey ve güney olarak, iki şubeye ayrılmışlardır. Bu gizli organizasyonlar artık tamamen ihtilalci nitelik taşımakta ve Çarlık rejimini zor kullanarak devirmeyi amaçlamaktadırlar. Ancak, mevcut rejim devrildikten sonra, Rusya’da kurulacak rejim hakkında, üyeler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bazıları meşruti monarşi kurmayı, bazıları ise, federasyon esasına dayalı bir Cumhuriyet kurulmasını planlamaktadırlar. Güney Birliği’nin başında olan Albay Pestel tarafından kaleme alınan ve Rus Kanunu adını taşıyan broşür, Rusya’da kurulması düşünülen Cumhuriyet hakkında önemli bir taslak niteliği taşımaktadır.⁵⁴⁵ Kuzey Birliği ise, daha ılımlı bir program geliştirmiştir. Nikita Muravev, anayasal monarşi üzerine bir plan hazırlamıştır, cumhuriyet değil. Onun planına göre, serflik ortadan kaldırılacaktır, ancak topraklar tamamen elden çıkarılmayacaktır. Sivil haklar ve oy hakları, mülkiyet nitelikleri ile sınırlandırılmıştır.⁵⁴⁶

İki topluluk ve onların müttefikleri, I.Aleksandr’ın ani ölümünü bir fırsat olarak kullanmak istemişler ve 1825 yılı Aralık ayında isyan yaşanmıştır. İsyancılar, isyanın tarihini belirtmek amacıyla, Dekabristler olarak adlandırılmıştır.⁵⁴⁷ Ancak I.Nikola,

⁵⁴⁴ Dmytryshyn, a.g.e., s.178-179; <http://reference.allrefer.com...>

⁵⁴⁵ Kurat, a.g.e., s.313-314

⁵⁴⁶ Dukes, a.g.e., s.135

⁵⁴⁷ Meşrutiyet isteyen genç zabıt aydınların ayaklanması olan Dekabristler isyanı, I.Nikola’nın kuracağı rejime damgasını vurmuştur. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya 1798-1919**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970, s.53

isyancı kolayca bastırılmış ve isyancı Dekabristler tutuklanmıştır. Yapılan mahkeme tamamen göstermeliktir. Karar İmparatorundur. Sonuçta, tutaklanan beş lidere, yani Pestel, Muravyev-Apostol, Rileyev, Kakovski ve Bestuzev-Riyumin'e idam cezası, birinci derecede suçlu bulunan 31 kişiye ömür boyu Sibiry'a da ağır işçilik cezası, 55 kişiye de cezalarının oranına göre Sibiry'a ya sürgün cezası verilmiştir.⁵⁴⁸

Dekabristler, Rusyanın anayasalaşma, özgürlük ve köleliğin sonu gibi fikirleri savunan Rusya'daki ilk gruptur ve çoğu eğitimli aristokrat ve subaylardır. Rusya'da ilk kez bazı soylular, kendi sınıflarının çıkarına karşı, halkın yanında yer almışlardır. Onların fikirleri, toprakların halka dağıtımı ile muhafazakar bir anayasal monarşi arasında değişmektedir.

Dekabristlerin savunduğu “toplumsal iyilik” fikri, geniş ulusal ilgi alanları için bir formül oluşturmuştur. Dekabristlerin temel sloganı, ulus boyutunda, herkes için “politik özgürlük” talebi olmuştur. Böylece, Fransız devriminin Rusya'daki yansıması gerçekleşmiş, ulusal bilinç yerleşmeye başlamıştır. Bağımsız devlet fikrine karşı hareket de başlamıştır.⁵⁴⁹

I.2. I. Nikola Dönemi (1825-1855)

I.Aleksandr'ın psikolojik paradoksları, kararsızlıklarının aksine, I.Nikola, kararlıdır, hedefleri açık ve tutarlıdır ve demir bir iradeye sahiptir. Ayrıca, büyük bir sorumluluk duygusu ve çalışma kapasitesi bulunmaktadır. Gözalcı ve güçlü görüntüsüne uygun

⁵⁴⁸ Anatole G.Mazour, **The First Russian Revolution 1825 The Decembrist Movement**, Stanford University Press, 2nd Press, California, 1963, s.203-221

⁵⁴⁹ Dekabristler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. **1825-i god: Zagovor**, Moskva, Progress, 1990; Il'ia Serman, “Russian National Consciousness and its Development in the Eighteenth Century”, **Russia in the Age of the Enlightenment**, ed:Roger Barlett and Janet Hartley, Macmillan, University of London, England, 1990, s.54; Hans Kohn, **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Çev:Agah Oktay Güner, Kervan Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1983, s.121-124; N. Eidelman, **Conspiracy Against the Tsar: A Portrait of the Decembrists**, Progress Publishers, Moscow, 1985; <http://russia.nypl.org/special5/death.html>

olarak mükemmel bir despottur. O daima mükemmel bir asker, alt düzey bir memur olarak kalmıştır. Riasanovski'ye göre, I.Nikola, otokrasinin kutsal prensiplerini izleyen, halkının günlük yaşamları, umutları ve korkuları ile ilgilenen gerçek bir baba olmak istemiştir. Schiemann'ın sözleriyle "O otokratların en istikrarlısıdır".

Nikola, kardeşi gibi Aydınlanma atmosferinde büyümemiştir. O, Napolyon'a karşı verilen mücadele sırasında ve reaksiyon döneminde yetişmiştir. Avrupa'da yaşanan reaksiyonun Rusya kanadını I.Nikola ve onun hükümeti temsil etmiştir.⁵⁵⁰

I.Nikola'nın hükümdarlığı konusunda, Marksist okulun dışındaki çok sayıda tarihçi⁵⁵¹, İmparatorun ve onun keskin inançlarının, Rus tarihinin gidişatı üzerindeki önemini belirtmişlerdir. I. Nikola, ülkesinin gelişimine yeni bir yön vermekten çok, eski sistem ve eski yöntemlere yoğun bir kararlılıkla tutunmuştur. Resmi Milliyetçilik doktrininin yaratıcısı olan Kont Uvarov ile birlikte, Avrupa'nın geri kalan kısmı değişirken, Rusya'yı en az 30 yıl için dondurmuşlardır. Kırım Savaşı felaketi, Rusya'da temel reformlara olan ihtiyacın ve ne denli geç kalındığını gözler önüne sermiştir.⁵⁵²

I.2.1. Reformlar

I.2.1.1. Yönetimin Merkezileştirilmesi

I.Nikola'nın iç politikadaki öncelikli icraatı, polis ve bürokratik yönetim organlarının güçlendirilmesi olmuştur. Kararlı bir biçimde sürdürdüğü merkezileştirme politikasının amacı, otokrasiyi ve ilerleme karşıtlığını (reaksiyon) güçlendirmektir. Devletin, yaşamın her alanında korumacılık rolünü üstlenmesini hedefleyen, katı bir

⁵⁵⁰ Nicholas V. Riasanovski, **A History of Russia**, Oxford University Press, N.Y., 1977, s.358-359

⁵⁵¹ Uzmanlık alanlarına göre en belirgin isimler ve alanları: Schilder, yasama ve hükümet; Schiemann, dış politika; Polievktov, iç gelişmeler; Lemke, siyasi polis ve sansür alanıdır. Riasanovski, a.g.e., s.360

⁵⁵² Riasanovski, a.g.e., s.377

yönetim ve kesin itaat talebi uygulamaya geçirilmiştir. Merkezileştirme ile, I.Nikola, kişisel güç rejimini güçlendirerek, mevcut sorunları, ilgili bakanlık ve kurumları da atlayarak çözüm yoluna gitmiştir.⁵⁵³ Önceki bölümde de belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunda modernleşme çabaları kapsamında II.Mahmut, merkezileştirme amacıyla ayanları bertaraf etmiştir. Bu durum, Karpat'a göre, Osmanlı Devletinin toplumsal ve ekonomik kaderi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Onunla politik üstünlüğe sahip olan bürokrasi, Sultan'ın gücünü sınırlamış, ardından Merkezileştirme, Sultan'ın mutlak iradesi ile eşanlı hale gelmiştir. Bu doğrultuda Sultan, mutlak iradesine karşı olan muhalefeti kaldırmaya devam etmiştir.⁵⁵⁴ Lewis'e göre de, Osmanlı İmparatorluğunda merkezi hükümetin mutlak otoritesi ve bürokrasinin iktidarı, XIX.yüzyıl boyunca azalmamış, aksine artmıştır.⁵⁵⁵ Rusya'da I.Nikola, Devlet ilişkilerini düzenlerken de alışlagelmiş metodları uygulamamış, Bakanlar Komitesi, Devlet Konseyi ve Senatonun önemi, hükümdarlığı sırasında azaltılmıştır. İmparator, herşeyin kendi kontrolü altında olması için her önlemi düşünmüş, sık sık devlet mekanizması dışındaki ad hoc komiteleri kullanmıştır.⁵⁵⁶

Reaksiyon, “resmi milliyetçilik” olarak adlandırılan doktrinde ideolojik ifadesini bulmuştur. Resmi ilanını Eğitim bakanı olan Kont Sergei Uvarov, 1833'de yapmıştır. Resmi milliyetçilik temelindeki rejimin yol gösterici prensiplerini, yeniden, “otokrasi, ortodoksluk ve milliyetçilik” olarak tanımlamıştır. Ancak, bu prensipler halka destek olmamış, aksine, özellikle Rus milliyetine ve dinine mensup olmayan vatandaşlar için engelleyici nitelik taşımıştır. Örneğin, 1839'da, Ukrayna ve Beyaz Rusya'daki Birleşik Kilise'nin faaliyetleri engellenmiştir.⁵⁵⁷ Misyonerlik faaliyetleri de daha önceki fiziksel saldırılar yerine, artan ekonomik ödümler ve eğitime yönelik olarak tekrar başlamıştır. I.Nikola 1849 yılında Orenburg Müftiyatı'nın Müslüman molların atanma ve faaliyetleri üzerindeki denetimini kısıtlayan bir Devlet Konseyi kararını onaylamıştır. Ayrıca, Kazan

⁵⁵³ **İstoriya Rossii XIX – načalo XX vv.**, Moskva, İzd-vo «Zertsalo», 1998, s.131

⁵⁵⁴ Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, Çev: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.86-87

⁵⁵⁵ Lewis, a.g.e., s.134-135

⁵⁵⁶ Riasanovski, a.g.e., s.360

⁵⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Riasanovski, **Nicholas I and Official Nationality in Russia**, 1825-1855, University of California Press, Berkeley, USA, 1974;

İlahiyat Akademisi tarafından 1854’de İslam’a, Budizm’e ve Hristiyanlık içinde hizipçiliğe karşı mücadele edecek bölümler örgütlenmiştir.⁵⁵⁸

Yeni rejim, askeri ve bürokratik nitelik taşımaktadır. İmparator, çevresini askerlerle doldurmuştur.⁵⁵⁹ Dekabristlerin tümünün asilzade sınıfından olmaları dolayısıyla, I.Nikola, bu sınıfa hiç güvenmemiştir. Bundan dolayı devlet idaresinde, I.Petro ve II.Katerina’nın aksine, asilzadelere yer vermemiştir. Devlet idaresini tamamen kontrol altında tutabilmek amacıyla, tam anlamıyla merkeziyetçi bir sistem ve geniş bir memurlar kitlesi oluşturarak, Rusya’da bir bürokrasi rejimi kurmuştur.⁵⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu da, ayanları kaldırmanın bir sonucu olarak bürokrasiyi, politik üstünlüğüne veya ekonomik kaynaklar üzerindeki hakimiyetine meydan okuyabilecek herhangi bir toplumsal gruba karşı kesin bir karşı tavır almaya teşvik etmiştir. Diğer gruplar, ülkenin kaynaklarını ancak bürokrasi ile birlikte veya bürokrasinin belirlediği biçimde kullanabilmektedirler.

Rus İmparatorluğunda kişisel güç rejiminin bir yöntemi olarak, I.Pavel ve I. Aleksandr dönemlerinde oluşturulan, “Çarın özel bürosu” kullanılmıştır. I.Nikola döneminde, Çarın Özel Kalem Dairesine iki bölüm eklenmiştir. Buna göre, 1.Bölüm, Çarın özel ve kişisel emirleri ile, 2.Bölüm, Rus kanunların düzenlenmesi ile, 1826’da kurulan 3.Bölüm ise, Rusya İmparatorluğu içindeki polis (emniyet) işleri ile ilgilenmiştir. Dekabrist isyanının yaşattığı travmanın da bir sonucu olarak, bu şube kısa bir süre sonra, gizli polis kurumu haline getirilmiş ve özellikle siyasi faaliyette bulunanları takip

⁵⁵⁸ 1865 yılında Prof. E.A. Malov, İslam karşıtı bölümün muhafaza ve takviye edilmesi gereğini vurgulayan bir makale yayımlamıştır. Ancak tüm çabalara karşın misyonerlikle Tatarlar üzerinde istenen sonuçlara ulaşılamamıştır. Rorlich, a.g.e., s.99-101; “Çağdaş teknikte Rus üstünlüğü kayıtsız şartsız kabul olunduğu halde, manevi kültür bakımından Müslümanların üstünlüğü genel ve kesin kanaatti. Aramıza yerleşen Ruslar, hemen dilimizi öğrenir ve bazen de Rus kanunun yasaklamış olmasına rağmen Müslüman olurlardı.” Togan, Hatıralar, s. 10; Rus emperyalizmi, Batı Avrupa’nın aksine, irksal dışlama ve fiziksel yok etmeden ziyade, kültürel asimilasyon ve kitlesel evliliklere dayanmaktaydı. Ilya Prizel, National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine, Cambridge University Press, 1998, s.174-175’den aktaran Soltan, a.g.m., s.88

⁵⁵⁹ Riasanovski, **A History of Russia**, s.359-360

⁵⁶⁰ Kurat, Rusya Tarihi, s.319-320; Karpat, a.g.e., s.87

görevini yürütmüştür.⁵⁶¹ Gizli Polis Teşkilatı aracılığıyla, dev bir ajan ve bilgi ağı işletmiştir. Hükümet, eğitim, yayın ve kamu yaşamı ile ilgili tüm yayınlara sansür ve diğer kontrol yollarını uygulamıştır. Bunlardan en göze çarpanlarından biri olarak, öğrencilerin Avrupa'ya gitmesini yasaklamış, üniversitelerin bağımsızlığını kaldırmış, öğrenci sayılarına kısıtlama getirmiştir.⁵⁶² Berman, I.Nikola'nın saltanatının modern Rusya tarihinin en karanlık devrelerinden biri olduğunu söylemektedir.⁵⁶³

I.Nikola'nın iç politikadaki öncelikli bir icraatı da kanunların kodifikasyonu olmuştur. Dekabrist isyanı, suistimallerin ana nedeninin Rus kanunlarındaki düzenlemelerin eksikliği olduğunu göstermiştir. I.Nikola bu iş için, I. Aleksandr'ın sürgüne gönderdiği Speransky'yi görevlendirmiştir. Speransky, 1649 yılından beri çıkarılan kanunların biraraya getirilmesi, tasnif ve basımı işini 1833'te tamamlamış ve yayınlamıştır. Yapılan kodifikasyonun temel amacı herhangi bir yenilik getirmek değil, Rus otokrasisi için daha açık bir yasal temel sağlamak olmuştur.

XIX. Yüzyılda hükümet politikalarında en önemli konulardan biri köylü sorunudur. Nikola serfleri korkunç bir zorbalıkla ezmiştir.⁵⁶⁴ Her on yılda daha da hızlanan isyanlar sonucu sorun, önemini sürekli korumuştur. Merkezi Arşiv verilerine göre, 1826-1836 yılları arasında 342, 1836-1845 yılları arasında 433 ve 1846-1855 yılları arasında 572 köylü ayaklanması gerçekleşmiştir. Bu sayı, I.Nikola'nın ilk hükümdarlık yılında

⁵⁶¹ Takip eden dönemde, Özel Büro'ya 1828'de eğitim ve pedagoji işleri ile ilgilenmek üzere 4.bölüm, 1835'de, kırsal kesim reformlarını hazırlamak üzere 5.Bölüm ve 1837 yılında Kafkas topraklarının Rusya'ya katılması ile ilgilenecek olan 6.Bölüm kurulmuştur. İstoriya Rossii..., s.131-132

⁵⁶² Uvarov Moskova Üniversitesi hakkında hazırladığı raporda, eğitimin Ortodoksluk prensipleri üzerine kurulması, mutlakiyet ve *Narodnost* yani, gerçekten Rus ve muhafazakar olan prensiplerin esas alınmasını istemiştir. Kohn, a.g.e., s.125; I.Nikola'nın sözkonusu istihbarat, sansür, ve baskıya yönelik yaklaşımları, Türk tarihinde daha ileri bir tarihte görülecek olan II.Abdülhamit'in otokratik mutlakiyetçi (Karpas, a.g.e., s.101) faaliyetleri ile benzerlik göstermektedir. Ancak daha sonra da irdeleneceği gibi, II.Abdülhamit'in aynı zamanda, özellikle eğitim alanında birçok reformlarda imzası vardır.

⁵⁶³ Berman, a.g.e., s.254

⁵⁶⁴ İstoriya Rossii..., s.133; Kurat, a.g.e., s.320-321; Berman, a.g.e., s.254

179'dur. I. Nikola'nın hükümdarlığı süresince köylü sorunu ile ilgili olarak çıkardığı kanun sayısı ise yüz'dür.⁵⁶⁵

Hükümdarlığı sırasında Batı Avrupa'da yaşanan 1848 devrimi, I.Nikola'yı fazlasıyla etkilemiştir. Rusya'da özellikle, çok fazla sayıda yerleşim yerini etkileyen, kolera salgını ve kötü hasat gibi doğal felaketlerin de bir sonucu olmak üzere, bir hoşnutsuzluk dalgası yükselmiş, bu da köylü isyanlarındaki artışın önemli bir nedeni olmuştur. Devrimci protesto hareketi yerleşmiştir. Baltık Bölgesi, Litvanya ve Ukrayna'da, Çarizmin devrilmesini isteyen broşürler dağıtılmıştır. I. Nikola, bu olgularda Batı Avrupa devrimci hareketinin etkisini görmüş ve benzer olayların gerçekleşmesini önlemek için, sert baskı önlemleri de dahil olmak üzere, gerekeni yapmaya karar vermiştir. Böylece, yukarıda görülen ve fikir hareketleri bölümünde de göreceğimiz gibi, takip, baskı ve cezalandırmalar yaşanmıştır.⁵⁶⁶

1848 hareketi, Osmanlı topraklarında da etkisini göstermiştir. Eflak'ta önemli karışıklıklar gerçekleşmiş, bu bölgenin Ruslar tarafından işgal edilme tehlikesi başgöstermiştir. Diğer taraftan reaya arasında şiddetli bir heyecan başgöstermiştir. Gayrimüslim tebaanın batılı devletlerde uygulanan özgürlük düşüncesinin tesiriyle, yabancı boyunduruğundan kurtulmaya çalışmaları muhtemeldir. Padişah devlet işlerini idareye muktedir olan şahısları iktidara getirmek gereğini hissetmiştir. Harbiye nezaretine Rıza Paşa tayin edilmiştir. Öncelikle Meclis-i Has-ı Vükela'ya giren Reşid Paşa tekrar sadrazam olmuştur. İkinci kez aynı kabinede biraraya gelen bu iki tecrübeli kişi, birbirlerinin eksikliklerini tamamlamışlardır. Reşid Paşa adı, ilerleme ve batı medeniyeti eşanlımlı; Rıza Paşa adı ise Türk milletinin somut örneği anlamına gelmektedir. Gerçekten de bu işbirliğine büyük ihtiyaç vardır çünkü, Eflak karışıklığını fırsat bilen Rusya, ülkeyi istila ederek, Avrupa'yı Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına yöneltmek

⁵⁶⁵ İstoriya Rossii..., s.142; Nikola'nın özelliklerinden biri, isyanları ve bunların nasıl bastırıldığını gizlemekteki başarısıdır. Binlerce insanı gizli duruşmalarla, göstermelik bir yargılamaya bile gerek duymadan idama göndermesidir. Berman, a.g.e., s.254

⁵⁶⁶ İstoriya Rossii..., s.150; Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunda fikir hareketleri anlamında, benzer takip ve baskı ve cezalandırmalar II.Abdülhamit iktidarında yaşanmıştır.; Haluk Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s.205

ister görünmektedir. Saksonya ile Adriyatik arasındaki bölgelerde Slav Birliği düşüncesi yayılmış, halk isyana hazır hale gelmiştir.⁵⁶⁷

Dekabristlerin özellikle köylüleri serflikten kurtarmayı hedeflediklerini öğrenen I.Nikola, bu konu ile ilgilenmeye karar vermiş ve gizli bir komisyon aracılığıyla köylülerin durumunu incelemiştir. Bu dönemde, devlet arazisinde bulunan köylüler ve özel kişilere tabi olan köylüler olmak üzere iki çeşit köylü serfliği mevcuttur. I.Nikola zamanında da, köylü serfliği aynen devam etmiş ve Ruslarla Avrupalılar arasındaki karakteristik ayrılık korunmuştur.⁵⁶⁸ Günümüzde pek çok Batılı ve Sovyet tarihçinin üzerinde uzlaştığı konu, Rusya'da tam anlamıyla modern bir ekonominin gelişmeye başlaması için köleliğin kaldırılmasının gerekli olduğudur. Bununla birlikte, küçük bir grup tarihçi de, endüstrileşme için köle emeğinin çok büyük bir engel teşkil etmediğini savunmakta, asıl sorunun I.Aleksandr ve I.Nikola'nın, köylü tarımına dayanan hükümet politikaları olduğunu savunmaktadırlar.⁵⁶⁹

I.2.1.2. Ekonomik Önlemler

I.Nikola rejiminde, ekonomik hayatta ve teknik alanda önemli gelişmeler görülmüştür. Rusya'nın iç ticareti önemli ölçüde gelişmiş, bunda yolların yapılması ve buharla işleyen gemilerin Volga nehrinde sefere başlamaları etken olmuştur. 1837'de St.Petersburg ile Moskova arasında ilk demiryolu yapılmış ve bunu diğerleri izlemiştir. Demir ve makina fabrikaları kurulmaya başlanmış, pamuklu tekstil endüstrisi gelişerek ve büyük fabrikalar kurularak, Rusya'da kapitalizm gelişmeye başlamıştır. Bankalar kurulmuş, özel teknik eğitim kurumları oluşturulmuştur. Ancak ekonomik gelişmeyi hızlandıran tüm bu gelişmeler, önlemler, toprak sahiplerinin yararları gözönünde tutularak ve otokrasinin ihtiyaçları dikkate alınarak yapılmıştır. Dukes'un yorumları bu yönde iken, Berman'a göre, Petro'dan Katerina'ya kadar Çarların politikasının temel

⁵⁶⁷ Engelhardt, a.g.e., s. 90; 1848 ihtilalinin batı Slavlarına etkisi için bkz. Kohn, a.g.e., s.136-139

⁵⁶⁸ Riasanovski, a.g.e., s.363-364; Kurat, a.g.e., s.321

⁵⁶⁹ Dukes, a.g.e., s.143-144

özelliği olan, bir devletin yüce menfaatleri uğruna, yani sisteme bir motor sağlamak amacıyla ekonomik ve endüstriyel büyümeyi sağlamaya yönelik merkantilist politikalar, Nikola tarafından bilinçli ve kesin olarak terkedilmiştir. Çünkü ekonomik ilerleme siyasal reform talepleri ve insiyatifi kendi ellerine alabilecek yeni sınıflar, bir burjuvazi yada sanayi proleteryası yaratabilecektir. Batı Avrupa ve ABD ekonomilerinin kalkışa geçtiği dönemde, Nikola'nın serfliğin kutsallığı üzerindeki ısrarı, Rusya'nın yerinde saymasına yol açmıştır.⁵⁷⁰ Berman'ın bu yöndeki yorumuna paralel bir görüş, Troçki tarafından Osmanlı İmparatorluğu için ileri sürülmüştür. Troçki'ye göre, "Sultan, proleteryanın duyduğu korku yüzünden fabrikaların kurulmasını bilinçli olarak engellemiştir."⁵⁷¹

Maliye konusunda, Rus parasının istikrar kazandırılması hakkındaki karar önemlidir. 1839'da, para hesabının gümüş ruble ile yürütülmesine karar verilmiş, yeni banknotlar basılmış ve 1843 itibarıyla gümüş para ile kağıt para arasındaki fark kaldırılmıştır.⁵⁷² Osmanlı İmparatorluğunda da, üç yıl yürürlükte kalacak olan ilk kağıt para olan kaime de, hazine bonosu biçiminde 1841'de çıkarılmıştır. Sonuç olarak Rus İmparatorluğunda yaşanan 1839-1843 finansal reformu, Rus ekonomisine istenen dengeyi getirmiştir.⁵⁷³ Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğunda ise, II.Mahmut'un ekonomik politikasının, Avrupa'nın ekonomik ve teknolojik baskısına karşılık verebilme çabasından çok, devlete gelir sağlamaya yönelik olduğu görülmektedir.⁵⁷⁴ Örneğin sürekli savaşların bütçeye olağanüstü yükler getirdiği II.Mahmut döneminde yapılan taşşişlerde, altın sikkelerin biçim ve ismi 35 kez değişmiştir. Bu işlemlerin sonucu olarak fiyatlar hızla artarken Osmanlı parasının değeri de hızla gerilemiş, vergi gelirleri düşmüştür. Diğer yandan merkezi bürokrasinin harcamaları hızla artmıştır. bütçe açıkları özellikle savaş dönemlerinde çok yüksek rakamlara ulaşmış, taşşişle elde edilen gelir veya Galata bankerlerinin sağlayacağı krediler aradaki farkı kapatmaya yetmemiştir. 1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilcileri kendi çıkarları doğrultusunda, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya gidilmesi

⁵⁷⁰ Berman, a.g.e., s.256

⁵⁷¹ Leon Troçki, **Balkan Savaşları**, Çev: Tansel Güney, Arba Yayınları, İstanbul 1995, s.18

⁵⁷² Kurat, a.g.e., s.320-321

⁵⁷³ Dukes, a.g.e., s.147

⁵⁷⁴ Karpat, a.g.e., s.90

konusunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başlamışlardır. Sonuçta, ilk dış borçlar 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlanmıştır.⁵⁷⁵ Ardından gelen tanzimat reformları, özellikle ekonomik ve mali konularda, yapılan hataları tamir etmeye yönelik olmuştur. Ancak Osmanlı İmparatorluğu, endüstrileşmiş milletlerin mamül mallarına karşılık hammadde ihraç eden bir devlete dönüşmüştür.⁵⁷⁶

I.2.2. Dış Politika

Dış politikada I.Nikola, yasallığın koruyucusu ve devrim karşıtlığının savunucusu olarak hareket etmiştir. I.Nikola, Avrupa'daki mevcut düzeni korumaya ve savunmaya karar vermiştir. Avrupa ülkelerine yapmış olduğu devrimi önlemek konusundaki teklifi ve belli örneklerde bunun kabulü, ona "Avrupa'nın jandarması" ismini getirmiştir.⁵⁷⁷ 1830'da, Fransa'daki büyük isyandan sonra, Rusya'nın Polonya'sı da başkaldırmıştır. Bunun karşılığında Nikola, isyanı ezmiş, Polonya'nın anayasal oluşumuna son vererek, Polonya'yı Rusya'nın bir bölgesi haline getirmiştir. 1849'da, Habsburg olaylarına karışmış ve Macaristan'daki ayaklanmanın engellenmesine yardımcı olmuştur. Aynı zamanda Prusya'yı, liberal bir anayasa kabul etmemesi konusunda uyarmıştır. Muhafazakar güçlerin devrimi geri püskürtmesi çabalarına yardımcı olmasıyla, I.Nikola, Avrupa'da önemli bir yer edinmiştir. Ancak bu önem, gerçekten çok yüzeyseldir. Nikola, Avrupa'da statükoyu korur görünmekle birlikte, Osmanlı İmparatorluğuna yönelik saldırgan bir politika benimsemiştir.⁵⁷⁸

I.Nikola, 1820'lerde geniş ölçüde Osmanlı İmparatorluğunun kontrolü altında olan Balkanların, ortodoks nüfusu üzerinde etkili olacak bir oluşum gerçekleştirmiştir. Bu

⁵⁷⁵ Pamuk, a.g.e., s.63

⁵⁷⁶ Karpat, a.g.e., s.90

⁵⁷⁷ Kennedy, a.g.e., s.199; Kurat, Türkiye ve Rusya, s.54

⁵⁷⁸ Riasanovski, a.g.e., s.365

şekilde ve Osmanlı İmparatorluğunu bölmeye çalışmak yoluyla, “Doğu Sorunu” olarak adlandırılan konunun çözümü için geleneksel Rus politikasını izlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, XVIII.yüzyıl sonları ile XIX.yüzyıl başlarında yeni prensip ve şartlara az çok uyum sağlayan bir Avrupa karşısındadır. Bu etkilerden Osmanlıların etkilenmemesi de mümkün değildir. Ancak bu etki şartlarına uygun biçimde özel olmuştur. Bu hareketin prensiplerinden doğan ve milliyetçilik olarak adlandırılan siyasi akım, Osmanlı İmparatorluğunun Türk dışı ve müslüman olmayan vatandaşlarının yoğun olarak yaşadığı Balkanlarda etkisini, ayrılma eğilimleri olarak göstermeye başlamıştır. Kurat’a göre, I.Nikola, kendisinden önceki Çarlar gibi bir Türk düşmanıdır. Tahta çıktığı sırada Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan gelişmeler, Çarın işini kolaylaştırmıştır. Fransız ihtilali ile Avrupa’da başlayan milliyetçilik hareketi, kısa zamanda Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan hristiyan azınlık arasında da kendisini göstermiş, önce Sırlar, sonra Yunanlılar isyan etmişlerdir.⁵⁷⁹ Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ve yeni ordunun kurulması sürecini değerlendirmek isteyen I.Nikola, Türkleri yok etme planları ile savaş hazırlıkları yapmıştır. Yunanlılara yardım amacıyla Rusların, 1827 yılında İngiliz ve Fransızlarla birlikte katıldıkları Navarin deniz savaşında, Türk ve Mısır donanmasını tamamen imha etmişlerdir. Rusya, Osmanlıların savaş tazminatı istemesini öne sürerek savaş ilan etmiştir. Balkan ve Kafkas cephelerinden aynı anda harekete geçen Rus orduları karşısında Osmanlı İmparatorluğu barış istemek zorunda kalmış ve Edirne antlaşması imzalanmıştır. Buna göre, Rusya toprak kazanmış, Yunanistan’a tam bağımsızlık tanınmış, Eflak, Boğdan ve Sırbistan’ın imtiyazları arttırılmış, Osmanlılar harp tazminatı ödenmiştir. Bu anlaşmayla Rusya, Balkanlardaki nüfuzunu arttırmış, Türkiye’deki ortodoks tebanın himayesi bahanesiyle Osmanlı’nın içişlerine karışmak hakkını elde etmiştir.

Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın isyanı ve oğlu İbrahim Paşa’nın Kütahya’ya kadar ilerlemesi sonucu, II. Mahmut’un I.Nikola’ya başvurması üzerine Rus kıtaları, Boğaziçi’nden Anadolu sahiline çıkarılmışlar, Rus donanması da Boğaziçi’ne

⁵⁷⁹ Ongunsu, a.g.e., s.3-4

girmiştir. Ancak Rusların İstanbul'u ele geçirmesinden endişelenen İngiltere ve Fransa, Mehmet Ali Paşa'ya baskı yaparak anlaşma sağlamışlardır.⁵⁸⁰ 1833 tarihli Kütahya anlaşmasının Mehmet Ali Paşa'ya sağladığı kazanımları ilk fırsatta geri almak isteyen II.Mahmut, Rusya ile aynı yıl "Hünkar İskelesi" anlaşmasını imzalamıştır. Askeri bir ittifak niteliğindeki bu anlaşma ile yapacağı yardıma karşılık Boğazları Rusya'nın düşmanlarına kapatmayı kabul etmiştir. Bu arada, Rusya'nın yardımına gereksinim duymamak amacı ile ordusunu güçlendirme çabası içine girmiş ve bu antlaşmadan kurtulabilmek için de İngiltere ve Fransa'ya daha fazla yaklaşmıştır. Mehmet Ali'ye karşı desteğini kazanmak istediği İngiltere'ye 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması ile büyük iktisadi imtiyazlar tanımıştır. Ancak ordusu Mehmet Ali Paşa karşısında Nizip'te yine yenilgiye uğramıştır. Sultan II.Mahmut, bu yenilgiyi öğrenmeden 1839 yılında veremden ölmüştür.⁵⁸¹ Hünkar İskelesi ile Rusya, Türkiye'yi himayesi altına almış, Türkiye'nin Rusya'ya ilhakına çok yaklaşmıştır. Ancak, Avrupa'nın inanisına göre, bu antlaşma, Ruslara İstanbul ve Çanakkale boğazlarına savaş gemisi gönderme hakkını tanıyan bir madde içermektedir. Bunun yanısıra, Mehmet Ali'nin ve onu destekleyen Fransa'nın fazla güçlenmesinin Avrupa dengesini bozacağından Osmanlı İmparatorluğunun yanında yer alarak, endişe eden İngiltere'nin etkisi ile Avrupa harekete geçmiş, İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya, Osmanlı İmparatorluğuna verdikleri bir nota ile "müttefiklerinin kararı belli oluncaya kadar sorunu çözme çalışmalarına ara verilmesini istemişlerdir.⁵⁸² Bu nota kabul edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun yayınladığı Tanzimat Fermanı, Mısır sorununun çözümünü kolaylaştırmış ve 1840'da aynı ülkelerle Londra Antlaşması imzalanmıştır. Ardından 1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşme ile, Osmanlı İmparatorluğunun Boğazlar üzerindeki kontrol hakkı onaylanarak, Rusya'yı da içeren herhangi başka bir gücün savaş gemilerini boğazlara göndermesi yasaklanmış, böylece Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya devletlerinin ortak garantisi altına girmiştir. Bu anlaşma, I.Nikola için tam bir diplomatik yıkım olmuştur.

⁵⁸⁰ Kurat, Rusya Tarihi, s. 324; Ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz Kaylan, **Kırım Savaşı**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1975, s.23

⁵⁸¹ Büyük Larousse, a.g.e., c: 15, s. 7671

⁵⁸² Akşin, a.g.m., Türkiye Tarihi 3, s.123

Tanzimat kelimesi, düzenlemeler anlamına gelmektedir ve Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğunda Batı'dan esinlenen çok sayıda siyasi ve sosyal reformların gerçekleştirildiği bir dönemi belirtmek için kullanılmaktadır.⁵⁸³ Tanzimatın başlangıcı konusundaki görüşler farklıdır. Ancak genel olarak kabul edilen tarih, Gülhane Fermanı'nın tarihi olan 1839'dur.⁵⁸⁴ Mardin ve Türköne, bu tarih üzerinde hemfikir iken, Imbert, Türkiye'nin gerçek reform yoluna girişinin Yeniçerilerin karargahı olan Ocak'ın kaldırıldığı 15.6.1826 tarihinde başladığını söylemektedir.⁵⁸⁵ Baykara'ya göre de, başlangıç için, XIX.yüzyılın ilk yarısında, sosyal alandaki değişimler esas alındığında, aynı zamanda askeri düzenin de tamamen değiştiği, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı, 1826 çok daha çarpıcı bir tarihtir. Yine aynı şekilde ülkenin iktisadi gelişmeleri sözkonusu edilecekse, Türk-İngiliz ticaret antlaşmasının imzalandığı, 1838 çok önemli bir tarihtir.⁵⁸⁶ 1839 ise, kendine göre çarpıcı bir tarihtir. Ancak asıl etkili sayılması, o dönem için geçerli olmayıp, daha sonraki yıllar için sözkonusudur.⁵⁸⁷ Reed'e göre de çok önemli bir modernleşme akımı olan Tanzimat, 1839 Gülhane Fermanı ile başlamamış ve 1876 ilk Osmanlı Anayasasının ilanı ile de sona ermemiştir. Tanzimat, II. Mahmut zamanında ve aslında meşhur 1826'da yaşanan yeniçerilerin ilgası ile başlamıştır.⁵⁸⁸ Engelhard ve Ubcini de aynı doğrultuda yazmışlardır.⁵⁸⁹ Koloğlu'nun belirttiğine göre, Tanzimat deyimi, 1839 fermanından önce Osmanlı yöneticilerince kullanılmaktadır. Tanzimat

⁵⁸³ Mardin, Yeni Osmanlı ..., s.9

⁵⁸⁴ Türköne, Türk Modernleşmesi, s.72

⁵⁸⁵ Imbert, a.g.e., s:124

⁵⁸⁶ 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Ticaret Sözleşmesi, Çavdar'ın deyimiyle, yüzyıllara dayanan Osmanlı egemenliğinin ekonomik bağımlılığa dönüşme noktasıdır. Tefik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu**, Uygur Yayınları, Ankara, 1982, s.14

⁵⁸⁷ Tuncer Baykara, "Nizam, Tanzimat ve Medeniyet Kavramları Üzerine", **Tanzimatın 150.yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991, s.61

⁵⁸⁸ Howard Reed, "Tanzimat Ne Zaman Başladı ve Bitti? Zamanlaması ile İlgili Görüşler", **Tanzimatın 150.yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991, s.22-23

⁵⁸⁹ Karal, a.g.m., s.14; M.A. Ubcini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, çev: Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s.311

deyimine Takvim-i Vekayi'de ilk kez 1833 yılı başında rastlanmaktadır. Koloğlu'na göre, Tanzimatın hiç şüphesiz fiili başlangıç tarihi 1826'dır.⁵⁹⁰

Tanzimat reformcuları Avrupa'ya her zaman seçici bakmışlar, merkeziyetçi devlet tipini, Avusturya'ya göre oluşturmuşlardır. Bunda, Tanzimat'ın ikinci ismi olan Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın önemli etkisi vardır çünkü kendisi 1837-39 tarihleri arasında Viyana Elçisidir. Sadrazamın yazdığı bir mektupla, Matternicht'ten, tanzimat hakkındaki görüşlerini talep etmişlerdir. Matternicht cevabi mektubunda, "Osmanlı devletinin reform yapmak, batıda kendisi için iyi ve faydalı gördüğü şeyleri almak zorundadır. Ancak bunu yaparken mutlaka kendi kimliğini koruması, başka ülkeye benzemeye çalışmamalıdır ve özellikle de reformları İslamiyet prensiplerine uydurmalıdır" demiştir. Bu anlayış, zaten tanzimatçıların prensibidir. Türk modernleşme çabaları sırasında, geleneksel yapı bazı değişmelere tabi tutulabilmiştir. Ancak, hemen her devirde geleneksel ve modern yapı yanyana devam etmiştir.⁵⁹¹ Ongunsu'ya göre, Tanzimat devrinin herşeyden önce, islahat zincirinin yeni bir halkası, devleti ıslah ve tekamül yolu ile gençleştirmek ve yenileştirmek teşebbüsü sayılması gereklidir. Bundan dolayı Tanzimat hareketi, önceki ıslahat hareketlerine oranla daha çok başarılı olmuş sayılmakla beraber, köklü ve esaslı bir tedbir ve hareketi olarak değerlendirilemez. Bir inkılap, hiç değildir. Gerçekte, devleti gençleştirmek için esaslı çare, yüzyıllardan beri başlamış bir eğilimin sonucu olarak giderek genişleyen burjuvazilere ve halklara dayanan ve demokratik karakterleri giderek artan, yeni şartlara ve laik hukuka göre düzenlenmiş devletlere benzemektir. Ancak bunu yaparken, sadece şekil olarak değil, siyasi rejimde, dahili ve iktisadi teşkilatta kökten

⁵⁹⁰ Orhan Koloğlu, "Tarihin Uzun Süre Anlayışının II.Abdülhamit Dönemine Uygulanması Zorunluluğu", **XIII.Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.2077

⁵⁹¹ Sadıklar, a.g.e., s.212; Önceki bölümde de değinildiği üzere, Tanzimat reformlarına has, belki dünyada benzeri olmayan bir özellik vardır. Tanzimatçılar, Batıdan birşey alırken eskiyi ortadan kaldırmamışlardır. Buna da "kaide-i tedric ilkesi" demişlerdir. Anlamı ılımlı reform anlayışıdır. Tanzimatın yarattığı ikiliklerle, bu reform anlayışı sürdürülmüştür. Türköne'ye göre, tanzimat reformlarında, batılılaşma düşüncesinde hem köklü hem de yumuşak bir geçiş devresi vardır. Türköne, a.g.m., s.105-108; Tanzimattan itibaren kurulan mekteplerle medreselerin durumu böyledir. Devlet, medreseleri, reforma tabi tutmak yerine, medreseleri ve mezunlarının iş imkanlarını, maddi imkanlarını sınırlayarak, eğitim kalitesini arttırmak için hiçbir şey yapmayarak yok oluşa terketmiştir. Son derece sistemli ve ilkeli bir şekilde bu politikalar sürdürülmüştür. Türköne, Türk Modernleşmesi, s. 337

değişiklikler yaparak, yeni şartlara ve Avrupai hukuka uyum sağlamak ve dahili ve siyasi sahalarda geniş bir inkılap yaparak Avrupa medeniyeti camiasına girmektir. Ancak, ıslahat istemeyen kesim de geniştir. Nitekim, ferman Gülhane Parkı'nda okunurken, kürsünün yanında bulunan Vak'anüvis Lütfi Efendi, eserinde, Reşit Paşa'nın yanında, Mehmet Sadık Rıfat Paşa ile yetiştirdiği kişilerden olan Ali Paşa ve daha başka bir iki taraftarından başka kimse olmadığını, mevcut Nazırların birçoğunun da kendisine karşı olduğunu söylemektedir.⁵⁹²

Tebaa arasında açık bir eşitlik mümkün görülmediği için, Avrupa devletlerinin siyasi telkinlerini ve gayrimüslim milliyetlerin eğilimlerini kollamak ve temin etmek üzere, azınlıklara ayrı hukuk ve teşkilat verilmiş, bundan da ayrılık duygularının daha da cesaretlenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bir taraftan eşitlikten sözedilmekte, diğer taraftan gayrimüslim azınlıklar, hukuki durumları güçlendirilen patrikhaneleri ve teşkilatlarıyla ayrı ve adeta muhtariyetli ve imtiyazlı varlıklar haline getirilmişlerdir. Ongunsu'nun değerlendirmesiyle Tanzimat;

- herşeyden önce, öncekilere oranla daha geniş bir ıslahat hareketidir.
- Siyasi rejim bakımından, keyfi ve despot otokrasi ile milli hakimiyet rejimi arasında bir geçiş devresidir.
- Dış politika gereklerine göre, Tanzimat dönemi, doğu sorununun barışçı siyasetle çözmeye çalışan yeni bir dönemdir. Devletin kalkınma yolunda ilerleyebilmesi için ülke dışındaki hakimiyet ve bağımsızlığından fedakarlıklar ederek, kendisini Avrupanın ortak bir çeşit himayesine terk ettiği bir dönem olarak da değerlendirilebilir.
- İç politikada, yeni kanunlar, kıyafetteki ve yaşamdaki değişikliklere bakıldığında Tanzimat, doğu medeniyetinden, batı medeniyetine bir geçiş olarak değerlendirilebilir.

⁵⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Aktepe, **Vak'a Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1984; Kitabın orijinali Osmanlıca olarak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır. **Tarih-i Lütfi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1209

Aynı dönemde, Avrupa yeni bir döneme geçmiştir. Tüm dünyada siyasi ve ekonomik üstünlüğünü ve hakimiyetini kabul ettirmiştir. Varlığını sürdürebilmesi ve kuvvetlenebilmesi için Osmanlı İmparatorluğunun yeni şartlara uyum göstermesi gerekmektedir. Dolayısıyla Tanzimat, varlığını sürdürebilmek için, silkinip kalkınma girişimi, yaşama gücüne sahip olduğunu gösteren yeni bir hamlesidir.⁵⁹³ İncılık, Sened-i İttifak ile Gülhane Hatt-ı Humayun’unu karşılaştırmıştır. Ona göre, “Siyasi tarih bakımından Sened-i İttifak, büyük ayanın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder. Gülhane Hattı ise, ona karşı padişahın mutlak otoritesini savunarak merkeziyetçi devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin işlere mutlak bir şekilde el koymasını ifade etmektedir.”⁵⁹⁴

Ancak, İstanbul’u almak ve öleceği kesin olan hasta adamın yani Osmanlı İmparatorluğunun mirasına konmak düşüncesi I.Nikola’da bir sabit fikir haline gelmiştir. 1848 devrimlerinin önlenmesindeki etkin rolüne güvenerek ve İngiltere’nin diplomatik desteğini aldığını zannederek I. Nikola, 1853’de Osmanlılara karşı savaş başlatmıştır. Ancak bu seferin sonuçları Rusya için oldukça olumsuzdur. Çar Nikola’nın saldırgan siyaseti ve fethetme hırsı, Rusya’ya karşı bir devletler bloku oluşmasına neden olmuştur.⁵⁹⁵ 1854’de, İngiltere ve Fransa, Kırım Savaşı’nda Osmanlıların yanında yer almışlardır.⁵⁹⁶ Avusturya, Osmanlılara diplomatik destek sunmuş, Prusya tarafsız kalmış, böylece Rusya, kıtada müttefiksiz, yalnız bırakılmıştır. Avrupa ittifakı, Kırım’da kalarak, Sivastopol merkezli, güçlü Rus ordusuna yönelik bir kuşatma başlatmıştır. Bu sırada Ömer Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri büyük başarılar göstermiş, bu haber Nikola’nın hastalığını arttırmıştır. Kuşatmadan bir yıl sonra merkez düşmüş, Ruslar

⁵⁹³ Ongunsu, a.g.m., s. 7-9

⁵⁹⁴ Halil İncılık, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayınları, İstanbul, s. 343

⁵⁹⁵ İngiltere ve Fransa halkının Rusya’ya karşı nefret beslediğini, Osmanlının zaferlerine sevindiklerini, ancak savaşa girmek konusunda çekingen davrandıklarını, bununla birlikte, Fransa ve İngiltere donanmalarının Osmanlı donanması ile birleşerek Rusya’ya karşı hareket etmesinin zorunlu olduğunu belirten, hicri 1270 (miladi 1853-54) tarihli arşiv belgesi. Bkz. **BOA, 68/23, HR.MKT**; İngiltere ve Fransa’nın askeri hazırlık yapmakta olduğu ve Osmanlı ile ittifak yapmak fikrinde olduğuna dair yine aynı tarihli arşiv belgesi. Bkz. **BOA, 68/98, HR.MKT**

⁵⁹⁶ Müttefik devletlerin Osmanlının Rusya ile savaşa girmesi halinde yardım yapacaklarına dair 1270 tarihli arşiv belgesi. Bkz. **BOA, 68/22, HR.MKT**

çekilmek zorunda kalmışlardır.⁵⁹⁷ I.Nikola, Sivastopol'un düşüşünü görmeden ölmüştür⁵⁹⁸, fakat ölmeden önce, kendi rejiminin başarısızlığını görmüştür. Rusya artık bir seçim arifesindedir. Ya büyük reform hareketleri başlatacak, ya da büyük bir Avrupa gücü olma statüsünü kaybedecektir.

Kafkaslara dönüldüğünde, I.Aleksandr döneminde başlayan çatışmaların aynen sürdüğü görülmektedir. Gazi Muhammed'in 1832'de Ruslara karşı savaşta şehit düşmesinden sonra, İmamlığa Gamzat-bek, ardından Şeyh Şamil geçmiştir. Şamil, Kafkasların en büyük kahramanlarından. Mükemmel bir medrese eğitimi görmüş, çok yetenekli bir şef ve çok cesur bir insandır.⁵⁹⁹ 25 yıldan uzun bir süre Rus istilasına karşı koymuştur.⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ Kurat, a.g.e., s.324-326; Savaşın ayrıntıları için bkz: Yevgeniy Viktoroviç Tarle, **Kırımskaya Vayna**, T.I. İzd-vo AN SSSR; Moskva; 1944; Kennedy, a.g.e., s.202-208; Berkes, "İngiltere ve Fransa'nın ilk kez elele vererek Rus tehlikesine bir son vermeye karar vermişler, bu diplomasinin başlattığı Kırım Harbi, Türkiye ile Rusya arasında bir savaş imiş gibi gözükteği halde ne başlatılması, ne yönetilmesi ne de sonuçlandırılmasında Türkiye'nin bir emir kulu olmaktan fazla bir rolü olmamıştır." demektedir. Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.34

⁵⁹⁸ Riasanovski, a.g.e., s.366-376; <http://reference.allrefer.com...>; Tarihin son derece ilginç bir rastlantısı olarak, ordusunun en büyük rakibi Mısır valisi tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldığı zamanda veremden ölen ve bu acı sonu görmeyen Sultan II.Mahmut'un kaderine ortak olmuştur.

⁵⁹⁹ Şeyh Şamil, Çarlık Rusyası emperyalizmine karşı verilen büyük direnişin, soylu ve kutsal bir savaşın çeyrek asırlık lideri ve yılmaz savaşçısıdır. **Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları (M.Tahir el-Karahi'nin Savaş Günlüğü)**, Haz.H.Ahmet Özdemir, T.C.Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2000, s.XXII; Şamil, İmam yani devlet başkanı seçildikten sonra ilk iş olarak iç işlerini ele almış, Ruslara karşı daha etkili savaşmak için lüzumlu idari ve askeri teşkilatları yeni esaslara göre tanzim etmiştir. Müslümanlar arasında kan davası, ırk, dil, mezhep ayrılıkları gibi pürüzleri kaldırmak için büyük çaba gösteren Şamil, bir taraftan askeri tedbirler alıp düşmana karşı savunma savaşları verirken, diğer taraftan da egemenliği altındaki bölgelerde kavimler arası eşitliğe dayalı islami bir yönetim kurmuş, muntazam adli ve idari sivil bir devlet mekanizması geliştirmiş, dinsel ve dinsel olmayan eğitimle birlikte askeri eğitime de önem verdimiş, fikir ve sanat alanında da büyük adımlar atılmasını sağlamıştır. Döneminde tophaneler, baruthaneler, silahhaneler yapılmış, muntazam birlikler halinde askeri teşkilat kurulmuştur. Güçlü hitabeti, kararlı tutumu ve askeri dehasıyla büyük başarılar kazanmış, ünü kısa zamanda yayılarak, otoritesi Dağıstan civarında yaşayan geniş topluluklar tarafından kabul edilmiştir. İmam Şamil, idare sistemini yeniden düzenlerken, ülkeyi naiplik ve vilayetlere ayırarak bunların başına hem askeri hem de sivil yetkilerle donatılmış naipleri getirmiştir. Üç veya dört naiplik bir vilayet oluşturmaktadır ve vilayetlerin başındaki naibin rütbesi daha yüksektir. Şeyh Şamil, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 21.cilt, s.11064-11065; Şeyh Şamil (1797-1871), <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=1293>; Bkz. **Şeyh Şamil'in**

I.2.3. Düşünce Hayatı ve Sanat

Dekabristlerden sonra, radikal düşünceler, özellikle Moskova ve St.Petersburg Üniversiteleri olmak üzere çeşitli çevrelerde korunmuştur. Öğrenciler küçük çapta gösterilere katılmışlardır. Görüşler büyük ölçüde, Schelling'den Hegel'e, Alman idealizm felsefesinin ve St.Simon'dan Louis Blanc'a, Fransız ütopyik sosyalist akımın etkisi altında gelişmiştir. Rus milliyetçiliği üzerine yapılan resmi vurgu ise, Rusya tarihi ve Rusya'nın geleceği konusunda, Rusya'nın dünyadaki yeri üzerine bir tartışmanın başlamasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak iki büyük "okul" ortaya çıkmıştır. Bunlar;

Batıcılar (*Zapadniki*): Rusya'nın geri kalmış, ilkel bir millet olarak kaldığını ve ancak, Avrupalılaşıma sürecinin hızlandırılarak sürdürülmesi yoluyla bundan çıkılabileceğine inanmışlardır. Onlar Rusya'nın modernleşmesinin I.Petro ile başladığını, Avrupa fikir hareketleri ve medeniyetinin Rusya'da taklid edilmesi ve uygulanmasının gerekliliğini savunmuşlardır. Bu şekilde ancak Asyalı ve barbar olmaktan kurtulunabilecektir.⁶⁰¹ Anayasal hükümet üzerine vurgu yapmış ve kapitalizme doğru barışçı bir gelişimin taraftarı olmuşlardır. Bazıları liberaldir, bazıları ise radikal. Ancak, bu radikalizm, değişim yanlısıdır ve Batıcı hareket özünde bir eleştiri hareketidir.⁶⁰² Bu akımın önde gelen isimleri, Belinskiy, tarihçi Granovskiy ve Herzen'dir.⁶⁰³ Onların

100 Mektubu, Dr. Fikret Efe, Şule Yayınları, İstanbul, 2002; Şeyh Şamil'in resmi ekte slayt 30'da verilmiştir.

⁶⁰⁰ Kutlu, a.g.e., s. 59-66; Kurat, a.g.e., s.331-332; Ayrıntılı bilgi için bkz. N.İ. Pokrovskiy, **Kavkazskiy Voynı i İmamat Şamilya**; Rosspen, Moskva, 2000

⁶⁰¹ Kurat, a.g.e., s.334

⁶⁰² Pipes, a.g.e., s.267

⁶⁰³ Ancak Dukes'e göre, Belinskiy ve Herzen Orjinleri ve kariyerleri farklı olmasına rağmen ve Marks'ın ilk dönem yazılarına yakın olsalar da, Sovyet araştırmacıları ikisini de, bilimsel olmayan sosyalistler olarak adlandırmışlardır. Onlar, Rusya'daki değişimin itici gücünün köylü toplumu olacağına, sınıf çatışmalarının önemine ve devrimin gerekliliğine inanmışlardır. Bu aşırılıkları onları, en çok bilinenleri Batıcılar ve Slavofiller olan, liberal gruplardan ayırmıştır. Dukes, a.g.e., s.152; Herzen'in yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Alexander Herzen, **My Past and Thoughts: The Memoirs of Alexander Herzen**, Hatto and Winds, London, England, 1968

tezlerinin ilginç bir versiyonu, Petr Çadayev'e aittir. Ona göre, Rusya'nın içinde bulunduğu zor durumun kökeni, itibarını yitiren Bizans'ın kültürel etkisidir.

Slavofiller: Diğer bir grup olan Slavofiller ise, I.Petro'nun hükümdarlığı öncesindeki mevcut Rusya'yı idealize etmişlerdir.⁶⁰⁴ Slavofillere göre, St.Petersburg'da bürokratik bir makina yaratmakla I.Petro, taç ve halk arasındaki bağlantıyı koparmıştır. Daha da kötüsü, halkın gelenekleri, tarzı ve inancı üzerinde oldukça olumsuz etki yapmıştır. Rus tarihinin bütün St.Petersburg periyodu korkunç bir hatadır. Onlara göre, ülkenin kendi mirasına, Petro öncesi tarihe, yani Rus tarihinin normal yoluna dönmesi gereklidir. Toprak halka geri verilmelidir, halk bütün haklara sahip olmalıdır ancak politika hariç.⁶⁰⁵ Onların doktrini, ilerlemeci ve reaksiyoner fikirlerin ilginç bir karışımıdır. Serfliğin kademeli olarak kaldırılmasının yanındadırlar, aynı zamanda köy komününün erdemlerini övmektedirler. Zemskii Sobor'un yeniden toplanması ve ifade özgürlüğünü savunmakta, aynı zamanda, ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik fikirlerini içten desteklemektedirler. Onlar sık sık sansüre ve polis takibine uğramışlardır. Kültürel yaşamın gelişmesinde ve demokratik eğilimin yerleşmesinde, yaratıcılıkları ve yaşam tarzları ile Rus ulusal kültürüne yaptıkları katkıları açısından Sovyet tarihçileri kendilerinden övgü ile söz etmişlerdir.⁶⁰⁶

Slavofiller, eski Rusya'yı bütünlüğün kaynağı olarak görmüşler ve Batı rasyonalizmi ile materyalizmine kuşkuyla, güvensizlikle yaklaşmışlardır. Onların çoğu, Rus köy komününün, Batı kapitalizmine alternatif bir çözüm sunduğuna ve Rusya için potansiyel bir sosyal ve ahlaki bir kurtarıcı olacağına inanmışlardır. Slavofiller, bundan dolayı, Rus dini kurtarıcılığının bir formunu temsil etmişlerdir.⁶⁰⁷ Riasanovski'nin anlatımıyla Slavofiller, bir grup romantik entellektüellerdir. Slavofillik, birlik, barış ve

⁶⁰⁴ Slavofil hareketler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sergei Aleksandroviç Nikitin, **Slavyanskije Komiteti v Rossii b 1858-1876 godah**, Moskva, İzd-vo MGU, 1960; Peter Chistoff, **An Introduction to nineteenth century Russian Slavophilism**, Westview Press, Boulder, USA, 1991

⁶⁰⁵ Pipes, a.g.e., s. 267

⁶⁰⁶ Dukes, a.g.e., s.153

⁶⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kohn, Revolution..., s.11-37; <http://reference.allrefer.com...>

insanlar arasındaki uyumun temel bir vizyonunu yansıtmaktadır.⁶⁰⁸ Görüldüğü gibi, Slovofiller, reform periyodunda, Rusya'nın politik ve sosyal sisteminin hayati sorunlarından uzak kalmışlardır. Ancak, yerel ve merkezi yönetim, eğitim, demiryollarının inşası, banka ve ticari işletmelerin kurulması konularında kendi programlarını sunmuşlardır.

Hükümdarların ve rejimin şiddetli eleştirisi ile, bir kurum olarak otokrasinin korunması konusunu birleştirmişlerdir. Slovofiller anayasanın istenir olduğu ve olası olduğu gerçeğini reddetmemişler, ancak, Rusya'nın sözkonusu dönem için buna hazır olmadığını düşünmüşlerdir.⁶⁰⁹ Osmanlı İmparatorluğunda da aynı görüş hakimdir. Sadrazam Ali Paşa ve Hayreddin Paşa, Türkiye'nin, bütün milleti kapsayan bir millet meclisi tesisi için henüz yeterince olgunlaşmadığı konusunda hemfikirdirler.⁶¹⁰ Slovofiller İngiliz sistemini takdir etmektedirler. Çünkü, Rusya'nın yazılı kanunlarla değil, daha çok geleneklerle düzenlenen halk ve taç arasındaki ilişkileri içeren bir çeşit yazılı olmayan anayasaya sahip olmasını istemektedirler. Bu kapsamda Devlet, halkın sosyal haklarını engellemeyecek, işçi sınıfı ile müttefik olacak, fakat bürokrasi küçük ve zayıf olacaktır.

Slavofil teoriye göre, Rusya ve Batı arasındaki temel farklar sonuçta inançla ilgilidir. Batı Kiliseleri, klasik kültürün etkisi altında kalmıştır ve onlardan aldığı rasyonalizm fikri ile zehirlenmiştir. Oysa ortodoksluk, gerçek Hristiyan ideallerine sahip olarak kalmıştır. O gerçek bir halk kilisesidir ve cemaatinin ortak istek ve inançlarından güç almaktadır. Bu ortak ruh, Rus ulusal karakterinin temel özelliklerinin mükemmel bir örneğidir ve tüm Rus geleneklerinin de temelini oluşturmaktadır.⁶¹¹ Ayrıca, Slavofiller, Rus tarihinin esas itibarıyla Batı Avrupa'dan farklı olduğunu; Batı Avrupa'da devletler zorla, bir istila sonucu kurulmuşken, Rusya'da devletin serbest itaat prensibine dayalı olduğunu; Batı Avrupa'nın yaşamının çok eski dönemlerden beri mantığa, hesaba ve kişisel özgürlüğe dayanmışken, Rusya'nın kuruluşundan beri hayatını inanç ve sosyal

⁶⁰⁸ Riasanovski, a.g.e., s.401

⁶⁰⁹ İstoriya Rossii..., s.340

⁶¹⁰ Mardin, Yeni Osmanlı..., s.435

⁶¹¹ Pipes, a.g.e., s. 266-268

birlik üzerine kurduğunu; ayrıca, Rusya’da sınıf mücadelesi olmadığını, işte bu nedenlerle Rusya’nın Avrupa’ya karşı üstünlüğü olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşün önde gelen isimleri, Chomyakov, Kireyevski, Samarin ve Aksakov’dur. Bu akım giderek siyasi bir akım haline gelerek “Panslavist” bir hareket halini almıştır.⁶¹²

Kendisini aydınlar arasındaki Batıcılar ve Slavcılar bölünmesiyle ifade eden toplumsal parçalanma 1830’ların sonlarına doğru kurumsallaşmaya başlamıştır. Bu akımların birbirine tepki olarak doğmalarına rağmen, her ikisi de Rus toplumunun oluşumlarıdır ve bu topluma özgü önemli özellikleri paylaşmaktadırlar. En önemli temsilcileri yenilikçi toprak sahiplerinden oluşan Slavcılar, geleneksel Rus değerleri olarak gördükleri Ortodoksluk ve köy komününde saklı sosyal dayanışmaya dayalı bir toplum kurmayı istemektedirler. Batıcılar arasında çok geçmeden etkin duruma geçen devrimci aydınlar da, yine köy komününün eşitlikçi ve demokratik potansiyelini Batı sosyalizmi ile birleştirmeyi planlamaktadırlar. Bu açıdan, bu iki grup arasındaki karşıtlık Rusya gerçeklerinin dışında değerlendirilemez.⁶¹³

1848 devrimi, devrimci harekete bir ivme getirmiştir. Dostoyevski’nin de dahil olduğu bir tartışma forumu olan Petraşevski Grubu’nunu üyelerinden 15 kişi, yargılanarak ölüme mahkum edilmişlerdir. Bu cezalar daha sonra hafifletilmişse de, polis açıkça alarına geçmiştir. Dostoyevski, “Budala” adlı yapıtında, idam sehpasında etkisini

⁶¹² Panislavizm, Fransız ihtilalinin ve Napolyon savaşlarının ortaya çıkardığı siyasi problemlerin etkisi ile doğu ve merkezi Avrupa aydınlarının zihinlerinde doğan, milliyetçi unsurların emperyalist ve milletler üstü eğilimlerle karışmasının yarattığı bir harekettir. Ancak, Panslavizm, XIX.yüzyılın ilk yarısında batı Slavlarının politik zaafiyeti ve aydın uyanışının meyvası iken, zaman içinde münhasıran Rus olan bir hareket olmuştur. İlhamını maddi ve ahlaki bir büyüklük duygusuyla, buna bağlı olan tarihi misyonunu yerine getirme hissinden almıştır. Kohn, a.g.e., s.15, 113; Bir hareket olarak Panslavizm, modern zamanların bir ürünüdür. Petrovich, a.g.e., s.3; Artık Panslavizm, Rusya’nın önderliği altında, bütün Slav kavimlerini birleştiren bir devlet kurmayı hedeflemektedir. Kurat, a.g.e., s.33; Rusya’da tarihe dönük milliyetçilik, bir panslavist şovenizmi halinde, Slavofiller (Aksakov..)ve geç devir halkçılarında görülmektedir. 19.yy’ın ilerici Rus edebiyatı ve dramı için, güncel hayatın derinliği ve sorunları, milliyetçi bir tarih bilinci ile yazılmış eserlere her zaman tercih edilmiştir. Bu durum Rusya’da romantizmin kısa sürüp, realist ve halkçı akımlara geçilmesinde de etkin olmuştur. Ortaylı, Gelenekten.., s. 163

⁶¹³ Evgenii V.Anisimov, “I.Petr: Rozhdenie Imperii”, Vaprosı Istorii, no.7, 1989, 3-20’den aktaran Ilya Prizel, a.g.e., s.166 ve Soltan, a.g.m., s.78

ağır ağır duyuran bu büyük korkuyu anlatmıştır.⁶¹⁴ Sibirya'daki bir zindana sürülen yazar, orada “Ölümler Evinden Canlar”ı yazmıştır. 1840'lı yılların ütopyacı kuşaklarının yerini, giderek atak devrimciler almaktadır. Rus milliyetçiliği ideolojisini hazırlayan Uvarov bile, onların aşırılıklarından büyük endişe duymuştur.⁶¹⁵

Bu dönemin baskıcılığına rağmen, Rusya, edebiyat ve sanatta çok büyük gelişme göstermiş, dünyaya önemli katkılarda bulunmuştur. 1840'lı yılların Rus edebiyatını bu eğilimler, köklü bir biçimde etkilemiştir.

Aleksandr Puşkin, Rus edebiyatını Eskiçağ edebiyatı ile, Fransız klasiklerini taklit etmekten kurtararak ve onu, milli geleneklerine atıf yapan Alman ve İngiliz yapıtlarına yönlendirerek, yol göstermiştir. I.Aleksandr'ın saltanat döneminde, özellikle “Kafkas Tutsağı”, “Bahçesaray Çeşmesi”, “Yevgeny Onegin”, “Boris Godunov” ortaya çıkmıştır. Lermontov'un “Zamanımızın bir Kahramanı” adlı yapıtı, Lord Byron tarzı bir romantizm içermektedir. Ama yeni bir yazar olan Nikolay Gogol, ahlakçılığı seçerek, bir dönüm noktası oluşturmuştur. “Yazar insanlığın hizmetinde bir kişi olmalı” diyen yazar, “Ölümler Canlar”da, Rus yönetimi ile, toplumdaki yaraları cüretli bir biçimde sergilemiştir. Ivan Turgenyev de ilk yapıtlarını vermiştir. Bu arada Rusya'da, Nikolay Turgenyev'in, karıştığı Dekabristler olayından beri mülteci olarak yaşadığı Fransa'da, 1847 yılında yayımlanan “Rusya ve Ruslar” yapıtı olay yaratmıştır. Kitap, toprak köleliğinin kötülüklerini ve Çar rejiminin kusurlarını açıklamıştır. Bu yazarlar ve daha bir çokları ile Rus edebiyatı dünyada önem kazanmış ve kabul görmüştür. Puşkin, bu dönemin entrikalarının kurbanı olurken⁶¹⁶, Dostoyevski'nin yaşamı da, Nikola devrinin müthiş takibati içinde geçmiştir. Lev Tolstoy'un da ilk edebi çalışması, Nikola'nın son yıllarına rastlamıştır. Dostoyevski, varolan kurumları eleştirirken, toplumu değiştirmeyi

⁶¹⁴ Dostoyevski, **Budala**, Çev: Ahmet Ekeş, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983; 1848 yılında Avrupa'da insanlar, politik duyarsızlıklarından uzaklaşarak, Fransız devrimi, liberalizm ve milliyetçilik fikirlerine dönmüşlerdir. Kohn, a.g.e., s.75

⁶¹⁵ Dukes, a.g.e., s.153

⁶¹⁶ Turgenyev, Rus köylülerini serflik kategorilerinin dışında, insancıl bir yaklaşımla ele alan ilk yazar olmuştur. Turgenyev ve Puşkin'in Dekabristlerle ilişkisi ve eserlerinin analizi konusunda bkz. Berman, a.g.e., s.124, 243-254

amaçlayan düşünceleri de eleştiri süzgecinden geçirmiştir. Yüzyıllar ötesine uzanacak tartışma konuları ortaya atmıştır.

Onun içindir ki Dostoyevski ve Tolstoy hala en çok okunan yazarlardır. Tolstoy'un önerdiği kuruluştaki çelişkiler her toplumsal değişimde vardır. Bu nedenle kendisine, Rus devriminin aynası" denmiştir.⁶¹⁷

Klasik müzik ise Mikhail Glinka'nın eserleri ile güçlenmiştir. Bu düzeyle karşılaştırılamasa bile Osmanlı İmparatorluğunda da müzik konusunda reformlar görülmektedir. XIX.yüzyılın sonlarına doğru, batı müziği eğitimi gelişmektedir.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Ortaylı, Gelenekten..., s. 149; Lenin, 1908'de, "Leon Tolstoy: Rus Devrimi'nin Aynası" başlıklı bir makale yazmıştır. Burada sözkonusu olan devrim, 1905 burjuva devrimidir. Taner Timur, **Osmanlı-Türk romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, İmge Yayınları, Ankara 2002, s.137; Romain Rolland, **Tolstoy'un Hayatı**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968

⁶¹⁸ Osmanlı İmparatorluğunda müzikte yenileşme çabaları için bkz. Filiz Ali, **Müzik ve Müziğimizin Sorunları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1987, Mehmet Kaplan, "Ziya Gökalp ve Halk Kültürü Kavramı", **Kültür ve Sanat Dergisi**, Haziran, İstanbul, 1973, Cinuçen Tanrıkorur, **Müzik Kimliğimiz Üzerine Düşünceler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, Yalçın Tura, "Farklı Müziklerin Farkında Olmak", **İTÜ Vakıf Dergisi**, sayı:31, İlkbahar, 2000; Dilek Yüksel, "Atatürk'ün Türk Müziği Konusundaki Görüşleri ve Müzik Politikası", **Bilge Dergisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Sayı 42, Ankara, 2004, s.18-19; Bülent Aksoy, "Cumhuriyet Döneminde Devlet Radyosunun Türk Musikisi Üzerindeki Etkileri", **Türkler**, c.18, s.329-338

II. MODERNLEŞMENİN HIZLANIŞI

II.Aleksandr, tahta geçtiğinde 37 yaşındadır. Devlet işlerinde, önemli ölçüdeki pratik eğitimin yanısıra, çok iyi bir teorik eğitim de almıştır. Ancak, daima çok güçlü bir babanın oğlu olarak kalmıştır. Gerçekte muhafazakar düşünceye sahiptir ve kendi yaşamını bu ilkelere göre düzenlemiştir. Bunun da etkisiyle İmparatorluğunun ilk yıllarında liberal eğilimler göstermemiştir. Ancak, konjonktür gereği, değişimi gerçekleştirmekten başka seçeneği kalmamıştır. Nitekim, eğitimde, yönetimde, hukuksal ve askeri alanlarda, I.Petro'dan sonra gerçekleştirilemeyen önemli reformları gerçekleştirmiştir.

Bütün yaptıklarına karşın, Rusya'nın sorunlarına çözüm getirememiş, aksine daha fazla sorun ve sıkıntılara yol açmıştır. Bunların sonucu olarak da, "Liberal Çar" olarak isimlendirilen II.Aleksandr, 1881 yılında düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştür.⁶¹⁹

II.1. II.Aleksandr Dönemi (1855-81) ve Reformlar

I.Nikola'nın, eski prensiplerle tüm kontrolü elde tutma politikasını çok uzun bir süre devam ettirmesinden dolayı, belki de devletin doğru yönlendirilmesi için çok geç kalınmıştır. Ancak bütün batılı tarihçiler bu kadar karamsar değildir. Bazılarına göre, Büyük Reform, modernizasyon sürecini göreceli olarak sarsıntısız geçirme dönemini başlatmıştır. Onların en önemlisi olan Mosse'ye göre, Aleksandr, eğer akıllı olsaydı, hükümdarlığının ikinci yarısında daha liberal bir yol alabilir, Rusya'ya barışçı anayasal gelişmenin yolunu gösterebilirdi.⁶²⁰ Toplumla alt düzeyden bakabilen, bazı Sovyet tarihçileri ise reformların neden yeterli olmadığını merak etmekte ve batılı tarihçiler gibi görüşlerinde, vurgu yapılan alanlar hakkında tartışmaktadırlar.

⁶¹⁹ Riasanovski, a.g.e., s.408-409; bkz. **Aleksandr II (1818-1881): Yivo Liçnost, İntimnaya, Jizn, i Pravleniye**, MP., «Galaktika», 1991

⁶²⁰ W.E. Mosse, **Alexander II and the Modernization of Russia**, I.B.Tauris, London, 1992, s.35

Kırım Savaşını izleyen yıllarla ilgili olarak, Neçkina, şunları söylemektedir. “1850’lerin sonu ve 1860’ların başında yaşananlar, dünya tarihinde demokrasi hareketinin sadece bir parçasıdır. Polonya isyanı, Avrupa kıtasında yaşanan patlamadır. Çin’deki Taiping isyanı ve ABD’deki siyahların köleliğinin sona ermesi, bu hareketin diğer parçalarıdır. Bu bağlamda bakıldığında, serflerin azad edilmesi, global boyutta, karşı konulmaz ilerici bir dalganın, Rusya’da, köyülerin isyanlarının yayılması şeklinde ifadesini bularak, isteksiz bir hükümeti zorlamasının sonucu olmuştur.”⁶²¹ Gerçekten de, 1861’ler Rusya’sında tartışmalar üç olgu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlar; otokrasi, Rus liberalizmi ve Soyluların konumudur. Otokraside yaşanan en önemli gelişme ise, serflerin azad edilmesi olmuştur. Bu hareket, otokratik sistemin liberalizasyonu için geniş çaplı bir harekete kapı açmıştır.⁶²²

Bu hareketin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki kaçınılmaz yansımaları Islahat Fermanı’nda görmekteyiz. Osmanlı geleneksel sistemi içinde bir kopmayı ve tam anlamıyla laik bir düzenlemeyi ifade eden dönüm noktası, 1856’da Islahat Fermanı’nın ilanıdır. Islahat Fermanı, her alanda müslüman-gayrimüslim eşitliğini oluşturarak, dini inanç farkına dayalı ayrımı sona erdirmiştir.⁶²³ Ortaylı’ya göre, haklar konusunda, önemli bir başlangıç gerçekleştirilmiştir. Bunlar; köleliğin kaldırılması, müslüman–gayri müslüm vatandaşlar arasında eşitlik, yönetilenlerin can ve mal güvenliği ve haysiyetinin korunması çabalarıdır. Karpat ise, neredeyse yalnızca Hristiyan nüfusla ilgilenen bu fermanın, aslında Avrupa güçlerinin garantörlüğü altında bu gruba imtiyazlı bir statü yarattığını söylemektedir. 1878 yılında Çanakkale’deki İngiliz askeri ateşesinin, üst makamlarına, Osmanlı İmparatorluğundaki Hristiyanların Rus köylülerinden daha müreffeh olduklarını rapor etmesi şaşırtıcı bir durum değildir.⁶²⁴ Bu yeni fermanın hazırlanma ve ilanında, uzun süre reformcuların lideri olan Reşit Paşa’nın bir katkısı

⁶²¹ Dukes, a.g.e., s. 158; Ayrıntılı bilgi için bkz: M.V. Nedjikhina, **İstoriya i İstoriki SSSR**, «Nauka», Moskva, 1965

⁶²² Terrence Emmons, **The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861**, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s.414-423; Daniel H.Kaiser & Gary Marker (ed.), **Reinterpreting Russian History**, Oxford University Press, N.Y., 1994, s.443

⁶²³ Türköne, Türk Modernleşmesi, s. 340

⁶²⁴ Karpat, a.g.e., s. 100

olmamıştır. Tanzimat'ın baş mimarlarından ve yürütücülerinden olan, Ali ve Fuat Paşalar on beş yıl boyunca reformu yönetmişlerdir.⁶²⁵ Aksine Kurdakul'un, Reşit Paşa'nın bu konudaki lahiyasına dayanarak belirttiğine göre, Mustafa Reşit Paşa, yabancıların himayesi altına girmek korkusundan dolayı, Islahat Fermanına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu konudaki özet görüşü şöyledir; “bu ferman yabancı devletler elçilikleri ile resmen konferanslarda kararlaştırılmıştır.”⁶²⁶ Engeldhardt, bu eleştirileri homurtu olarak kabul ederek onu suçlamıştır, ancak, kitabında, yabancı devlet diplomatlarının devletin yeniden tanzim ve teftişine çok fazla katıldıklarını, bu nedenle Sadrazamın şikayetçi olduğunu da belirtmiştir.⁶²⁷ Davison'a göre ise, Yeni Osmanlı muhalifleri Paris, Londra ve Cenevre'den kendilerini eleştiri yağmuruna tutarken, Ali ve Fuat, İstanbul'da İmparatorluğu birarada tutmaya çalışmaktadırlar. Bu yıllarda batılılaşmayı, laikleşmeyi ve küçük adımlarla Osmanlılık dayanışmasını gerçekleştirme programlarını izlemek için yararlanmışlardır. Padişah ve idari sistem üzerindeki denetimleri tamdır. Bu dönemde alınan başlıca tedbirler, yeni bir Şura-yı Devlet'in kurulması, mezhep ayrımı tanımayan eğitim sisteminde eksikliklerin giderilmesi, medeni kanunun bir bölümünün çıkarılması, kapitülasyonlara darbe vurulması ve askeri örgütlenmede önemli bir gelişme sağlanmasıdır. Bu tedbirlerin çoğu, o yıllarda kuvvetli olduğu öne sürülen Fransa'nın nüfuzunu göstermektedir.⁶²⁸

II.1.1. Serflerin Azad Edilmesi

Kırım Savaşının bitimini belirten bildirisinde Çar, halka reform sözü vermiştir. Toplumun rahatsızlık hissettiği serflik konusunu gündeme almıştır. Serflikin kaldırılmasının önemli nedenlerinden biri ekonomiktir. Rusya'da ticaretin artması, fabrikaların kurulması, kapitalizmin yerleşmesi, köylü serfliği kurumunun sürmesine

⁶²⁵ Shaw, a.g.e., s. 116-117

⁶²⁶ “1856 Tarihli Islahat Fermanı'nın Mustafa Reşit Paşa Tarafından Eleştirisi (Sultan Abdülmecit'e Sunulan Lahiya)”, Kurdakul, a.g.e., s.209

⁶²⁷ Kurdakul, a.g.e., s.31; Bkz. Ali Paşa, Ali Paşa'nın Siyaseti, Kitaphane-i Askeri, İstanbul 1325, yayının Osmanlıca basımı Ankara'da Bilkent Kütüphanesinde yer almaktadır.

⁶²⁸ Davison, a.g.e., s.243-244

imkan tanımamaktadır. Ancak, Sovyet tarihçilerine göre, asıl neden, serflerin artarak süren isyanlarıdır.⁶²⁹ Acton'a göre de Çarın serflerin azad edilmesine destek vermesi, serf bazlı toplumda Devletin rolünün genişleyen kapsamı bağlamında değerlendirilmelidir. Bu rol, iki temel ve önemsenmeyen sorumluluk içermektedir. Bunlar, iç ve dış güvenliğin sağlanmasıdır. Çünkü serflik kurumu, güvenlik için büyük bir tehdit oluşturmaktadır.⁶³⁰

Bir başka neden, isyan sonucu sahiplerinden kaçan serfleri izlemek için önemli miktarda asker takibe gönderilmesi, bunun da ordu politikasını etkilemiş olmasıdır. Çok önemli bir diğer etken ise, ülkedeki düşünce akımlarından, Dekabristler, Slavofiller, Batıcılar, Petraşevski grubu ve Resmi Milliyetçiliğin bazı taraftarlarının, hep birlikte ve diğer düşünen Ruslarla birlikte, serfliğin kaldırılmasını istemeleridir. Kırım Savaşı da bu müessesenin tehdit ve olumsuzluklarını bir kez daha göstermiştir.⁶³¹ Bunları izleyen Aleksandr, sorunu yukarıdan yani devlet eliyle ve asilzadelerin katkısıyla çözmeye karar vererek, harekete geçmiştir.⁶³² Sonuçta, 1860'lar Rus tarihinde bir dönüm noktası olmuştur.⁶³³ Nitekim, 1858 yılında, azatlıkla ilgili olarak, bütün bölgelerde soylu komiteleri, Bürokrasi içinde de bir "Asıl Komite" kurulmuş, bu çalışmaların sonucunda, 19 Şubat 1861 tarihinde, II.Aleksandr tarafından "Köylülerin Serflikten Kurtulduklarına" dair bir bildiri yayımlanmıştır. Azatlık olarak adlandırılan bu karar, yaklaşık 52 milyon köylü ve özel mülklere ait 20 milyonun üzerinde serfi doğrudan etkilemiştir.⁶³⁴ Toprak sahiplerinin etkili olduğu yerel komisyonlar bu reformu, serflere toprak ve sınırlı özgürlüklerini vererek gerçekleştirmişlerdir. Azad edilen serfler, genellikle köy komünlerinde kalmışlardır. Fakat, kendilerinden, yaklaşık 50 yıllık bir süre içinde aldıkları arazilerin bedellerini hükümete ödemeleri istenmiştir. Çünkü hükümet eski serf sahiplerine, bonolar çıkarmak yoluyla bir tazminat ödemiştir.

⁶²⁹ İstoriya Rossii..., s.342-360; Semevsky'nin resmi kaynaklara dayanarak verdiği isyan sayısını belirten rakam 19.yüzyıl için 550 iken, Sovyet tarihçisi Ignatovich'e göre, bu sayı, 1.467'dir.

⁶³⁰ Acton, a.g.e., s.68-69

⁶³¹ Riasanovski, a.g.e., s.41-412

⁶³² Kurat, a.g.e., s.339

⁶³³ Berman, a.g.e., s.285

⁶³⁴ Riasanovski, a.g.e., s.412-413

Hükümet, toprak sahiplerinin serfleri olmadan da iyiye gideceklerini ve kırsal bölgede, sadık politik ve yönetici liderliklerini sürdüreceklerini, köylülerin de yeterli miktarda üretim yapacaklarını düşünmüştür. Ancak, hükümetin bu beklentileri gerçekleşmemiş, Azatlık, ne serfleri ne de sahiplerini tatmin etmemiştir. Yeni köylüler, onlara verilen arazilerin verimsiz olması nedeniyle, kısa zamanda hükümete ödemelerini yapamayacak duruma düşmüşlerdir. Ayrıca kullanılan Rus tarımsal yöntemleri yetersizdir. Eski sahipler, borçlarını ödeyebilmek için arazilerinin önemli bölümünü satmak zorunda kalmışlardır. Çünkü, eski serfleri olmadan, ne çiftliklerini ne de arazilerini yönetememişlerdir. Tüm bunların sonucu olarak da, köylüler geri ödemelerini yapamamış, hükümet bonolarının değerleri düşmüştür.

Sonuçta, azatlık reformu, yetersiz bulmaları nedeniyle Rus radikallerini rahatsız etmiş, tarımsal sorunlara ve sosyal sorunlara yol açmıştır. Toplumda sefalet, umutsuzluk, kızgınlık ülke çapında yaygınlaşmış ve İmparatorluk için güçlü bir tehdit haline gelmiştir.⁶³⁵

II.1.2. Yönetim Reformu

Rusya'da, 1861 yılından sonra, muhafazakarların yükselişine karşın, 1850'lerin sonundan itibaren oluşmaya başlayan liberal yönlü bir hareket devam etmiştir.

1860'larda, iki komşu imparatorluk, güçlü biçimde paralellikler gösteren yerel reformlara başlamışlardır. Rusya'da yerel yönetim organı olarak, yerel meclisler (*Zemstvo*) oluşturulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda, Belediye Kanunu çıkarılmış ve pilot proje olarak ilk kez Danube'de, daha sonra Bağdat'ta uygulanmıştır. Her ikisi için de arka plan Kırım Savaşı (1854-1856)'dır. Osmanlı Hanedanı ile Romanov Hanedanı

⁶³⁵ Riasanovski, a.g.e., s.413-415; <http://reference.allrefer.com>.; ayrıntılı bilgi için bkz: Ben Eklof and Stephen Frank (ed.), **The World of the Russian Peasants: Post-Emancipation Culture and Society**, Unwin Hyman, Boston, 1990; Christine D. Worobec; **Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period**, Princeton University Press, Princeton, 1991; Berman, a.g.e., s.285

varlıklarını sürdürebilmek için reformlara ihtiyaç duymaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğundaki yerel reformlar, ilk olarak Avusturya ve Rusya İmparatorluklarında gerçekleşen reformlar ile bir karşılaştırma temeli oluşturmak için düşünülmüştür.⁶³⁶

Belirtilen liberal hareketin bir sonucu olarak, Azad'dan kısa bir süre sonra, 1864 yılında, yerel yönetim reformları yapılmıştır. Yüzyıllarca yerel yönetimler, Rus idari ve toplumsal yaşamında önemli ölçüde zayıf kalmışlardır. 1864 yılında çıkarılan yeni kanun, Rus idari yapısında ve yaşamında güçlü bir modernleşme ve demokratikleşmeyi temsil etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimatla Bakanlıkların sayısı ve etkinliği arttırılırken, yasama, yürütme ve yargı işlerinin ayrı organlarca yerine getirilmesi için meclisler oluşturulmuştur. Bunlar; a) Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye, b) Meclis-i Ali-i Tanzimat, c) Divan-ı Ahkam-ı Adliye (Yargıtay), d) Şura-ı Devlet (Danıştay)'dır. Tunaya'ya göre, Tanzimat Dönemi Meclisleri, bir anayasal monarşi için adeta başlangıç denemesi olmuştur.⁶³⁷ Ubcini de "Türkiye hükümeti şekilde mutlak, fakat gerçekte ılımlı ve ölçülü bir monarşidir" demektedir.⁶³⁸ Tanzimat, Osmanlı sisteminin resmen Batı kurumlarına göre yeniden yapılanmaya başladığı dönemdir. Osmanlı yönetimi, iç ve dış baskılara karşı ayakta durabilmeyi, Avrupa'nın kabul edebileceği bir modernleşme programına bağlamıştır. Rusya'da düzenlemelerin yapıldığı aynı yılda Osmanlı İmparatorluğunda, Fuat Paşa, Cevdet Paşa ve Mithat Paşa'nın öncülüğünde vilayetlerin yeni statüsünün belirlendiği Vilayet Nizamnamesi yayınlanmıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile, uzun süredir uygulanmakta olan eyalet yönteminden vilayet sistemine geçilmiştir. Ülke, vilayet, sancak, kaza ve köylere (karye) ayrılmıştır. Vilayetlerin yönetimi valiye, sancakların mutasarrıfa ve kazanınki kaymakama verilmiştir. Bu nizamnamenin amacı,

⁶³⁶ Reed, a.g.e., s.22; Zemstvo hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Zemskoi Fenomen: Politoloğičeskiy Podhod**, Yekaterinburg, 2001

⁶³⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Yay., İstanbul 1975, s.325; Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat dönemindeki yönetim konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Recai Galip Okandan, **Amme Hukukumuzda Tanzimat Ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946

⁶³⁸ Ayrıntılar için bkz. Ubcini, a.g.e., 39-44

halkın yönetime katılmasıdır.⁶³⁹ Baydur'un da belirttiği gibi, tanzimat döneminde, merkez, siyasal sistemin kenarıyla daha yoğun bir ilişki içine girmeye başlamış, yöneten-yönetilen ilişkileri de daha karmaşık bir yapıya doğru değişmiştir.⁶⁴⁰ Tanzimatta merkezi yönetim kapsamında, II.Mahmut'un temellerini attığı merkezi yönetim örgütü ilkece korunarak geliştirilmiştir. Merkeziyetçilik ve bürokratikleşme, Tanzimat'ın yönetim anlayışının temel özelliğini meydana getirmektedir. Bu nitelikler uygulamada büyük sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Merkeziyetçi ve bürokratikleşmenin yanında, reformcu ve inkılapçı bir nitelik taşıması, Tanzimat'ın en önemli özelliklerindedir. Halkın, bu hareketlerde aktif bir rolü yoktur. Bütün yenilik hareketleri gibi, haklar ve özgürlükler de tepeden gelmiştir. Bunlar tepeden bir ihsan olarak verildiği için, yine tepeden kolayca geri alınabilmektedir. Türkiye'de hak ve özgürlükler için mücadele etme kültürü gelişmemiştir.⁶⁴¹ Heper bu farka dikkat çekerken patrimonyal niteliği öne çıkarmaktadır. O'na göre Türk kamu bürokrasisinin bürokratik yönetim geleneği, Osmanlı patrimonyal geleneğinin devamıdır.⁶⁴² Mardin'e göre ise, Batıda ortaçağ toplumunu ayırt eden patrimonyalizm ve feodalizm ilkelerinden Türkiye'de en ağır basan ilke patrimonyalizm olmuştur. Hatta daha da ileri gidilerek, kuruluşundan az sonra, patrimonyal bürokrasi çizgilerinin Osmanlı devletinin en ayırdedici yönü olarak belirdiği söylenebilmektedir. Yine Mardin'e göre, Osmanlı devleti, hem Machiavelli, hem de Montesquieu'nin, doğu istibdadı ile Batı feodalizmi arasındaki ayrılığı meydana getiriyor diye gördükleri ara tabakalardan yoksundur.⁶⁴³ Bu fark Batı Avrupa toplumları ile Osmanlı-Türk devleti de dahil olmak üzere Batı-dışı toplumları ayıran önemli bir özelliktir ki bunun sonuçlarını yönetim yapısından yerel yönetim-kent anlayışına ve siyasal örgütlenmelere kadar geniş bir alanda görebiliriz. Sayılan nitelikleriyle Tanzimat

⁶³⁹ Bilal Eryılmaz, **Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 38, 46-47; Sencer, a.g.e., s.78-82; İlber Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler** (1840-1878), TODAİ Yay., Ankara 1974, s.22-23; Mithat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası hakkında bkz. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi..., s.241-246

⁶⁴⁰ Mithat Baydur, "Modernleşme Bağlamında Tanzimat", **Türkiye Günlüğü** 31/Kasım-Aralık 1994, s.91

⁶⁴¹ Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayını, 1992, s.12,15,16

⁶⁴² Metin Heper, **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 1977, s.58

⁶⁴³ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, s.106-116

döneminin değişim sürecindeki en önemli aracı bürokrasi olmuştur.⁶⁴⁴ Diğer taraftan, Osmanlı modernleşmesinin getirdiği yapısal bir özellik asker ve sivil bürokrasinin ayrımıdır. 1843 teşkilatına göre İmparatorluk, İstanbul, Makedonya-Bosna olma üzere Rumeli’de üç ve doğu Anadolu, Suriye ve Irak’da üç olmak üzere, başlarında birer müşirin (vezir rütbeli mareşal) komuta ettiği altı ordu mıntıkasına ayrılmıştır. Osmanlı taşrasında sivil bürokrasinin üyeleri ile subaylar fikri bir kaynaşma içinde olmuşlardır. Ancak, özellikle güvenliğe ilişkin sorunlarda valiler sık sık ordu komutanları ile yetki çatışması içine girmişlerdir. Örneğin, Mithat Paşa’nın, Suriye valiliği sırasında ordu komutanıyla, güvenlik konularında destek göremediği için çatıştığı bilinmektedir.⁶⁴⁵

Rusya’da 1864 yılında çıkarılan yeni kanun, Rusya’nın kırsal alanlarının bir çok acil ihtiyacına cevap verebilmek amacıyla düzenlenmiş, geniş ölçüde yerel inisiyatif ve faaliyeti teşvik ederek, canlandırmıştır. Rusya’nın Avrupa bölümünde, pek çok yerel yönetim, vilayet ve kaza yerel meclisleri şeklinde organize olmuştur. Yerel Meclisler ve Yönetim Kurullarında, bütün sınıfların temsilcileri yer almıştır.⁶⁴⁶

Osmanlı Vilayet Nizamnamesi, mülki idarenin her kademesinde, üyelerinin bir kısmı seçimle işbaşına gelen “idare meclisleri”ni ortaya çıkarmıştır. Vilayet için iki türlü meclis oluşturulmuştur. Birincisi, vilayet idare meclisi, ikincisi ise vilayet genel meclisidir.⁶⁴⁷ Genel Meclis, 2’si müslüman, 2’si gayri müslim olmak üzere her sancak için seçilmiş 4 temsilciden oluşmaktadır. Bu temsilciler, sancaktaki kazaların seçilerek görevlendirilmiş meclis üyeleri arasından seçilmektedir.⁶⁴⁸ Bu oluşum, Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir değişim ve gelişim anlamına gelmektedir. Artık idareye ve karar almaya belirli kurallar çerçevesinde gayrimüslimler de katılmaktadır. Kurulların oluşumu

⁶⁴⁴ Mustafa Ökmen, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Merkezîyetçilik- Adem-i Merkezîyetçilik Pratiği Üzerine Notlar”, http://www.academical.org/dergi/MAKALE/9_10sayi/s9okmen11.htm (3.2.2005)

⁶⁴⁵ Ortaylı, İmparatorluğun En., s.135-137; Yönetimde uygulanan politikalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Vnutrenniya Politika Tsarizma s Seredinı 50-x do Naçala 80-x gg. XIX v.**, Leningrad, «Nauka», 1978

⁶⁴⁶ G.A. Gerasimenko, **Zemskoi Samoupravleniye v Rossii**, Moskva, «Nauka», 1990, s.2; Riasanovski, a.g.e., s.415

⁶⁴⁷ Eryılmaz, a.g.e., s.48

⁶⁴⁸ Sencer, a.g.e., s. 80

özünde laik bir temele dayanmamakla birlikte, laik bir gelişmeye yol açmıştır. Bu gelişmenin mahalli idarelerin doğuşu açısından önemi dışında, muhassallık meclisleri ve il idare meclislerinin Osmanlı İmparatorluğunun parlamenter hayata geçişinde de önemli bir katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir.⁶⁴⁹

Rus İmparatorluğunda gerçekleştirilen bu reform, II.Katerina'nın 1775 yılında yapmış olduğu çok boyutlu reformlara benzemektedir. Yeni meclisler ve yönetim kurulları, çeşitli yerel yönetim düzeylerinde seçilmişlerdir. Oy kullananlar toprak sahipleri, şehirlerdeki mülkiyet sahipleri ve komülerdeki köylülerdir.⁶⁵⁰ Seçimler dolaylı karakterdedir. Bölge meclisi üyeleri, sınıflarına bakılmaksızın tüm bölge halkı tarafından, kendi vilayet meclisleri için delege olarak seçilmektedirler. Yerel meclis yetkililerin yerleşik bulunduğu yerlerde, vilayet ve kaza meclisleri, yılda bir kez, yıllık bütçe ve temel politikaları görüşmek üzere toplanmaktadırlar.

Yerel meclisler, profesyonel memurların istihdamı ve sistem yöneticilerinin hizmetlerinin sürekliliğinin sağlanması anlamında, yönetim kurulları seçmektedirler. Eğitim, sağlık, sigorta, yollar, acil durumlar için erzak stoklanması gibi çeşitli yerel ihtiyaçlar da Yerel meclis kurullarının ilgi alanları içindedir. Osmanlı'da Tanzimatla oluşturulan meclisler de, kamu işleri, vergiler, kolluk işleri, tarım ve ticarete ilişkin konuları tartışarak karara bağlamakla görevlidir. Ancak mazbata adını taşıyan meclis kararları, Sultan'ın onayı olmadan yürürlüğe giremeyeceği için, meclisler yürütme kararı alamayan danışma organları düzeyinde kalmışlardır.⁶⁵¹ Toplanan meclislerin görev ve yetkilerini kesinlik ve açıklıkla belirten hiçbir nizamname veya talimatname ise bulunmamaktadır.⁶⁵²

⁶⁴⁹ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s. 229; Rusya'daki reformlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vadim Vladimiroviç Garmiza, **Podgotovka Zemskoi Reformı 1864 goda**, Moskva., İzd-vo Moskov. Un-ta, 1957

⁶⁵⁰ Dukes, a.g.e., s.159

⁶⁵¹ Sencer, a.g.e., s.80

⁶⁵² Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.228

Yerel meclis sisteminin yasallığı, kapsadığı alanlar açısından eleştiri konusu olmuştur. Örneğin, uzun bir dönem için, imparatorluğun sadece Rus olan bölgelerini yani sınırlar hariç, 34 bölgeyi kapsamıştır. Ayrıca, vergi konusunda yetkisinin sınırlı olması da eleştiri konusu olmuştur. Geniş anlamda, merkezi hükümetin sadece küçük bir ortağı anlamına gelmektedir. Polis teşkilatına ve kırsal alanda daha çok yönetsel kontrol mekanizmasına sahiptir. Ayrıca, sistemin demokratik olması çok fazla sınırlamalar içermektedir. Çünkü, yöneticiler arazi sahipleridir, bölge meclislerinde ve yönetim kurullarında aristokrat üyeler ağırlıklı temsil edilmektedir.⁶⁵³ Tablo-1 ve 2'de 1864 yılında, Yerel Meclislerde yapılan ilk seçimlerin bir değerlendirilmesi verilmektedir. Tablo-1 incelendiğinde, toprak sahibi soyluların kaza meclislerindeki ağırlıklı konumları, Tablo-2'deki Vilayet Meclislerinde ise soyluların daha da güçlü olan pozisyonları görülebilmektedir.⁶⁵⁴

Tablo-1: Kaza Yerel Meclislerinin Bileşimi

Kaza Yerel	Meclislerinin	Bileşimi
Temsilciler	Oy Sayıları	%
Soylular	4.962	41,64
Din Adamları	774	6,5
Ticaretle Uğraşanlar	1.242	10,42
Orta Sınıf	54	0,45
Köylüler	4.581	38,45
Diğerleri	302	2,53
Toplam	11.915	100

Kaynak: G.A. Gerasimenko, **Zemskoi Samoupravleniye v Rossii**, Moskva, «Nauka», 1990, s.10

⁶⁵³ Gerasimenko, a.g.e., s.21; İstoriya Rossii..., s.342-360

⁶⁵⁴ Gerasimenko, a.g.e., s.10

Tablo-2: Vilayet Yerel Meclislerinin Bileşimi

Vilayet Yerel	Meclislerinin	Bileşimi
Temsilciler	Oy Sayıları	%
Soylular	1.524	74,2
Din Adamları	78	3,8
Ticaretle Uğraşanlar	225	10,95
Orta Sınıf	11	0,5
Köylüler	217	10,6
Toplam	2.055	100

Kaynak: a.g.e., s.10

Yerel meclis kurumlarının faaliyetleri, bütünüyle başkanın kontrolü altındadır. O, Meclis tarafından verilen bir kararı iptal edebilmekte veya istediği konuyu tartışmaya açabilmektedir. Osmanlı İmparatorluğundaki Genel Meclise başkanlık eden valiye de benzer şekilde önemli yetkiler tanınmıştır. Ancak belirttiğimiz gibi, sonuçta Sultan'ın onayı şarttır.⁶⁵⁵ Görüldüğü gibi Rusya'da soyluların ağırlıklı katılımıyla, Yerel meclislerin etkinliği sınırlandırılarak, karşı devrimin izleri görülmeye başlanmıştır. Tüm bunlara rağmen, oluşturulan sistem, otokratik ve bürokratik Rusya için demokrasiye doğru atılmış büyük bir adımdır. Yerel meclis sistemi, 1917'deki Çarlığın sona erişine kadar başarı ile devam etmiştir. Özellikle de kamu eğitimi ve kamu sağlığına yapmış olduğu olumlu katkılar çok önem taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda ise etkinlik kazanan yerel yönetim eğilimleri, halkın devlet işlerine katılması açısından önemli ise de, bu gelişmeler, toplumdaki iç değişmelerin bir ürünü olmaktan çok, dış baskı ve etkilerin sonucu olarak belirmiştir. Batılı yönetim sistemlerine öykünmenin yanısıra, azınlıkların yönetime katılmasının sağlandığı izlenimi vererek, batılı ülkelerin İmparatorluk siyasi yapısına karışmaları engellenmek istenmiştir.⁶⁵⁶

Rusya'da 1870 yılında Belediye reformu yapılmış, kent yönetimi yeniden organize edilmiş ve Yerel meclis yönetiminin prensipleri ve uygulamalarının çoğu şehirlere uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda aynı yıl yapılan bir düzenleme ile, vilayet,

⁶⁵⁵ Sencer, a.g.e., s.80

⁶⁵⁶ İstoriya Rossii..., s.342-360; Sencer, a.g.e., s. 82

sancak, kaza ve köylerin yönetim yapısı ve görevleri ayrıntılı bir biçimde belirlenmiştir. Bu düzenleme merkezi eğilimlerin bir sonucu olmuştur. Nahiye ortaya çıkarılmış ve taşra yönetiminde vilayet, sancak, kaza, nahiye, köy olarak beşli bir kademe oluşmuştur. Bu düzenleme II.Meşrutiyet'e kadar yürütülmüştür.⁶⁵⁷ 1870 Nizamnamesi, valiye, vilayet ve alt yönetim birimlerinin görevlileri, hatta askeri yönetici üzerinde daha geniş yetkiler tanıyarak, yerel yönetime bütünlük ve serbesti kazandırmıştır. Bu durum Osmanlı yönetiminde, sıkı bir merkeziyetçiliğin giderek yerini ileri bir yetki genişliğine bırakma eğiliminin bir parçası olmuştur.⁶⁵⁸ Rus İmparatorluğunda Yeni Kent yönetimleri, Kent Konseyleri ve Kent Konseyleri tarafından seçilen Yönetim Kurullarını içermiştir. Kent Konseyleri, mülk sahipleri ve vergi ödeyenler tarafından seçilmiştir. Seçimler üç sınıf sistemine dayalı yapılmıştır. Toplam verginin üçte birini ödeyen en tepedeki küçük grup, delegelerin toplam sayılarının üçte birini oluşturmuşlardır. Orta düzeyde vergi ödeyenler diğer üçte biri, alttaki büyük kitle de diğer üçte biri oluşturmuşlardır.⁶⁵⁹

1880 yılında, Harkov ilinin genel-yöneticisi liberal Loris-Melikov, sivil başkaldırısı sona erdirmeye görevi verilen Yüce Yönetim Komisyonu'nun başına getirilmiştir. Komisyonun oluşumundan kısa bir süre önce, halkın istemediği bakanlar görevden alınmış ve Üçüncü Bölüm feshedilmiştir. Bir süre sonra da Loris-Melikov, yeni oluşturulan bir alt kurum olan yeni bir polis departmanı aracılığıyla İçişleri Bakanlığı'nın kontrolünü almıştır. Loris-Melikov, eski Rus hükümetinin tehdit arzeden modellerini ve Batının modellerini reddederek, yeni bir reform projesi planlamıştır. Devlet Konseyi'ne geçmeden önce, yasal önlemler üzerine görüş vermeleri için, Yerel meclislerden ve genişletilmiş belediyelerden gelen temsilciler için bir toplantı hazırlamıştır. Böyle bir anayasacılık, II.Aleksandr tarafından desteklenmiştir. Ancak, 1881 yılında, II. Aleksandr bu konuyu görüşmek üzere bakanlar toplantısı istedikten birkaç saat sonra, Halkın İradesi örgütü tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştür.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ Eryılmaz, a.g.e., s.51; Sencer, a.g.e., s. 81; Benzer şekilde bir belediye reformu için ise 1876 yılını ve Kanun-i Esasi'yi beklemek gerekmiştir.

⁶⁵⁸ Eryılmaz, a.g.e., s. 71

⁶⁵⁹ Riasanovski, a.g.e., s.415-417

⁶⁶⁰ Dukes, a.g.e., s.163

II.1.3. Yargı Reformu

Rusya’da Yerel meclis yönetiminin başladığı 1864 yılının sonunda, büyük önem taşıyan yargı reformu gerçekleştirilmiştir. Aslında Rus yargı sistemi, belki de, yerel yönetimlerden daha çok reforma ihtiyaç duymaktadır. İlkel, bürokratik, hantal, yozlaşmış, eşitlik sistemi yerine sınıf sistemine dayanan ve gizli prosedürlere dayanan eski yargı sistemi, düşünen Ruslarda nefret uyandırmaktadır. Butaşeviç-Petraşevski ve diğer radikallerin yanısıra muhafazakar bir Slavofil olan Ivan Aksakov da bu rahatsızlıklarını açıkça belirtmişlerdir. 1864 reformu, eski Rus sisteminden önemli bir kopuşu temsil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda da yargı reformu kapsamında kabul edilen 1864 Nizamnamesinin getirdiği bir yenilik, her vilayet, sancak ve kaza için kurulan hukuk ve ceza mahkemeleridir. Böylece taşrada yargı, yönetimden ayrılarak yerel bir özellik kazanmaktadır.⁶⁶¹

Rus yargı reformun en önemli amacı, mahkemeleri yönetimden bağımsızlaştırmaktır. Sadece bürokrasinin bir bölümünü oluşturmak yerine, yargı, hükümetten bağımsız bir hale getirilmiştir. Eski bürokratik gizlilik yerini kamuya açık şeffaf bir sisteme bırakmıştır. İllerde, jürileri olan Batı stili mahkemeler kurulmuştur. Ayrıca, reform, Rusya’da bir avukatlar sınıfı yaratmıştır.

Bütün Ruslar kanun önünde eşit kabul edilmiş ve eşit muameleye tabi tutulmuşlardır. Askeri ve hristiyan klisesine ait mahkemeler ile geleneksel kanunlara göre yaşayan özel köylü mahkemeleri ise sistemin dışında bırakılmışlardır.⁶⁶² Ayrıca Rusya’da getirilen yeni hukuk sisteminde, cezalandırmada, dayak, kırbaçlama, kızgın demirle dağlama gibi yöntemler kaldırılmıştır.⁶⁶³

⁶⁶¹ Sencer, a.g.e., s. 80

⁶⁶² Riasanovski, a.g.e., s.417

⁶⁶³ Kurat, a.g.e., s.341

Tanzimat devrinin en karakteristik özelliklerinden biri, şüphesiz ülkede kanun hakimiyetinin kurulması ve sağlanması yönünde gösterilen büyük çabadır. Bazı Avrupa devletleri kanunlarından iktibas suretiyle, bir kısmı eski şeriata dayalı kanunlardan yararlanılarak devrin ihtiyaç ve şartlarına göre düzenlenmiş olan bu kanunlarla, devlet otoritesinin sağlam bir esasa bağlanması ve keyfilığe son verilmesi öngörülmüştür. Bu nedenle tanzimata Kanunlaştırma Devri denmesi yerinde bir tabirdir.⁶⁶⁴ Osmanlı İmparatorluğunda 1860 yılından önce, hepsi Batı'dan esinlenmiş olan ticaret kanunu, ceza kanunu ve bir muhakeme usul kanunu ortaya çıkarılmış, geleneksel arazi kanunu da belirli bir ölçüde daha iyi sistemleştirilmiştir.⁶⁶⁵ Ama Osmanlı İmparatorluğunda XIX.yüzyılın belki en önemli hukuk reformu, Mecelle diye tanınan ve ilk iki bölümü 1870 yılında yayınlanan yeni bir medeni kanunun ilanıdır. Mecelle, dönemin entellektüel hayatı içinde önde gelen bir kişilik olan bilim adamı, tarihçi ve dahi hukukçu Ahmet Cevdet Paşa'nın eseridir. Türk hukukunun büyük başarıları arasında yer alan, şekil ve sunum bakımından modern olmakla birlikte, sıkı bir şekilde Şeriat'a dayanan bir kanun olan Mecelle, 1926 yılında Cumhuriyet tarafından kaldırılıncaya kadar Türkiye'de yürürlükte kalmıştır. Günümüzde de Asya'da Osmanlı varisi devletlerin bir çoğunu hukuk sistemlerinin temelini teşkil etmektedir.⁶⁶⁶

Rus yasal reformu Batı, özellikle Fransız modelini örnek almıştır. Ancak, Kucherov ve diğerlerinin belirttiği gibi, bu modeller, Rus ihtiyaçlarına başarıyla uyarlanmışlardır.⁶⁶⁷ Osmanlı yönetimi de idari alandaki reformlarında Fransa'yı esas

⁶⁶⁴ Abdurrahman Şeref, Tarih Muhasebeleri'nden aktaran Enver Koray, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, s.6

⁶⁶⁵ Davison, a.g.e., s.261

⁶⁶⁶ Lewis, a.g.e., s.122-123; Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Ebil'ula Mardin, **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1948; Hulusi Yavuz, "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini", **Ahmet Cevdet Paşa-Vefatının 100.Yılına Armağan**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.279-284; Beşir Gözübenli, "Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle", **Ahmet Cevdet Paşa-Vefatının...**, s. 285-314; Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3.baskı, Ankara 2004, s. 149-155

⁶⁶⁷ Riasanovski, a.g.e., s.417

almıştır. İdari Meclisler gibi, İstanbul belediyesinin yönetimi de Paris sistemine uydurulmaya çalışılmıştır.⁶⁶⁸

Yargı reformu büyük ölçüde, Adalet Bakanı Dimitry Zamiatnin ve diğer aydınlanmış bürokratlar tarafından, büyük reformların en başarılısı olarak gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak Rus yargı sistemi, en kötü biçiminden, modern dünyanın en iyi modellerinden birine geçiş yapmıştır.⁶⁶⁹

Osmanlı İmparatorluğunda adli alanın en olumsuz yanı birlik eksikliğidir. İmparatorlukta ayrı ayrı hükümet dairelerine bağlı dört ayrı mahkeme düzeni vardır. Laik Nizamiye Mahkemeleri ile Karma Ticaret Mahkemeleri Adalet Bakanlığı'na, Şeriat Mahkemeleri Şeyhülislamlığa, Millet (Cemaat) Mahkemeleri önceleri Dışişleri, daha sonra Sadrazamlığa, Konsolosluk Mahkemeleri de Dışişleri Bakanlığı'na bağlıdırlar. Bu karmaşık yapının içinde pek çok güçlük çıkması doğaldır. 1876 Anayasası bu güçlükleri görmüş ancak çözüme kavuşturmak için fazla bir şey yapmamıştır. Abdülhamit, 1879 reform programında önemli adli reformlar planlamıştır. Daha sonra çıkarılan bir dizi yasa ile planlanan ana hedeflere ulaşılmış, hatta aşılmıştır.⁶⁷⁰

II.1.4. Eğitim ve Kültürel Reformlar

II. Aleksandr'ın yönetime gelmesiyle, Rusya'da ihtiyaç duyulan bir sosyal yapılanma gerçekleştirilmiştir. İfade ve tartışma özgürlüğü getirilerek, uygulanmakta olan sansür hafifletilmiştir. Ayrıca sansür konusu, Eğitim Bakanlığı'ndan, İçişleri Bakanlığı'na devredilmiştir. 1865 yılında çıkarılan matbaa kanunu ile kitapların sansüre uğramadan basılmalarına izin verilmiştir. Böylece, Rus fikir hayatının gelişimi için ortam hazırlanmış, Avrupa'nın ileri fikirleri, Rus okuyuculara tanıtılabilmıştır. Eğitim alanında

⁶⁶⁸ Eryılmaz, a.g.e., s.71; Sencer, a.g.e., s.77; Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, **Tanzimat ve Fransa**, Maarif Matbaası, Ankara, 1942

⁶⁶⁹ Riasanovski, a.g.e., s.417-418; Shaw, a.g.e., s.301

⁶⁷⁰ Shaw, a.g.e., s.301

da mevcut sınırlamaların çoğu kaldırılmış, 1863 yılında üniversitelere özerklik verilmiş, bilimin gelişim yolu açılmıştır.⁶⁷¹

Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat, sınırlı da olsa bir anlamda kültürel bir devrimdir. Tanzimat döneminde devlete egemen hale gelen kalemiye mensupları-bürokratlar- yeni bir tiptir. Bunların yükselmelerini sağlayan şey ise Avrupa'yı ve batı dillerini bilmeleridir. Bilgileri de tarzları da yenidir. Redingot ve fes giymekte, Avrupalılarla sık sık görüşmekte ve arkadaşlık etmektedirler. Bu yeni yaşam tarzı padişahları bile etkilemektedir. Nitekim, Abdülaziz'in 1867'de Fransa ve İngiltere'ye yapmış olduğu seyahat, hiç görülmemiş bir yeniliktir. İlk kez bir Osmanlı hükümdarı, barışçıl amaçlarla yabancı toprağına ayak basmıştır.⁶⁷² Abdülaziz dönemi Batı hayranlığının tırmandığı bir zaman dilimidir. Batı yaşam tarzının ülkeye girdiği ve kök saldığı yıllardır.⁶⁷³

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda eğitim alanında gerçekleştirilen modernleşme çabaları ise özetle şöyledir; 1846'da eğitim bakanlığı anlamına gelen Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuş, daha sonra nazırlığa dönüştürülmüştür. Rüştüyelerin sayısı artırılmış, ilk kız rüştiyesi 1858'de İstanbul'da kurulmuştur. İlk İdadî 1873 tarihinde açılmış, bunun yanısıra Robert Koleji, Galatasaray Sultanîsi ve Darüşşafaka açılmıştır. Darülmualimîn-i Sıbyan ve Darülmualimîn-i İdadî ve sadece kız çocuklara bayan öğretmen yetiştirmek için Darülmualimat adlı öğretmen okulları açılmıştır. Mesleğe yönelik olarak, Mekteb-i Mülkiye ve askerî rüştiyeler kurulmuştur. Encümen-i Daniş bilim akademisi niteliğindedir. Ayrıca bu dönemde azınlık ve yabancı okullar da açılmıştır. XIX.yüzyılda eğitimdeki gelişmelerin sonucu olarak imparatorlukta artık dört tür okul bulunmaktadır. Bunlar;

- mektepler ve geleneksel İslam ilimleri programını uygulayan medreseler,

⁶⁷¹ Kurat, a.g.e., s.342

⁶⁷² Zürcher, a.g.e., s.101

⁶⁷³ Tefik Çavdar, "İlerleme mi Batı Taklitçiliği mi?", **Doğu-Batı Kışkıncında Türkiye**, Der: Seyfi Öngider, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.90

- Tanzimatla kurulan ve II.Abdülhamit'in saltanatında çok yaygınlaştırılan laik devlet okulları,
- Cemaatlerin kurdukları ve parasını temin ettikleri okullar,
- Misyoner heyetlerinin finanse ettiği okullar'dır.⁶⁷⁴

Okullarda batı kurumları kopya edilmiştir ama batı eğitimi almış öğretmen azdır. Öğretmenlerin yabancı olduğu yerlerde de öğretim genellikle Fransızca'dır. Yine de Türkçe eğitim, 1856'dakine göre daha yaygınlaşmış, görünüm ve nitelik olarak biraz daha farklılaştırılmıştır. Resmi bir modernleşme programı benimsenmiş ve bazı okullar gelişen bir ilerleme göstermiştir.⁶⁷⁵

Burada önemli bir nokta, Tanzimata kadar Türk diline Türkçe denilmekte iken, Tanzimattan sonra siyasi görüş ve telakkiye uygun olarak lisan-ı Osmani deyiimi ortaya atılmış olmasıdır. Bu dönemde, Osmanlı dilinin, Türkçe, Farsça ve Arapça'dan oluşmuş bir dil olduğu ileri sürülmüştür. Buna karşın, Şemseddin Sami, Hafta mecmuasının 12.sayısında (5 Aralık 1881) yayınladığı "Lisan-ı Türki" başlıklı yazısında, Osmanlı ünvanının, kurucusuna nisbetle devlete verilmiş olduğunu, bunun Türk dilinin ismi olamayacağını, çünkü Türk milletinin ve Türk dilinin Osman Gazi'den önce de mevcut olduğunu, lisan-ı Türki denilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷⁶

Osmanlı eğitim modernleşmesinin özelliği olarak, bir tarafta medreselerle eski eğitim sistemi ve anlayışı sürerken diğer tarafta da batı örnekli okullarla yeni bir sistem ve düşünce tarzı oluşmaya başlamıştır. Eğitimde görülen bu mektep-medrese ikiliği ise Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar sürmüştür. 1897'de Medreselerin islahı, Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin'in anlatımıyla, "her ne ise sonraki padişahlar medresenin islahına bakmayarak, teşvik görmeyen ulema dahi her yerde gerilemeye yüz tutmuştu." Bundan

⁶⁷⁴ Zürcher, a.g.e., s.96-97

⁶⁷⁵ Davison, a.g.e., s.261

⁶⁷⁶ Sami, Şemseddin; **Kamus-ı Türki**, Çağrı Yayınları, 7.Baskı, İstanbul, 1999, s.10; Bkz. Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Kitapçılık, Ankara, 1996; Burada Ebulgazi Bahadır Han'ın şu sözleri anlamlıdır. "Hep bilin ki bizden önce tarih söyleyenler, Arapça lügatleri kullanmışlardır ve Farsça da katmışlardır ve Türkçe'yi de seci kılmışlardır. Kendilerinin hünerlerini ve üstadlıklarını halka malum kılmak için." Çiçek, a.g.m.

sonra da medreseler daima siyasi muhalefet kaynağı olmuştur. 1869 yılında bu nedenle arkadaşları ile birlikte sürgüne gönderilen Sarıyerli Sadık Hoca, bu tavrın tipik temsilcilerindendir. O derece ki, İstanbul'u Darü'l Harb olarak adlandırmaktadır.⁶⁷⁷ Abdülaziz'i tahttan indiren olaylar da medrese öğrencilerinin hareketi ile başlamıştır. Nihayet Abdülhamit'e karşı ilk sistemli ve teşkilatlı muhalefet de Mısır'daki ulemadan gelmiştir.⁶⁷⁸ Eğitim reformcusu ekibin başında Meclis-i Kebir-i Maarif başkanı olan ve Avrupa tabiat ilimleriyle Fransız materyalizmine ilgi duyan, aynı zamanda Ahmet Cevdet Paşa'nın karşıtı olarak tanınan Tahir Münif Efendi yer almaktadır. Bu sırada Darülfünun Müdürü olan Tahsin Efendi, aynı şekilde materyalist felsefeye ilgi duymaktadır. Bunların üzerinde Maarif Nazırı Safvet Paşa vardır. Laik eğitim ve medrese çekişmesini doğurması kaçınılmaz olan bu reformların karşı ucunda ise Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi bulunmaktadır. Bu isimlere o dönemde İstanbul'a gelen ve Darülfünunun açılışında yaptığı ünlü nutukla tanınan Afgani de yer almaktadır.⁶⁷⁹ Ortaylı, Afgani'nin, hilafet kurumunu modern dünyanın siyasi yapılanmalarına uygun olarak düzenlemek isteyen modernist görüşlere sahip olduğunu söylemektedir. Yine Ortaylı'nın deyişiyle, Osmanlı medrese modernleşmesindeki amaç, el Ezher ve Kazan medreselerinin ayarında ve daha mükemmel bir eğitimle ideolojik kontrolü sağlamaktır.⁶⁸⁰

Rus İmparatorluğunda bilimin gelişme yolu açılmıştır, ancak, 1866 yılında Çar'a karşı düzenlenen başarısız bir suikast girişiminden sonra, hükümet sansür sistemini yeniden eski haline getirmiştir. Ayrıca, beş yıl önce üniversitelere tanımış olduğu özerkliğin aksine kısıtlayıcı önlemler getirmiştir. Yerel meclislerin ilkokullar için tek tip, muhafazakar nitelikte bir müfredat hazırlamaları talimatı verilmiştir. Eğitim Bakanlığı'nın bu uygulamasına eğitimcilerden tepki gelmişse de, uygulama geri alınmamıştır.

⁶⁷⁷ Darü'l harb, müslüman dünyasının dışındaki bölgedir ve orada yaşayanlar, Osmanlı içindeki zimmi olarak adlandırılan gayrimüslimlerden farklı olarak harbi olarak nitelendirilirler. Ortaylı, "Avrupa Kültürü ve Türkiye", s.22

⁶⁷⁸ Türköne, a.g.e., s.337

⁶⁷⁹ Afgani ünlü nutkunda Medreselere çatarak, terakki siyasetine uyum içinde rasyonalist görüşün propagandasını yapmıştır. Mümtaz'er Türköne, **Cemaleddin Afgani**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s.22-27; Mardin, Türkiye'de Din..., s.15-16

⁶⁸⁰ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.248-249

II.1.5. Ekonomik ve Mali Reformlar

Rusya, “tek bir devlet hazinesi”ni kurmuş, yıllık bütçe hazırlamış, 1866’da kredi ve finans sistemini merkezileştiren kendi Devlet Bankasını kurmuştur. Sabit kur temelinde ulusal parasını oluşturmuştur. Maliye Bakanlığı, faaliyetlerinde hayati önem taşıyan ihracatı kolaylaştırarak demiryollarındaki gelişmeyi desteklemiştir. Devlet gelirlerini arttırmak amacıyla, alkollü içki satışları arttırılmış, şeker, tuz ve tütün satışı, devlet tekeline alınmıştır.⁶⁸¹

Osmanlı İmparatorluğunda ise, 1863’e kadar düzgün bir bütçe oluşturulamamıştır. Ülke çapında bütün giderleri denetleyen bir kurum olan Divan-ı Muhasebat ise ancak 1879 yılında tam anlamıyla kurulabilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun XIX.yüzyıldaki iktisadi çıkmazı, etkin bir merkezi maliye örgütünün kurulmasına imkan vermemiştir. Tanzimat reformları, maliyede merkeziyetçiliği etkin biçimde gerçekleştirememiş, modern bir mali sistem ve yapı getirememiştir.⁶⁸² Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk banknotlar idari, sosyal ve yasal reformların gündeme geldiği tanzimat döneminde tedavüle çıkarılmıştır. Üç yıl yürürlükte kalacak olan ilk kağıt para (kaime), hazine bonusu biçiminde 1841’de çıkarılmıştır. Banknotlar bu dönemde esas olarak reformların finanse edilmesi amacıyla basılmıştır. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu’nda, 1856 yılında İngiliz sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası “Bank-ı Osmani”, 1863 yılında Fransız ve İngiliz ortaklığında “Bank-ı Osmanii Şahane” adıyla bir devlet bankası niteliğini kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun sık sık Avrupa piyasalarından borçlanmak zorunda kaldığı dönemlerde İngiltere ve Fransa, devletten ziyade, kendi idaresi altındaki bu bankaya güven duymuş ve mali ilişkilerini bu banka kanalıyla yürütmeyi tercih etmiştir.⁶⁸³ Kaime-yi nakdiye-yi mutebere, denilen bu para, dış ticari ilişkilerde ve ödemelerde, gösterilen karşılık yeterli bulunmadığı için geçerli olmamıştır. 1844’de “Usul-ü Cedide Üzere Taksim-i Ayar” kararnamesi çıkarılmış ve standart bir ayara bağlı

⁶⁸¹ Kurat, a.g.e., s.341; <http://reference.allrefer.com...>

⁶⁸² Ortaylı, İmparatorluğun En.. s.130-132

⁶⁸³ “Kağıt Paranın Tarihçesi”, <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/egm/b001000.html> (22.10.2005)

sikkeler tedavüle çıkmıştır. Böylece Osmanlı tarihinde ilk kez, devletin itibarı demek olan sikke, standart bir ayar ve değerle ülkenin her tarafında dolaşıma sokulmak istenmiş ve merkezi bir darphanede basılmıştır.⁶⁸⁴ Ancak, aynı sikkelerin, yerel talebe bağlı olarak İmparatorluğun farklı yerlerinde farklı değerler taşıması, İmparatorluğun sonuna kadar devam eden bir sorun olarak kalmıştır. Karmaşık para durumu, bankacılığı çok karlı bir girişim haline getirmiştir. Zengin Ermeni, Rum ve Musevi bankacılar gerçekten de, kar getirici, uzun vadeli yatırım gerektiren işlere yatırım yapmak istemememişlerdir. Bu ise, kapitalist bir ekonominin gelişmesine engel olmaktadır.⁶⁸⁵ Sadrazam Ali ve Keçecizade Fuat Paşa'lar böyle bir kapitalistleşmeyi Abdülaziz'e öğütlemişlerdir. Serbest piyasa ilke olarak kabul edilmeye başlanmıştır. O günlerin deyimiyile İngiliz Manchester okulunun etkisi tüm boyutlarıyla Osmanlı ekonomik düşüncesini şekillendirmiştir. Büyüyen tüketim salgını ve yatırımlardan çok lüks tüketime yönelimi sonucu, Osmanlı ekonomisi bir kez daha sarsılmıştır.⁶⁸⁶

Osmanlı'nın ilk dış borçlanmasından, Osmanlı devletinin borç ödemelerini sürdüremeyeceğini ilan ettiği 1875-1876 yıllarına kadar olan dönemin en belirgin özelliği, Osmanlı devletinin çok büyük miktarlarda ve çok ağır koşullarla borçlanmasıdır. Ağır koşulların en önemli göstergesi ise faiz oranlarının yüksekliğidir. Bu koşullarla sağlanan fonların büyük bölümü cari harcamalar için kullanılmış, yatırımlara hemen hemen hiç kaynak ayrılmamıştır. Daha sonraki yıllarda alınan borçların büyük kısmı da eski borçların faiz ve anaparalarına harcanmıştır. Borçları ödeme gün geçtikçe olanaksız hale gelmiş, Avrupa borsalarından her geçen yıl daha ağır koşullarla daha fazla borç para alınmaya başlamıştır. Avrupa'da her kesim bu süreçten yarar sağlamıştır. 1869 yılından sonra ise durum tamamen kontrolden çıkmıştır. 1873 yılında uzun dönemli bir dünya bunalımının başlangıcını haber veren borsa krizleri Avrupa ve Amerika'ya yayılınca, sanayileşmiş merkez ülkelerinden sermaye akışı kesilmiştir. 1874 yılından itibaren yeni borç bulamayan Osmanlı devleti, 1875 sonbaharında borç ödemelerini yarıya indirdiğini, 1876 yılında ise borç ödemelerini tamamen durdurduğunu ilan etmiştir. Osmanlı'nın dış

⁶⁸⁴ Ortaylı, İmparatorluğun En.. s.134

⁶⁸⁵ Zürcher, a.g.e., s.101

⁶⁸⁶ Çavdar, a.g.m., s.91

borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa mali sermayesine borç ödemelerini güvence altına alacak yeni bir yöntem izleme olanağı vermiştir. Borç ödemeleri durdurulduktan sonra, Osmanlı Hükümeti ile Fransız, İngiliz, Avustralyalı, Alman ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında başlayan ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan görüşmeler, 1881 yılının Aralık yada Hicri takvime göre Muharrem ayında imzalanan bir anlaşmayla sonuçlanmıştır. Muharrem Kararnamesi olarak adlandırılan bu anlaşma ile dış borçların miktarı indirilerek, ödeme koşulları yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, İmparatorluk içindeki yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak, devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancılar adına toplayarak Avrupa'ya aktaracak, Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi adı verilen yeni bir örgütün kurulması Osmanlı devleti tarafından kabul edilmiştir.⁶⁸⁷

Reform sürecinde Rusya'nın sosyal ve ekonomik gelişmesi, karışıklık ve çelişkilerle doludur. Kapitalizmin gelişimi, ekonomik ve sosyal ilişkilerde lider süreci oluşturmuştur. Fakat, bu olgunun değerlendirilmesi farklı olmuştur.

Rusya'da milliyetçiler, kapitalizmin devlet aracılığıyla, yukarıdan yapıldığını ve Rusya'da herhangi bir geleceğinin olmayacağını düşünmektedirler. Marksist yönün temsilcileri ise, kapitalizmin temel sürecini ve Rusya'daki gelişiminin abartılı yayılışını vurgulamaktadırlar. Kapitalizmi öven Strouveh'in aksine Lenin onu olumsuz yönden görmektedir. Gerçekte, kapitalist ilişkiler Rusya'da serfliğin kaldırılmasından uzun süre önce gelişmiştir. Ancak sosyal ve ekonomik sistem olarak kapitalizmin onaylanması, reform sürecinde olmuştur. 1860-1970 reformları, ilk dönüm noktasıdır. 1861'de Kölelerin Azad Edilmesi, daha hızlı bir gelişme için önemli koşulları hazırlamıştır. Burada, sosyal ve ekonomik süreçleri de etkileyen politik faktör, en büyük rolü oynamaktadır. Druzhinin, Ryndzyunskiy gibi araştırmacıların değerlendirdiği gibi, reform sürecinin bu dönemi, çok önemli bir geçiş periyodudur. Bu dönemde, tarım alanında feodal ilişkilerin ortadan kalkması gerçekleşmiştir, sanayide makinalaşma süreci

⁶⁸⁷ Pamuk, a.g.e., s.68

tamamlanmıştır, ulaşım mekanize olmuştur ve kapitalist ülkelere özgü iki yeni sınıf, proleterya ve sanayi burjuvazisi, şekillenmeye başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'ın en belirgin başarılarından biri, düşük seviyede yatırıma rağmen, tarım alanında kaydedilmiştir. Bunun nedeni, bu sektörde görece bir serbestliğin hüküm sürmesi ve yeni bir ürün, hatta yeni bir teknolojiyle bile kazanç sağlamanın mümkün olmasıdır. Hükümetin tarıma yatırım yapma konusundaki ihmalkarlığına karşın, yerel ayan-eşraf, göçmenler ve Avrupa, yani özel menfaat sahipleri, en azından kısmen üretimi arttırarak borcunu geri almaya çalışan klasik iktisatçılardan esinlenerek serbest dış ticaret ilkesine arka çıkmıştır.⁶⁸⁸ Düyun-u Umumiye yönetiminin tavsiyesi ile tarıma yatırım yapılmıştır.⁶⁸⁹

Rusya'da XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında, kapitalizm, önemli bir sosyal ve ekonomik sistem olarak kabul edilmiştir. Otokrasinin korunması esası kapsamında, aslında eski politik sistem tarafından, modernleştirme koşulları altında gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, XIX.yüzyılda mutlakiyetçi Osmanlı devlet geleneğine karşı liberal düşünceye sığınan Osmanlı aydını, iktisadi alanda da liberalizmi benimsemiş; Smith, Ricardo, Bastiat gibi klasik iktisatçılardan esinlenerek serbest dış ticaret ilkesini kabul etmiştir.⁶⁹⁰

Rus aydını, reform sürecinde Rusya'daki ekonomik sosyal süreçlerin kargaşa ve çelişkiler içerdiği konusuna açıkça vurgu yapmıştır. Köylerdeki Sosyal Sınıflandırma açısından, Köylerde, serflik döneminde, zengin küçük bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu sınıfın içinde, kapitalist köylüler, tefeciler ve tacirler yer almaktadır.

Yaşanan olumsuzluklara rağmen, global anlamda, gerçekleştirilen büyük reformlar, Rusya'yı dönüşüm yoluna itmiştir. Çarların imparatorluğu elbette ki mutlak olarak kalmıştır. Ancak diğer bir çok noktada değişim yaşanmıştır. Rusya'da kapitalizmin

⁶⁸⁸ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", Türkiye Tarihi 3., s.225

⁶⁸⁹ Karpat, a.g.e., s.96-97

⁶⁹⁰ Toprak, a.g.m., s.225

gelişimi, soylu sınıfın öneminin azalışı, orta sınıfın ve proleteryanın yükselişi bu dönemin bir sonucudur. Riasanovski'ye göre, Rusya modern bir ulus olma yolunda büyük adımlarla yürümeye başlamıştır.⁶⁹¹

II.1.6. Askeri Reformlar

Rus İmparatorluğunda serflerin azad edilmelerinin temel nedenlerinden biri, büyük, sürekli bir ordudan, karada bulunan ve gerektiğinde harekete geçirilen bir orduya geçiş yapmaktır. Çünkü azad'dan önce, serfler askeri eğitim almamaktadırlar. Askeri reformların gerekliliğinin ortada olmasına karşın, bürokrasi, Fransa-Prusya savaşına (1870-71) kadar, bu konuda harekete geçilmesini engellemiştir. Ancak savaş, modern bir ordunun kurulmasının ne kadar hayati olduğunu gözler önüne sermiştir. Savaş Bakanı Miliutin tarafından, Prusya ordusunun başarısında etken olduğu düşünülen önemli askeri değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda da batı kökenli reformların en kabul edilebilir olduğu alanlardan biri askeri alandır. Model olarak yine 1860 Prusya örgütlenmesi alınmıştır.⁶⁹²

Toplama sistem, 1874 yılında tanıtılmıştır. Bu sistem, orduya, köylülere okuma yazma öğretme ve kadınlara ilk yardım eğitimi verme konularında bir yükümlülük getirmiştir. Ayrıca, önceden 25 yıl olarak belirlenen ve alt sınıfın mükellefiyeti olan askerlik süresi 12 yıla indirilerek, 21 yaşına gelen herkes zorunlu askerlik uygulamasına tabi tutulmuştur.⁶⁹³ Osmanlı İmparatorluğunda normal askeri hizmet süresi ise beş yıldır, ancak çeşitli hizmetler eklendiğinde toplam süre 22 yılı bulmaktadır.⁶⁹⁴ Askeri ve teknik ihtiyaçların sonucu gündeme gelen reform, Rus toplumu üzerinde önemli bir etki

⁶⁹¹ Riasanovski, a.g.e., s.419

⁶⁹² Davison, a.g.e., s.275-276

⁶⁹³ Kurat, a.g.e., s.341

⁶⁹⁴ Zürcher, a.g.e., s.89

yaratmış, ülkenin modernleşmesi ve demokratikleşmesi doğrultusunda önemli bir adımı oluşturmuştur.⁶⁹⁵

Ancak, Rusya'nın gerçekleştirdiği askeri reformların başarısı konusunda tartışmakta olan bazı tarihçilere göre, yapılan tüm reformlara karşın, ordu geri kalmışlığını sürdürmüştür. Subaylar genellikle, süngüyü mermiye tercih etmişler, uzun menzilli tüfeklerin kendilerini endişelendirdiğini ifade etmişlerdir. Bütün göze çarpan başarılarına rağmen Rusya, tüfek, ateşli silah, top, gemi, donanma donatım konularında, Batıdaki teknik gelişmelere de ayak uyduramamıştır. Aynı zamanda, 1860'ların endüstriyel bazlı gelişmesi anlamında, donanma modernizasyonunu uygulamakta başarısız olmuştur.⁶⁹⁶

Buna karşın, Miliutin reformlarını bir bütün olarak öven Florinsky'ye göre, “gelenek ve muhafazakarlığın kalesi olan orduda gerçekleştirilen reformlar, demokrasi adına mütevazı ama başarılı bir adımdır.” Forrest Miller'a göre de Miliutin'in reform konusundaki istekliliği ve heyecanı, onu Rusya İmparatorluğunun en önemli devlet adamları sınıfına yerleştirmektedir. Diğer taraftan Lenin, bu reformlara, Yerel meclislerden daha fazla yer vermemiş, reform yapılmış orduyu, inatçılık ve zorbalığın bir okulu olarak adlandırılmıştır.⁶⁹⁷

Osmanlı İmparatorluğunda, her türlü eksikliğe (özellikle hala çok eşitsiz nitelikteki bir subay kadrosu, iyi haberleşme ve malzeme, hatta harita yokluğuna) rağmen, Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde ordunun durumu oldukça düzelmiş görülmektedir. Ordunun yeniden düzenleyicisi Hüseyin Avni Paşa'dır. Osmanlıların askeri alandaki ilerlemesini yakından izlemek için en geçerli sebeplere sahip olan Rusya Büyükelçisi Ignatiyev, yeniden düzenlenmiş ordunun oldukça etkili olduğunu ve genelde küçümsendiğini düşünmektedir. Abdülaziz'in çabaları ile Osmanlı donanması da gemi sayısı ve silahlanma durumu açısından Avrupa'nın en güçlü üçüncü donanması

⁶⁹⁵ Riasanovski, a.g.e., s.418

⁶⁹⁶ [http://reference.allrefer.com...;](http://reference.allrefer.com...)

⁶⁹⁷ Dukes, a.g.e., s.162

olmuştur.⁶⁹⁸ Ancak personelin niteliği nedeniyle etkin bir güç aracı haline gelememiştir.⁶⁹⁹ Abdülhamit ise, öncelikle silahlı kuvvetlerin tamamını modernleştirmek istemişse de mali sıkıntılar nedeniyle tüm gücünü geleneksel Osmanlı kara ordusu üzerinde toplamak zorunda kalmış, donanma ise hemen hemen çürümeye terkedilmiştir.⁷⁰⁰

II.2. Fikir Hareketleri ve Polonya Olayları

Riasanovski'ye göre, Rus düşünce tarihi, artan biçimde, hükümet ve devrimci sol hareket arasındaki mücadelelerin baskın konumu ile ılımlılar ve olayların temel akışını etkilemeyecek liberaller arasında geçmiştir. Hükümet 1863 Polonya olayları sırasında, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın baskısına tepki olarak milliyetçilerden beklemediği desteği almıştır. Bu dönemde, Batıcı, Anglofil ve liberal yazar Katkov bile Rus ulusalcılığı konusunda hükümeti desteklemiştir. Polonya olaylarının gelişimi şöyle olmuştur: II.Aleksandr hükümdarlığı süresince, Polonya'da fazlasıyla liberal bir politika benimsemiştir. Bu doğrultuda 1862'de Polonya'nın önceden sahip olduğu özerklik önemli oranda geri verilmiştir. Bu tavır, Polonyalı ılımlılar arasında memnuniyetle karşılanırken, milliyetçileri mutlu etmemiştir. Onlar tarihi "Büyük Polonya" fikrinin arkasında, bütünüyle bağımsızlık istemişlerdir. Ardından 1863'de, bir isyan yaşanmıştır. İngiltere, Fransa ve Avusturya isyan konusunda yardım önermişler ancak Rusya reddetmiştir. Bastırılan isyanın sonucunda ise, Polonya özerk konumunu yeniden kaybetmiş ve Rus yönetsel yapısının bir parçası olmuştur. Rusya merkezileştirme politikasına dönmeyi tercih ederek, polis kontrolü ve Ruslaştırma siyasetini sürdürmüştür.⁷⁰¹ Polonya dilinin kullanımı yasaklanmış, Katolik kilisesinin mülklerine el

⁶⁹⁸ Davison, a.g.e., s.276-277; Bkz. Celalettin Yavuz, "Sultan Abdülaziz Donanması-Yelkenli Teknelere Buhar Makinalı Gemilere Geçiş, Bitmeyen Reform İhtiyaçları", **XIII.Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.1805-1820

⁶⁹⁹ Zurcher, a.g.e., s.89

⁷⁰⁰ Shaw, a.g.e., s.299; Bkz. Yavuz, a.g.m., s:1820-1832; Afif Büyüktuğrul, **Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması**, Deniz Basımevi, İstanbul, 1983, c:III

⁷⁰¹ Ruslaştırma siyasetinin uygulandığı Rusya Müslümanlarından İsmail Gaspıralı, 1881 yılında yazdığı makalesinde, "Rusya müslümanları için Finlandiya'daki ilişkiler de, Polonya'daki

konmuştur. Daha sonra ise, Kilise baskıyla Ortodoksluğa dönüştürülmüştür.⁷⁰² Yine de isyanın etkisi ile Rus otokrasisi, Polonya'da bazı reformlar gerçekleştirmiş, bazı toplumsal politikalar da uygulamak zorunda kalmıştır. Öncelikle, 1864 kararnamesi ile, köylüler, toprak sahipleri tarafından illegal olarak toplanmakta olan ödemeyi yapmaksızın, çalışabilecekleri, tek parça topraklara sahip olmuşlardır.⁷⁰³

Etkileri oldukça önemli olan Polonya isyanının, Riasanovski'ye göre, Rusya'daki reform sürecini etkilemediği söylenebilmektedir.⁷⁰⁴ Gerçekte ise, Rusya'da devrimci karışıklıklar, Polonya'daki karışıklıklara paralel gelişmektedir.

Dekabristlerin ardından, yine Alman felsefesi ve Avrupa'da pozitif bilimlerin, Darwinizmin ve materyalist görüşün gelişmesi sonucunda, Rusya'da yeni fikir akımları gelişmeye başlamıştır. Avrupa'da, romantizmden realizme bir geçiş şeklinde tanımlanan büyük değişimlerin bir parçası olarak Rusya'nın dönüşümü şekillenmiş ve güçlü bir karşıtlık ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda, Tanzimatın birinci devresi olarak kabul edilen 1839-1856 yılları arasında batılılaşma hareketinin öncüleri devletin yüksek yöneticileridir. Fakat daha sonra, hareketin bazı aydınlar tarafından da benimsenerek topluma maledildiği görülmektedir.⁷⁰⁵ Kuran'a göre, Kuleli Vakası denilen ihtilal girişimi, bir

Ruslaştırma hevesi de imkansızdır ve istenen birşey değildir. Müslümanlar, yüksek Avrupa medeniyetinden mahrum olsalar da kendi dinlerinde ve ondan kaynaklanan sosyal yaşamlarında milli kimliklerine zarar verecek herhangi bir yabancı etkiye karşı çok sağlam, sarsılmaz direniş gücüne sahiptirler. Herşeyden önce, herhangi bir gözlemcinin Rusların asimile edici kabiliyetinin çok zayıf olduğunu farkedebilir. Çünkü Ruslaşmış yabancıları hiç göremedik, aksine Rusların bir dereceye kadar çevrelerinde yabancıların etkisi altında kaldıkları, kendi dillerini kaybedip onların dillerini aldıkları bilinmekte, hatta başkalarının adetlerini, inançlarını ve giyimlerini aldıklarının örneklerine de rastlanmaktadır. Örneğin Kırım'daki Rus köyleri, Tatar köylerinden sadece kilise, cami varlığı ile ayrılmaktadır." yorumunu yapmaktadır. İsmail Gaspralı, **Seçilmiş Eserleri**, Haz.Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s.102

⁷⁰² Riasanovski, a.g.e., s.420-421

⁷⁰³ İstoriya Rossii..., s.322-323

⁷⁰⁴ Riasanovski, a.g.e., s.421

⁷⁰⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Selçuk Yayınları, İstanbul 1966, s.36;

açından Yeni Osmanlılar-Jön Türk hareketinin başlangıcı sayılabilmektedir.⁷⁰⁶ Türköne'nin deyiimiyle Osmanlı aydınları, 1860'lı yıllarda tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu tarih Islahat Fermanının Müslümanlar arasında yol açtığı büyük tepkinin oluşturduğu fikir iklimine karşılık gelmektedir.⁷⁰⁷ Bu tarihte artık batılı reformların kabul edilip edilmemesi değil, devletin otokratik iktidarının sınırlanıp sınırlanmaması ve nasıl sınırlanacağı tartışılmaya başlanmıştır. Bu noktada önemli bir yeni unsur, yeni ve okul görmüş intelligensiya'nın bazı dini destekle birlikte, yüksek bürokratların ve ulemanın zırh içine girmiş oligarşisine karşı başkaldırmasıdır. Yeni reform evresi, devlet kanunlarıyla değil, edebi manifestolarla başlamıştır. Genç Türkiye'nin ilk liderleri politikacılar değil, edebiyatçılar olmuştur.⁷⁰⁸ Hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirler, şüphesiz Osmanlı İmparatorluğunda bir çok yıldan beri bilinmektedirler. Belirsiz de olsa, Sadık Rıfat Paşa'nın yazılarında görünmüş, Sultan Abdülmecit ile Mustafa Reşit Paşa'nın reformları üzerinde etkili olmuştur.⁷⁰⁹ Ancak, hükümet faaliyetinin açık bir liberal eleştirisi ve bir meşruti reform programı Türkiye'de ilk kez 1860'larda görülmektedir. Bu fikirler önce Şinasi, Namık Kemal ve arkadaşlarının çevrelerinde görülmekte ve zamanın gazetelerinde biraz ihtiyatlı bir şekilde ifade edilmektedir. Kesin bir grup oluşumu için ilk teşebbüs ise 1865 yılında gerçekleşmiştir.⁷¹⁰ Kemal, gazetelerde devleti eleştirmekle ve yeni düşünceleri açıklamakla yetinmeyen, ayrıca 1865'de italya'daki Carbonari örneğine göre, İttifak-ı Hamiyet adlı gizli bir cemiyeti kuran, yurtsever, anayasal ve parlamenter bir yönetim biçimini getirmeyi amaçlayan altı genç bürokrattan biridir aynı zamanda. "Yeni Osmanlılar", İmparatorluğun Osmanlı seçkinler sınıfı içerisindeki ilk modern ideolojik hareket sayılabilmektedir.⁷¹¹ Yeni Osmanlı grubunun ilk üyeleri arasında,

⁷⁰⁶ Kuleli Vakası, Sultan Abdülmecit'in son yıllarında, 1859'da Ceride-i Havadis'in 24 safer 1276 sayılı ve 953 numaralı nüshasında ilan edilmiştir. Vanbery ve Engelhardt gibi bazı yabancı yazarlar, Kuleli Vakasını meşrutiyete doğru ilk hareket saydıkları halde, İldemir'e göre, devrin vakanüvisi Lütfi Efendi ve sonraları Ahmet Mithat, Ahmet Rasim, Abdurrahman Şeref gibi tarihçi yazarlar bu konuda kesin bir yargı belirtmemişlerdir. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s.8; Bkz.Uluğ İldemir, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1937

⁷⁰⁷ Türköne, a.g.e., s. 356

⁷⁰⁸ Lewis, a.g.e., s.135

⁷⁰⁹ Sultan Abdülmecit ve Mustafa Reşit Paşayı gösteren Slayt 31 ektedir.

⁷¹⁰ Lewis, a.g.e., s.151

⁷¹¹ Zürcher, a.g.e., s.102-108; Yeni Osmanlılar için bkz. Ebüzziya Tefvik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Çev: Z. Ebüzziya, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973; Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin

Namık Kemal ile birlikte, yazıları ve toplum üzerindeki etkisiyle en göze çarpan kişi Ziya Paşa ile Ali Suavi'dir. Yeni Osmanlılar görüşlerini 1867 yılından sonraki sürgün yazılarında kısıtlama olmaksızın dile getirmişlerdir. Ayrıca, Davison'a göre, 1867 yılında Mısır hanedanındaki entrikaların sonucu olarak Yeni Osmanlı siyasi ajitasyonunun ön cephesine mançınıkla atılmış olan Mısırlı prens Mustafa Fazıl Paşa'dan beklenmedik bir yardım görmüşlerdir.⁷¹² Lewis'e göre, Prens Osmanlı hürriyetçilerine gösterdiği eylemli ilgiyi sadece onun kişisel tutkularına ve kızgınlığına bağlamak, şüphesiz bunların etkisi olmakla birlikte, haksızlık olur.⁷¹³ Namık Kemal yurtdışında bulduğu özgürlük ortamından yararlanarak ve Yeni Osmanlılar üyeliğinin gereği olarak, temel siyasi düzen sorunlarına el atmıştır. Bunu yaparken, Fransız aydınlanmasının ve özellikle Locke ve Rousseau'nun demokratik-liberal görüşlerini İslamlaştırmaya, İslam siyaset kuramından bir sentez gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Türk fikir hareketlerinde, Namık Kemal önemlidir çünkü, toplum düzenini çağdaş uygarlığa ayak uydurmak üzere altüst edenlerin duygu ve düşünce dünyalarına biçim ve yön vermiştir. Şinasi önemlidir çünkü, Namık Kemal'i ve onun kuşağından birçoklarını yeni hedefler göstererek aydınlatan ve düşüncelerine biçim veren odur.⁷¹⁴ Şinasi, aynı zamanda, millet kelimesini Fransızca nation kelimesini çağrıştıracak biçimde geniş bir anlamda kullanmasıyla, Osmanlı İmparatorluğunu kurtarmak için duyulan yaygın endişeye yeni bir boyut ekleyen ilk Osmanlı düşünürüdür.⁷¹⁵ Ziya Paşa, kültürel ve dini muhafazakarlığına rağmen, batılı fikirleri izlemeyi küçük görmemiştir. Bunların en kuvvetlisi meşruti hükümettir. Bu konuda, Rüya adlı eserinde, şunları söyler; “Şimdi bir kere Avrupa kıtasının üzerindeki devletlere nazar buyurunuz. Rusya devletinden başka bir yerde hiç hükümet-i müstakile kaldı mı? O dahi tedric ile sair Avrupa devletlerindeki nizamı taklid etmeye uğraşmıyor

Doğuşu, Kuran, a.g.e., s.9-15; “yüzeyden öğrenilen bazı Avrupa fikirlerinin Avrupa’da kesinleşen bazı pratik sonuçları, Osmanlı sosyal hayatına, yukarıdan ve aşağıdan, hükümetin idaresini elinde tutan devlet yöneticileri ile hükümetin idaresini beğenmeyen aydınlar tarafından uygulanmaya çalışıldı ki, bunun yukarıdan başlayan Tanzimat, aşağıdan geleni Yeni Osmanlılık adını almıştır.” Yusuf Akçura, **Türkçülük “Türkçülüğün Tarihi Gelişimi”**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978, s.40

⁷¹² Davison, a.g.e., s. 204-205; Bkz. Kuran, a.g.e., s.9-11

⁷¹³ Lewis, a.g.e., s. 152

⁷¹⁴ Sina Akşin, “Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)”, Türkiye Tarihi 3, s. 345-348

⁷¹⁵ Mardin, a.g.e., s.304

mu?”⁷¹⁶ Nihayet, Namık Kemal sözlü protestonun ötesine geçen herhangi bir sivil itaatsizlik hareketine karşı çıkarken, Suavi çok daha ileri gitmeye hazırdır. Ali Suavi'nin aktivizmi, Osmanlıların kendileri için bir şeyler yapmaya başlamaları gerektirdiği inancını içermektedir. Başka bir yönü de, Osmanlıları Rusya kaşısında vatan'ın savunması hususunda harekete geçirme girişimidir. Orta Asya'ya önem vermiştir. Orta Asya Hanlarının Rusya'ya karşı yardım talepleri, Bab-ı Ali'de herkesçe bilinmektedir. Suavi, Türklerden yani Tatarlardan, Osmanlı İmparatorluğunun kurucu etnik unsuru olarak söz etmektedir.⁷¹⁷ Mardin, Suavi'nin İslam kardeşliği ile çok daha fazla ilgilendiğini söylemektedir.⁷¹⁸ Caretto'ya göre, Ali Suavi, çağdaş dönemlerde ideolojik bir devrim girişimi sırasında ölen ilk Türk olmuştur.⁷¹⁹

Yeni Osmanlılar devletin birliğini koruma çaresini, Avrupa'da işleyişini gördükleri Meşrutiyet idaresinin kabulünde görmüşlerdir. Onlara göre, Padişahın haklarını sınırlandıracak bir Anayasa uygulandığı ve halkın seçeceği temsilcilerden kurulu Meclis çalışmaya başladığı zaman ancak ülkenin sorunları son bulacak ve gayrimüslim tebaa da devlete sadık kalacaktır. Ancak yaşananlar Yeni Osmanlıların ümitlerini boşa çıkarmıştır. Nitekim, 1876 mayısında Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş, Namık Kemal ile Ziya Bey'in de üye buldukları bir heyetin 1831 tarihli Belçika anayasasını örnek alarak hazırladıkları Kanun-i Esasi aralık ayında ilan edilmiş ve 1877 mart'ında Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı toplanmıştır. Sultanı tahttan indirme tertibi, Midhat Paşa ve Rüştü Paşa gibi seçkin politikacılarla, Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa gibi önde gelen askeri liderler tarafından yönetilmiştir. Liberal güçlerin bu sözde zaferleri büyük ümitler uyandırmıştır.⁷²⁰ Ancak, başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim tebaa devletten ayrılmak ve bağımsız olmak yolunda çalışmaktan vazgeçmemişlerdir. Yeni Osmanlıların bazıları yenildiklerini anlamışlardır. Namık Kemal de, o zamana kadar inandığı ve gerçekleşmesine uğraştığı “İttihad-ı anasır” siyasetini bırakarak, II.Abdülhamit'in

⁷¹⁶ Lewis, a.g.e., s.139; Ziya Paşa için bkz. Mardin, a.g.e., s.373-397

⁷¹⁷ Mardin, a.g.e., s.406-411; Suavi'nin bu yöndeki fikirleri için bkz. İsmail Hami Danişmend, **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, CHP Genel Sekreterliği, Ankara, 1942

⁷¹⁸ Mardin, a.g.e., s.412

⁷¹⁹ Giacomo E. Caretto, **Akdeniz'de Türkler**, Çev: Durdu Kundakçı, Gülbende Kuray, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.62

⁷²⁰ Mardin, a.g.e., s.80

“Vahdet-i İslam” görüşünü benimsemiştir. Kuran’a göre, genç Padişah II.Abdülhamit, Osmanlılık siyasetinin yetersizliğinin anlaşılmasından sonra, devletin varlığını sürdürmek için İslamcılığa yönelmiştir.⁷²¹ Türkçülük akımının doğuşu da Tanzimat çağında gerçekleşmiştir. Yeni Osmanlılardan Ali Suavi, 1869’da Paris’te sürgündeyken çıkardığı Ulum gazetesinde “Türk” başlığını taşıyan makalesinde Türklerin sadece asker bir kavim değil, medeni vasıflara sahip olduklarını yazmıştır. Tanzimatçı devlet ve fikir adamı Ahmet Vefik Paşa’nın Lehçe-i Osmani adlı ilk Türkçe sözlüğü de 1876’da yayınlanmıştır. Tanzimat çağı fikir adamlarının en dikkate değerisi Şinasi’dir. 1849’da gittiği Paris’den 1855’de İstanbul’a dönünce Batı medeniyetinin temeli olan terakki ve akılcılık kavramlarını ülkeye getirmiştir. Onun 1871’de ölümünden sonra, o dönemde Avrupa’da ünlü olan Comt’un Pozitivizm’i Türk aydın çevrelerini etkilemiştir. Halep’te Cizvit okulunda Fransızca öğrenen Beşir Fuad bu çevrelerde Biyolojik materyalizm’i yaymıştır. Maddeci felsefi görüşe inanan aydınlar, Türkiye’de 1890’larda çoğalacak ve Hanioglu’nun açıkladığı gibi, “Dinin büyük ölçüde belirleyiciliğe sahip olduğu bir toplumdaki tüm değerler sistemi ile çatışan bir aydın tipi” ortaya çıkacaktır. Batı hayranlığının Osmanlı aydınlarını batıyı taklide götürüleceği şüphesizdir. Öyle de olmuştur. Osmanlı toplumunda Avrupa’yı dış görünüşüyle tanıyıp o dünyanın insanlarına benzemeye özenen kişiler belirlemiştir. Sağduyu sahibi yazarlarca “Monşer” tipi olarak alaya alınan Batı taklitçisi Türkleri Ahmet Mithat Efendi, 1870’li yıllardan itibaren eserlerinde tenkit etmiştir.⁷²² Osmanlı romancıları, sağlıksız bir Batı taklitçiliği olarak gördükleri toplumsal değişimini eleştirisini yapmaya çalışmışlardır. Bunu da eserlerindeki “alafranga” karakter aracılığı ile gerçekleştirmek istemişlerdir. Felatun Bey, Bihruz, Behlül, Meftun Bey gibi tipler Recaizade Ekrem’in “ alafranga bozuntusu züppe beyler” olarak tanımladığı karakter örnekleridir. Ancak bu karakteri yaratmakta başarısız olmuşlardır. Bunun nedenini ise Timur, öncelikle yazarların gerçek batıyı ve batılı karakteri tanımamalarına bağlamaktadır. Ona göre, batıda felsefe, toplum bilimleri ve sanat, birbirleri ile karşılıklı etkileşim içinde gelişmiştir. Osmanlı toplumu ise, ne gerçek

⁷²¹ Ercüment Kuran, “Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Türk Milliyetçiliği”, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyum Bildirileri**, Türk Ocakları, İzmir, 1999, s.509

⁷²² Ercüment Kuran, “Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihindeki Yeri”, **Tanzimat’ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC. Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Yayınları, Ankara, 1991, s.142

bir Aydınlanma'dan geçmiş, ne de Batıdakine benzer bir sınıfsal yapıya ulaşmıştır. Bu durum Osmanlı aydınını ve romancısını “kitabî”liğe mahkum etmiştir. Genç Osmanlılar gibi Avrupa’da birkaç yıl geçirmiş aydınların da batılılaşmak gibi bir kaygıları olmamıştır. Batının tekniğinin aktarılması gerektiğini düşünmekte, ancak bunu kimlik değiştirmeden ve tarihi referanslarını koruyarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı yazarlarının referans çerçevesinin değişmesi, XIX.yüzyıl sonlarında başlamıştır.⁷²³ Mardin’e göre ise, XIX.yüzyıl Türk düşünce tarihinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bir düşünce sosyolojisinden bahsedilebilir. Avrupa’nın Aydınlanma Çağı’nın fikirleri etkisi, bu çağın büyük düşünürleri yoluyla değil, Batı’dan alınan yeni müesseselerin zorunlu olarak getirdiği yeni “yaşam değerleri yoluyla olmuştur. Tarihi gelişim süreci yaşanmamıştır. Bu da Jön Türklerin felsefesizliklerine bir de tarihsizliği eklemiştir. Bundan dolayı Türk tarihçiliği yakın zamanlarda bile açıklayıcı-çözümleyici yöntemler geliştirememiştir.⁷²⁴

Rusya’da “**Babalar**” (1830-40 jenerasyonu), Alman idealistik felsefesi ve romantizmle büyürken ve metafizik, dini, estetik ve tarihselcilik konularına vurgu yaparken, “**Oğullar**” (1860-70), Nikola Çernişevski, Nikola Dobroliubov ve Dmitriy Pisarev gibi önderlerin liderliğinde faydacılık, pozitivizm, materyalizm ve özellikle realizmin bayrağını taşımışlardır.⁷²⁵ Pipes’a göre, 1860-70 yılları Rusya’nın düşünce alanında “Altın Çağı”dır.⁷²⁶ Berman’a göre de, 1860’ların en önemli özelliklerinden biri, yeni bir aydın kuşağı ve üslubunun doğuşu olmuştur.⁷²⁷ 1860 yılı Osmanlı İmparatorluğunda da aydınların ortaya çıktığı bir yıldır. Perin, 1860’larda Türkiye’de etkili olan ve Kemal’i de etkileyen neslin, romantik hareketin zirvede bulunduğu bir dönemde Avrupa’da eğitim görmüş olduklarını belirtir ve Avrupa ile doğrudan ilişkisi olmayan Kemal’in nesli için

⁷²³ Timur, a.g.e., s.51

⁷²⁴ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri** (1895-1908), İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 1996, s.16-19

⁷²⁵ Riasanovski, a.g.e., s.422; Berman, a.g.e., s.289-294

⁷²⁶ Pipes, a.g.e., s.270

⁷²⁷ Berman, a.g.e., s.286

ise Avrupa'nın, hala 1830'ların romantik Avrupası anlamına geldiğini kabul etmektedir.⁷²⁸

Mevcut Rus düzenine karşı bir protesto ve dünyaya kritik bir yaklaşımla birleşmiş olan “intelligensiya” kavramı ve konsepti, bu haberci periyod boyunca geçerlilik kazanmıştır. Sonuç olarak, birbirini izleyen Rus devrimci hareketin sürekli tarihi, “büyük reformları” izleyen yıllarda başlamıştır.⁷²⁹

Serfliğin kaldırılmasında en son ve harekete geçiren hareket, Kazan'daki Bezdna köyü yakınlarında, eğitilmiş bir Eski İnanan olan Anton Petrov'un, herkese özgürlük isteği ile, halkı toprak sahiplerine karşı ayaklanmaya çağıran konuşmalarının ardından, hükümet askerlerince, onun yakalanıp tutuklanması ve ardından askeri mahkemede yargılanıp, kurşuna dizilmesi olmuştur. İsmi ölümsüzleşen Petrov'un görüşleri o derece yayılmıştır ki, Kazan'daki soylularda yeni bir Pugaçev korkusu doğmuştur. Herzen, isyanı The Bell (Çan) adlı eserinde tanımlamıştır. Ayrıca, Kazan Üniversitesi Tarih Bölümü Profesörü olan, A.P. Şçapov'un konuşmaları, Populist hareketin oluşumuna yönelik ilk adım olarak değerlendirilebilir. Bu hareket, II.Aleksandr'ın hükümdarlığının geri kalanında gelişerek devam etmiş, ölümünden kısa bir süre önce, bir tarafta, liberalizme dönük olanlar, diğer tarafta, Marksistler olarak iki yönde bölünmüştür.⁷³⁰

Rusya'da gelişmeye başlayan başlıca fikir akımları şunlardır;

Nihilizm: Nihilist sözcüğü ilk kez Turgenyev'in 1862'de yayımlanan Babalar ve Oğullar adlı romanından sonra yayılmıştır. Devrin terminolojisine göre, nihilizm,

⁷²⁸ Cevdet Perin, **Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri**, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, s.152-153

⁷²⁹ Riasanovski, a.g.e., s.422-423; İntelligensiya kavramının gerçekte Rusya'ya özgü bir anlamı bulunmaktadır. Kavram, Rusya'da, halktan çıkmış hayati güçlerden oluşan bir topluluk biçiminde, misyoner bir elit anlamı kazanmıştır. Berman, a.g.e., s.124; Osmanlı İmparatorluğunda bu kavramın karşılığı olarak aydın kelimesi kullanılmış olsa bile, Belge'nin belirttiği gibi, “münevver” veya “aydın”ın, Batı dillerindeki, “akıl” kökünden gelen “entellektüel” veya Rusça'da yine aynı kökenden gelen “intelligensiya” ile etimolojik bir akrabalığı olmamıştır. Belge, a.g.m., s.50

⁷³⁰ Dukes, a.g.e., s.155

1860'ların yaygın aydın tipini ifade etmektedir. Berman'a göre, çağdaşları onları haksız yargılamışlardır. Nitekim Kurat'a göre, Nihilistlerin⁷³¹ temel prensipleri, Rusya'da mevcut olan herşeyi, idare sistemini, ahlak değerlerini tamamen reddetmek ve hiçbir şeyi tanımamaktır. Onlara göre, sadece pozitif bilimlerin bir anlamı vardır ve sistemli bir dünya görüşleri bulunmamaktadır. Rusya'da hürriyet fikirlerini yaymanın, yeni ve adil bir sistem kurmanın ancak Çarlık otokrasisini devirmekle mümkün olacağına inanmakta ve buna ulaşmak için de terör yönteminin kendileri için uygun olduğunu düşünmektedirler. Çerņişevski ve Dobroliubov, bu hareketin siyasi cephesini oluşturmaktadır.⁷³² Gerçekte, nihilistleri yaratan sınıfsal nedenler bulunmaktadır. 1850'lerde Rus toplumu bir evrime uğramıştır, o zamana kadar Rus aydınları sadece aristokrasi içinden çıkarken, 1850'lerden itibaren burjuvaziden, küçük burjuvaziden, hatta halk sınıflarından da çıkmaya başlamıştır. Literatürde "raznoçıntski" olarak adlandırılan bu kesim, asillere göre çok daha radikaldir. Önce kaba bir pozitivizm ile kutsal düzenin tüm değerlerini reddeden nihilistler, daha sonra yapıcı bir tutuma yönelmişler ve Rus populizmini (narodnik) yaratmışlardır.⁷³³

Panslavizm: Slavofil görüş, başta felsefi ve edebi bir akım iken, sonraları önemli bir siyasi akım haline gelmiştir. Çomyakov, Kireyevski, Samarin ve Aksakov kardeşler tarafından bir ideoloji haline getirilen bu görüş, Rusya'nın hakimiyeti altında bütün Slavları birleştiren bir devlet kurulmasını amaç edinmiştir. Ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik prensiplerine dayanan bu akım giderek, koyu bir Rusçuluk şekline girerek, mistik bir hal almıştır.⁷³⁴ Panslavistler, Çarlık Rusyasının Balkanlardaki eylemleri ile Doğu Sorununun çözümlenmesi girişimlerini Slav kardeşlerine karşı ortak bir borç olarak kabul etmişlerdir. Tarihçi ve sosyolog N.Y. Danilevski, Doğu sorununu, her biri kendi

⁷³¹ Nihil'in sözlük anlamı, "hiçbirşey" dir. Edebi alanda, Nihilist kişilikler, Turgenyev'in Babalar ve Oğullar ve Dostoyevski'nin Ecinniler romanında tasvir edilmişlerdir; Dostoyevski, **Ecinniler**, Çev: İsmail Yerguz, Engin Özden, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1984; Büyük filozof-romancı Dostoyevski, Rus nihilizminin en ağır eleştirisini yaptığı romanlarında, aynı zamanda nihilizmin en ilginç kahramanlarını da yaratmıştır. Berman, a.g.e., s.133

⁷³² Kurat, a.g.e., s.343

⁷³³ Berman, a.g.e., s.123-128

⁷³⁴ Panslavizm, Rusların herşeyden önce, Türkleri Avrupa'dan kovmalarını" ve İstanbul merkez olmak üzere, bir Slav devleti kurmayı hedeflemekte ve Rusya'nın bu misyonu yapmaya tarihi hakkı olduğunu iddia etmektedir. Kurat, a.g.e., s. 343

özgü gelişim yoluna sahip, tarihsel olarak da Romen-Cermen ve Grek-Slav'lardan oluşan iki grubun savaşına bağlamaktadır.⁷³⁵ Panslavizm, özellikle Kırım savaşı sonrası güç kazanmıştır. Kırım savaşındaki mağlubiyetten sonra, Rusya'nın Avrupa ve Osmanlı Devletine olan düşmanlığı artmış ve ülke içinde milliyetçi fikirlere karşı resmi ilgi başlamış, panslavizm gündeme gelmiştir. Panslavizm, Rus milliyetçiliği ve emperyalizminin gelişmesini akla getirmektedir.⁷³⁶

1800'lü yıllarda giderek güçlenen bir görüş, Avrupa'nın Rusya'yı kabul etmeyeceği olmuştur. Rusya'nın bu kompleksten kurtulabilmesi için ise iki yol düşünülmüştür. Rusya, ya kendi "üstün" özgünlüğüne sığınacak ya da kendisini daha iyi hissedeceği başka yerlere yönelecektir. Bunun sonucu olarak 1845 yılında "Rus Coğrafya Kurumu", milliyetçi bir kurum olarak oluşturulmuş ve Rusların Batıya ihtiyaçlarının olmadığını, aksine üstünlüklerini ortaya koyacakları bir coğrafyanın olduğunu (Asya) savunmuştur. Yapılanlar sadece bir arazi genişletme misyonu olmayıp, aynı zamanda Avrupa'ya bir tepki olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu konuda Avrupa karşıtı yazar Dostoyevski'nin sözleri dikkat çekicidir: "Biz Avrupa'da köleyiz, ama Asya'da biz bile hakimiz. Avrupa'da barbarız ama Asya'da biz de Avrupalıyız."⁷³⁷

Özellikle de İstanbul, panslavistlerin hayalinde mukaddes şehir olarak değerlendirilmekte, ele geçirilmesi zorunlu görülmektedir. Dostoyevski, bu görüşlerin en şiddetli taraftarlarından. İstanbul üzerinde çeşitli yazılar yazmış ve "Konstantinopol en veya geç bizim olmalıdır" demiştir. Panslavizm, Rusya'da dışa karşı bu politikayı izlerken, içte de Rus olmayan milletleri Ruslaştırma faaliyetine devam etmektedir. Sonraları bu akımı destekleyen ve panslavizmi resmi politikası ile bütünleştiren II, Aleksandr ve hükümeti, Osmanlı başkentine sefir olarak, 1864'de tam bir panslavist olan

⁷³⁵ Danilevski 1869 yılında yayınlanan Rusya ve Avrupa adlı eserinde, Rus Panslavist ideolojisinin ilk ve tek sistematik formülasyonu yapmıştır. Bkz. Petrovich, a.g.e., s.72-77; Shapi Kaziyeu, "Ekonomik Çekişmenin Neticesi Olarak Türk-Rus savaşları", **Osmanlı**, c.1, s.550

⁷³⁶ Kocabaş, a.g.e., s.278-279

⁷³⁷ Mark Bassin, "Russian Geographers and the National Mission in the Far East", Geography and National Identity, (ed.), David Hosoon, Blackwell, 1994, s.116-118'den aktaran Soltan, a.g.m., s.79; Bassin tarafından Dostoyevski'nin görüşleri, F.M. Dostoyevski, Dnevnik Pisatelia, 3 vol, Paris, YMCA Press, n.d., vol III, p.609'dan aktarılmıştır. Soltan, a.g.m., s.79

General İgnatiyev'i atamıştır. Görevi, panslavizmin “Türkiye planı”nı gerçekleştirmektir.⁷³⁸

Halkseverlik (Narodničestvo-Populizm): Lavrov, Rusya’da kendine has bir sosyalizm kurmayı planlamıştır. Ona göre Rus sosyalizmi, Avrupa’da da olduğu gibi, sınıflar mücadelesi ve sosyal ilişkilerden doğan ayrılıkların bir sonucu değildir ve olmayacaktır. Rusya’da mevcut şartlara uygun, Rus sosyal hayatının esasını Rus halkı, Rus köylüsü, Rus köy komünü teşkil ettiği için, ancak Rus halkının kalkınması ve Rus köylülerinin katılımı ile mümkün olacaktır. Bundan dolayı halkı uyandırarak, ona yeni fikirleri aşlamak gerekmektedir. Bu görüşlerin etkisiyle, entellektüeller, bu fikirleri yaymak, köylüleri Çarlık istibdadına karşı ayaklandırmak amacıyla köylere dağılmışlardır. Böylece, inteligensiya’nın “halka gidiş” hareketi başlamıştır.⁷³⁹

Osmanlı İmparatorluğunda, Modern Batı’nın her alandaki meydan okumalarına karşı, Müslüman dünyanın geliştirdiği üç farklı tepki ve düşünce sistemi görülmektedir. İlk tepki taassuptur. Batı evreni ile herhangi bir alanda ilişkiye girmeyi reddeden bu tavır, kitlesel bir refleksi ifade etmektedir. Modern İslam adı verilen tepki, Batıyı kabul ederek, karşı argümanlarla dini kuvvetlendirmeye, bu meydan okumaları etkisiz kılmaya çalışan tavidir. Bu şekilde, dini açıdan mahzurlu bulmadığı değer ve gerçekleri içselleştirerek, kendi sisteminin dayanakları haline getirir. Batıda gelişen nasyonalizmin karşılığını İslam birliği (pan-İslamizm) olarak savunmak ideolojik planda buna örnektir. Ve son tavır, özellikle pozitvizmin etkisi altında dini kayıtlamalardan uzak, batılı düşünceleri onaylayan ve savunan tavidir. Bu üç tavır prototiplerdir.⁷⁴⁰ Bir Rusya Türkü olan Akçura, 1904’de yayınladığı dizi makale olan “Üç Tarzı Siyaset” te, Osmanlı İmparatorluğunun XIX.yüzyıl boyunca takip etmeye çalıştığı ya da tasavvur ettiği “üç siyasi yol”u tanımlamış ve analiz etmiştir: “Birincisi, Osmanlı hükümetine tabi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek

⁷³⁸ Kocabaş, a.g.e., s.281-282

⁷³⁹ Kurat, a.g.e., s.344; Herzen ve Çernişevski ile başlayan popülizm, 1880’lerin Marksizmine yol açmıştır. Berman, a.g.e., s.133

⁷⁴⁰ Türköne, Türk Modernleşmesi, s.319

(Osmanlıcılık). İkincisi, hilafet hakkının Osmanlı hükümdarlarında olmasından faydalanarak, bütün İslamları, sözkonusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin panislamizm dedikleri). Üçüncüsü, ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil etmek.” Akçura’ya göre, bu yollardan ilk ikisinin Osmanlı’nın genel siyasetinde önemli bir etkisi olmuş, birincisi Tanzimat döneminde uygulanırken, ikincisi Abdülhamit zamanında uygulanmaya çalışılmıştır. Üçüncüsü ise, ancak bazı yazarların yazılarında görülmektedir. Analizlerinin sonucunda vardığı sonuç şöyledir: “Osmanlı milleti yaratılması, Osmanlıya fayda sağlayacak olsa da uygulanabilir değildir. Müslümanların ve Türklerin birleşmesine yönelik siyasetler ise, eşit derece fayda ve mahzur ifade etmektedir”⁷⁴¹ Akçura, seçimi okuyuculara bırakmıştır, fakat Mardin’e göre, kendisinin de Türkçülük taraftarı olduğuna kuşku yoktur.⁷⁴²

II.3. Dış Politika ve Türkler

II.Aleksandr’ın hükümdarlığı, Kırım Savaşı’nın yıkımı ve Paris Antlaşması imzalanması ile başlamıştır. XIX.yüzyılda Rusya’nın Avrupa’daki pozisyonu, oldukça kötü durumdadır ve Rusya’nın prestijini yeniden oluşturmak gerekmektedir. Bunun yanısıra Rusya, Türklere karşı başarılı bir savaş vermiş ve Balkanların haritası büyük ölçüde değişmiştir. Hükümdarlığı sırasında, Romanovların İmparatorluğu, Kafkasya, Orta Asya ve Uzak Doğu’da süratle ilerlemiştir. Rusya’nın zaferlerinin yanısıra önemli bir diplomatik geçmişi vardır. Ancak, Avrupa’da güç ilişkilerinin değişen seyri, Romanovların lehine gelişmemiştir. Paris Antlaşması ile, taraflar, savaş sırasında aldıkları sahalardan çekilmişler, Türkiye’nin bütünlüğü ve bağımsızlığı, antlaşmayı imzalayan ülkelerce garanti altına alınmış, Karadeniz, bütün devletlerin savaş gemilerine kapatılmıştır. Böylece, Rusya Karadeniz’de donanma bulundurma hakkını kaybettiği gibi, Türkiye’nin içişlerine karışmak ve Balkanlardaki nüfuzunu genişletmek imkanından

⁷⁴¹ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s.19, 36; Gökhan Çetinsaya, “Soğuk Savaş Dönemi Sonrasında Türkiye ve Çevresi”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?**, s.27

⁷⁴² Mardin, Jön Türklerin..., s.276-277

da mahrum kalmıştır. İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'nın emperyalist siyasetini durdurma amacıyla gerçekleştirdikleri bu antlaşma Rusya için bir yenilgiyi ifade etmiştir.⁷⁴³

Kırım Savaşı sonrası dönemde, Kafkasya'daki gelişmeleri etkileyecek önemli bir olgu, Osmanlı-Rus siyasi ilişkilerinde görülen yakınlaşma olmuştur. bunun sonucunda, Osmanlı Devleti, savaş sırasında temsilci olarak Çerkezistan'a göndermiş olduğu Çerkes Sefer Paşa ile yine destek vererek mir-miran payesini layık gördüğü Şeyh Şamil'in naibi, Muhammed Emin Paşa gibi Kafkasya kökenli kimselerin faaliyetlerini, Rusya'nın duyduğu rahatsızlıktan dolayı "barış pahasına" önlemeye çalışmıştır. Böylece Rusya, dostluk bahanesi ile Kafkaslar'daki askeri eylemlerine karşı çıkabilecek yegane bölgesel güç konumunda bulunan Osmanlı İmparatorluğunu etkisiz hale getirmiş olmaktadır.⁷⁴⁴

Rusya, İngiltere ve Fransa ile savaştan ve bir ayaklanma sonucu bölünmüş olan Çin'den imtiyazlar elde etmiştir. Pasifik kıyılarında yerleşmeye başlamıştır. Amur'da 1853-1860 arasında Nikolayevsk, Kabarovsk ve Vladivostok şehri kurulmuştur. Vladivostok'ta ayrıca bir donanma merkezi ve bir liman kurulmuştur.⁷⁴⁵

Rusya, Japonya ile ilişkiler kurma konusunda, İngiltere, Fransa ve ABD'yi izlemiştir. Ayrıca, bu dönemde, kuvvetler dengesinin mantığı ve savunma gerekliliği, Rusya'yı Alaska'yı ABD'ye satmaya zorlamıştır. Alaska, 1867 yılında, 7.200.000 \$ karşılığında satılmıştır. Ardından Rusya, Sakhalin adalarının güney bölümü için Kuril adalarını takas etmiştir.⁷⁴⁶

⁷⁴³ Riasanovski, a.g.e., s.426-427, 430

⁷⁴⁴ Mustafa Budak, "Kanguru Olayı, Kırım Savaşı'ndan sonra Çerkezistan'a Silah ve Mühimmat Gönderilmesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi** (Prof.Dr. Münir Aktepe'ye Armağan), Ayır Basım, İÜ. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, s.479; Sefer Paşa ve Naib Paşa hakkında Rusya elçisinin verdiği müzekkerenin gönderildiğine dair 1273 tarihli arşiv belgesi için bkz. **BOA, 140/7355, İ.HR.**; Bu dönemde İngiltere'nin bölgeye olan ilgisinin bir yansıması olarak, Çerkezistan'ın bağımsızlığını sağlama çabası Kanguru olayı ile görülmektedir. Kanguru vapuru aracılığıyla Rusya'nın Batı Kafkasya'daki hükümler hakkının ihlal edilmesi halinde nasıl tepki göstereceğini sınamak istemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Budak, a.g.m., s.477-516

⁷⁴⁵ Riasanovski, a.g.e., s.430

⁷⁴⁶ Dukes, a.g.e., s.166

Fransa, 1863'de Polonya'nın Rus hükümdarlığına karşı olan isyanını desteklediğinde, Fransız-Rus ortaklığı zayıflamıştır. Rusya, Karadenizin yeniden askerleşmesi ve Paris Antlaşmasının revizyonunun gündeme gelmesiyle, Almanya ve Prusya ile anlaşmış, diplomatik başarıları sonucu 1871 yılında Londra Konferansı toplanmıştır. Bu tarihten sonra, Almanya ve Prusya, Prusya liderliğinde ittifak yapmışlardır. Böylece Avrupa'daki en güçlü kıtasal güç oluşmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine Avrupa'nın toplu halde müdahalede bulunmamasının nedeni, Osmanlı reformları konusunda Fransızlarla Rusların görüşlerinin taban tabana zıt olmasıdır. 1867 yılında Fransa ve Rusya, Osmanlı reformları için ayrıntılı planlar sunmuşlardır. Fransızların planı Ali ve Fuat Paşaların eğilimleri ile çakışırken, Rusya, imparatorluğu milliyet temelinde bazı özerk bölgelere ayırmayı önermektedir.⁷⁴⁷ Fuat Paşa'nın Rus büyükelçisi Ignatiyev'e söylediği gibi, bu, Birleşik olmayan Türk devletleri kurulmasına yol açabilecektir. Fransız etkisindeki reform eğilimleri, Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Paris'e yaptığı gezi ile kuvvetlenmiştir. O zamana kadar askeri seferler dışında hiçbir Osmanlı hükümdarı, imparatorluk sınırları dışına çıkmamıştır. Abdülaziz'in gezisinin gerçek nedeni ise, Türklerin Batı Avrupa devletlerinde Girit olayları ile sarsılmış itibarını geri kazanmak ve olası bir Fransa-Prusya işbirliğini önlemektir. II.Aleksandr da Paris'tedir. Bu gezi dengeyi sağlayabilecektir. Ayrıca, Avrupa'yı ziyaret eden Hidiv İsmail'in ve Paris'te kalan muhalifi Mustafa Fazıl'ın etkisini kırabilecektir. Padişah, bunu başarabilmek için, ilerlemekte olan bir devletin başı olduğunu göstermek zorundadır. Ali ve Fuat Paşa'lar, gezinin içeride de etkili olacağını, ayrıca, Batı'daki monarşik yönetimleri ve ilerlemesini yerinde görmesinin önemli olduğunu söyleyerek Padişah'ı ikna etmişlerdir.⁷⁴⁸

⁷⁴⁷ Mardin, a.g.e., s.33; Osmanlı Devletinin dahili işlerini müzakere için bir konferans düzenlenmesi hususunun Rusya tarafından teklif olunduğuna dair, hicri 1283-1284 (miladi 1866-1867) tarihli arşiv belgeleri. Bkz. **BOA, 225/13155, İ..HR.**; **BOA, 225/13160, İ..HR.**

⁷⁴⁸ Roderic Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform**, 1856-1876, Çev: O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 204-205; Bkz. Judy Upton-Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", Osmanlı, c.2, s.119-129

1875 yılında, Rusların kışkırtmasıyla gerçekleşen Bosna, Hersek ve Bulgaristan isyanları, Türkler tarafından şiddetle bastırılmıştır. Balkan çatışmaları sürmüş, uluslararası barış çabaları sonuç vermemiş ve Rusya, çatışmalara giderek daha fazla karışmıştır.⁷⁴⁹ Rusya'nın Balkan işlerini Panislavist bir tutumla çözümlemesinden korkan Batılı devletler duruma karşı olarak, İstanbul'da bir konferans toplanmasını kararlaştırmışlardır. Konferansta hem Balkan sorunları, hem de Osmanlı'dan istenen ıslahat sorunları ele alınacaktır. Katılımcı ülkeler, İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya'dır. O dönemde Rusya'da güney Slavları ile Pan-slav dayanışma hareketi alabildiğince yayılmıştır. İstanbul'daki Rus büyükelçisi İgnatiev, bu hareketin ateşli bir taraftarıdır.⁷⁵⁰ 1876 tarihli İstanbul konferansı, İstanbul'daki Rus sefarethanesinde başlamış, toplantıya Türk delegeler alınmamıştır. Bu, Osmanlı İmparatorluğunun itibarına bir darbe olmuştur. İgnatiev'in inisiyatifi ele geçirdiği toplantı sonucu alınan kararların, Osmanlı İmparatorluğu delegelerinin de olduğu bir toplantıda kabul edilmesi istenmiştir. Ancak, Konferans sürerken, Osmanlı İmparatorluğu, hristiyan azınlığın da haklarını tanıyan "I.Meşrutiyet" i ilan etmiştir.⁷⁵¹

Konferansın toplandığı 23 Aralık 1876 tarihinde, Padişah II.Abdülhamit, yeni bir rejimi, meşrutiyet rejimini top sesleri ile ilan etmiştir. İmparatorluğu oluşturan etnik unsurların özgürlükleri bu yeni idare ile güvence altına alındığından, böyle bir devrim karşısında, sözkonusu toplantıya artık gerek kalmamıştır. Osmanlı delegelerinin toplantıyı terkettiği konferansın ardından bir gün sonra, 1876 Kanun-ı Esasi, yani ilk yazılı Osmanlı anayasası yürürlüğe girmiştir. Yeni Osmanlılar grubunun yeni lideri Mithat Paşa, anayasalandırma akımının da lideridir. V.Murat onun için ideal ve anayasacı bir padişah modelidir. V.Murat'ın üç aylık kısa saltanat döneminde, İstanbul basını anayasa ve parlamento lehine öyle bir kampanya içine girmişlerdir ki, zamanın İngiliz Büyükelçisinin gözlemiyle, Kanun-ı Esasi konusu kahvehanelerde konuşulmuş, halk da bir anayasa bekler olmuştur. Tunaya'ya göre yaşananlar, anayasanın tamamen yabancı

⁷⁴⁹ Bu dönemde, Osmanlı memleketinde Girit ve Bosna'da ıslahat yapılması fermanının Rus İmparatoru tarafından olumlu karşılandığına dair hicri 1292 (1875) tarihli evrak için bkz. **BOA, 268/16143, İ.HR..**

⁷⁵⁰ Riasanovski, a.g.e., s.427-429; <http://reference.allrefer.com...>; Zürcher, a.g.e., s.111

⁷⁵¹ Kocabaş, a.g.e., s.301-303

baskısına karşı, göstermelik bir önlem olmadığını kanıtlayıcı değerdedir. En azından, İstanbul'da, vilayet merkezlerinde, sınırlı, fakat meşrutiyetçi bir kamuoyunun varlığını ve katkısını göstermektedirler. Osmanlı kamuoyu sorunu günümüzde de tartışma konusudur. Tunaya'nın deyimiyle, anayasalar, tarihsel gelişim süreçlerinin kavşaklarıdır. Türkiye'nin yakın tarihinde ilk yazılı anayasanın yapıldığı yıl, 1876'dır. 1876, Batı'ya oranla, anayasalandırma alanında geç bir tarihtir. Dünyanın ilk büyük yazılı anayasası olan Amerikan anayasası 1787, Fransa'nın ilk yazılı anayasası 1791 tarihlidir. Buna karşın, Osmanlı İmparatorluğu, ilk yazılı anayasasına kavuştuğu zaman, Çarlık Rusya'sı ve İran'a oranla kıdem almıştır.⁷⁵²

Anayasanın ilanı, uzun zamandan beri fırsat kollayan Rusya'ya makul bir darbe indirmiş ve onun projelerinde geri kalmasına neden olmuştur.⁷⁵³ Meşrutiyet ilan edilip, hazırlanan anayasa ile Türkiye tarihinin ilk parlamentosu açıldığında, Rusya sefiri, olayı çoktan protesto etmiştir. "Avrupa'da parlamentosu olmayan tek ülke olmak ayıbını biz taşıyamayız. Bu, Babıali'ye pahalya mal olacaktır" demiştir.⁷⁵⁴ Ancak elbette ki Rusya'nın asıl korkusu bu değildir. Bu idare ile Osmanlı tebaası huzura kavuşursa, Rusya Türkiye'nin içişlerine müdahalede bulunamayacaktır. Bunun yanısıra, Rusya'da da meşrutiyet mücadelesi vardır. Osmanlı meşrutiyeti, Rusya'daki meşrutiyet taraftarlarını Çar'a karşı menfi yönde etkileyecektir.⁷⁵⁵ İtalyan Cizvitleri tarafından yönetilen ve Vatikan'ın resmi organı olan Civiltà Cttolica dergisi 20.1.1877 tarihli nüshasında, "ezeli düşmanları Rusya'ya karşı Türklerin oynadığı iyi bir oyundur. Bu anayasa ile Türkiye, Rusya'nın çıkarmak istediği bir savaşın bütün yasal bahanelerini ortadan kaldırmıştır. Bu kez, Moskof kurnazlığı, Osmanlı bilgeliğine yenilmiştir."⁷⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu, ilk kez ulusal olmayan bir devlet yapısında –üç kıtaya yayılmış bir ülke üzerinde- meşrutiyet

⁷⁵² Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Birinci Kitap, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s.3-9

⁷⁵³ Fesch, a.g.e., s:217

⁷⁵⁴ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.233; Yuluğ Tekin Kurat, **Sir Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara Üniversitesi, Ankara 1966; Türkiye, I.Meşrutiyeti ilan ettiğinde Rusya ve İran'da parlamento yoktur. Paul Fesch, **Abdülhamit'in Son Günlerinde İstanbul**, Çev: Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1999, s:198

⁷⁵⁵ Kocabaş, a.g.e., s.303

⁷⁵⁶ Fesch, a.g.e., s:219

rejimini kurma deneyimine girişmiştir. Dönemin çağdaş imparatorlukları böyle bir deneyime, kendi çıkarları açısından karşı çıkmışlardır.⁷⁵⁷ Meşrutiyet rejimi, içte olduğu kadar dışarıda da şaşkınlık ve problemler yaratmıştır. Nasıl olmuştur da, aydınlanma devrinden beri Avrupa siyasi düşüncesinde despotik yönetimin modeli sayılan bir toplum, anayasal rejime geçmiştir.⁷⁵⁸ Sonuçta, Kanun-i Esasi iki Meşrutiyet döneminde de uygulanmıştır. Kısa süren I.Meşrutiyet dönemini II.Abdülhamit'in istibdat rejimi izlemiş, daha sonra II.Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bu anayasa 1924 yılına kadar yani 48 yıl yürürlükte kalmıştır.⁷⁵⁹

Kanun-i Esasi metnine göre, Osmanlı İmparatorluğu çok yapı ve çok uluslu bir devlettir. Bu bakımdan ulusal bir devlet değildir. Büyük Britanya İmparatorluğu gibi sui generis (kendine özgü) bir yapıya sahiptir. Devlet, teokratik bir monarşidir. Teokratik oluşunun en büyük kanıtı padişahın aynı zamanda tüm Müslümanların halifesi olmasındandır. Kanun-i Esasi, teorik olarak, otoriter ikinci bir monarşi, yani meşrutiyet kurmuştur. Anayasal sistemin başı ve odağı padişaktır. Anayasa, organlar ve işlevler ayrımını da getirmiştir. Avrupa Monarşilerinde olduğu gibi, yürütme kuvveti yalnızca padişahın elindedir. 1876 sistemi, sorumsuz padişaha sonsuz yetkiler vermiş ve onun iktidarını saptamak, düzenlemek, kurumlaştırmak amacını gütmüştür. Bu sistemde son söz –çoğu zaman ilk söz de- padişahındır.⁷⁶⁰ Tanör'ün deyimiyle asıl egemen olan hala padişah olduğundan dolayı, Kanun-i Esasi'nin kurduğu sistemin anayasal bir monarşi olduğu söylenememektedir.⁷⁶¹ İkili monarşik rejimlerde görüldüğü gibi yürütme, Padişah ve Sadrazam olmak üzere iki başlıdır. Ancak Heyet-i Vükela, Meclis-i Mebusan'a değil, Padişah'a karşı sorumludur. Bu nedenle sistem, “temsili rejimlerin hiçbir türüne benzemeyen bir hükümet şekli kurmuştur. Tunaya, Osmanlı özelliklerine sahip bu şekli padişahçı hükümet olarak adlandırmaktadır.⁷⁶² Erdoğan'a göre, Mebusan Meclisinin yetkilerinin azaltılması, kanun teklifi yapma yetkisinin Heyet-i Vükela'ya

⁷⁵⁷ Tunaya, a.g.e., s.11

⁷⁵⁸ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.234

⁷⁵⁹ Tunaya, a.g.e., s.14

⁷⁶⁰ A.g.e., s.12

⁷⁶¹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**: 1789-1980, Afa Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 1996, s.103

⁷⁶² Tunaya, a.g.e., s. 13

tanınması ve Mebusan'ın denetleme yetkisinin de yürütme lehine azaltılması gibi nedenlerle, 1876 anayasasının parlamenter bir rejim getirdiği söylenemez.⁷⁶³ Ayrıca, Kanun-i Esasi, üç hürriyeti açıkça yasaklamıştır. Bunlar düşünce, toplantı ve dernek kurma hakkıdır. Fakat 1876 sisteminin kamu hürriyetlerini sıfıra indiren padişah baskısı, ünlü 113. maddenin son fıkrası olarak düzenlenmiştir. Bu fıkraya göre, polisin tahkikatı sonucu, hükümetin emniyetini ihlal ettikleri sabit olanları “Memalik-i Mahrusa-i Şahane”den çıkarmak ve sürmek sadece padişahın yetkisindedir. Bu hüküm Mithat Paşa'ya uygulanmıştır.⁷⁶⁴ 1877 yılında azledilmiş, ve sözkonusu maddeye göre Türkiye dışına gönderilmiştir.⁷⁶⁵ Fesch'in anlatımıyla, Rus gazeteleri arasında, Mithat Paşa'nın uzaklaştırılması ile Rusya'nın kazançlarına dikkat çeken 9.2.1877 tarihli St. Petersburg gazetesi Galos, şu düşünceleri yayınlamıştır: “Avrupa'daki Türk İmparatorluğunun sonu gelmiştir. Şimdi gerekli olan tek şey sabırdır. Madem ki, yabancı bir devletin silahlarına gerek kalmadan iç krizlerin etkisi ile yıkılabilecek bir devletle savaşmanın gereği yoktur. Beklemek ve çözümlenin bir müdahale ile nasıl hızlanabileceğini görmek, hem Rusya için hem de Hristiyanlar için daha iyi olacaktır.”⁷⁶⁶ Oysa en azından kısa vadede Rusların bu hevesleri gerçekleşmemiştir. Abdülhamit döneminde en yaygın ideolojik güç, İslamcılıktır. Bu hareket kısa zamanda İmparatorluğu da aşmıştır.⁷⁶⁷ Avrupa'ya bakıldığında, Avrupa'da yaşanan büyük bunalım nedeniyle (1873'de uluslararası menkul kıymetler borsası aniden çökmüştür. Bu durum Avrupa ekonomisinde 1896'ya kadar sürecek olan Büyük Bunalıma yol açmıştır) ve büyük güçlerin emperyalistler arası bir mücadele arasında sıkışmaları sonucu, Avrupa Uyumu'nun eski gücünü kaybetmesi, Osmanlı İmparatorluğunun onları birbirlerine düşürmelerine imkan vermiştir. Osmanlı, bu konuda, özellikle Fransız, İngiliz ve Rus İmparatorluklarında olmak üzere, dünyada İslam dayanışması duygularını tahrik etme kozunu yani Panislamizm kartını oynamıştır.

⁷⁶³ Mustafa Erdoğan, **Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte Yayınları, Ankara 2001, s.15

⁷⁶⁴ Tunaya, a.g.e., s. 13; Şimşir'e göre, öldürülmekten korkan Mithat Paşa, İzmir'deki Fransız konsolosluğuna sığınmış, ancak, Fransızların Osmanlılara bağlı Tunus'u işgal etmeleri nedeniyle Padişahla çatışmama isteği nedeniyle, kendisine koruma sağlanmamış ve Abdülhamit'e teslim edilmiştir. Bkz. Bilal N. Şimşir, **Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa'nın Sonu**, Ayyıldız, Ankara, 1970

⁷⁶⁵ Shaw, a.g.e., s.314

⁷⁶⁶ Fesch, a.g.e., s: 216

⁷⁶⁷ Shaw, a.g.e., s.314

Bu uluslararası konjonktür içinde Osmanlı İmparatorluğu Almanya'ya yaklaşmıştır. Almanlarsa, Osmanlı İmparatorluğunda bir Alman ekonomik ve askeri nüfuz alanı yaratılmasının lehlerine olacağını düşünmüşlerdir. Almanlar, Osmanlı'nın panislamist politikasını da desteklemektedirler. Hatta Kayzer II.Wilhelm, Osmanlı İmparatorluğu gezisinde kendisini, dünyadaki 300 milyon Müslümanın dostu ilan etmiştir.⁷⁶⁸ Onun bu tercihi, sadece yıkıcı ideolojilere karşı bir ağırlık bulma arzusunu şekillendirmiyor, aynı zamanda, 1878'deki kayıpların sonucunda toprak açısından daha Asyalılaştı ve nüfusu açısından da Müslümanlaşmış olan İmparatorluğun yeni durumunu da tam olarak yansıtmaktadır. Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Teselya elden çıkmış, Anadolu'dan ve Kıbrıs'tan toprak kaybedilmiştir. Toplam kayıp, İmparatorluk topraklarının üçte birine ve nüfusun %20'sinden fazlasına ulaşmıştır.⁷⁶⁹ Abdülhamit döneminin, Tanzimat döneminden farklılaştığı tek alan, devlet ideolojisi değildir. Tanzimat döneminde, iktidar merkezi daha çok Babıali'de, yüksek bürokratlardadır, ama Babıali ile Saray arasındaki ilişkisini niteliği asla yeterince belirlenmiş değildir. Abdülhamit döneminde ise, iktidar merkezi Saray'a, II.Mahmut zamanında olduğu yere kesin olarak geri dönmüştür.⁷⁷⁰ Nitekim, Sultan, faaliyetlerinden hoşlanmadığı için Meclisi, 28 Haziran 1877'de feshetmiş, anayasa gereği Ocak 1878'de oluşturulan ikinci Meclis'i de istediği gibi davranmadığı için Şubat 1878'de bu sefer süresiz tatil etmiştir. Bu bir fesih değildir. Padişah, tatil yetkisini kullanarak hem parlamentoyu ilga etmiş, hem de dolayısıyla Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmıştır. Böylece yeniden sınırsız monarşiye dönmüştür.⁷⁷¹

⁷⁶⁸ Zürcher, a.g.e., s. 123-125; Panislamist hareketin gerçek anlamı hakkında Zinovev, şu yorumu yapmıştır; "panislamizm, hürriyet için başkaldırmış basit bir milliyetçi hareket değildir. Müslümanlar için herşeydir. Devletleri, ekonomik örgütlenmeleri, günlük ekmekleri bu davranış içinde biçimlenmiştir. Panislamizm, bütün islam halkları arasında kurulan bir kardeşliğin işaretidir. Bu kardeşlik gerçek anlamını İngiliz, Fransız ve diğer kapitalist devletlere karşı durmakla kazanmıştır.", Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s.50

⁷⁶⁹ Zürcher, a.g.e., s. 122

⁷⁷⁰ a.g.e., s.120

⁷⁷¹ Erdoğan, a.g.e., s.18

Meşrutiyetin ilan edilmiş olması karşısında Rusların talepleri sona ermemiş ve Çar hükümeti, Avusturya-Macaristan ile birlikte, Türkiye'ye karşı 1877'de savaş açmıştır.⁷⁷² Akşin, 1877'de Rusya'nın Osmanlılara savaş ilanının, Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet ilan etmiş olması karşısında gösterilen bir tepki olup olmadığını ve meşrutiyet rejimini ezme amaçlı olup olmadığını sormaktadır. Çünkü bilindiği gibi, Rus çarlığı mutlakiyetin jandarması görevini yerine getirmektedir.⁷⁷³ Akşin ayrıca, “eğer meşrutiyet Avrupa müdahalesini önlemek için ilan edildi ise, Rusya'nın savaş ilanı da Avrupa müdahalesinin en aşırı biçimi olduğuna göre, Abdülhamit'in bu savaş üzerine Meşrutiyeti kısa kestiği düşünülebilir” yorumunu yapmaktadır.⁷⁷⁴

İlerleyen Rus kuvvetlerinin İstanbul'a yaklaşmaları üzerine, Slovoşil Rus elçisi Ignatiev'in yönetiminde müzakereler yapılmış ve Ayastafanos Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile Rusların Balkanlardaki hakimiyeti tanınmış, İskenderun ve Basra körfezlerine çıkması için uygun koşullar hazırlanmıştır. Üstelik Ruslar İstanbul'un kapılarına gelmişlerdir. Ancak, bu antlaşma işlerlik kazanmamıştır. Avusturya-Macaristan ve İngiltere, Rusya'yı antlaşmanın revizyonu için zorlamışlar ve Berlin Kongresi toplanmıştır. Başkanlığı'nı Bismark'ın yaptığı Kongrenin sonucunda, 1878'de, Balkanların haritası yeniden çizilmiştir.⁷⁷⁵ Rusya, Batum, Kars ve Ardahan çevrelerini almış, Tuna'nın sol sahil boyu da Rusya'ya iade edilmiştir. Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınmış ve Osmanlı İmparatorluğunun himayesinde bir Bulgar Beyliği kurulmuştur.

Rusya'nın savaşla kazandıklarının, diplomatik alanda kısıtlanması, Rusya'da hayal kırıklığı ve üzüntü yaratmıştır.⁷⁷⁶ Kırım Savaşı sonucunda Batıya ilerleyemediği için doğuya yani Orta Asya'ya ve oradan Hindistan'a ilerlemeyi hedeflemiştir.⁷⁷⁷

⁷⁷² Kurat, Rusya Tarihi, s.354; Shaw, a.g.e., s.229-231

⁷⁷³ Sina Akşin, “Sorular ve Cevaplar”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl** (1491-1992), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.175

⁷⁷⁴ Sina Akşin, “I.Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler”, **Uluslararası Mithad Paşa Semineri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s.27

⁷⁷⁵ Riasanovski, a.g.e., s.429-430

⁷⁷⁶ Kurat, a.g.e., s.355-356

⁷⁷⁷ Bkz. Sabol, a.g.m., s.590

Bir başka neden de, Paris Antlaşmasıyla Rusya, Batı Hıristiyanlığına dayanamayacağını anlamıştır. Bu durum, ilk kez Hıristiyan Avrupa'nın (Katolik Protestan Avrupa'nın) Ortodoks Hıristiyanlığına karşı cephe alışıını göstermektedir. Buna karşılık Rusya da Balkanlar da yaşayan Ortodoks Hıristiyanlığını hedef alarak, hem dine hem de dile dayalı Ortodoks ve Slav Birliği hedefi ile Panslavizmi gündeme getirmiştir. Adanır'a göre, panslavizmin Osmanlıdaki karşılığı bekleneneği gibi pantürkizm değil, Osmanizm olmuştur. Bütün Balkan ve Rus ideolojilerine karşı Osmanlının ürettiği son derece ilginç bir ideolojidir. Kendisine göre, modern bir milliyetçilik ideolojisidir.⁷⁷⁸ Carretto, Türk-İslam kültürüne sahip Osmanlı İmparatorluğunda bu milliyetçiliğin, İslamın hizmetinde olduğunu, Türk halkının ise feda edildiğini söylemektedir.⁷⁷⁹ Kuran ise, pantürkizmi gündeme getirmekte ve Turancılığı Osmanlılığa karşı olan bir hareket olarak, Rusya'da yetişmiş Türk asıllı Rus eğitiminden geçmiş aydınların geliştirdiğini belirtmektedir.⁷⁸⁰ Carretto'ya göre, göçle gelen bu aydınlar, kendi kültürel kimlikleri için karşı karşıya kaldıkları tehlikeyi hissetmişler, bunun sonucu olarak, Avrupa milliyetçiliği, ırk ve ulusal kimlik fikirlerinin etkisiyle, Sibirya'dan Orta Asya ve Avrupa'ya kadar yayılan bir ulus keşfedilmeye başlanmıştır. Anadolu'daki bir Türk ulusu isteyen Türkçüler'in yanında, pantürkizmden, yani kültürel ve siyasi bakımdan bütün Türkleri birleştirme rüyasından söz edenler çoğunluğu oluşturmuştur.⁷⁸¹

Ancak, görüldüğü üzere, Osmanlı Sultanı, kendi sınırları dahilindeki gayri Türk Müslüman nüfustan çok, hilafet sayesinde Rusya, Britanya, Fransa ve Hollanda kolonilerindeki Müslümanlar üzerinde bir etki kurmuş, onlar için daha sempatik bir görünüm kazanmıştır. Ortaylı'nın deyimiyle, Kolonilerin Müslümanları ve kolonyalist devletler için bir Osmanlı illüzyonu sözkonusudur. II.Abdülhamit bunu başarıyla kullanmıştır.⁷⁸² Carretto'nun dikkat çektiği nokta, bu pantürkçü yada islamcı Türk

⁷⁷⁸ Fikret Adanır, "Balkan Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve Osmanlı-Rus İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, a.g.e., s.174

⁷⁷⁹ Carretto, a.g.e., s.66

⁷⁸⁰ Ercüment Kuran, "Sorular ve Cevaplar", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, s.177

⁷⁸¹ Carretto, a.g.e., s.66

⁷⁸² Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.247

milliyetçiliğinin “düşmanlar” arasında yankı bulmuş olmasıdır.⁷⁸³ Bu durum, zaten büyük hesaplar içinde olan Rusya’yı, Müslüman Kafkas halklarının boyun eğmek istememeleri ve Osmanlılarla yakın ilişki içinde yardımlaşmalarını sürdürmeleri dolayısıyla telaşlandırmıştır. Türkiye’yi çok iyi tanıyan Rusya bile panislamist politikadan çekinmiştir. Çarlık Rusya’sının Osmanlı Devletine panslavist karşı hücumu bu illüzyonu yıkamamıştır. Aslında, Rusya İmparatorluğu Dışişleri arşiv belgelerine göre, II.Abdülhamit’in panislamist örgütlerinin faaliyetleri bilinenden daha geniş boyutlardadır.⁷⁸⁴

Rusya’nın endişesi, batıya yönelerek bir cephe açarsa veya doğuya Orta Asya’ya giderse, ortada onun arkasında daima tehlike arz eden bir halk kalacak olmasıdır. Nitekim, Şeyh Şamil’e karşı mücadeleyi yürüten ve onu mağlup eden Aleksandr Bariatinski, yöre halkının ezilmesini ve ondan sonra yok edilmesini tavsiye etmiştir.⁷⁸⁵ Gerçekten de Rusların Kabarday’ı işgalinden sonra, Dağıstan’la Batı Kafkaslar birbirinden ayrılmış, artık ne Şeyh Şamil’in Çerkeslere ne Çerkeslerin Şeyh Şamil’e ne de Osmanlıların Şeyh Şamil’e yardımına imkân kalmamıştır.⁷⁸⁶ Ruslar acımasız bir şekilde köyleri yok etmiş, ormanları kesmiş, yakmış ve bütün kabilelerin yerlerini değiştirmiştir. Bu yolla Şamil’in elinde olan kaynakları, halkı ve alanı tedrici olarak azaltmıştır. Bunun arkasından binlerce Çerkez ve diğer yerli kabile halkları İmparatorluk içinde başka bölgelere yerleştirilmiş ya da Osmanlı Türkiye’sine göç etmek durumunda bırakılmışlardır.⁷⁸⁷

⁷⁸³ Caretto, a.g.e., s.67

⁷⁸⁴ Ortaylı, aynı yer.

⁷⁸⁵ Şamil’e sadece 500 müridi sadık kalmıştır. Fakat Baryatinski, harp tarihinin en büyük gerilla lideri olduğunu ispatlayan Şamil’in ele geçirilmesini sağlamak için 40 bin kişi ve 48 topluk bir yığınak yapmıştır. W.E.D. Allen, Paul Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.103; Bu dönem Şeyh Şamil’e en büyük yardımı dokunanlardan biri olan Hacı Murat’ın ve dönemin yaşamı hakkında bkz. **Hacı Murat**, VCD, Yön: Natuk Baytan, Gala, İstanbul, orj: 1967; Tolstoy, **Hacı Murat; Ministerstva Prosveşeniya**, RSFSR, Leningrad, 1962

⁷⁸⁶ Kemal Karpat’ın Kafkas Derneklerinde yapmış olduğu konuşmanın tam metnine http://circassianworld.5u.com/Kemal_Karpat.html sitesinden ulaşılabilir. (8.9.2005)

⁷⁸⁷ Baumann, a.g.m., s.579

Batı Kafkasya'nın Doğu ile ilişkisini kestikten sonra, Rusya bu işlerin diplomatik tarafını hazırlamış, 1859'da, Osmanlı Devleti'ne bazı Müslüman grupların Kafkasya'dan Osmanlı Devletine göç etmeleri için izin istemiştir. Ardından, 1860'da Rus elçisi Melikof, Osmanlı Devletine bir anlaşma teklif etmiştir. Bu anlaşmaya göre savaştan zarar görmüş, yerlerinden edilmiş, güç durumda bulunan 40 bin kadar Müslüman, Osmanlı Devletine göçmek istemektedirler. Yapılan uzlaşmaya dayanarak da, halkı göçe zorlamışlar, geride kalan herşeyi de yakıp yıkmışlardır. Göçler, Osmanlı Devletinin çok köklü bir değişim geçirdiği zamana tesadüf etmiştir. Bu da Osmanlı toplumunun eski geleneksel ekonomiden kapitalist ekonomiye geçişine, büyük bir sosyo-ekonomik devrime tesadüf etmektedir. Muhacirlerin gelmesiyle, yüzyıllardır Devlete ait olan hazine arazilerinin ferdileşmesi çok süratli olmuştur çünkü muhacirlere verilen yirmi, kırk, altmış yetmiş dönüm arazi bir müddet sonra mülk olmuştur ve onlar mülk sahibi olmuşlardır. Böylece Osmanlı Devletinde Müslümanlar arasında çok sayıda küçük toprak sahibi ortaya çıkmıştır. Bu çok önemlidir, çünkü ilk defa toprak esasına dayanan devlet bağlılığı meydana çıkmaktadır. Eskiden sırf devlete hizmet mevcutken, artık toplumsal ve siyasal bir değişim başlamıştır.⁷⁸⁸

Kafkasya'daki bu mücadelelere karşın, Türkistan'daki durum Rus yayılcılığı için oldukça elverişli bulunmaktadır. Türkistan'da üç devlet mevcuttur. Hokand, Buhara ve Hiva Hanlıkları. Bu ülkelerde skolastik medrese eğitimine dayalı, kapalı, tutucu bir yönetim bulunmakta, Hanlıklar arasında da sürekli savaşlar gerçekleşmektedir.⁷⁸⁹ Bu durum, Rusya'nın işini kolaylaştırmış ve otuz yıldan kısa bir sürede, çok eski, büyük bir kültüre ve muhteşem, parlak bir tarihe sahip olan sözkonusu alan, Rusların eline düşmüştür.⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ Karpat, a.g.m.; Mülteci sorunu hakkında bkz. Shaw, a.g.e., s.151-154; Karpat, a.g.e, s.128-133

⁷⁸⁹ Semerkand ve Buhara'da o dönemden kalma medreselerin günümüzdeki görüntülerini yansıtan slayt 32 ekte verilmiştir.

⁷⁹⁰ Kurat, a.g.e., s.346-347; Buhara Emirliği Sarayını çevreleyen surlar ve Yazlık Sarayın görüntülerini içeren slayt 33 ile Taşkent'te yer alan Tarih Müzesi ve Devlet Kütüphanesini gösteren slayt 34 ekte verilmiştir Tarih Müzesi'nde, Türkistan olarak adlandırılan bölgenin, o eski, muhteşem uygarlık dönemleri izlenebilmektedir.

Orta Asya Müslümanları için bu olay, tarafları kolonyal hakimiyet ve modernlik olan çift kenarlı bir krizin başladığına işaret etmektedir. Orta Asya'daki Rus hakimiyeti, kültürel, sosyal, politik ve ekonomik karşı koymalar yaratmıştır. Bu, tüm düşünce sisteminde bir kırılmayı da beraberinde getirmiştir. Yeni bir kültürel elit, yeni ekonomik ilişkiler ve zaman içinde yeni bir politik düzenin yaratılması ile sonuçlanan bir dizi dönüşüm yaşanmıştır. Rusya'nın Orta Asya'yı ele geçirmesine karşı oluşan tepkileri inceleyen çalışmalar, özellikle din ve/veya kabile bazlı karşıtlık olarak bir halk ayaklanması biçiminde iki tip tepki üzerinde yoğunlaşmıştır. İlerlemeci reform ise, Cedit hareketi içinde somutlaşmıştır.⁷⁹¹

⁷⁹¹ Brower, Lazzerini, a.g.e., s.203; Devlet, a.g.e., s.10-41; Rusya'nın Müslüman halkları arasında dini ve milliyetçi bir uyanış başlamıştır. 1880'lerde Kazan ve Kırım'da ve on yıl sonra Orta Asya'da ortaya çıkan liberal reformcular, ceditçiler, Kuran'ı ve çok sayıdaki dini metinleri büyük ölçüde ezberden öğrenmekle sınırlı olan eski Müslüman eğitim sistemini düzeltmek isteği ile ortaya çıkmışlardır. İslamiyeti çağdaş bilim ve Rus dilindeki aydınlanma ile birleştirmeye çabalamışlar ve İslamiyette reform yapma gereğine, Avrupa uygarlığının meydan okumasına bir cevap olarak yaklaşmışlardır. Onların Müslüman okullarında reform fikirleri çok geçmeden sadece Rusya'da değil, Türkiye, İran ve Hindistan'da destek kazanmıştır. Rezvan, a.g.m., s.435; güçlü bir Hristiyan devlet içinde asırlarca yaşamalarına karşın kimliğini korumuş bir azınlık olan Tatarlar, hem geleneksel değerlerini hem de Rus toplumu içindeki yerlerini eleştirel bir bakış açısıyla sürekli değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Tatar reformcu hareketinde hem Rus felsefi ve siyasi düşüncesinin dolaylı fakat derin etkisi, hem de Tanzimat reformlarının ortaya çıkardığı Osmanlı yenileşme hareketinin etkisi seçilebilmektedir. Tatar reformculuğunun ilk temsilcileri G.Utız İmeni (1754-1815), Abdünnasır Kursavi (1776-1813), İbrahim Halfin (1778-1829) ve Şihabeddin Mercani (1818-1889) olmuştur. 1886 ve 87 yıllarında Orta Doğu'ya seyahat eden Mercani, Osmanlı başkentinde Şeyhülislam ve en önde gelen bazı nazırlar tarafından büyük bir hürmetle kabul edilmiştir. Seyahatleri Mekke ve Kahire'ye kadar uzanmış, ancak muhtemelen reform fikirleriyle sadece Kahire ve İstanbul'da tanışmıştır. Mercani'nin Orta Doğu'ya yaptığı yolculukta tuttuğu günlük Rızeddin bin Fahreddin tarafından Rihletü'l-Mercani başlığıyla 1897'de Kazan'da basılmıştır. Zaman Kalindarı, Orenburg, 1909, s.33'den aktaran Rorlich, a.g.e., s.112; Mercani'nin İslam kültürünün geleceğine ilişkin değerlendirmeleri, İslami ve gayri İslami kültürlerin karşılaştırılması ile bilim ve sekülerizm üzerine düşünceleri Vefeyatü'l-eslaf ve tahiyatü'l-ahlaf (Ataların mirası ve torunlarının cevabı) adlı yedi ciltlik eserinde toplanmıştır. Oçerki istorii obrazovannosti, s.40'dan aktaran Rorlich, a.g.e., s.115; Büyük ölçüde din ve kültür olarak İslam'ı yeniden değerlendirmesinin Tatarların siyasi fikirlerinin biçimlenmesindeki etkisi yüzünden Mercani'nin eserleriyle birlikte reformcu düşünüş tarzı önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Mercani'nin en meşhur izleyicileri, kışkırtıcı fikirleriyle dini düşüncüyü canlandıran ve Tatar toplumunu muhafazakar ve liberal diye iki kutba ayıran Rızaeddin bin Fahreddin ile Musa Carullah Bigi olmuştur. Bu bölünmeye dini meselelerle ilgili düşünce farklılıkları yol açmıştır. Yaşanan gerilim ise Tatarların hayatında onlarca yıl süren tecdidin ana katalizörü olmuştur. Fahreddin'in düşüncelerinin üç önemli etki altında geliştiği söylenebilmektedir. Bunlar, Kırmımlı pantürkist aydın İsmail Gaspıralı'nın yayınladığı Tercüman gazetesi, Cemaleddin Afgani ve Mısırlı reformcu Muhammed Abduh'dur. Rorlich, a.g.e., s.117-119

Ruslar Türkistan'ı zaptederken, Hazar denizinin doğu kıyılarını da işgale başlamışlardır. Teke Türkmenleri'nin şiddetle karşı koymalarına rağmen, 1881 yılında Ruslar, Göktepe'yi ele geçirerek, halkı katletmişlerdir. Kısa zaman sonra Aşkabat şehri de düşmüştür. Böylece 1884 yılında Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali tamamlanmıştır.⁷⁹² Rusya, Türkistan illerinin ekonomik ve ticari potansiyelini ele geçirmek, denizlerde yenemediği İngiltere'yi Orta Asya üzerinden tehdit etmek için bu işgali gerçekleştirmiştir.⁷⁹³ Ardından Afganistan'a yönelmişse de İngilizlerin tehdidi ile ilerleyişlerini durdurmak zorunda kalmıştır.⁷⁹⁴

Orta Asya'dan Osmanlı sultanına, Ruslara karşı yardım çağruları ulaşmış ve İstanbul'a elçiler gelmiştir. Hatta 1873 ve 1875'de, yüzyıllar önce Türklerin İslamlaşmasının başladığı bölge olan Kaşgar'a eğitimci ve silah gönderilmiştir. Ancak, çağdaş İmparatorluklar karşısında Osmanlı'nın etkisi sadece moral düzeyde kalmıştır.⁷⁹⁵

Tarım ve ticaret alanında çok gelişmiş durumda bulunan ve Türk medeniyetinin kültür geleneklerinden çoğunu korumuş olan Türkistanlılar, Rusların Avrupa tekniği ile donatılmış askerleri ve askeri teçhizatları karşısında ezilmişlerdir.⁷⁹⁶

⁷⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Levteeva, Larisa Georgiyevna; **Pricoyedineniye Sredney Azii k Rossii v Memuarnih İstocnikah**, Toşkent, «Fan», 1986; Spesifik olarak Özbekistan'ın İmparatorluk dönemindeki durumu için bkz. **Uzbekistonning Yangi Tarihi/ Turkiston Çor Rossiyasi Mustamlakaçılığı Davrida**, Fan, Toşkent, 1970 ve **Uzbekiston SSP tarihi/ Uzbek Honliklarining Çor Rossiyasiga Kuşib Olinganidan to Oktyabr Revolyutsiyasiga Kadar**; Fan, Toşkent, 1970

⁷⁹³ Mehmet Saray, "Osmanlı Devletinin Türkistan Siyaseti, **Osmanlı**, c.1, s.573

⁷⁹⁴ Kurat, a.g.e., 349-353; Sabol, a.g.m., s.592-593

⁷⁹⁵ Caretto, a.g.e., s.64; Saray, a.g.m., s.573

⁷⁹⁶ Kurat, a.g.e., 349-353

III. REAKSİYONUN KUVVETLENMESİ

III. Aleksandr'ın ve II. Nikola'nın 1905 devrimine kadar olan dönemlerinde, sürekli bir reaksiyon dönemi yaşanmıştır. Önceki bölümde görüldüğü üzere, aslında bu yönelim, II. Aleksandr'ın, liberal yöntemden vazgeçtiği yıl olan 1866 yılında başlamıştır. III. Aleksandr ve II. Nikola, sadece reformları geliştirmekten vazgeçmekle kalmamış, aynı zamanda yapılmış olan bazı değişimlerin etkinliğini de sınırlamıştır. Bu dönem tarihte “karşı reform” dönemi olarak adlandırılmaktadır. Hükümet, “ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik” prensiplerine dayanmıştır. Son iki Romanov'un aynı prensipler ve politikalar üzerinde uzlaşmış olmasına rağmen, karakterleri farklıdır. III. Aleksandr, güçlü bir adamken, II. Nikola zayıf bir kişiliğe sahiptir.

III.1. III. Aleksandr Dönemi (1881-1894)

Babasının suikastle öldürülmesinden sonra, tahta çıktığında 36 yaşında olan III. Aleksandr, çok güçlü ve sert bir hükümdardır. Devrimi önlemek ve otokrasiyi korumak konusunda kararlıdır.⁷⁹⁷

Ancak, babasının ölümünün yarattığı travma nedeniyle, endişe ve güvensizlik içinde yaşamış, alkole dayanmıştır. Bu nedenle 50 yaşında ölmüştür. Ancak hükümdarlığı, Rusya'da otokrasinin şiddetlendiği, reaksiyonun ve radikal milliyetçiliğin yaşandığı bir dönem olmuştur.⁷⁹⁸

⁷⁹⁷ Bunun işaretlerini de 1881'de yayınladığı, Loris-Melikov, Dmitri Milutin, Büyük Dük Konstantin ve maliye bakanı Aleksandr Abaza'nın çekilmesine yol açan manifestoda görmek mümkündür. Riasanovski, a.g.e., s.434

⁷⁹⁸ Kurat, a.g.e., s. 363-364

III.1.1. Yönetim

Loris Melikov tarafından yönlendirilen reformlar ve onun “yarı meşrutî” projeleri, tamamen terkedilmiş ve reaksiyoner bir döneme girilmiştir. Reaksiyonun geliştiriciliğini yapanlar; III.Aleksandr’ın özel öğretmeni ve Kutsal Sinod’un yöneticiliğini yapmış olan Konstantin Pobedonostsev ile 1882 yılında hükümete dönerek, İçişleri Bakanı olan Dmitri Tolstoy ve aynı yıl Eğitim Bakanlığına getirilen Ivan Delianov olmuştur.⁷⁹⁹

1881’de, devlet güvenliği ve kamu düzenini sağlamak amacıyla “Geçici Düzenlemeler” yapılmış, kamu düzenini tehdit eden kişi ve basınla mücadelede devlet görevlilerine büyük bir görev verilmiştir. Sonuçta, büyük çapta, soruşturmalar, yargılamalar, tutuklamalar ve cezalandırmalar yaşanmıştır.

III. Aleksandr’ın yönetimi, aynı zamanda “reform karşıtlığı”na yönelik yasalar çıkarmıştır. Bu, II. Aleksandr’ın yapmış olduğu geniş kapsamlı reformları engellemek, ve merkezi, bürokratik ve sınıf esasına dayalı Rus sistemini güçlendirmek anlamına gelmektedir. Yeni basın düzenlemeleri, radikal ve bazı liberal basının varlığını imkansız hale gelmiştir. 1863’de bir ölçüde özgürleştirilen üniversitelerin durumu, 1884’de özerkliğin kaldırılması ile öğrenciler, “bireysel ziyaretçiler” olarak görülmüş, herhangi bir organizasyon veya hükmi temsilciliğe izin verilmemiştir. Bayanların yüksek öğrenim yapmaları önemli ölçüde kısıtlanırken, ilköğretimde, Kilise’nin rolü arttırılmıştır.

Hükümet, soyluların Rusyadaki lider pozisyonunu vurgulamak için her önlemi almış, “Soylu Arazi Bankası” kurulmuştur. Aynı zamanda köylüler için daha fazla

⁷⁹⁹ Çar’ın en yakın danışmanı olan ve devlet işlerinde son derece etkin durumdaki ve XIX. yüzyılın son 10 yılında, Rusya’daki reaksiyoner yaklaşımın liderliğini yapmış olan, kuramsal şef Pobedonostsev’in yaklaşımında, insanoğlunun zayıflığı ve kötülüğüne, insan aklının yanlışlıklara sürüklendiğine ve tehlikelerine, endüstriyel devrim ve büyüyen şehirleşmenin olumsuz sonuçlarına ve yeni keşiflerden insanın sakınması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Onun inancına göre devletin en büyük amacı kanunları, sistemi, istikrarı korumak ve insanlar arasında birliği sağlamaktır. Ve Rusya’nın en büyük amacı, otokrasi ve Ortodoks Kilisesinin başarısı olmalıdır. Riasanovski, a.g.e., s. 434

sınırlandırmalar gerçekleştirilmiştir. Köylüler üzerindeki bürokratik kontrol ve kırsal bölgelerde soyluların baskın rolü, 1889’da kurulan “zemski nachalnik” ofisi, yerel meclis şefi ve arazi yöneticiliğinin yaratılması ile, karşı reform bağlamında ifadesini bulmuştur. Yerel meclisin, yerel yönetim ile ilgili olmayan ve Arazi yöneticisinin tavsiyesi ile bakan tarafından atanan veya görevden alınan bu memurların görevi, doğrudan köylüler üzerindeki bürokratik denetim ve onların yönetimidir. Böylece, Yerel meclisler hükümet kontrolü altına alınmıştır. Arazi yöneticileri, 1864 yasasının aksine, aynı zamanda geniş çapta yargılama yetkisi almışlardır. Rusya, bu anlamda, arazi yöneticilerinin etkinliğinde, yeni bir yönetim ağına sahip olmuştur.

1890 yılında Hükümet, Yerel Meclis sisteminde önemli değişiklikler yapmıştır. 1864’de yapılan toprak mülkiyetine dayalı olarak toprak sahiplerinin sınıflandırılması değiştirilmiştir. Soylular, en belirgin grup haline gelmiş, ve onların temsilcilikleri önemli oranda arttırılmıştır. Diğer taraftan, köylüler sadece Yerel meclislerin adaylarını seçebilmektedirler. Hükümet, Yerel meclisler için, bu adaylardan, arazi yöneticilerinin önerileri ile atama yapmaktadır. 1892 yılında, karşı reform önlemleri kapsamında, oy kullanma hakkına sahip olmak için gereken nitelikler önemli oranda yükseltince, seçmen sayıları düşmüştür. Bu durum, Tablo 3’de görülebilmektedir.⁸⁰⁰

Tablo-3: Kaza ve Vilayet Yerel Meclislerinin Bileşimi

Sınıflar	Kaza Yerel Meclislerinin Bileşimi				Vilayet Yerel Meclislerinin Bileşimi			
	1883		1897		1883		1897	
		%		%		%		%
Soylular	5.595	48,4	5.647	55,2	1.862	81,6	1.448	89,5
Orta Sınıf	2.223	16,9	1.415	13,8	255	11,2	141	8,7
Köylüler	5.073	38,5	3.174	31	157	6,8	29	1,8

Belediyelerde de benzer reform karşıtı önlemler alınmıştır. 1892 yılında, taşra nüfusunun seçim haklarının önemli ölçüde azaltıldığı yeni bir “Belediye Düzenlemeleri” yayınlanmıştır. Ticaretle uğraşanlar, belediye yönetimlerine alınmamışlardır. Tercih,

⁸⁰⁰ B.B. Veselovskii, *Zemstva i Zemskaya Reforma*, s. 9, 14-15; Gerasimenko, s. 97

soylu toprak sahiplerinin ve büyük tüccarların yönünde olmuştur. Sonuç olarak, şehir dumaları için seçime katılım önemli ölçüde düşmüştür.⁸⁰¹

Otokrasinin 1880-1890'lı yıllarda uyguladığı milliyetçi politika, bazı milliyetlerin haklarının kısıtlanmasını ifade etmektedir. III. Aleksandr'ın yönetimi, aynı zamanda, Ortodoks olmayanlar üzerindeki baskıyı ve Ruslaştırma politikalarını güçlendirmiştir. İmparatorluğun idari ve politik yönetiminin bu bölgelerde güçlendirilmesi hedeflenmiştir.⁸⁰² Hükümet, Hristiyan olmayan kişiler üzerinde de baskıyı arttırmıştır. Kazan misyoneri İlminski'nin yönetiminde Kazan Türkleri, Başkurtlar, Çuvaşlar ve İdil-Ural alanında yaşayanların Ortodoksluğa geçirilmesi amacıyla büyük bir çalışma gerçekleştirilmiştir.⁸⁰³ Buradaki kavimler için Kiril harflerinden oluşan yeni alfabeler oluşturulmuş, kendi dillerinde Rus-Ortodoks din kitapları bastırılmıştır. Din değiştirenlere büyük ayrıcalıklar tanınmış, din ve milliyetlerinde ısrar edenler üzerinde yoğun ekonomik ve idari baskılar uygulanmıştır. Ancak tüm bu çabalara karşın, İdil boyu Türkleri arasında "ruslaştırma" politikası sonuç vermemiş, aksine, Türk-Müslüman halkın milli ve dini duyguları artarak devam etmiştir. Aynı yönde baskılar Yahudiler üzerinde de uygulanmış, on binlerce yahudi, bu amaçla, Rus halkı tarafından öldürülmüştür. Yahudilerin yaşadığı alanlar ve kentler büyük sınırlamalar tabi tutulmuş, Üniversitelerde okuma hakları da önemli oranda azaltılmıştır. Polonyalılar üzerindeki baskı da yoğunlaştırılmış, Polonya milliyetçilerinin faaliyetlerini durdurmak amacıyla şiddetli önlemler alınmıştır. Polonyalı soyluların çiftliklerine küçük bahanelerle el konularak, Polonya'da iskan edilen Rus köylelerindeki Ruslara dağıtılmıştır. Polonya

⁸⁰¹ Örneğin, St. Petersburg'daki seçmen sayısı, 21 bin'den 6 bin'e, Moskova'da 23 bin'den 7 bin'e, Odessa'da 14 bin'den 3.7 bin'e inmiştir. Bunun anlamı, St. Petersburg ve Moskova, toplam nüfusun sadece %0.7'sini oluştururken, belediye yönetimi seçimlerinde katılım hakkı kazanmıştır. Unutulmaması gereken, Rus İmparatorluğunun şehirlerinin yarısından fazlasında, belediye seçimlerinin yapılmamakta oluşudur.

⁸⁰² İmparatorluğun Batı bölgelerinde yaşayan, çoğunluğu oluşturan ve uluslararası anlaşmalarla hakları güvence altında olan, Katolik ve Lutherciler bile ayrımcılığa tabi tutulmuşlardır. Eşlerden birinin ortodoks olduğu evliliklerden doğan çocuklar, doğrudan Ortodoks yapılmış, bütün etkin Kiliselerin dini propaganda faaliyetleri yasaklanmış, Eski İnananlar ve Rus tarikatları, büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır. İstoriya Rossii, s.342-360; Riasanovski, a.g.e., s. 434-436

⁸⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Agnes Nilüfer Kefeli, "Nikolay İl'minskiy: Orta Volga Müslüman ve Türk Halkları Üzerindeki Siyaseti, Çev: Bülent Keneş, **Türkler**, c.18, s.451-459

dilinin ve kültürünün tamamen ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Ukrayna dili yasaklanmış, Finlandiya'nın Ruslaştırılması için de önlemler alınmıştır. Kafkasya'nın Türk ve Müslüman halkı, Türkistan Türkleri ve Sibiry'a'nın Rus olmayan kavimleri, bütün medeni haklarından mahrum edilmişlerdir. Görüldüğü gibi, Rusya, bir "Milletler Hapishanesi" haline gelmiş, Ruslardan başkasının hemen hemen hiç yaşama hakkı kalmamıştır.⁸⁰⁴

Zayonçkovskiy, bu dönemi şöyle özetlemektedir: "1890'larda ve 90'ların başındaki politik reaksiyon, doğrudan, muhafazakarlığın ve serf feodalizminin desteklenmesine yöneliktir. Gerçekleştirilen bir dizi reaksiyoner kanun ve yönetimin, polisin yoğun keyfi uygulamalarıyla ülkedeki sosyal yaşamın gelişmesi geride bırakılmıştır.⁸⁰⁵ Fakat bütün bunlar, sosyo-ekonomik gelişme sürecini değiştirememiş, sansür ve diğer önlemlere rağmen Rus ilerleme taraftarı sosyal düşüncesinin gelişimini geri çevirememiştir.⁸⁰⁶

1880'lerde ve 90'ların başındaki reaksiyon dönemi, otokratik sistemde bir krize neden olmuş ve sonuçta 1905-1907 devrimci olaylarının nedenlerinden birini oluşturmuştur.⁸⁰⁷

III.1.2. Ekonomi ve Maliye

Rusya'da XVII. yüzyılın ortalarına kadar merkantilizme geçilmiş, XVIII. yüzyılın ortalarından hemen sonra ise imalat sanayinin gelişmesi ve 1861'de köleliğin

⁸⁰⁴ İstoriya Rossii...,s.342-360; Kurat, a.g.e., s.361-362; Ayrıntılı bilgi için bkz. d'Encausse, **The Great Challenge**, s.3-4; Lenin, Çarlık Rusyasını Milletler Hapishanesi olarak tanımlarken, işaret etmek istediği dayanılmaz baskı rejimidir. Ancak bu ifadede yine de, milletlerin iyi olmayan, anormal, yani doğal olmayan bir yapı içinde tutulması bilinci saklanmaktadır. Soltan, a.g.m., s.84

⁸⁰⁵ Dukes, a.g.e., 182; Ayrıntılı bilgi için bkz. Petr Andreviç Zayonçkovskiy, **Krizis Samoderzhaviya na Rubezhe 1870-1880 kh godov**, Moskovskogo Universiteta, 1964

⁸⁰⁶ İstoriya Rossii..., s.360

⁸⁰⁷ Dukes, a.g.e., s.182-183; Sözkonusu dönemde toplumsal yaşamdan bir kesit izlemek için bkz. **Sibiry Berberi (Sibirskiy tsiryulnik)**, VCD, Yön: Nikita Mikhalkov, Palermo Film, 1998

kaldırılmasından sonra, endüstrileşme ilerlemiştir. III. Aleksandr dönemi, kapitalizmin gelişme aşamasıdır.⁸⁰⁸ Osmanlı İmparatorluğunda ise, ülkenin ekonomik açıdan gelişmesinin Avrupa ülkelerinin daha çok ihtirasına neden olacağı gibi bir korku mevcutken, Namık Kemal bu düşünceye karşı serbesti-i ticaret yaklaşımı ile cevap vermiştir. Ona göre ıslahatların yapılması ve bunun sonucunda ihracatın artması durumunda, uluslararası ticaret de gelişeceği için, bundan Avrupa ülkeleri de yararlanacaktır. Bu düşünce ile eski merkantilist düşünceye de karşı çıkmaktadır.⁸⁰⁹

1881-1887 yılları arasında Maliye Bakanı olan Nicholas Bunge, bir “Köylü Arazi Bankası” kurmuştur. Kelle vergisini kaldırarak, kalıtsal nitelikli bir vergi geliştirmiştir. Aynı zamanda, Rusya’da İşçiler için yasa çıkarılmasına başlanmıştır. Çocuk ve kadınların çalışma sürelerine sınırlama getirerek, düzenli aylık almaları sağlanmıştır. Bunge, yeni kanunların uygulanmasının izlenmesi için Fabrika müfettişliği oluşturmuştur. Ancak, uygulamalarının sonucunda, önlemlerine karşı oluşan hoşnutsuzluk ve sosyalizm suçlamaları ile görevi bırakmak zorunda kalmıştır. Ardından gelen Ivan Vişnegradski (1887-1892) ve Sergei Witte (1892-1903), endüstriyel modernleşmede önemli bir aşama olan, Rusya’da devlet demiryollarını geliştirmek için ve ağır endüstriyi geliştirmek için çalışmışlardır.⁸¹⁰

Osmanlı İmparatorluğunda, Abdülhamit döneminde, demiryolları büyük yatırım gerektirdiğinden yavaş ilerlemiştir, ancak bu dönemde hat uzunluğu oldukça fazla artmıştır. İlk demiryollarının büyük bir bölümü Avrupalı şirketler tarafından Osmanlı devlet güvencesine dayanılarak yapılmıştır.⁸¹¹ 1870’lerin sonundan itibaren de Doğu Akdeniz’deki uzun mesafe trafiğinde buharlı gemiler ağır basmaya başlamışlardır. Demiryolu şirketleri gibi buharlı gemi şirketleri de hemen hemen tamamen yabancıların mülkiyetindedir. Bu ulaşım ağı, Osmanlı ekonomisinin bazı kesimlerinin kapitalist sistemle bütünleşmesini hızlandırmıştır. Hacıları Mekke’ye götürmek için büyük ölçüde

⁸⁰⁸ Dukes, a.g.e., s.168-169

⁸⁰⁹ Çavdar, a.g.e., s.77

⁸¹⁰ Riasanovski, a.g.e., s.438

⁸¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Imbert, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri**, Çev: Adnan Cemgil, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1909, s.17-80

gönüllülerin katkıları ile 1901-1908 yıllarında kurulmuş olan Şam-Medine arasındaki Hicaz demiryolu ise, Abdülhamit'in İslamcı politikalarının en büyük anıtıdır.⁸¹² Osmanlı İmparatorluğunda bu dönemde yapılan demiryollarının bir özelliği Alman-İngiliz rekabetini ve bunun Osmanlılara etkisini yansıtmıştır. 1899 sonunda Konya-Bağdat hattının ön imtiyazı Almanlara verilmiştir.⁸¹³ Bu durum Rusya'nın siyasal amaçlarını engelleyerek, askeri üstünlüğünü tehlikeye sokmaktadır. Bu nedenle İngiliz-Rus yakınlaşması doğmuş, Fransa da bu anlaşmaya katılmıştır. Böylece Doğu egemenliği konusunda büyük devletlerin yarışı daha belirginleşmiştir.⁸¹⁴ Böylece, İskenderun-Basra hattının yapımına talip olan İngiliz grubunun yenilmiş olması üzerine, onlara destek olmak için Padişah nezdinde girişimde bulunmuş olan Damat Mahmut Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah'ı alarak Avrupa'ya kaçmıştır. Bu sayede Jön Türk hareketi yeni bir canlılık kazanmış olmuştur. Görüldüğü gibi özgürlükçü mücadele, Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz-Alman emperyalist rekabetinin bir boyutu haline gelmiştir. Almanlar ağırlıklarını arttırdıkları ölçüde, İngilizler ve İngiliz taraftarları, özgürlükçü harekete destek olmaktadır.⁸¹⁵

Rusya'da endüstriyel kapitalizmin gelişmesi, iletişimde kaydedilen gelişmelerle birlikte ilerlemiştir. 1891 yılında, Sibiry'a'nın tamamını geçecek bir demiryolu yapımına başlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Rus yayılcılığının yeni yönü olarak seçilmiş olan Uzak Doğu'ya ulaşmak, bu kapsamda, St. Petersburg ile Vladivostok'u birbirine

⁸¹² Zürcher, a.g.e., s.117-120; Shaw, a.g.e., s.279; Bkz. Ufuk Gülsoy, **Hicaz Demiryolu**, Eren Yayınları, İstanbul, 1994

⁸¹³ Almanya, müttefiki olan Avusturyayı el altından kullanarak Türk demiryollarını kendi egemenliği altında toplamaya başlamıştır. Avusturya-Alman sanayisinin hakim olduğu Avrupa Türkiye'sindeki hattın adı Rumeli Demiryollarıdır. Bkz. Vahdettin Engin, **Rumeli Demiryolları**, Eren Yayınları, İstanbul, 1993; Bağdat demiryolu imtiyazı meselesi hakkında bkz. Kuran, a.g.e., s.68-83

⁸¹⁴ Imbert, a.g.e., s.47-49

⁸¹⁵ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s.41; Üyepazarıcı'nın anlatımıyla, Damat Mahmut Paşa'nın oğullarına Prens ünvanı verilmesi, Avrupalıların bu ünvanı, Hükümdar kanından gelen kişilere verilmiş bir ünvan olarak algılamasından doğan bir yanlışlıktır. Oysa Osmanlılarda Prens ünvanı kullanılmaz; karşılığı Şehzade'dir ve sadece Padişah çocuklarına verilen bir ünvanıdır. Padişahın kızına Sultan denilmektedir ve çocukları Hanedan sayılmamaktadır. Taht üzerinde hakları yoktur. Bu durumda onlara ancak Sultanzade denilebilir. Fesch, a.g.e., s.358

bağlamak, başka bir hatla Mançurya üzerinden Port-Arthur'a geçmektir. Ancak bu harekete bir başlangıç yapılmıştır, tamamlanması II.Nikola dönemine kalmıştır.⁸¹⁶

Afganistan konusunda, İngilizlerle sorun yaşayan Rusya, İngiltere karşısında tek başına kalmamak için, 1887 yılında Fransa'ya karşı, Almanya ile gizli bir anlaşma imzalamıştır. Ancak, yeterince güçlü olmamıştır, çünkü Rusya'daki panslavist akım, Almanlara karşıdır.

1891-1892 yıllarında Rusya'da büyük bir kıtlık yaşanmış, iyi durumda olmayan Rus ekonomisini oldukça sarsmıştır. Fransa'nın yardım talebi ile Rusya Çarlığı ile Fransa Cumhuriyeti, Almanya'ya karşı, birbirlerine yaklaşmışlardır. Fransa, önemli ölçüde borç vermiş ve Fransız sermayesi ülkeye girmiştir. Böylece Rusya'da Fransız etkisi başlamıştır. Rusya ile Fransa arasında imzalanan anlaşma ile Rusya yalnız kalmaktan kurtularak, Almanya ile Avusturya-Macaristan'a karşı olan bir politika uygulamaya başlamıştır. Fransa-Rusya anlaşması, Almanya, Avusturya-Macaristan-İtalya arasında yapılan Üçlü İttifak süresince yürürlükte kalmıştır.⁸¹⁷

III.1.3. Toplumsal Yaşam ve Fikir Hareketleri

II.Aleksandr döneminde gerçekleştirilen azatlık reformunun, yetersiz bulmaları nedeniyle Rus radikallerini rahatsız ettiği, tarımsal sorunlara ve sosyal sorunlara yol açtığı bilinmektedir. Bu sorunlar öncelikle, reformun köylüler tarafından yanlış anlaşılması ve onların farklı beklentiler içinde olmalarından kaynaklanmıştır. Köylüler, toprakların toprak sahiplerinden alınarak, köylüler arasında dağıtılacağını ümit etmişlerdir. Ayrıca kelle vergisi ve bütün diğer vergilerin kaldırılacağını düşünmüşlerdir. Bu düşünceler söylenti halini almış ve 1879'da her tarafa yayılmıştır. II.Aleksandr'ın emriyle İçişleri Bakanının bu söylentileri bir "duyuru" ile yalanlamış olmasına karşın,

⁸¹⁶ Kurat, a.g.e., s.363; Dukes, a.g.e., s.173

⁸¹⁷ Riasanovski, a.g.e., s.442-443; Kurat, a.g.e., s.362-363

söylentiler durmaksızın büyümüş, köylerde gergin bir ortam yaratmıştır. II.Aleksandr'ın suikastle öldürülmesinden sonra köylüler, çarı, toprak sahiplerinin öldürdüğüne inanmışlardır. Onlara göre Çar, toprakları köylülere dağıtacak ve vergileri kaldıracak iken, toprak sahipleri bunu önlemek için, Çarı öldürmüşlerdir. Ayrıca yeni Çar'ın, yarım kalan işi tamamlayacağı ve köylülerin ümitlerini gerçekleştireceğini beklemişlerdir. Ancak, III.Aleksandr'ın 1883'deki konuşmasında bu söylentilerin anlamsız ve çılgınca olduğunu söyleyerek, tutumunu açıklamasından sonra köylerdeki kargaşa, ülkenin büyük sanayi merkezlerinde grev dalgaları ve işçi yürüyüşleri ile birleşmiştir. Sonuçta, Halkın İradesi örgütünün üyelerinin bazıları, doğrudan Çar'a ve hükümet üyelerine yönelik terörist faaliyetlere başlamışlardır. Ancak, devrimci harekete katılanlara yönelik çok sert önlemler ve cezalar uygulanmıştır.⁸¹⁸

III.Aleksandr döneminde, eğitime büyük ölçüde sınırlamalar ve yasaklar getirilmiş⁸¹⁹, Kilisenin rolü arttırılmıştır. Ancak bütün güçlülere karşın, Rusya'da önemli bilim adamları yetişmiştir. Bunların en tanınanları, tarihçi Solovyev ve Klyuçevskiy, kimyacı Butlerov ve Mendelyev, botanikçi Timiryazev, biyolog Meçnikov ve psikolog Pavlov'dur. Rusya'da yaşanan sansür ve diğer kısıtlayıcı uygulamaların, birçok modern ülkede olandan daha şiddetli olmasına rağmen, yayınlar çoğalmış, 1860-1890 arasında kitapçı sayısı altı kat artmış, birçok kütüphane açılmıştır.

Rus edebiyatı aynı yönde gelişmiş, Turgenyev, Tolstoy, Dostoyevski, en güzel eserlerini vermişlerdir. Müzik alanında da en büyük eserlerden olan, Rimsky-

⁸¹⁸ İstoriya Rossii..., s.342-360

⁸¹⁹ Hükümet, resmi işlere girebilme hakkını sadece asilzadelere, onların ve memurların çocuklarına, birinci sınıf tüccarlara, aydın ve sanatçılara tanımıştır. Diğer sınıfların resmi işe girmesi için yüksek okul diploması gerekli tutulmuş, üniversitede öğrenim görebilmek için ise ekonomik durum ve sosyal statüye bakılmıştır. Asilzade olmayanlarla Müslümanların üniversiteye girebilme şansları yok denecek kadar azdır. Eğitimdeki bu ve benzeri uygulamalar, Çarlık hükümetinin Türkler ve yabancı olarak nitelendirdiği diğer milletlerin eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerini kontrol altında almak isteğinden kaynaklanmıştır. Çarlık rejimi özellikle Tatar ve Başkurt Türklerinin güç birliğine engel olmaya çalışmıştır. 1886'dan itibaren, baskılar tekrar artmış, bu milletlerin kültürlerinin ortadan kaldırılması için faaliyetler hızlanmıştır. Sertçelik, a.g.m., s.392

Korsakov'un Şehrazat, Borodin'in Prens Igor Operası ve Çaykovski'nin Uyuyan Güzel besteleri dünyaya kazandırılmıştır.⁸²⁰

Dukes'in anlatımıyla bu dönemde, "Muhafifler, zindanlardan veya sürgünden seslerini duyurmaya çalışırken, Çarlık sisteminin destekleyicileri, populistler erken dönem Marksistler üzerindeki zaferlerini yüksek sesle haykırmaktadırlar. Ancak görünüş aldatıcıdır."⁸²¹

III.2. II. Nikola Dönemi (1894-1917) ve 1905 Devrimi Öncesi Yapı

XIX. asır sonu ve XX. asır başında, Rusya benzeri az bulunan bir otokratik yönetime sahiptir. Rusya İmparatoru, bütün yasama ve yürütme yetkisini elinde bulundurmaktadır. Önceki bölümde görüldüğü üzere, 1894 yılına kadar, sert karakterli bir otokrat olan ve yapısal değişikliklerin tamamen karşısında yer alan, III.Aleksandr ülkeyi yönetmiştir. III.Aleksandr'ın öldüğü 1894 yılında, oluşan bir devrimci hareketin proleterya safhası ortaya çıkmıştır. Bu düzeyde, toplumsal yaşamda, Çarlık karşıtlığı giderek büyümüştür.⁸²²

1894 yılında 26 yaşında tahta geçen II. Nikola, en son Rus otokrati olmuştur. Onun hakkındaki düşünceler hep uç noktalardadır. Bazılarına göre, kutsal, Rusya'ya sadık ve düşmanları mahveden bir hükümdar, bazılarına göre ise, değersiz, zayıf, devleti felakete sürükleyen bir otokrattır.⁸²³ Ancak şunu belirtmek gerekir ki, II.Nikola'nın iç dünyası, her zaman, en yakınlarına bile kapalı olmuştur. Çünkü o, otokontrolü yüksek ve düşüncelerini çok az ifade eden bir insandır. Mükemmel bir eğitim almıştır. Rus Genel

⁸²⁰ Dukes, a.g.e., s.178-179

⁸²¹ Dukes, a.g.e., s.155

⁸²² Aynı yer

⁸²³ Nitekim Kurat ve Riasanovski, II.Nikola'nın zayıf karakterini vurgulamaktadır. Kurat, a.g.e., s.364; Riasanovski, a.g.e., s.433; Nikola hakkında bkz. S. Melgunov; **Posledniy Samoderjets: Çerti dlya Harakteristiki Juravlev Nikolaya II;** Moskva, İzd-vo MGU, 1990; Viktor Petroviç Obninskiy, **Posledniy Samoderjets: Oçerk Jizni i Tsarstvovaniya İmperatora Rossii Nikolaya II,** «Respublika», Moskva, 1992

Kurmay Akademisi ve Hukuk Fakültelerinin en değerli profesörlerinden ders almıştır. Ancak, aldığı eğitim tek yönlü olmuş, saray dışındaki yaşamdan habersiz yetişmiştir.⁸²⁴

Otokrasiye ve reaksiyoner politikalara bağlılığı yüzünden, büyük potansiyele sahip yeni durumlara geçiş konusunda, çevresel şartların zorlamalarına rağmen, adım atmamakta direnmiştir. Eşi Aleksandra'nın reaksiyoner, histerik ve inatçı yapısı ile çar üzerindeki etkisi, çocuğunun hastalığı nedeniyle bel bağladığı Rasputin gibi akıl almaz insanların yönetimde nüfuz sahibi olmalarına neden olmuştur.⁸²⁵

III.2.1. Demografik Yapı

1897 yılında yapılan Genel Nüfus Sayımında, II.Nikola, mesleğini, “tüm Rus topraklarının sahibi” olarak yazdırmıştır. Oysa Rusya, uzun zamandan beri sadece Rusların yaşadığı alan olmaktan çıkmıştır. Artık, devleti eski, ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik prensiplerine göre yürütmek mümkün değildir. Çar daima, Rus siyaseti uyguluyorum dese de, 125,6 milyona ulaşan Rus İmparatorluğunda, Rus olanların sayısı, toplam nüfusun yarısını bile oluşturmamaktadır. Rusya’da farklı gelişme düzeylerine ve milli kültürlerine sahip yüzden fazla halk ve etnik grup yaşamaktadır. Bu halk arasındaki çatışmalar, azalarak bile olsa sürmektedir. XIX.yüzyılda, Polonya’da üç kez isyan yaşanmış, Dağıstan ve Çeçenistan’da kırk yıl süren savaşlar yaşanmıştır. Sadece Orta Asya kolaylıkla elde edilmiştir ama onun asimilasyonun sağlanması da çok zordur.⁸²⁶

⁸²⁴ III.Aleksandr’ın özel öğretmeni ve Kutsal Sinod’un yöneticiliğini yapmış olan Konstantin Pobedonostsev, II. Nikola’yı da yetiştirmiştir. Ona, Çar hakimiyetinin Allah tarafından verildiğini söyleyerek, onu son derece dindar bir insan olarak yetiştirmiştir. Rus tarihindeki bir rivayete göre, III.Aleksandr oğluna, Pobedonostsev’in söylediklerine tam olarak itaat etmesini vasiyet etmiştir. II. Nikola, Pobedonostsev’in “tarih göstermektedir ki, gerçekleştirilen bütün verimli değişiklikler, merkezden resmi memurlar aracılığıyla yapılmış olanlardır. Parlamento, sonuçsuz tartışmaların yapıldığı bir alan, genel seçim ise anlamsızdır” şeklindeki dersini iyice özümsemiş ve ılımlı liberallerin isteklerini “saçma arzular” olarak nitelendirerek, İmparatorluğunu idare etmeye başlamıştır. Sözkonusu istekler, meşrutiyet yönetimi talepleridir. Natalya Mihailovna Pirumova; **Zemskoe Liberalnoye Dvijenie: Sotsialniye Kornı i evolyutsiya do načalo XX veka**. AN SSSR, İnstitut İstorii SSSR; «Nauka», Moskva, 1977s. 261

⁸²⁵ Riasanovski, a.g.e., s.438-439; Dukes, a.g.e., s.186

⁸²⁶ Pirumova, a.g.e., s. 262

Merkezi İstatistik Komisyonu tarafından yayınlanan nüfus sayımı sonuçlarının gerçek verileri yansıtmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Eleştiriler özellikle iki noktada toplanmıştır. Birincisi, Müslümanlar nüfus sayımına, Çarlık hükümetine karşı duydukları güvensizlik nedeniyle büyük direniş göstermişlerdir. Çünkü Türkler, sayımın kendilerini Hristiyan yapmaya yönelik bir araç olarak kullanılacağı ve okullarının kapatılacağı endişesi içindedirler. Ancak bu tepkiye karşı hükümet, güç kullanılacağı tehdidi ile sayımı tamamlamıştır. İkinci bir eleştiri ise, sayımda milliyetler, ana dil sorusuna verilen cevaba göre belirlenmiştir ki bu doğru bir uygulama değildir. Görüldüğü gibi, 1897 nüfus sayımı sonuçlarının özellikle Türkler açısından sağlıklı olmadığı söylenebilmektedir. Çünkü, İdil-Ural sahasındaki etnik yapıyı belirlemek hassas bir çalışmayı gerektirmektedir. Oysa, sayım sonrası yayınlanan istatistiklerde, Azeriler Tatar olarak, Kazaklar ise Kırgız olarak kaydedilmiştir. Kumuk, Karaçay-Balkar ve Gagauz Türklerine ait verilerin olmayışı ise ayrı bir eksikliklerdir.⁸²⁷

Kahan'ın 1861'de kölelerin azad edilmesi ile başladığını söylediği, modernleşme süreci boyunca Rusya'nın en belirgin özelliklerinden biri, nüfusunun artışı olmuştur.⁸²⁸ Tablo-4'de yıllara göre nüfus sayıları verilmektedir. Tabloda Rusya nüfusunun XVIII. yy başından itibaren hızla büyüdüğü görülebilmektedir.⁸²⁹

⁸²⁷ Sertçelik, a.g.m., s.385-386

⁸²⁸ Arcadius Kahan, **Russian Economic History: The Nineteenth Century**, Ed: Roger Weiss, The University of Chicago Press, USA, 1989, s. 2

⁸²⁹ Falkus, a.g.e., s. 24

Tablo-4: Rusya'nın 1722-1913 Yılları Arasındaki Nüfus Artışı (milyon kişi)

Yıl	Toplam Nüfus
1722	14
1762	19
1800	35,5
1860	74,1
1897	126,4
1913	170,1

Kaynak: P.A. Khromov, *Economicheskoe Razvitie Rossii v.XIX-XX vekakh*, Moskova 1950, s:79,434,452-454

Rusya'daki mevcut duruma rağmen, Hükümet, politikalarını düzenlerken, ülkedeki çok sayıdaki milletin sorunlarını dikkate almamıştır. Rusya merkezi bir hükümetle yönetilmektedir. Sadece Finlandiya özerkliğini kazanmıştır, Buhara ve Hiva, vassal sömürgeler sayılmaktadır. Yabancılara karşı ayrımcılık uygulanmaktadır. III.Aleksandr döneminde, Yahudiler, sadece kendileri için belirlenen 25 Vilayet'de yaşayabilmektedirler. İlginç olan Ruslara ayrıcalık tanınmışsa da onların maddi refahı yönünde bir çalışma olmamıştır. Rus vilayetlerindeki yaşam şartları da ağırdır.⁸³⁰

Rus ortodoks kilisesinin görünüşü, dışarıdan bakıldığında muhteşemdir. Hem kanunlarla hem de maddi olarak önemli ölçüde destek almaktadır. Rusya'da 48 binden fazla tapınak, 475 manastır mevcuttur. Ancak, Petro reformu ile devlete önemli ölçüde bağlanmış olmasının da etkisiyle, ortodoksluk yavaş yavaş nüfuzunu kaybetmeye başlamıştır. Nüfus sayımında bildirilene göre, ortodoks olanların sayısı, toplam nüfusun %20'sini oluşturmakta, diğer inançlara sahip insanlar sadece 2 milyon düzeyinde kalmaktadır. Oysa gerçek rakamlar, bunun on kat fazlasıdır.⁸³¹

Osmanlı İmparatorluğunda ise gayrimüslimler 1844-1856 yılları arasında nüfusun yaklaşık %38'ini oluştururken, yaşanan göçler sonucu, 1884'de bu oran %25 civarına,

⁸³⁰ Pirumova, a.g.e., s. 262

⁸³¹ aynı yer

ardından 1897’de %20’ye düşmüştür. Devlet istatistikleri, 1860-1900 yılları arasında nüfusun en az %80 arttığını göstermektedir. Nüfus artışı 1870’den sonra göç ve doğal artış nedeniyle hızlanmıştır. 1874-1884 arasında 4 milyon, 1884-1894 yılları arasında 2,5 milyon ve bunu izleyen on yıl içinde 2,5 milyon daha artmıştır. Helle von Samo’nun Osmanlı salnamelerine dayanarak belirttiği ve Karpat tarafından aktarılan rakamlara göre, Osmanlı nüfusu 1872-74 yıllarında şöyledir;⁸³²

Tablo-5: Osmanlı İmparatorluğunun 1872-74 Yıllarındaki Nüfusu

Bölge	Alan (ml2)	Nüfus		
		Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Avrupa	9.759,9	3.841.174	10.911.646	14.752.820
Asya	34.998,7	11.426.057	2.854.234	14.280.291
Afrika (Mısır dahil)	54.301,0	11.308.550	170.450	11.479.000
Ana Toplam	90.095,6	26.575.781	13.936.330	40.512.111

Kaynak: Kemal Karpat, Osmanlı Modernleşmesi, s.134

III.2.2. Toplumsal Yapı

Rusya’da yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, asıl vergi ödeyen ve en zayıf durumdaki sınıf olan köylü sınıfı, nüfusun yaklaşık %80’ini oluşturmaktadır. En güçsüz durumda bulunan işçi sınıfı da köylü sınıfının içinde değerlendirilmektedir. Tablo-6’da nüfus sayımı sonuçları görülebilmektedir.⁸³³

⁸³² Karpat, Osmanlı Modernleşmesi, s.134

⁸³³ Pirumova, a.g.e., s. 262-263; Toplam nüfusun sayısı konusunda Pirumova ile Riasanovski ayrılmaktadırlar; Pirumova, a.g.e., s.261; Khramov’un verdiği bilgiler de farklılık göstermektedir. Ona göre rakam, 126.4 düzeyindedir., Falkus, a.g.e., s. 24; Dukes, a.g.e., s.199

Tablo-6: 1897 Yılında Rusya’da Yapılan Nüfus Sayımının Sonuçları

Sınıflar	Nüfus (milyon kişi)
Burjuva, Toprak Sahipleri, Yüksek Memurlar	4,1
Varlıklı küçük Mal Sahipleri	31,5
Fakir küçük Mal Sahipleri	42
Yarı Proleterler	55,6
Proleterya	32,5
Toplam	165,7

Kaynak: Pirumova, a.g.e, s. 262

Kennedy’e göre, Rusya, bir köylü toplumu olarak nitelendirilebilmektedir. Nüfusunun %80 kadarı geçimini tarımdan sağlamakta ve geri kalan nüfusun oldukça büyük bir bölümü de köy ve komün ile bağlantılarını sürdürmektedirler. Bu faktör, kazanılan yerlerle eklenen nüfusun, çoğunlukla köylerde ve en geri kalmış bölgelerde bulunması ile birleşmiştir. Bu bölgelerin ortak özellikleri ise, toprağın fakir olması ve işleme tekniklerinin çok geri olmasıdır. Ek olarak, bu döneme ait tüm karşılaştırmalı uluslararası veriler, Rus tarımının geriliğini ortaya koymaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, ulaşılmadaki yetersizlikler, iklimin aşırı olumsuz etkileri ve güneydeki “üretim fazlası” veren iller ile, asıl Rusya içindeki fazla kalabalık, toprağın bereketi az, “ithalatçı” iller arasındaki büyük eşitsizlikler bu yapısal sorunu giderek daha kötü hale getirmektedir.⁸³⁴

Sonuç olarak, XIX.yüzyılın sonları, kapitalizmin hızlı gelişme dönemini oluşturmaktadır. Buna rağmen, Çar hükümeti, zengin-yoksul ayrımını azaltacak önlemleri alma yoluna gitmemiştir. Meydana gelen çatışmalarda, daima, büyük toprak sahipleri ve fabrikatörlerin yanında yer almıştır.

Beyin gücü ile çalışanlar, aktif nüfusun sadece %0.36’sını oluşturmaktadır. Entellektüel kesim, elit kabul edilmekte, ancak sahip oldukları meslekler doğrultusunda normal işçilerden ancak bir ölçüde farklı muamele görmektedirler. Bunun yanısıra

⁸³⁴ Kennedy, a.g.e., s. 273-274

II.Nikola, otokrasinin durumunu ve niteliğini değerlendirebilen intelligensiya'dan rahatsızlık duymakta ve bu kesimi ciddi biçimde uyarmaktadır.

Ekonomik açıdan en güçlü sınıf, burjuva sınıfıdır. Reform devrinde sayıları artmıştır. Ancak Çar tarafından onlara verilen ikinci derece yer, onları memnun etmemiş, XX.yüzyıl başında yeni sınıfı oluşturan bankacı ve fabrikatörler, devlet yönetimine katılmayı açıkça talep etmeye başlamışlardır.

Birinci derecede yer alan sınıf, soylular sınıfıdır. Onlar, otokrasinin başta gelen destekçileridir. II.Nikola da gururla, kendisini birinci Soylu ilan etmiştir. 1897 yılı sayımına göre, Rusya'da 1,2 milyon civarında kalıtsal (babadan oğula geçen), 631 bin kadar da özel soylular bulunmaktadır. Ancak, serfliğin kaldırılması, soyluların mülklerine önemli ölçüde darbe vurmuştur.

Hükümet eliti, soylulardan oluşmaktadır. Vilayet ve Kaza soyluları, merkezi hükümetin, taşradaki siyasetini yerine getirmesinde asıl rolü oynamaktadırlar. Hükümet yönetiminde en önemli birimlerde ise, Çar'ın aile üyeleri yer almaktadır.⁸³⁵

III.2.3. Yönetim Yapısı

İmparatorluğun yönetim yapısı, bir çok feodal kalıntılar içermektedir. Daha önce olduğu gibi imparator sarayı, devlet işlerinde asıl rolü oynamaktadır. Sarayda bin beşyüzden fazla ünvan sahibi kişi bulunmaktadır. Ünvan sahibi olmak, onurlu, faydalı, kolay ve paralı bir iş sayılmaktadır. İmparator sarayından başka Büyük Prens ve Prenseslerin⁸³⁶ Küçük Sarayları da vardır. Onlar da kendi personellerine sahiptirler.

⁸³⁵ Pirumova, a.g.e., s. 264

⁸³⁶ Bu ünvanlar sadece, babası veya dedesi zamanında çar tahtına sahip olanlara verilirdi. Pirumova, a.g.e., s. 264

Devlet Kurulu, kanun yapan kurul olarak değerlendirilse de, gerçekte kararları sadece tavsiye niteliğindedir. Yürütmenin en yüksek organı olarak Bakanlar Komitesi görünmektedir. Ancak, bu organ bir hükümet niteliğinde değildir. Çünkü her bakanlık ve bakan mutlak bağımsızdır ve doğrudan imparatora rapor yazma hakkına sahiptir. Rusya'da on bir bakanlık bulunmaktadır. Kutsal Kilise Meclisi Toplantısı da bir yönetim aracı sayılmaktadır. Devlet hakimiyetinin asıl desteği İçişleri Bakanlığından gelmektedir. Bütün yerel hükümetler, İmparatorun vekilleri sayılan Genel Yöneticiler ve yöneticiler, İçişleri Bakanına tabidirler. Bakan aynı zamanda, il belediyelerini de kontrol edebilmektedir.⁸³⁷

Diğer taraftan 1900-1904 yılları arasında, Hükümetin önceden 1890 düzenlemeleri ile önlemek istediği muhalif hareket olan Yerel Meclis kurumlarının faaliyetleri genişleyerek liberal muhalefet artmıştır. Ancak, 17 ekim 1905'den sonra Yerel Meclis Kongreleri'nin katılımcıları dağılmıştır. Kapitalist işadamları ve zengin toprak sahipleri, açıkça yönetimin tarafına geçerek, Oktabrist partisine katılmışlardır. Diğer tarafta, özellikle, profesörler ve diğer burjuva entellektüelleri anayasal demokrasi partisini kurmuşlardır. Bu parti de devrime karşı niteliktedir. Çünkü kargaşayı durdurmak istemektedir. Kurnaz yöntemler uygulayarak, halka önemsiz küçük imtiyazlar vermişlerdir.

Yerel Meclislerin çevresinde karşı devrim eğilimleri güçlenmiştir. Yerel Meclis kurumları tarafından seçilen ilk Devlet Duma'sının parti bazında bileşimi incelendiğinde bu durum görülebilmektedir.

⁸³⁷ Pirumova, a.g.e., s. 267

Tablo-7: Yerel Meclisler tarafından seçilen Devlet Duma'sında Parti Üyelikleri

Parti Üyeliği	1. Devlet Duması	2. Devlet Duması	3. Devlet Duması
Sol	5,1	7,5	-
Merkez	78,0	54,7	12,7
Sağ ve Anayasal Demokratlar	16,5	37,8	87,3

Kaynak: Gerasimenko, a.g.e., s: 32

1907 tarihli Kongre toplantısı, o döneme kadar temsil edilen muhalif grubun yok edildiğini göstermektedir.⁸³⁸

III.2.4. Ekonomik Yapı

III.Aleksandr döneminden beri Maliye Bakanlığı'nı yürüten Witte, kapitalizm yoluyla ülkenin geleceğine inanmakta ve bu yönde çalışmalarını yürütmektedir. Witte, sadece iktisat kitaplarına dayanarak reform planlayan kuramcılarını eleştirmekte, "kozmpolitik iktisat reçetelerine göre atılacak adımların Rus İmparatorluğunun ekonomisini böleceklerini" savunmaktadır. Ona göre, Adam Smith, sadece genel kuramsal prensipler belirtmiştir. Her ülkenin kendine has özellikleri bulunmaktadır ve bunlar gözönüne alınmadan reform yapmak çok güçtür. Witte'ye göre, dönüşümü kontrol etmek ve yöneltmek konusunda devletin aktif rol oynaması gerekmektedir. Bu düşünceleri nedeniyle bazı batılı araştırmacılara göre, Witte, Pazar ekonomisinin kurucusu değil, Stalince endüstrileşmenin habercisidir.⁸³⁹

Witte, özellikle maliyenin istikrar kazanması, ağır sanayinin güçlendirilmesi ve demiryollarının yapımı konularına bütün enerjisini yönlendirmiştir. Bununla da

⁸³⁸ Gerasimenko, a.g.e., s. 32

⁸³⁹ Pirumova, a.g.e., s. 268, ayrıntılı bilgi için bkz: Theodore Von Laue, **Sergei Witte and the Industrialization of Russia**, Columbia University Press, Columbia, USA, 1963; William Blackwell, **Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin**, New View Points, New York, USA, 1974

kalmamış, dış politikada da etkili olmuştur. Döneminde, Rus hükümetinin ekonomik hedefleri ve öncelikleri şunları içermektedir;

- İç ulaşım ağının geliştirilmesi,
- Rus hükümetinin dış borç alabilmesi için, gereksinim duyulan ihracat fazlasının oluşturulması ve rublenin istikrara kavuşturulması,
- Yeni endüstrilerin gelişiminin teşvik edilmesi ve korunması.⁸⁴⁰

Rusyanın ekonomik gelişimi ile nüfusunun büyümesi arasındaki ilişki de çok açık şekilde görülmektedir. Nüfus artışı ekonominin gelişimine yol açarken, dolayısıyla, yaşam süresinin uzaması, daha iyi yaşam koşulları sağlanması, daha nitelikli eğitim verilmesi, modern teknolojiye geçiş gibi önemli sonuçlara yol açmıştır. Diğer gelişen ülkeler gibi Rusya’da da, malların üretim ve dağıtımında, ekonominin temel kaynağı, ulaşım sistemlerinin modernizasyonu olmuştur.⁸⁴¹

Rusya’nın 1890’lı yıllarda endüstride yapmış olduğu atılım sonucu ortaya çıkan endüstrinin yapısını, hükümetin izlediği politika belirlemiştir. Witte endüstrileşmeyi Rusya’nın en büyük amaçlarından biri haline getirmiştir. Öyle ki, bu yıllarda izlenen politikalar “Witte Sistemi” olarak adlandırılmıştır.⁸⁴²

XIX.yüzyılın otokratik imparatorluklarında belirli bir devlet adamı tipi bulunmaktadır. Ehliyetli, organizatör, çalışkan yönetici tipi; tembel bir bürokrasiyi harekete geçirmekte ve yönetilene birşeyler vermeyi amaçlamaktadır. Tolstoy’un Anna Karenina romanındaki Aleksandr Karenin, böyle bir tipin tasviridir. Ancak sahnedeki muhafazakar ve otokrat tipli bu devlet adamlarına, Kont Witte, Mithat Paşa gibi liberal demokrat tutumlu yeni yöneticiler grubunun katıldığını görürüz. Onların trajedisi, otokrat imparatorlukların köhne yanlarıyla, gelişen liberalizmin aynı bünyedeki çatışmasının bir

⁸⁴⁰ Falkus, a.g.e., s.91

⁸⁴¹ Kahan, a.g.e., s.91, 65-67

⁸⁴² Falkus, a.g.e., s.86; Witte’nin izlediği politikalar için bkz. W.E. Mosse, **An Economic History of Russia, 1856-1914**, I.B. Tauris Publishers, N.Y., 1996, s. 95-204

sonucudur.⁸⁴³ Karpat, Mithat Paşa'yı en başarılı Osmanlı modernleşmecisi olarak tanımlamaktadır. Reşit, Ali ve Fuat Paşa'lar yürürlüğe konmadan kalan sayfalar dolusu kanun yaparken Mithat Paşa, pratik reformları uygulamada dikkatini yerel elitlerle (toprak sahipleri, tüccarlar, dini liderler) işbirliği yapmaya yöneltmiştir. Tuna vilayetinin (Bulgaristan) yöneticisi iken, yollar ve okullar yaptırarak, zanaatları destekleyerek ve bu çabalara yerel halkın da katılmasını da sağlayarak, kısa zamanda mucizeler yaratmıştır.⁸⁴⁴ Mithat Paşa Tuna eyaletinde vali iken, Müslüman ve Hristiyanların iyi ilişkiler içinde olmalarından, panslavist projelerinin zarar göreceğinden korkan Ignatiyev'in entrikaları ile karşılaşmıştır.⁸⁴⁵ Çünkü Çar II.Aleksandr, Osmanlı imparatorluğunun ıslahatlarla güçlenmesine karşıdır ve sefiri olan Ignatiyev'e ıslahatların sabote edilmesi direkifi vermiştir. Ignatiyev'in ilk hedefi ise, Tuna vilayetindeki başarıları nedeniyle, Mithat Paşa olmuştur.⁸⁴⁶

Witte'ye döndüğümüzde, onun izlediği ekonomi politikalarının altında yatan amaçlar, büyük ölçüde siyasaldır. Kırım Savaşı'ndan sonra görülen, serflere azatlık verilmesi ve demiryollarının yapımı gibi⁸⁴⁷, çağdaşlaşma yolunda elde edilen birçok başarılarla karşın, Rusya güçlerini giderek arttıran rakiplerin bulunduğu bir çevrede, ekonomik bakımdan, dolayısıyla da askeri bakımdan zayıf bir ülke olarak kalmıştır. Dolayısıyla Witte için endüstrileşme, zamana karşı verilen bir yarıştır ve Rusya'nın büyük güç olarak kalması için ekonomik gücünün hızla arttırılması gerekmektedir.

⁸⁴³ Ortaylı, Osmanlı imparatorluğunun iktisadi..., s.246

⁸⁴⁴ Karpat, Osmanlı..., s.149; Mithat Paşa, sadrazam ünvanını ortadan kaldırarak, yerine Başbakan sözcüğünü getirmek, böylece, yalnız sadrazamın sorumluluğu yerine, bakanların birlikte sorumluluğunu yerleştirmeyi amaçlamaktadır. Başbakanın daha etkin bir otorite ile donanmasının gerekli olduğunu düşünmektedir. Fesch, a.g.e., s:204

⁸⁴⁵ Fesch, a.g.e., s.207; Shaw, Mithat Paşa'nın eşsiz denilebilecek bir kararlılıkla hem vilayet hem merkez düzeyinde modern reformları gerçekleştirdiğini söylemekte ve bu özellikleriyle onu, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e benzetmektedir. Shaw, a.g.e., s.102; Mithat Paşa hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mithat Paşa ve Taif Mahkumları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950;

⁸⁴⁶ Kocabaş, a.g.e., s.285

⁸⁴⁷ Rusya'da 1890-1900 yılları arasında döşenmiş demiryollarının uzunluğu, 30.596 km'den 53.234 km'ye çıkmıştır. Devletin demiryollarına yaptığı yatırım, bu on yılda toplam 3,5 milyar rubleyi bulmuştur. Demiryollarının genişliği bakımından Rusya, ABD'den sonra ikinci sıraya yükselmiştir. Falkus, a.g.e., s. 86

Witte politikalarının sonucu olarak, yaşanan şiddetli ekonomik sarsıntıya karşın, Rusya'nın kömür, demir, çelik ve petrol üretimi 1890-1900 yılları arasında üç kat artmış, demiryollarının uzunluğu da yaklaşık iki katına çıkmıştır. Buna karşın Rusya'nın tahıl üretimi ve ihracatı önemli oranda düşüş göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu, 1890'larda Anadolu'ya demiryollarını ulaştırdığı zaman, artık Rusya, buğdayının Batı'ya satılamayacağı korkusunu yaşamaktadır. İstanbul'daki müsteşar Çarikov'un raporunda bu rekabet korkusu açıkça görülmektedir. O, "İstanbul şimdiden Rusya buğdayını almaktan vazgeçti, yakında milyonlarca put buğdayın Avrupa'ya ihraç edildiğini düşünün, halimiz nice olur" diyerek endişesini dile getirmiştir.⁸⁴⁸

Rusya'nın ithalatı, ihracatından daha fazla artış göstermiştir. Devlet bütçesi de iki kattan fazla artarak, ekonomik büyümeyi sürüklemiştir.⁸⁴⁹ Ancak ortada olan sonuç, Rusya artık dünya kapitalist ekonomisinin bir parçasıdır.

Graham'a göre, Witte'nin gerçekleştirdiği reformların finansal maliyeti gibi toplumsal maliyeti de yüksek olmuştur. Reformların, otokrasi üzerine en ciddi tehdidi, genişleme ve yeni sınıfların yaratılması olmuştur. 1900 yılında proleterya, 1,7 milyon kişiye ulaşmıştır. Yaklaşık iki milyondan (toplam nüfusun %2'sinden az) oluşmuş ancak organize bir topluluk, otokrasinin geleceğini riske sokmuştur. Nitekim, otokratik sistemin doğası, ekonomik modernizasyonu, ciddi sosyal sonuçlara neden olmaksızın sürdürme başarısını gösteremez. Bir otokratik sistemde bu, bir devrim anlamına gelir. Yetenekli bir liderle belki otokrasi sürdürülebilir, ancak III.Aleksandr ve II.Nikola, modernizasyonun tehlikeleri ile otokratik sistemi dengeleme yeteneği konusunda yetersiz kalmışlardır.⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.385

⁸⁴⁹ Riasanovski, a.g.e., s.441; Batılı tarihçiler Witte reformlarının sonuçları konusunda ayrılmaktadırlar. Kennedy, Rusya'nın XX.yüzyıl başında, dünyada en yüksek borç düzeyine sahip bulunan ülke olduğunu söylemektedir. Rusya'nın para girişini sürdürebilmesi için, yatırımcılara piyasanın üzerinde faiz oranları önermek zorunda kalmıştır, buna rağmen dış faiz ödemeler, "görünür" ticaret dengelerinin artan oranlarda üzerine çıkmıştır ve Kennedy'e göre Rusya, sallantılı bir durumdadır. Kennedy, a.g.e., s. 273; Ayrıntılı bilgi için bkz. B.V. Ananiç, R.Ş. Ganemin, **Sergey Yuleviç Vitte i Yivo Vremya**, Sankt-Peterburg B., 1999

⁸⁵⁰ James Graham, "The Pressures for Economic Modernisation within the Autocratic System", http://www.historyorb.com/russia/economic_modernisation.shtml (8.10.2004)

III.2.5. Dış Politika

Rus dış politikası, Berlin Kongresinden sonra önemli değişimler yaşamıştır. En önemlisi, Avusturya-Macaristan ve Almanya ile yapılan ittifakın bozulması ve Fransa ile ittifak yapılmasıdır. II. Nikola da babasının bu politikasını benimsemiş ve sürdürmek istemiştir. Ancak, imparator babası kadar kararlı değildir ve çok sayıda danışmanının farklı görüşlerinden etkilenmektedir. Bu durum iç politikada olduğu kadar dış politika da kendisini göstermiştir.

1899'da, 26 ülke temsilcisinin katılımıyla yapılan ilk Hague Barış Konferansı'nda II.Nikola, etkin görünmüştür. Konferansta anlaşma sağlanamamıştır ancak, bu silahsızlanma ve barış üzerine bir dizi uluslararası konferansın başlangıcı olmuştur. Ancak, II.Nikola'nın politikası her zaman, barışa katkı sağlayıcı yönde olmamıştır. Uzak Doğu için saldırgan ve emperyalist bir nitelik taşıyan politikası, 1904-1905 yıllarındaki Rus-Japon savaşı ile sonuçlanmıştır. 1892-1903 yılları arasında yapılan Trans-Sibirya demiryolunun bir amacı da, Rusya'yı Mançurya, Çin, Kore ve hatta doğrudan olmasa da Japonya ile birleştirmektir. Japonya, 1894-1895 yılları arasında kapsamlı bir modernizasyon dönemi yaşamış, Çin ile savaşmış ve yenmiştir. Rusya ise Çin ile bir gizli anlaşma imzalayarak, topraklarını koruma yükümlülüğüne girmiştir. Yeni bir demiryolu (Doğu Çin Demiryolu) inşa hakkı almış ve bu, Çin'in büyük katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Ardından, Ruslar Çin denizine ayak basmışlardır.⁸⁵¹ aynı dönemde, Çin'in muhtelif limanları Avrupalılar tarafından işgal edilince, Çin'de Avrupalılara karşı "Boksör" ayaklanması gerçekleşmiştir. Ayaklanmayı bastırmak üzere Ruslar ve diğer Avrupalı kıtalar gelince, Çin, ağır şartlar altında bir anlaşma imzalamak zorunda kalmıştır. Böylece Mançurya ve Port-Arthur, Rus himayesi altına girmiştir. Ardından Ruslar, Kore'yi işgale hazırlanmışlardır.⁸⁵² Bu politikanın bir amacı da kamuoyunun dikkatini, ülkede yaşanan düzensizlikler üzerinden ayırmaktır. Ancak, Rusların Kore üzerindeki niyetini anlayan Japon hükümeti, 1904'de Rusya'ya savaş ilan etmiştir.

⁸⁵¹ Riasanovski, a.g.e., s. 443-447

⁸⁵² Kurat, a.g.e., s. 370

Japonya, savaşa hazırdır, iyi organize olmuştur ve Rusya'dan daha modern durumdadır. Rusya ise henüz hazır değildir, iyi organize olmamıştır, ülkede kargaşalık yaşanmaktadır ve etkin bir desteğe sahip değildir. Oysa Japonya, İngiltere ile bir ittifak imzalamış ve kamuoyu desteğini de almıştır. Rusya kendisini bir diplomatik izolasyonun içinde bulmuş, yenilgilerden sonra savaş tamamen Rusların aleyhine dönmüştür. 1905 yılında Rusların Baltık donanmalarının imhasından sonra Ruslar tamamen yenik duruma düşmüşlerdir. Rusya'da başgösteren ayaklanmalar ve grevler, Çar hükümetini biran önce savaşı bitirmeye zorlamış ve ABD Başkanı, Theodore Roosevelt aracılığıyla 23 Ağustos 1905 tarihinde, Rusya ve Japonya arasında bir barış ilan edilmiştir.⁸⁵³

Böylece Rusya'nın Uzak Doğu'daki emperyalist hedefleri son bulmuştur. Doğu boyunca Rusya'nın yenilgisi ağızdan ağıza dolaşmış, daha da önemlisi dünyada Rusya'nın zayıflığı ortaya çıkmıştır. Fakat en önemli sonucu, 1905 Devriminin gerçekleşmesi olmuştur.⁸⁵⁴

Bu yenilginin Osmanlı İmparatorluğu açısından da önemli bir sonucu bulunmaktadır. Kırım savaşından sonra başlayan, Ruyard Kipling'in Büyük Oyun adını verdiği İngiliz-Rusya rekabeti son bulmuştur. Bu yenilgiden sonra, I.Dünya Savaşı'na kadar gelişen bir İngiliz-Rus yakınlaşması başlamıştır. Bu yakınlaşmanın amacı, Osmanlı Devletinin paylaşılmasıdır.⁸⁵⁵ Diğer bir sonucu, doğulu çağdaş bir ulusun Avrupalı büyük bir güce karşı, yani Japonya'nın Çarlık Rusyasına karşı kazandığı ilk zafer büyük umutlar yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun islam dünyasının Japonyası olabileceği fikri

⁸⁵³ Bu anlaşmanın hükümleri, Rus delegasyonunun başında olan Witte'nin uyguladığı son derece akıllı diplomasisini yansıtmaktadır. Buna göre, Ruslar, Japonya'nın Kore üzerindeki üstünlüğünü kabul etmiş, 1875'de işgal ettikleri Sahalin adasının yarısını Japonlara bırakacak, Mançurya'yı boşaltmışlardır. Port-Arthur limanı da Japonlarda kalmıştır. Riasanovski, a.g.e., s. 446

⁸⁵⁴ Riasanovski, a.g.e., s.446-447; Kurat, a.g.e., s.370-371; Dukes, s.187-188; Helene Carrere d'Encausse, **İslam and the Russian Empire**, I.B. Tauris&Co Ltd. Publishers, London, 1988

⁸⁵⁵ Halit Refiğ, **Doğu, Batı ve Türkiye**, (Ed:Mustafa Armağan), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s.49

doğmuştur, ama Osmanlı topraklarında yatırım yapması için, Japon sermayesine yapılan çağrı karşılıksız kalmıştır.⁸⁵⁶

III.2.6. Rusya ve Türkiye'deki Fikir Hareketleri

İnteligensiya'nın temel grupları, XIX.yüzyıl Kapitalist Rusya'sında oluşmuştur. Rusya'nın politik ve kültürel gelişim süreci, entellektüel çabalarla bağlantılı olarak tanımlanan grupların faaliyetleri ile gerçekleşmiştir. İnteligensiya'nın şekillenmesi, bu periyod içinde gerçekleşmiştir. Öncelikle, ekonomik ve kültürel yaşamın çeşitli alanlarında eğitilmiş uzmanların oluşturduğu birliklerin önemli oranda artışı gözlenmiştir. Bu artış, sadece ayrıcalıklı sınıfların değil, aynı zamanda köylüler ve düşük orta sınıf bireylerinin ve yeteri kadar ayrıcalıkları olmayan sınıfların da farkedilir hale gelmesi ile, eğitilmiş insan gücündeki artışın önüne geçilemez bir sonucudur. Ancak, Leikina'ya göre, inteliğensiyanın insangücü konusu, dev bir tarım ve endüstri ülkesinin ekonomik ve kültürel geri kalmışlığından kurtulması anlamında kritik bir öneme sahiptir. Bu görev ise sadece, çarist otokrasinin ve serfliğin kalıntılarının tasfiyesini içeren devrimci bir değişimle gerçekleşebilirdi. Özellikle politik reaksiyon yılları boyunca, politika ve dünya görüşünün keskin kutuplaşması artmıştır.⁸⁵⁷

Halkının büyük kısmının bir sefalet içinde ve kölelik koşulları altında yaşadığı ve koyu otokrasinin hüküm sürdüğü Rusya'da, yukarıda da görüldüğü üzere, kendine özgü bir aydın geleneği oluşmuştur.⁸⁵⁸ XIX. yy'da Çarlığa karşı mücadele veren Rus aydınları için halk her türlü baskıya boyun eğen, ezilen, yoksul bir kitledir. Rus köylüsünü ve halkı 'kurtarılacak' bir nesne gibi gören Rus aydınlarının ihtilalci hareketi, seçkin bir hareket

⁸⁵⁶ Caretto, a.g.e., s.67

⁸⁵⁷ V.R. Leikina-Svirskaya, **İntelligentsiya v Rossii vo Ftoroy Polovine XIX veka**, Mockva Mısl, 1971, s. 320-326

⁸⁵⁸ Rus devriminin öncülerinden Troçki, Rusya'nın otokrasisi hakkında, "Rus otokrasisi, bütün dünyada özgür halkların yeminli düşmanıdır. Kısa bir süre önce, Çar'a bağlı Albay Lyakanov, İran Meclisi'ni dağıtmıştır, kuşkusuz Çarlık Hükümeti ilk uygun fırsatta yeni Türkiye'ye de saldırmaya çalışacaktır. Çarlığa karşı mücadelemizin dünya çapında önem taşımasının nedeni budur." yorumunu yapmıştır. Troçki, a.g.e., s.11

olmaktan öteye geçememiştir. Ancak, bu hareket yıllardır suskun yaşayan toplumda ses getiren sonuçlar yaratmıştır ve Lenin de bu hareketin önemini bilincindedir. Nitekim, işçi sınıfının giderek büyüyen bir güç olarak ortaya çıkışı ile Rusya, geniş bir tarım ülkesi olması gereği 'kendine özgü' bir ihtilal arayışına gerek duymayarak, ihtilal sorununu Batı Avrupa toplumları ile hemen hemen aynı bir çerçevede yaşayacağı yeni bir sürece girmiştir. Marksistler, bir sanayi proleteryanının oluştuğunu, bu yüzden toplumsal devrimin başta işçi sınıfı olmak üzere tüm halkın kurtuluşunu sağlayacağını söylemektedirler.⁸⁵⁹

Sözkonusu dönemde izlenen Rus Ulusal Hareketleri şunlardır;

A) Liberal Hareket: Riasanovski'ye göre, büyük reformları izleyen on yıllarda kapitalizmin Rusya'da hakimiyeti gerçekleşmiştir. 1880 ve 90'lı yıllarda ülke, sosyal değişimler ve gerilimlere yol açacak şekilde hızla endüstrileşmiştir. Büyüyen kapitalizm, iki sosyal grubun yükselişini beraberinde getirmiştir. Burjuva ve Proleterya. Rusya'da geleneksel olarak orta sınıf, zayıf kalmıştır. Ticari ve sanayi burjuva sınıfı da göreceli olarak, az gelişmiş ve iyi ifade edilmeyen bir sınıf olarak kalmışsa da, mesleğinde uzmanlaşmış kişiler, politikaya katılıma hazır ve istekli olmuşlardır. 1864 yargı reformu, hukukçular yaratmıştır. Yerel Meclis sisteminin başlaması ile, doktorlar, veterinerler, öğretmenler, istatistikçiler ve Yerel Meclislerin üçüncü elemanı olarak adlandırılan diğer uzmanlar, bir çok fayda sağlamışlardır. Liberalizm, gelişim için özellikle profesyoneller arasında ve Yerel Meclislerin soylu toprak sahipleri arasında uygun ortam bulmuştur. Proleteryanın doğuşu ve işçi hareketlerinin başlaması, Rus muhalefetinin daha fazla radikal bir trende dönüşmesinde etken olmuştur. Muhalefetin arkasında, tatmin olmamış burjuva, eleştirici entellektüeller ve yıpranmış ama sert işçiler bulunmaktadır. Böylece muhalefet organize olmaya başlamıştır. 1891-92'de yaşanan korkunç açlık, Rusya'daki hareketsizliğin sonunu getirmiş, rejimin empatik eleştirisi ile sosyal ve politik faaliyetin başlamasına işaret etmiştir.⁸⁶⁰

⁸⁵⁹ Dilek Yüksel, **Rusya Federasyonu ve Avrupa Birliği ile İlişkileri**, Kale Ofset, Ankara, 1999, s. 25-26

⁸⁶⁰ Riasanovski, a.g.e., s.449

Rusya’da liberal hareket, serfliğin iptalini izleyen ilk yıllar boyunca, bir halk hareketi ve politik bir heyecan niteliğinde başlamıştır. Köylülerin tatminsizliği, 1863 yılında yeni bir köylü isyan dalgasına yol açmıştır. Köylüler, “yeni özgürlük” beklentilerinde aldatıldıklarını fark etmişlerdir. Devrimci demokratlar ise, devrimi hazırlamak ve ona ulaşmak hedefinin artık olası ve yakın olduğuna inanmışlardır. Bu kapsamda gerçekleşen tepkiler, öncelikle aşağıda belirtilen konseptlerde yaşanmıştır.

- 1861 Reformuna, **Radikal Yazarların Tepkisi**,
- **Öğrenci İsyamları**
- **Nihilizm**⁸⁶¹
- **Toprak ve Özgürlük (*Zemlya i Valya*):** Örgütün talepleri; serflere toprak verilmesi, yöneticilerin değişmesi, yerel yönetimlerin gerçekleşmesi, Çar’ın sarayının ve askeriyenin harcamalarının azaltılması yönünde olmuştur. Bu örgütün çalışmaları 1863 isyanını hazırlamıştır.
- **Liberal Muhalif Hareketler:** Liberaller, 1903’de Liberasyon Birliği olarak, 1905’de Anayasal Demokrasi Partisi (Kadet) olarak organize olmuşlardır. Tarihçi Paul Miliukov ve çevresindeki liberaller tarafından yönetilmişlerdir. Partinin içinde hem anayasal monarşistler hem de cumhuriyetçiler bulunmaktadır.⁸⁶²
- **Toprağı Sevenler (*Naçvennikler*) :** Bu grup, eğitilmiş sınıf ile sıradan halk arasında bir bağ kurmaya, farkı kapatmaya çalışmışlardır. Ayrıca, Rus kültürünün yükseltilmesi için uğraşmışlar, Avrupa kültürünün alınmasına karşı çıkmışlardır. Bu düşünceleri ile Slavofillere yaklaşmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğunda da, II.Abdülhamit’in hükümdarlığı sırasında eğitimin çok güçlenmesi, düzen içinde çalışmaya hazır, yüzlerce memur, doktor, subay ve yazar yetişmesine neden olduğu gibi, bazı Osmanlıların Batı Avrupa’nın liberal politik düşüncesine yakınlık duymasına yol açmıştır. Onlar, kendilerinden önceki kuşağın Genç Osmanlılar’ı gibi, Tanzimat’ın Abdülhamit’in de kabul ettiği temel düşüncesi olan,

⁸⁶¹ Nihilistler, çalışmamızın II. Aleksandr bölümünde incelenmiştir.

⁸⁶² Riasanovski, a.g.e., s.450

gerçek modernleşmenin ancak üstteki seçkin bir sınıf tarafından zorla uygulanabileceği düşüncesine karşı çıkmışlardır. Politik ve sosyal reformlarla desteklenmeyen maddi reformların sonuçta başarısızlığa mahkum olacağını söylemişlerdir. Abdülhamit'in hükümdarlığı boyunca İmparatorluk içinde ve dışında çeşitli protesto grupları oluşturan bu liberaller Avrupa'da Genç Türkler adı altında birleşmişlerdir. Bunlardan biri olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'de padişahı parlamentoyu açmaya ve daha sonra da tahttan çekilmeye zorlayacaktır. Bunlar bir anayasa, Osmanlılık ve özgürlük programı istiyorlar ve padişahın yerine ya V.Murat ya da Mehmet Reşat'ın geçmesini istiyorlardı. Bir süre sonra, kendi meslek yaşamları ne olursa olsun istibdatçı rejime son vermeye kararlı, inançlı bir liberaller çekirdeği oluşmuştur. Ahmet Rıza, grubun ilk liderlerindendir.⁸⁶³ 1889'da Paris'e giderek pozitivizmi incelemiş ve padişaha bazı islahat lahiyaları sunmuştur. 1895'de Ermeni olaylarının alevlenmesi üzerine artan özgürlükçü faaliyetlerle birlikte Meşveret gazetesini çıkarmıştır.⁸⁶⁴ Genç Türk hareketinin ikinci önemli kişisi, 1873'de Osmanlı İmparatorluğuna kaçan Dağıstan'lı bir Kafkas Türkü olan Mehmet Murat Efendi'dir. 1895'de Mısır'a gitmiş ve burada Mizan gazetesini çıkarmıştır. II.Abdülhamit'in büyük sansür uygulamalarına rağmen, Mizan gazetesi yabancı postalar aracılığıyla ülkeye girmiş ve büyük tepki yaratmıştır. 1895 yılında yapılan zamansız bir darbe girişimi sonrası İstanbul grubu basılmış ve dağılmıştır. Böylece bir çeşit merkez olan Paris'e giden Mizancı Murat, İttihat ve Terakki'nin başına geçirilmiştir. Merkez Cenevre'ye taşınmıştır. Akşin'in anlatımıyla İttihat ve Terakki'nin yeni çizgisinin bir özelliği de şiddet yöntemlerini benimsemesi ve Abdülhamit'e karşı suikast tasarıları yapmasıdır. 1897'de iki suikast hazırlığı sonuçlanmamıştır. Ahmet Rıza şiddet yöntemlerine karşıdır. Shaw ise Murat'ın uzlaşmacı ve barışçı olduğunu söylemektedir. Sonuçta Abdülhamit, aynı yıl özgürlükçülerle anlaşmak için harekete geçmiştir. Onları ikna ederek, ülkeye dönmelerini sağlamış, böylece Genç Türk hareketi dağınık ve başsız kalmıştır. Artık Avrupa'da sadece Ahmet Rıza kalmıştır. Ahmet Rıza ise Osmanlı-Rusya arasındaki 93 Harbi'nin etkisiyle, İmparatorluğu dağılmaktan kurtaracak tek güç olarak Padişahlığı görmektedir. Ayrıca, önemli bir nokta, Osmanlı özgürlükçülerinin asıl önemli konusu, Batı emperyalizminin baskısı altında Osmanlı

⁸⁶³ Shaw, a.g.e., s.310-311

⁸⁶⁴ Akşin, Jön Türkler..., s.31

Devletinin varolması sorunudur.⁸⁶⁵ 1897-1898 yılları Osmanlı çöküşünde bir duruş noktasıdır. Sona geldiği düşünülen İmparatorluk, 20 yıl kadar ömrünü uzatmayı başarmıştır. Bunun en önemli nedenleri; Yunan savaşı ve zaferi Abdülhamit'in halk arasındaki etkisini yükseltmiştir. İslam alemi de önemli destek sağlamıştır.⁸⁶⁶

B) Polonya İsyanı⁸⁶⁷

C) 1860-70 Yıllarındaki Devrimci Organizasyonlar: Devrimci ve demokratik yön, Rus liberal hareketinde, 1860 ortalarında ve 1870 başlarında, intelligensyanın farklı çevrelerinin, Moskova, St. Petersburg ve özellikle üniversitelerin olduğu diğer illerdeki faaliyetleri ile temsil edilmiştir. Bu çevreler şunlardır;

- a. **İşutinler:** 1863-1866 arasında Moskova ve St. Petersburg'da faaliyet göstermiştir. Ünlü tarihçi Klyuçevskiy, bu çevrenin faaliyetlerine katılmıştır.
- b. **Hükümetin Reaksiyoner Uygulamaları:** 1866 karnamesi ile, reaksiyoner uygulamalar, demokratik basına inmiştir. "Sovremennik" ve "Russkoye Slovo" kapatılmış, yüksek okullara baskı artmıştır. Yapılan reformlardan sapmalar yaşanmıştır.
- c. **Neçayev ve onun "Halkın Misillemesi" Organizasyonu:** 1868-69'da Petersburg öğrenci isyanlarının aktif katılımcısı Neçayev, genç gazeteci Tkaçev ile birlikte, bu illegal grubu kurmuştur. Onlar, "devrimci faaliyetler programı" geliştirmişlerdir.
- d. **Çaykovlar ve 70'lerin başındaki Çevreleri:** Neçayev'in çalışma metodlarına muhalif amaçlı kurulmuştur. Propoganda ve eğitim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Amaçları ileride Birleşik bir "Çalışma Organizasyonu" oluşturmaktır.

⁸⁶⁵ Shaw, a.g.e., s.312; Akşin, Jön Türkler..., s.35

⁸⁶⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara 1991, s.120-123

⁸⁶⁷ Daha önce ayrıntılı olarak incelendiği için tekrar edilmeyecektir. Ancak Riasanovski'nin, "bu isyanın Rus reform sürecini etkilemediği" savı tartışma konusu haline gelmiştir.

D) 1870-80 Yıllarındaki Rus Halkçılığı: Rusya’da reform periyodunda, liberal harekette, “halkın ulusal hareketi” temel yön olmuştur. Bunun dayandığı sistem, kapitalizmi geçen, sosyalizme doğru olan, Rusya için orijinal bir gelişme yoludur. Böyle bir fikrin oluşturulmasındaki etkenler ise, objektif koşullar, Rusya’da kapitalizmin gelişiminin gerçekte zayıf olması ve köylü toprak toplulukları olmuştur. Bu temeldeki “Rus sosyalizmi”, 1840-50’li yıllarda, Rus halk hareketinin habercisi olan Herzen tarafından formüle edilmiş, Çernişevski tarafından geliştirilmiştir. Rus ulusal hareketi, devrimci olandan demokratik muhafazakar dahil ılımlı liberallere kadar, farklı hareketlerin geniş bir spektrumunu temsil etmektedir.

Narodnik terimi, 1860’ların ortasında literatüre girmiştir, fakat bu tarihteki anlam kesin bir halk ve politik yön taşımamaktadır. Halk açısından, ulusal hareket, 1860’ların sonu, 70’lerin başında gelişmeye başlamıştır. 1860-70’ler sınırında ulusal hareket doktrini şekillenmiştir. Bunun ana ideologları ise, Bakunin, Lavrov ve Tkaçev’dir.

- **“Halka Gidiş”** : 1870’lerin devrimci ulusal hareketinin ilk büyük sonucu, 1874’de halka gidişi oluşturmasıdır. Bakunin’in “genel isyan”ın mümkün olduğu fikrinden esinlenen bu hareket, genç öğrencilerce temsil edilmiş ve binlerce propogandacı içermiştir. 1873-74’de Volga bölgesinde yaşanan sert kıtlık, halka gidiş için bir teşvik olmuş, binlerce propogandacı bölgeye yönelmiştir. Harekete dahil olanlar, bu bölgenin Razin ve Pugaçev geleneğini yaşattıklarına, 1861 büyük köylü isyanına katıldıklarına ve reformun koşullarından dolayı mutsuz olduklarına inanmışlar ve faaliyetlerini 37 bölgede sürdürmüşlerdir. Ancak, sonuç onlar için hayal kırıklığıdır.
- **İkinci “Toprak ve Özgürlük” (*zemlya i valya*):** “Halka Gidiş”in başarısız olmasından sonra, katı bir yapı ile amaçları ve programı geliştirilmiş olan, merkezi devrimci organizasyonun yaratılmasının gerekli olduğu görülmüş ve böyle bir organizasyon 1876’da oluşturulmuştur. Öncelikle adı Güney Devrimci Ulusal Hareket Grubu iken, daha sonra, 60’lı yılların organizasyonunun adını almıştır.
- **Halkın İradesi (*Narodnaya Valya*):** Katı bir şekilde merkezi örgütlenmişlerdir. Çekirdeğinde profesyonel devrimciler yer almıştır. İki binin üzerinde üyesi olduktan sonra kendilerini parti olarak adlandırmışlardır. 1879-81 yıllarında 50 şehirde, 250

çevrede faaliyet göstermişler, ayrıca bir Askeri Grup oluşturduktan sonra, otokrasiye doğrudan saldırılar düzenlemişlerdir. 1879'da örgütün Yönetim Komitesi, II.Aleksandr'ın ölümüne mahkum edildiğini duyurmuştur. Örgüt o günden itibaren suikast girişimlerinde bulunmuş, 1881'de ise amaçlarına ulaşarak, II.Aleksandr'ı öldürmüşlerdir. Son faaliyetleri 1887'de, III.Aleksandr'a karşı düzenledikleri başarısız suikast teşebbüsü olmuştur. Bu hareketi düzenleyenler yakalanmış, tutuklanmış ve idam edilmişlerdir. Yeni baskılar, Halkın İradesi'ni tamamen yok etmiştir.

- **Siyah Bölüşüm (*Çernyy Peredel*):** Plehanov tarafından yönetilen bir halk hareketi organizasyonudur. Tarımsal Devrim hazırlama hedefleri olduğunu ve bireysel terör taktiklerini benimsemediklerini açıklamışlardır. İşçiler, öğrenciler ve askerler arasında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Yönetim yapılarını ise Toprak ve Özgürlük organizasyonundan almışlardır. Polis takibatına uğrayan organizasyon, 1882'den sonra, küçük bağımsız birimlere bölünmüştür.

E) 1870'lerdeki İşçi Hareketi : İşçi hareketi, Rus sosyal yaşamında, reform periyodunda yeni bir olgudur. 1860'larda 51 olarak kaydedilen işçi isyanı sayısı, 1870'lerde 326 olmuştur. En önemli organizasyonlar şunlardır;

- **Rus işçilerinin Güney Rus Birliği:** 1875 yılında Odessa'da, işçilerin özgürlüğü fikrinin propagandasını yapmış ve Güney Rusya'daki işçilerin birleşmesinin gerekliliğini açıklamıştır. Onlara göre, işçiler haklarını sadece, imtiyazların kaldırılacağı, bir devrim aracılığı ile almayı başarabilirlerdi. Ancak, çok kısa bir süre faaliyet gösterebilmiş, aynı yıl polis tarafından dağıtılmış, kurucusu Zaslavskiy yargılanarak on yıl ceza almış ve aynı yıl hapiste ölmüştür.
- **Rus işçilerinin Kuzey Birliği:** 1878 yılı sonunda, dağınık durumdaki işçi çevrelerini birleştirmek amacıyla kurulmuştur. Programlarında proleterya için politik özgürlüğün kazanılmasına vurgu yapmaktadırlar. Mücadelelerinin amacını, Devletin mevcut, kesinlikle adil olmayan, politik ve ekonomik sisteminin yıkılması olarak

tanımlamışlardır. Ancak kısa süre sonra, açığa çıkarılmış ve üyeler cezalandırılmışlardır.

Gerçekleştirilen grevler, ekonomik niteliklerinin dışına çıkmamışlardır. Ancak, iş sahipleri ve hükümet, bu sosyal olguyu dikkate almak zorunda kalmışlardır.

F) 1870-80 Yıllarındaki Liberal ve Muhalif Hareket: Ülkedeki liberal muhalefet, liberal yazarlar, bilim adamları, doktorlar, öğretmenler, gazeteciler ve yerel bölge temsilcileri tarafından yürütülmüştür. Liberal muhalefet, despot yönetime karşı olmuştur, devlet yönetiminin geliştirilmesini talep etmektedir. Ancak, sosyal başkaldırılardan da korkmaktadır. Liberal ve karşıt hareketin en önemli parçası, Slavofiller olmuştur.⁸⁶⁸

G) Radikaller: 1905'e gelirken Radikaller, "Sosyal Demokrat" ve "Sosyalist Devrimciler" olarak iki önemli partide toplanmışlardır. Sosyal Demokratlar marksisttirler.⁸⁶⁹

F) Rusya Müslümanları: Müslümanlar arasındaki reform hareketleri içinde en dikkate değer olanı, Rusya'daki müslümanların durumu olmuştur. Diğer toplulukların aksine, buradaki fikirler iktidardan gelmemiştir. Çünkü müslümanlar yönetimde söz sahibi değildirler. Böylece tepeden gelen ve ideoloji yenilenmesini içermeyen, sadece kurumların yenilenmesini amaçlayan reform hareketlerinden uzak kalmışlardır. Ancak, bu nedenle, denemeler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında liberal reformist hareket doğmuştur. Bu akımın temsilcileri, Batı'nın şeklini değil ruhunu aramışlar ve onu anlamaya çalışmışlardır.

Rusya müslümanları, hem Rusya'nın hem Türkiye'nin etkisi altında kalmışlardır. Türkiye'de Tanzimat hareketi gelişmektedir. Osmanlılar yenilik vaadederek Batı'ya yönelmektedirler. Bu dönemde, Rusya müslümanları çocuklarını, Kahire, Beyrut, Medine

⁸⁶⁸ İstoriya Rossii, s.312-341

⁸⁶⁹ Riasanovski, a.g.e., s.450

ve İstanbul gibi şehirlere okumaya göndermişlerdir. Türk gazetelerini takip etmektedirler. Türkiye’de II.Abdülhamit tarafından desteklenen “Türk Birliği İdeali”, Rusya’da büyük yenilikçi Cemaleddin Afgani taraftarlarınca yayılmaktadır. İşte bu dönemde Rusya’da 1905 devrimi gerçekleşmiştir. Devrimi takip eden yıllarda, polis tarafından aranılan pek çok Tatar ve Azeri Türk aydını Türkiye’ye sığınmış, mücadele yöntemlerini ve azimlerini beraberlerinde getirmişlerdir.⁸⁷⁰

Rusya Türkleri arasında ilk siyaset temsilcisi olarak Abrürreşid İbrahim (1853-1944)⁸⁷¹ görülmektedir. 1895’de yazdığı “**Çoban Yıldızı**” adlı broşürü ile Rus otokrasisine şiddetle hücum ederek, Rusya Türklerine yapılan baskı ve haksızlığı dile getirmiştir. Broşür, Rus sansürü ile yasaklanmışsa da, kaçak olarak Rusya’ya sokulmuştur. Rus hükümetine karşı mücadeleye çağırın bu dökümanın etkisi tam olarak bilinmemekle birlikte, Rusya Türkleri tarafından yazılan ilk siyasi belge olması bakımından önem taşımaktadır.

1901 yılında Kazan’da Medrese öğrencileri gizli “Şakirtlik” teşkilatı kurmuşlardır. Yalnız İdil-Ural’da değil, Sibiryaya ve Kırım’da da aktif olmuşlar ve Terakki adlı (Kazan) kendi yayın organlarını oluşturmuşlardır. Programları çok açık olmamakla birlikte, Çarlığa ve baskıya karşı mücadele etmişlerdir.

Bakü’de, 1901’de örgütlenen Sosyal Demokratların Müslüman grubunu temsil eden, Hümmet Partisi kurulmuştur. Neriman Nerimanov, Efendiyev, Meşhedi Azizbek,

⁸⁷⁰ Yusuf Ekinci, **Gaspıralı İsmail**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s.20-22

⁸⁷¹ Abdürreşid İbrahim, İstanbul’da, dönemin önemli fikir adamı ve siyasetçileri olan Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmed Vefik Paşa, Muallim Naci ve Ahmed Midhat gibi kişilerle tanışmış, İslam’a bağlı kalmak şartıyla, batı medeniyetine yaklaşma prensibini benimsemiştir. 1882’de, doğduğu kent olan Tara’da bir Usul-i Cedid okulu açmıştır. 1892’de, Orenburg Ruhani Meclisi tarafından kadı tayin edilmiş, bir süre sonra müftü ile sorun yaşayarak Türkiye dönmüş ve siyasi mücadelesini sürdürmüştür. 1896’da çıktığı Avrupa seyahatinde, İsviçre’deki Rus sosyalistlerine Rusya’daki Türk-Müslümanların geleceği üzerine konuşmalar yapmış ve siyasi medeni hakların onlara da tanınması gerektiğini savunmuştur. 1902’de Japonya’da bulunmuş, Japonları Ruslara karşı tahrik etmiştir, daha sonra döndüğü İstanbul’da Rus elçiliğinin talebi ile tutuklanarak Odessa’ya getirilerek hapsedilmiş, ancak büyük tepki veren Rusya Türklerinin çabaları ile serbest kalmıştır. Devlet, a.g.e., s.88

partinin ileri gelenlerindedir. Bu sıralarda Kırım'da da "Genç Tatarlar" oluşmuştur. Genç Tatarlar Gaspıralı'nın taktiğinden farklı olarak, ihtilalci-politik aktif bir rol oynamak istemişlerdir. Genç Tatarlar, Türk Halkına Ruslarla eşit muamele edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. 1905 yılında açık bir gösteri düzenlemişler, köylüleri ayaklanmaya çağırmışlardır, ancak 17 Ekim bildirgesi ile bu tip hareketlerin hızı azalmış ve Genç Tatarlar, faaliyetlerini meşru biçimde sürdürmüşlerdir.

1905 yılına doğru, İdil-Ural'da hem Tatarlar, hem Ruslar yoğun faaliyet göstermişlerdir. Ancak 17 Ekim bildirgesi, Kazan'da halk arasında büyük ümit ve sevinç yaratmış, sosyal demokratların talepleri güncelliğini kaybederek, halk arasındaki etkileri azalmıştır. Bildirge üzerine, Türkistanlılar ve Ruslar'a eşit haklar tanınması talebi çerçevesinde ortak hareket etmeye karar vermişlerdir.⁸⁷²

Bir kısmını aktardığımız gibi, 1905 öncesi faaliyetler, her bölgede ayrı kalmış ve aradaki kopukluk, etkiyi azaltmıştır. Çünkü Rusya Türkleri, kendi aralarında mücadele içinde olmuşlardır. "Usul-i Cedit"çilerle, Kadim'çiler geçinememişler, hatta Kadim'çiler, Rus hükümetine yaptıkları şikayetlerle Usul-i Cedit'çileri baltalamaya çalışmışlardır. Ayrıca, Rusya Türkleri dağınık biçimde yaşamışlardır. Aralarında, güçlü bir basın olmaması nedeniyle fikir alışverişi de sağlanamamıştır.⁸⁷³ Bütün bunlar önemli faaliyet göstermelerini önleyici etkiler olmuştur. Rusya Türklerini biraraya getiren etkili adımlar, daha sonraları özellikle Kazan'lı aydınların ve zenginlerin, yukarıda belirtilen

⁸⁷² d'Encausse, *Islam and the Russian Empire*, s.77

⁸⁷³ "Türkistan bir bütün olarak düşünülmesine karşın, bu coğrafyadaki fikri ve siyasi oluşum bir bütünlük arzetmemektedir. Tatar ceditçileri ve Rus demokratların etkisiyle Kazak steplerindeki uyanış dairesi daha hızlı başlamıştır. Kazaklar arasındaki Ceditçilik hareketi, Kırım, Kazan ve Buhara çevresindeki yenileşme hareketlerinden farklı boyutta bir gelişim kaydetmiştir. İslam dini ile geç tanışmış olmasından ve göçebe yaşam şartlarından dolayı ulema zümresine sahip olmayan Kazaklar arasında mutaassıp mollalar bulunmadığı için Kazaklar arasındaki Ceditçilik hareketi, Buhara örneğinde olduğu gibi, Kadimcilerin katı muhalefeti ile karşılaşmamıştır." Darhan Hıdıraliyev, **Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001, s.24-26

Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Seyid Gery Mirza Alkin gibi kişilerin çabaları ile gerçekleştirilmiştir.⁸⁷⁴

Devrime giden son aşamada, 1894’de Petesburg’a gelen Lenin Marksist aydın çevre içinde dikkatleri çekmiş ve bir örgüt kurmuştur. 1895’de greve katıldığından dolayı yakalanmıştır. 1899’da yazdığı “Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi” adlı kitabında kırsal kesimdeki değişimlerle ilgili olarak, ulusal hareketin bakışının en iyi bilinen eleştirisini vermiştir. Bu kitabında, yedi vilayetin 23 kazasından sağlanan verileri kullanmıştır. Bu kitap, 1895-1896 yıllarındaki büyük grevlerden sonraki durgunluk döneminde yazılmış olup, Rusya’nın toplumsal ve iktisadi düzeninin ve dolayısıyla sınıf yapısının tahlilini içermektedir.⁸⁷⁵ Lenin, 1900’de cezasını tamamlayıp yurtdışına çıkmıştır. Gazete bastırıp, ajanlar aracılığı ile Rusya’da dağıttırması, kurulmasını düşündüğü partinin ilkelerini de "Ne Yapmalı" adlı kitabında belirtmiştir. Rusya’daki ekonomistler grubu, Lenin’in parti kurma planlarına karşı çıkmışlardır. Lenin, kitabı ile ekonomistlere büyük bir darbe indirmiş, ekonomizmin, uluslararası oportünizmin bir türü olduğunu savunmuştur. Daha sonra hazırladığı parti programında, acil olarak Çarlığın devrilmesi ve demokratik bir cumhuriyetin kurulması yer almaktadır. Programda demokrasi ve sosyalizm savaşımının ayrılmazlığı vurgulanmaktadır. 1902 yılında gazetesi *Iskra*’nın yerinin polis tarafından bulunmasından sonra, Londra ve Cenevre’ye geçmiştir.⁸⁷⁶

1903’de Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin İkinci Kongresi önce Brüksel’de yapılmış, ardından Londra’ya aktarılmıştır. Obiçkin’in bildirdiğine göre, Kongre

⁸⁷⁴ Devlet, a.g.e., s. 88-94; Kadimcilik-Ceditçilik için bkz. Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri, s.273-287; İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura’yı birlikte gösteren slayt 35 ekte verilmiştir.

⁸⁷⁵ İstoriya Rossii..., s.289; bkz. B.V. Ananiç- R.Ş. Ganemin- B.B. Ganelin- V. S. Dubentsov- S.İ. Dyakin- Potolov; **Krizis Samoderjaviya v Rossii 1895-1917**, Leningrad, «Nauka» 1984; Lenin’in görüşleri üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. V.I. Lenin, **Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi**, Sol Yayınları, Ankara, 1988; Vladimir İlyiç Lenin, **Agrarnıy Vopros b Rossii k Kontsu XIX veka**, Moskva, Politizdat, 1983

⁸⁷⁶ “Tüm Rusya’nın devrimci gazetesi olarak nitelendirilen Iskra-Kıvılcım, Lenin’in kurmak istediği parti amacıyla ilk önemli adımı oluşturmuştur. Gazete, özel olarak ince ve sağlam kağıda basılarak, bavulların altındaki gizli bölmelerde, belirli kişilere gönderilen kitapların arasında ya da taraftarların ceket astarlarında Rusya’ya sokuluyordu.” G. D. Obiçkin, **Vladimir İlyiç Lenin: Yaşam öyküsü ve savaşımı**, Çev: İbrahim Hakkı Mustafa, Konuk Yayınları, İstanbul, 1979, s. 34-35

heterojen bir yapıya sahiptir. Iskracılar kesin olarak bir ortak tavır sergileyememişlerdir. Parti programındaki Marksçı önerilere, açık oportünistler: Yahudi İşçi Birliği (*Bundçular*), Ekonomistler ve diğer anti-Lenin'ciler karşı çıkmışlar ve Troçki tarafından da desteklenmişlerdir.

Kongrede, parti kurullarının tartışılması sırasında keskin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Lenin yekpare militan bir örgütten taraf iken, daha gevşek bir yapı isteyen Martov, Kongre'de az farkla ağırlık kazanmıştır. Troçki de ona katılmıştır. Ancak daha sonra bazı üyelerin kongreden ayrılmasıyla çoğunluk Lenin tarafına geçmiştir. O günden sonra parti, Bolşevik (çoğunlukta olanlar- Lenin ve taraftarları) ve Menşevik⁸⁷⁷ (azınlıkta olanlar) adlı iki uzlaşmaz hizbe bölünmüştür. Parti içinde kavga büyürken 1905 olayları patlak vermiştir.⁸⁷⁸

Osmanlı İmparatorluğu topraklarından ayrılan Damat Mahmut, önceleri Avrupa'daki Genç Türklerin başında uzun süre hizmet ettiği için Ahmet Rıza'ya saygı gösterirken, daha sonra, önce kendisi ardından oğlu Prens Sabahattin rakip lider olarak ortaya çıkmışlardır. Prens Sabahattin, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adını verdiği kendi grubunun görüşlerini, kendi Terakki gazetesinde yayınlamaya başlamıştır. Diğer Genç Türklerden daha radikal olan Prens Sabahattin, İmparatorlukta temel toplumsal değişikliklerden başka Padişahın da tahttan indirilmesini savunmaktadır. 4-9 Şubat 1902'de Paris'te, Osmanlı Liberalleri Kongresi toplanmıştır.⁸⁷⁹ Kongre'de Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yaşayan liberal Genç Türklerden başka, milliyetçi azınlık grupları da bulunmaktadır. Kongre'nin bir anlaşma sağlanamadan dağılmasından sonra, Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza arasındaki rekabet daha da artmıştır. Genç Türklerin çalışmalarına tepki olarak ve İmparatorluğu tüm iç ve dış tehlikelere karşı güçlendirmek için Abdülhamit de iki hareketi himaye etmiştir. Bunlar;

⁸⁷⁷ Rusça, bolshinstvo, çoğunluk; menshinstvo, azınlık anlamına gelmektedir.; ayrıntılı bilgi için bkz: Abraham Ascher, **The Mensheviks in Russian Revolution**, Cornell University Press, New York, USA, 1976

⁸⁷⁸ G. D. Obiçkin, a.g.e., s. 40-43

⁸⁷⁹ Bkz. Kuran, a.g.e., s.133-138

- Bir din ve kültür olarak, tüm dünya Müslümanları arasındaki birliği diriltmek için Müslümanlığın değer ve geleneklerine dönüşü vurgulayan İslamcılık (Panislamizm) ve
- Osmanlı kültürünün Türk geleneğini vurgulayan ve dünya Türkleri arasında birlik duygusunu uyandırmaya yönelik Türkçülük (Pantürkizm).⁸⁸⁰

İttihat ve Terakki Cemiyetinin kökleri, Yeni Osmanlılar hareketine dayanmaktadır. İki grup arasındaki ilişki yalnız amaçlarının birleşmesinden değil, fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yeni Osmanlılar hareketine dahil olmuş kimselerden yararlanması, sosyal desteğini bir kuşak önce belirmiş sosyal kısırdanmalardan alması ve 1860'larda üretilmiş bir ideolojiyi kendine şiar edinmesinden doğmuştur.⁸⁸¹ 1902 Kongresinde azınlıklarca desteklenen Prens Sabahattin taraftarları Osmanlı Hürriyet Perveran Cemiyeti adında yeni bir örgüt oluşturmuşlar, Ahmet Rıza ve taraftarları ise İttihat ve Terakki Cemiyetini oluşturarak Şura'yı Ümmet adlı bir gazete çıkarmışlardır. Prens Sabahattin, bölgesel özerklik, yerinden yönetim, bireysel girişim ve kişisel özgürlükleri savunurken ve İngiliz iktisadî görüşü olan liberal ticaret anlayışına sahipken, ittihatçılar, merkezîyetçi, Türkçü, seçkin ve otoriter bir anlayışa sahiptirler ve Alman Friedrich List'in millî iktisat düşüncesini savunmaktadırlar. İki taraf da meşrutîyetçi ve laik eğilimlere sahiptir. Öncelikle, imparatorluk güçlendirilmeli ve halkı cehalet ve sefaletle mahkum eden müstebit yönetim tasfiye edilmelidir. Prens Sabahattin'in eleştirileri ve programı daha kuramsal ve derinlikli analizlere dayanırken, ittihatçı kanadın eleştirileri tepkisel ve sistemin özünden ziyade Abdulhamit ve kadrolarını tasfiyeye yöneliktir. Her iki taraf da ulusal bir burjuvazi yaratılması hususunda hemfikirdiler. Sömürülerini ülkedeki siyasal iktidara dayandırmaya çalışan Almanlara karşı İngilizler de ulusal bir burjuvaziye dayandırılacak bir sömürü yönetiminin daha rasyonel ve verimli olacağı inancındadırlar. İki tarafın farklı görünümdeki uzantıları yeni Cumhuriyetin yapılması ve oluşumunu da belirlemiştir.⁸⁸²

⁸⁸⁰ Shaw, a.g.e., s.314

⁸⁸¹ Mardin, **Jön Türklerin...** s.31

⁸⁸² Ümit Aktaş, **Osmanlı Çağı ve Sonrası**, Bakış Yayını, İstanbul, 1998, s.238; Mustafa Ökmen, a.g.m., s.17

IV. İKİ İMPARATORLUKTA MEŞRUTİ MONARŞİYE GEÇİŞ

IV.1. 1905 Rus Devrimi ve Türkiye’de II.Meşrutiyetin İlanı

Savaşın başarısızlığı, ülke içinde, işçi, köylü ve milliyetçilerin eylemleri ile birleşerek, ilk Rus devriminin oluşumuna yol açmıştır. Oysa, Japonya ile savaş başladığında, İçişleri Bakanı Pleve, “Devrimi önlemek için, küçük bir zafere ihtiyacımız var” demiştir. Orta sınıf sözcüleri de, 1904’de, temsilci hükümet için baskı yaptıkları sırada, gerçekleşecek olan “devrimin istediklerinden çok daha öteye gideceğini” farketmişlerdir.⁸⁸³

1905 yılına gelindiğinde işçi eylemleri ve grevler doruğa çıkmıştır. Sonradan gizli polis ajanı olduğu ortaya çıkan Papaz Gapon’un başlarında bulunduğu binlerce işçi yaşadıkları sefaleti ve karşılaştıkları haksızlıkları Çar’a bir dilekçe ile duyurmak için Kışlık Saray’ın önünde toplandıklarında üzerlerine ateş açılmış ve binden fazla işçi ölmüştür. Olayın yaşandığı 9(22) Ocak 1905 günü, Kanlı Pazar olarak anılmıştır. II.Nikola, işçi gösterisi üzerine ateş açtırarak “halkın babası çar” efsanesini yıkmış, olayın yarattığı şok, yıllardır süregelen acıları, öfkeleri meydana çıkarmış ve 1905 devriminin patlak vermesine yol açmıştır. Grevler silahlı eylemlerle birleşmiştir. Kırsal kesimde de köylüler büyük toprak sahiplerinin topraklarına el koymuş, malikanelerini yakmaya başlamıştır. Lenin’e göre ancak, işçi ve köylüler devrimci demokratik iktidarı kurabilirlerdi. Bolşevikler, sözkonusu hareketi burjuva demokratik devrimi olarak nitelendirmişler, amacını, serfliğin kalıntılarına son vermek, Çarlığı devirmek ve demokratik özgürlükleri kazanmak olarak tanımlamışlardır. Onlara göre devrimin itici gücü proleterya, onun müttefiki de, toprak sahiplerinin topraklarına el koymak ve Çarlığı devirmek isteyen köylüler olacaktır.

⁸⁸³ Dukes, a.g.e., s. 188; ayrıntılı bilgi için bkz: Abraham Ascher, **The Revolution of 1905**, Stanford University Press, California, USA, 1988; Rus-Japon savaşı sırasında Lenin, bozguncu bir tavır sergilemiştir. Çünkü, Japonya karşısında alınacak bir askeri yenilginin Çar otokrasisinin gözden düşmesini hızlandıracağını bilmektedir. Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi, cilt: 5, s.1786

1905'in ortalarına kadar endüstri merkezlerinde büyük grevler olmuş köylü hareketi de, Rusya'nın kırsal kesiminin beşte birini kapsayarak genişlemiştir. Çarın askeri desteği olan ordu da sarsılmış, Haziran'da Karadeniz donanmasına bağlı Potemkin zırhlısında isyan çıkmıştır.⁸⁸⁴ Ekim ayında genel politik bir grev gerçekleşmiş, Demiryolları, fabrikalar, imalathaneler, posta-telgraf daireleri ve okullar çalışmalarını durdurmuşlar, ülkenin her tarafı büyük bir sessizlik içinde kalmıştır. Grevcilerin talebi, Anayasal bir Meclis'in toplanmasıdır.

Daha önce hiç yaşanmamış olan bu çapta bir hareket, Çar'ı korkutmuş ve Çarlık hükümetini ödünler vermeye zorlamıştır. Bunun üzerine II. Nikola, Sergei Witte'yi geri çağırmak zorunda kalmıştır. Witte, Çar'ı "Duma"nın çağırılmasının gerekliliğine ve halkı tatmin edecek bir bildirgenin yayınlanmasına ikna etmiştir. Çar da, başka çıkar yolu olmadığından, presiplerinin tamamen karşısında olmak üzere, Rusya'da meşruti bir idare kurulmasına onay verir gibi görünmüş ve 17 Ekim 1905'de yayınladığı bir bildiri ile kişi dokunulmazlığını, konuşma özgürlüğünü, basın ve toplanma özgürlüğünü ve diğer özgürlükleri tanımıştır. Ayrıca, bildirge, bir Devlet Duması toplama (liberaller bunu bir kurucu meclise dönüştürmek niyetindedirler) vaadini içermektedir. Bu, Rusya adına büyük bir kazanımı temsil etmektedir. Kısaca, Ekim Bildirgesi, Romanov İmparatorluğunu bir anayasal monarşi haline getirmiştir. Buna rağmen, ayaklanma, Aralık ayında Moskova'da birkaç bin işçinin silahlı hareketiyle yükselerek devam etmiştir. Ancak, yaptığı reformlarla taraftar kazanan Çarlık hükümeti, ayaklanmaları çok sert biçimde bastırılmış ve katılımcıları cezalandırmıştır.

17 Ekim Bildirgesi, Rus halkını çok sevindirmiştir. Ancak, Liberal ve sosyalist kesim, daha geniş bir hürriyet hakkı beklediklerinden memnun olmamışlardır. Buna karşın muhafazakarlar fazlasıyla tatmin olmuşlardır. İçlerinden bir grup, Oktobristler Partisini kurmuşlar, ve artık Çarlık hükümetini her bakımdan desteklemeye karar

⁸⁸⁴ Gemi, Odessa'ya yanaşmak istemişse de top saldırıları nedeniyle denizde kalmış, kömürü tükenince Köstence'ye gitmiştir. Ancak Romenler gemiyi ve isyancıları Rus hükümetine iade etmişler, ayaklananlar ya idam edilmiş ya da ömür boyu kürek cezası almışlardır. İsyan hakkında geniş bilgi için bkz; **Potemkin Zırhlısı**, VCD, Yön: Sergei Eisenstein, Sera, orj.1925

vermişlerdir. Hükümet, sağdaki daha küçük partilerden ve ılımlı Oktobristlerden destek almıştır.

Sosyalist partilerin çoğu gelişmeyi benimseyip yasal yöntemlere dönüş yaparken, Lenin ve grubu hükümetin siyasetine olan güvensizliklerini ve tenkitlerini sürdürmüşlerdir. Görüldüğü gibi Bildirge, muhalefetin bölünmesine yol açmıştır. Liberallerin bir bölümü ve İlimliler, tamamen tatmin olmuşken, Radikaller ve Sosyal Demokratlar, bildirgenin getirdiklerini yetersiz bularak, anayasal meclis isteklerini yinelemişlerdir. Muhalefetin bölünmesi ise, eski gücünü yitirmesine yol açmıştır.

Rusya bir ihtilal ve devrim havası içine girmiştir. Ancak karşı hareketler de artmıştır. Hükümetin teşviki ve devrim karşıtı mücadeleyi desteklemek amacıyla “Rus Halkı Birliği” örgütü kurulmuştur. Bu örgütün organı niteliğindeki, Çarlık polisi tarafından devrimci harekete karşı savaşmaları için örgütlenen, monarşist bir çete olan Siyah Yüzler, devrimcilere, liberallere ve ilerici aydınlara saldırmış ve Yahudi porogramları (kayımları) yapmıştır.

Halkın büyük çoğunluğu ise, devrimden yorgun düşmüş ve barış istemektedir. Witte de, Fransa’dan büyük bir kredi sağlayarak, hükümetin elini güçlendirmiştir.⁸⁸⁵

Sonuçta, 1905 ayaklanması sonuçsuz kalmıştır. Bunun değişik nedenleri vardır. Öncelikle, ayaklanan işçiler köylülerle güçlü bir bağ kuramamışlardır. Ayaklanma sonucu önce geri çekilen Çarlık, ilk olarak Monarşik Cumhuriyet yönünde bazı tavizler vererek genel muhalefeti yumuşatmış, sonra bu tavizlerin yetersizliğini savunan radikal azınlıkları ezmiştir. Ardından da verdiği tavizleri geri alıp, yeniden koyu otokratik sisteme dönmüştür. Ancak, 1905 hareketinin Rusya için otokratik rejimde büyük bir kopukluk oluşturmasının yanında, dünya çapında taşıdığı bir anlam bulunmaktadır. Emperyalizm çağını yaşayan dünyada, ulusal hareketlerin başlamasını ve gelişimini

⁸⁸⁵ G. D. Obiçkin, a.g.e., s. 50-59; Kurat, a.g.e., 385-386; Riasanovski, a.g.e., s.452-453

etkilemiştir.⁸⁸⁶ Nitekim, Avusturya-Macaristan hükümeti, 1907 yılında genel seçim hakkını kabul etmiş, İran'da Şah'ın despotizmine karşı, 1907'de ihtilal başgöstermiş, 1908 yılında, Sultan Abdülhamit rejimi son bularak, Türkiye'de Meşrutiyet kurulmuştur. 1911'de Çin'de bir Cumhuriyet idaresi oluşmasında da Rus devriminin etkili olduğu iddia edilmektedir.⁸⁸⁷

Osmanlı İmparatorluğunun değerlendirmesi açısından, Jön Türklerin yayın organı Şura-yı Ümmet, ihtilale karşı nefret göstermekte ve tekamülü tercih etmektedir. 1905 ihtilalini böyle bir tekamülün sonucu olarak değerlendirmekte ve Rusya'da Harekat-ı Fikriye olarak incelemektedir. Bu itibarla, Osmanlılara Rus ihtilalinden ibret almaları önerilmektedir. Diğer taraftan, Rusların yenilgisinden sonra, Japonya'ya da hayranlık duymaktadırlar.⁸⁸⁸ Bayur'a göre, İttihat Terakki, esas bakımından inkılabçı ve ihtilalci değildir ve var olan kanunların içtenlikle yürütülmesini istemektedir. Ancak Rus ihtilalinden sonra, orduyu ele almak düşüncesi ortaya çıkmış, 1907'de ise bu görüş ve anlayış değişmiştir. Artık ihtilalci olmuş ve çalışmalarını bu yönde düzenlemeye başlamıştır.⁸⁸⁹ Yine Bayur'un değindiği bir nokta, İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit'i Çar'ın bir türlü adamı olarak değerlendirdiği ve bu yüzden de Rusya'ya ayrı bir düşmanlık beslediğidir. Cemiyet, Çar'ın Abdülhamit istibdadını yaşatmak ve bu sayede Osmanlı Devletini daha da zayıf düşürmek düşüncesini olduğunu her fırsatta belirtmiştir.⁸⁹⁰ Nitekim Troçki de benzer şekilde, 1908 yılında Pravda'da yayınlanan bir makalesinde, 1905 devriminin Rusya sınırlarını aştığını, Batı Avrupa'da proleterya hareketinin fırtınalı şekilde yükselişi sonucunun doğururken, Asya halklarını da politik hayata çektiğini, İran'daki devrimci mücadeleyi, Çin ve Hindistan'daki grupların başlarındaki zorbalara ve Asya halklarının zenginliklerini talan eden Avrupalı yağmacılara karşı ayaklanmalarına yol açtığını söylemiştir. Ona göre, Rus Devriminin uyandırdığı en son yankı, Türkiye'de gerçekleşen devrimdir ve İstanbul'daki Sultan, St.

⁸⁸⁶ Leikina, a.g.e., s. 320

⁸⁸⁷ Kurat, a.g.e., s.396; Troçki, a.g.e., s.7

⁸⁸⁸ Mardin, Jön Türklerin..., s.281

⁸⁸⁹ Bayur, a.g.e., s.403-404

⁸⁹⁰ Bayur, a.g.e., s.355

Petersburg'daki kardeşinden hiç bir yönden aşağı kalmamakta, pek çok yönden onu geçmektedir.⁸⁹¹

Bu dönemde Rus intelligensiya'sının durumu ise şöyledir; Rusyanın politik ve kültürel gelişim süreci, intelligensiyanın entelektüel çalışmalarının yanında, halka yönelik çalışmaları ile gerçekleşmiştir. Ekonomik ve kültürel hayatın çeşitli alanlarındaki eğitilmiş uzmanlar artış göstermiştir. İntelligensiya, aynı zamanda, bir süreç içinde, eğitilmiş insan gücünün demokratikleşmesini de sağlamışlardır. Demokratikleşme, sadece ayrıcalıklı sınıf değil aynı zamanda, orta sınıf ve köylüleri de içeren sınıflara ait insan gücündeki artışın da kaçınılmaz sonucudur.

Leikina'ya göre, 1905-1907 devrimi, intelligensiya ile ilgili sorunu kötüleştirmiştir. Çünkü, özellikle politik reaksiyon yılları boyunca, intelligensiya içinde, politikada ve dünya görüşlerinde keskin kutuplaşmaları arttırmıştır. Yine aynı yazara göre, Rusya'da gerçekleşen burjuva demokratik devriminin yapıcı çözümler getirmesi ise ancak sosyalist devrimden sonra gerçekleşmiştir.⁸⁹²

Shaw, Osmanlı İmparatorluğundaki ihtilalin, ideolojik nedenlerden çok mali bunalımlar sonunda, 1907'den beri imparatorluk içinde yer almakta olan bir dizi küçük isyanın sonuncusu olduğunu söylemektedir. Anadolu'da hasat kötüdür, vergiler toplanamadığı için aylıklar ödenememekte, terfiler yapılamamaktadır. Askerler, subaylar, memurlar görevlerinden ayrılmaktadırlar. Makedonya'da huzursuzluk artmıştır.⁸⁹³ Oysa Tunaya'nın anlatımıyla, otuz yıl susmuş insanların coşkusu, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde ilginç bir siyasileşme olayıdır. Rumeli'deki ikinci ve üçüncü ordu subaylarıyla sivil aydınların başlattığı hareket hızla yayılmaya başlamıştır. Artık söz kalabalıklarındır. Çeşitli din, dil, milliyet nitelikleri birbirine karışmaktadır. Çeteler dağdan inerek, silahlarını bırakmadan geçit resmi yapmaktadırlar. Namık Kemal'in Vatan yahut Silistre'si yeniden gündeme gelmiştir. Kitleler, kahraman bulma ve yaratma,

⁸⁹¹ Troçki, a.g.e., s.7

⁸⁹² Leikina, a.g.e., s. 320-326

⁸⁹³ Shaw, a.g.e., s.323

Meşrutiyeti somutlaştırma ve kişiselleştirme ihtiyacı içindedirler. İttihat ve Terakki bu ortamda su yüzüne çıkmış ve derhal kutsallaştırılmıştır.⁸⁹⁴ İttihat ve Terakki'nin önemli ismi Enver Paşa, çevresine toplananlarla birlikte dağa çıkarak başkaldırmıştır, ardından Resne mevki kumandanı kolağası Niyazi Bey dağa çıkmış, onu Eyüp Sabri Bey izlemiştir. Hareketi tırmandıran bir diğer neden, İngiliz Kralı ile Rus çarının Reval'de biraraya gelmesidir. Amaç, Almanlara karşı alınacak önlemlerin görüşülmesi ise de dış nedenin Makedonya sorunu olduğu ilan edilmiştir. İttihat Terakki, bu görüşmede Osmanlı İmparatorluğunun taksiminin görüşüldüğünü ve karar alındığını söyleyerek, etkili bir propaganda yürütmüştür.⁸⁹⁵ Uzunçarşılı, padişaha gelen bir telgrafla, meşrutiyetin derhal iadesinin istendiğini, aksi takdirde veliahtın Rumeli'de padişah ilan edilerek, 100 bin kişilik bir ordunun İstanbul'a yürüyeceğinin bildirildiğini aktarmaktadır. Telgrafın ardından 23 Temmuz'da Manastr'da Meşrutiyet ilan edilmiş, bunu diğer kentler izlemiştir. Sonuçta iki günlük bir tereddütten sonra Abdülhamit, Meşrutiyetin tekrar yürürlüğe girdiğini bildirmiştir. Böylece ayaklanma bir devrim haline gelmiş ve amacına ulaşmıştır.⁸⁹⁶ Bu hareketi Fransızlar, milliyetçi bir Türk hareketinin gelişmesi olarak nitelerken, İngilizler, sömürgelerinden dolayı endişe içindedirler. Almanlar, henüz Jön Türklere uzaktır. New York'da Carnegie Hall'da düzenlenen bir Osmanlı mitingine başkan Roosevelt bir kutlama telgrafı göndermiştir. Asıl konumuz olan Rusya'nın tepkisi ise şöyledir; sefaretteki askeri görevli, "despotizmden, feodalizmden, keyfi yönetimden yılmış olan halk arasında hareket hızla ve kolayca yayılmaktadır." Yine ünlü diplomat Nelidov'a göre, "olay emperyalist devletlerin beklemediği bir gelişmedir. Artık her devlet durumunu ayrı değerlendirecektir." İhtilalcilere göre ise, "Türk II.Nikola'sı anayasa vaadi ile, tehlikeyi şimdilik atlatmıştır. Meşrutiyet hareketi zayıf ve gerçek bağımsızlık çağrısı niteliği taşımamaktadır. Proleter harekete düşmandır. Bu nedenle emperyalist planları gereği Avrupa, Jön Türkleri ılımlı bulmakta ve desteklemektedir. İkinci meşrutiyet, Türk tarihinin ilk burjuva devrimidir ve bir bakıma eski düzenin sürdürülmesidir.⁸⁹⁷ Troçki'ye

⁸⁹⁴ Tunaya, a.g.e., s.123

⁸⁹⁵ Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi, 7.cilt, s.2453

⁸⁹⁶ Lewis, a.g.e., s.207; Bahsedilen telgraf ve süreç için bkz. Süleyman Kani İrtem, **Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön Türk İhtilali**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s.34-42;

⁸⁹⁷ Tunaya, a.g.e., s.124-126

göre, “Jön Türkler etkilerinin doruğuna ulaşmışlardır. Parlamentoda çoğunluğa sahiptirler. Parlamento başkanı da bir Jön Türk’tür. Sultan eski asileri dumaksızın bağrına basmaktadır.” Ayrıca *Novoye Vremya*, Kadetler’in, Rusya doktriner liberallerinin tersine Jön Türklerin yurtsever milliyetçilik bayrağına sarıldıklarını, halkın monarşist ve dini inançlarından kopmadıklarına dikkat etmelerini istediğini söyleyerek onları eleştirmektedir.⁸⁹⁸

Türk tarihinin en önemli isimlerinden olan Mustafa Kemal Atatürk, 1907’de binbaşı olmuş ve Makedonya’daki 3.orduya atanmıştır. İttihat Terakki’nin çalışmalarına katılmıştır, ancak 1908 devrimi onu fazla ön safhaya geçirmemiştir.⁸⁹⁹

Devrimin doğrudan etkilediği Rusya Türkleri açısından bakıldığında ise, onların 1905 devrimine hazırlıklı girmedikleri görülmektedir. Rusya içindeki huzursuzluktan etkilenmişler ve baskılara karşı koyma fikri oluşmuştur ancak siyasi nitelikte bir teşekkül ortaya çıkmamıştır. 1905 Rus ihtilali, Rus hükümetinin zaafını, Rus kamuoyunun istikrarsızlığını açık bir şekilde göstererek Rusya Türklerine kendi programlarındaki hedeflerine dair faaliyetlerini resmen meydana koyma imkanı vermiştir.⁹⁰⁰ Gaspıralı’nın “İsyân, ihtilal ve hıyanet kaidesi İslamiyet’te yoktur” ve “Müslümanlar Rusya’ya karşı ihtilal düzenleme hareketinde bulunmamalı ve onların nazarında hain telakki edilmemelidir” tavsiyesine uyan Türkistan Ceditçileri rehberi Behbudi, kendi seslerini Devlet Duma’sının kürsüsünden duyurmaya çalışmaktadır.⁹⁰¹

Devrim, Ruslara olduğu kadar, Rusya’daki başka topluluklara, bu arada Türklere de, o zamana kadar alışmadıkları bir hürriyet getirmiştir. Devlet Duma’sında az sayıda da olsa Türk Milletvekili, siyasi platforma çıkma imkanı bulmuşlardır. Basın serbestisi, çok sayıda Türk gazete, dergi ve kitapların çıkmasına aracı olmuştur. Ayrıca Türkler, biri

⁸⁹⁸ Troçki, a.g.e., s.12-14

⁸⁹⁹ Lewis, a.g.e., s.244

⁹⁰⁰ “Buhara Cumhuriyetinin Teşekkülü”, Yeni Türkistan, İstanbul, s.5’den aktaran Hıdıraliyev, a.g.e., s.24-26

⁹⁰¹ Hıdıraliyev, a.g.e., s.28; Belirtilen dönemde Türkistan’daki yaşam için bkz. Zeki Velidi Togan, **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Hikmet Gazetecilik, İstanbul, 1969

gizli olmak üzere, üç kez, “Genel Rusya Müslümanları Kongresi”ni toplamayı başarmışlar ve buralarda, bazı problemlerini dile getirmişlerdir.⁹⁰² Rusya çapında bir Türk-Müslüman birliği kurma fikrinin yanısıra, doğal olarak, Rusya’daki politik akımların da etkisiyle, başka sağ, liberal ve sol görüşlerin izinde gelişen faaliyetler de ortaya çıkmıştır. Bu faaliyetlerin çeşitlilikleri, etkileri ve sayısı, her Türk ülkesinde aynı olmayıp, Türk ülkelerinin siyasi, iktisadi ve kültürel özelliklerine göre değişiklik göstermiştir.

Rusya müslümanlarının durumunu, devrinde en iyi yorumlayanlardan biri Rızaeddin Fahreddin’dir. Onun yorumuna göre, çağa ayak uyduramayan, birbiriyle çekişme halinde olan, politik deneyimden yoksun Rusya Türkleri, zamanı gelince fırsatları değerlendirememişler, güçlü bir birlik kurmayı başaramadıkları için de çoğunluktaki Rusların idaresinden kurtulamamışlardır.⁹⁰³

8 Nisan 1905’de, Petersburg’da Reşid İbrahim’in evinde, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Agayev, Ali Hüseyinzade, Alim Maksut, Bünyamin Ahtem biraraya gelerek, bir siyasi parti kurmaya karar vermişlerdir. Birkaç gün sonra Kırım’dan gelen Gaspıralı da

⁹⁰² Genel Rusya Müslümanları Kongreleri şunlardır;

- 15.8.1905’de, Nijni-Novgorod Panayırı’nda toplanmıştır. Başkanlığı’na Tercüman gazetesi sahibi Kırımli İsmail Gaspıralı seçilmiştir.

- 23.1.1906’da St. Petersburg’da toplanmış ve “Bütün Rusya Müslümanlarının İttifakı” adıyla bir teşkilat kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak “Müslüman İttifakı’nın nizamnamesi”, Rus hükümetinin onayı olmadığı için kanuni bir nitelik kazanamamıştır. (Nizamnamenin açılımı için bkz: Ekinci, a.g.e., s.98-103)

- 16.8.1906’da, yine Nijni-Novgorod Panayırı’nda üçüncü Kongre toplanmıştır. Ali Merdan Topçubaşı başkan, Yusuf Akçura, genel sekreter seçilmiştir. Toplantının en önemli maddesi, Türklerin siyasi bir parti kurlmaları konusu olmuştur. Bu konu beraberinde uzun tartışmalar getirmiştir. İkinci önemli konu ise, Rusya Türkleri arasında eğitimin hızla geliştirilmesi olmuştur. Toplantıların ayrıntıları için bkz.; Devlet, a.g.e., s. 101-115; Ekinci, a.g.e., s.37-40, 93-98

⁹⁰³ Devlet, a.g.e., s. 123-124; Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Türkoğlu, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000; 1908 Osmanlı meşrutiyetinden sonra, Genç Türkler devrimciliği ve düşüncesinde şekillenen Genç Buharalılar hareketi giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. Mücadeleleri eğitim yoluyla gençleri aydınlatma, reform için taassupla savaş, Buhara Emir Hükümetinin kötü yönetiminden kurtulma ve hürriyet şeklinde belirtilmektedir. Genişleyen hareket, Hive Hanlığı’na da sıçramış ve burada da Genç Hiveliler Teşkilatı kurulmuştur. Hıdıraliyev, a.g.e., s.28

bu fikre katılmış ve partinin “Müslüman İttifakı” adını alması kararlaştırılmıştır. Yapılan bu toplantı ve davetler sonucunda, ilk Kongre toplanmıştır.⁹⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğunda milli kültür sorununu çok ciddiye almaya başlayan ilk Jön Türk dergisi olan Şura-yı Ümmet, Jön Türklerin Rus müslümanlarının 1903-1906 arasında gösterdikleri başarıyı hiç beklemediklerini anlatmaktadır. Bunların en önemlisi üçüncü kongredir.⁹⁰⁵ Osmanlı İmparatorluğunda Abdülhamit panislamizm siyasetini sürdürmekte ise de, kendisinin bilgi ve izni dışındaki panislamist hareketleri desteklememiştir. İsmail Gaspıralı'nın Mısır'daki İslam Kongresi toplama teşebbüsü, veya Abdurrahman Kevvakebi veya Cemaleddin Afgani'nin faaliyetlerini kontrol etmiş ve engellemiştir. Bu kapsamda, Afgani'yi İstanbul'da ölümüne kadar ikamete mecbur etmiştir.⁹⁰⁶

IV.2. Temel Kanunlar, Devlet Konseyi ve Devlet Duması

6 Mayıs 1906'da, ilk Duma'nın toplantısının arifesinde, Hükümet, “Temel Kanunlar”ı kabul etmiştir. Gerçekte bu kanunların gerisinde yatan amaç, Duma'nın, Kurucu Meclis'e dönüşmesini önlemektir. Bu kanunlar, yeni Rus politik sisteminin çalışma çerçevesini sağlamıştır. Ekim Bildirgesi, sadece bazı ana hatları belirtmiştir. Temel Kanunlara göre ise İmparator, büyük gücünü korumakta, yürütmeyi, askeri kuvvetleri ve dış politikayı (özellikle savaş veya barış yapma yetkisini) tamamen kontrol etmektedir. Taht, İmparatorluk Mahkemesi, Devlet fonları ve İmparatorluk arazileri ile ilgili konularda tek yetkilidir. Rus Kilisesi ile ilişkilerdeki tek baskın pozisyonunu korumakta ve aynı zamanda Otokrat sıfatını da muhafaza etmektedir. Duma'nın yıllık

⁹⁰⁴ Devlet, a.g.e., s. 101-104; Ayrıntılar için bkz. Togan, Bugünkü Türklüğü, s.342-352

⁹⁰⁵ Mardin, Jön Türklerin..., s.271-272

⁹⁰⁶ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi..., s.251-252; Mısır'daki Konferans hakkında Osmanlı Ansiklopedisinde, II.Abdülhamit'in reddetme nedeni olarak, Mısır'ın İngiliz kaynaklı ve II.Abdülhamit aleyhtarı propagandanın merkezi olduğundan dolayı, Padişahın kendisine karşı bir İngiliz tertibi olduğundan şüphelendiği aktarılmaktadır. Bahsedilen bir diğer neden ise, Panislamizm siyasetinin önderi olarak görülen II.Abdülhamit'in, bu konumunu bir başkası ile paylaşmak istememesidir. Osmanlı Ansiklopedisi, s.11

oturumlarını başlatma ve hatta Duma'yı feshetme yetkisi vardır. Ancak, yeni Duma'nın toplanacağı tarihi ve seçim tarihini belirtmekle yükümlüdür. Yasama üzerinde de veto yetkisi bulunmaktadır.

Duma, kabul edilen temel haklarla elbette ki önemli yasama, bütçe hakları ve fonksiyonlar kazanmıştır ancak bu haklar, yukarıda görüldüğü gibi önemli oranda sınırlandırılmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk parlamenter rejim denemesi I.Meşrutiyet'le gerçekleşmiştir. Benzer şekilde, 1876 yılında, Kanun-i Esasi'den de önce "Talimat-ı Muvakkate" (geçici kurallar) adıyla bir seçim belgesi yapılmıştır. Fakat II.Abdülhamit'in ilk işi, kendisini ve ekibini Mithat Paşa'dan kurtarmak olmuştur. Böylece kendisini anayasa yapmaya zorlayan muhalefetin baskısından kurtulmak istemiştir.⁹⁰⁷ Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesinden hemen sonra, seçimlere gidilmiştir. Anayasaya göre, sadece erkeklerin oy hakkı vardır. Seçimlerin nasıl, örneğin tek dereceli mi iki dereceli mi yapılacağı ise belirlenmemiş, bu konuda özel bir kanun çıkarılması öngörülmüştür.⁹⁰⁸

I.Aleksandr'dan beri bir danışma meclisi olarak çalışan Rusya Devlet Konseyi, beklenmedik şekilde üst yasama meclisi haline gelmiştir. Sahip olduğu haklarda Duma ile eşittir ve ayrıcalıklıdır. Konseyin yarısı İmparator tarafından atanmakta, diğer yarısı ise şu gruplardan seçilmektedir;⁹⁰⁹

⁹⁰⁷ Tunaya, a.g.e., s.14

⁹⁰⁸ Erdoğan, a.g.e., s.17

⁹⁰⁹ Riasanovski, a.g.e., s.453-454

Tablo-8: İmparatorun Atadığı Üyeler Dışında, Devlet Konseyi'nin Oluşumu İçin Seçim Yapılan Gruplar

Gruplar	Sayılar
Yerel meclisler tarafından seçilenler	56
Soylular	18
Ticaret ve Endüstriden	12
Rahipler	6
Bilimler Akademisi ve Üniversiteler	6
Finlandiya Diet	2
Toplam	100

Kaynak: Riasanovski, a.g.e., s:454

Birinci Devlet Duma'sı için yapılan seçimlerin sonucu, hemen hemen her kesim için kesinlikle beklenmedik olmuştur. Devrimci ve muhalif partiler, reaksiyoner partiler ile Hükümet, 11 Aralık kanunları ve seçim kampanyası sürecinde edinilen izlenimler sonucu olarak, meclisin oluşumunda reaksiyoner bir kompozisyon beklemişlerdir. Hatta hiç kimsenin, sosyal ve politik muhafazakarlığın Duma'da kaçınılmaz bir üstünlük sağlayacağı konusunda şüphesi yokur. Ancak, seçim sonuçları açıklandığında, Anayasal Demokrasi Partisi (*Kadet*)'in büyük çoğunlukla birinci olduğu görülmüştür. Milletvekillerinin yaklaşık %35'ini alarak, Duma'da en güçlü siyasi parti olarak belirmişlerdir. Sosyal Demokrat ve Sosyalist Devrimciler'in, Duma seçimlerini boykot etmeleri Duma'daki sol gruplara zarar vermiştir. Kadetlerin Duma'da kazandığı kesin çoğunluğun önemli bir nedeni, yaşanan politik kaos ve oluşum çabalarının yetersizliği ortamında, bu partinin tek, tam anlamıyla organize olmuş ve disipline olmuş bir yapı göstermiş olmasıdır. Tablo-9'da ilk Duma'nın birleşimi verilmektedir.

Tablo-9: Birinci Duma'nın Bileşimi (15 Mayıs 1906)

Partiler	Üye Sayısı	%
Anayasal Demokrasi Partisi (Kadet)	153	34,1
İşçi Partisi	107	23,9
Otonomistler	63	14,0
Demokratik Reformcular Partisi	4	0,9
17 Ekim Birliği (Oktobristler)	13	2,9
İlimli Yenilikçiler	2	0,4
Ticaret ve Sanayiciler	1	0,2
Bağımsızlar	105	23,4
Toplam	448	100,0

Kaynak: Martova, L., Maslova, P., Potresova, A *Obşestvennoye Dvijeniye v Rossii v naçale XX-go veka*, «Obşestvennaya Polza», Sankt-Peterburg, 1911, s.3

Birinci Duma'nın kapandığı tarih olan 26 Haziran'da partilerin dağılımı değişiklikler göstermiştir. Tablo-10'da ilk Duma'nın değişen birleşimi verilmektedir.⁹¹⁰

Tablo-10: Birinci Duma'nın Değişen Bileşimi (26 Haziran 1906)

Partiler	Üye Sayısı	%
Anayasal Demokrasi Partisi (Kadet)	179	37,4
İşçi Partisi	94	19,7
Sosyal Demokratlar	17	3,6
Polonya Kolo	32	6,7
Parti dışı Otonomistler	12	2,5
Demokratik Reformcular	6	1,3
Barışçı Yenilikçiler	26	5,4
İlerlemeciler	12	2,5
Bağımsızlar	100	20,9
Toplam	478	100,0

Kaynak: Martova, L., Maslova, P., Potresova, a.g.e., s:3-4

⁹¹⁰ Martova, L., Maslova, P., Potresova, **A Obşestvennoye Dvijeniye v Rossii v naçale XX-go veka**, «Obşestvennaya Polza», Sankt-Peterburg, 1911, s.2-4

Görüldüğü gibi Birinci Duma'nın ömrü sadece 72 gün olmuştur.⁹¹¹ Beklenen şekilde, Hükümet ve Duma, birlikte çalışmamışlardır. Duma kontrol edilmesi zor bir yapı göstermektedir. Sol, hemen hemen tamamen muhalefet ve engelleme yolunu seçerken, Kadetler daha ılımlı ve yapıcı etkinlik göstermişlerdir.⁹¹²

Birinci Duma'da Rusya müslümanlarından (Türkler) 25 milletvekili seçildiği görülmektedir. Bunların 12'si Kazan Türklerindedir. Ancak Birinci Duma'da Müslümanların ayrı bir fraksiyonu oluşmamıştır.⁹¹³ Rusya'da çok az sayıda Müslüman temsilcinin yanısıra, çok kalabalık bir kitle olan Yahudilerin hiç temsilcisi bulunmamaktadır. Buna karşın, Osmanlı İmparatorluğuna dönüldüğünde, Osmanlı parlamentosunun üçte birinin gayrimüslim olduğu görülmektedir.⁹¹⁴

Birinci Duma, bu anlaşmazlıklar nedeniyle dağılmıştır. Bu fesih bazı sonuçlara yol açmıştır. Yarısından çoğu Kadetlerden oluşan, ikiyüz Duma milletvekili, Finlandiya'nın Viborg kentinde toplanmış ve bir bildirge imzalamıştır. Bu bildirge ile halkı, yeni Duma toplanıncaya kadar vergi ödememeye, pasif direnişe çağırılmışlardır. Ancak, bu hareketin sonucunda, katılımcılar yakalanarak, üç ay tutuklu kalmışlar ve daha da önemlisi, ikinci Duma'ya seçilme haklarını kaybetmişlerdir.⁹¹⁵ Viborg'da yapılan toplantı sonrası imzalanan bildirgeyi imzalayanların arasında 6 müslüman milletvekili de bulunmaktadır.⁹¹⁶

⁹¹¹ Birinci Duma hakkında ulaşılabilecek, bir arşiv belgesi niteliğindeki en ayrıntılı bilgi için bkz: Aleksandr Sitron, **72 Dinya Pervaro Ruskava Parlamenta**, S.-Peterburg, «Baum», 1906

⁹¹² Riasanovski, a.g.e., s. 455

⁹¹³ Devlet, a.g.e., s.116 Baskılar sonucu yok olan kuruluşlar arasında, legal bir kuruluş olan ve kültürel aydınlatma işleri ile uğraşan “Müslümanları Aydınlatma Teşkilatı”, Birinci Duma seçimlerinde çok aktiflik göstermiştir. Japon-Rus savaşı süresinde, gizli “Hürriyet” partisi kurulmuştur. Programı radikal, milliyetçidir. İlk Müslüman Kurultayına da aktif katılarak, Kurultayın ihtilalci bir hal almasına çalışmışlardır. Devlet, a.g.e., s.89

⁹¹⁴ Ortaylı, “Avrupa Kültürü ve Türkiye”, s.54

⁹¹⁵ Riasanovski, a.g.e., s. 455

⁹¹⁶ Devlet, a.g.e., s.117

II.Nikola, bir tarım reformu tartışmasını gerekçe göstererek Duma'yı feshetmiştir. Ancak artık geri dönüş olmadığını görmektedir. Böylece Rusya'da siyasi sistem değişmiştir. Bu değişimin önemli tarafları şunlardır;

- Hükümdardan toplumun tümüne kadar herkes, çok kırılabilir olsa bile bir çeşit parlamenter rejim kurulmasını içeren siyasi devrimin bir kazanç olduğunu düşünmektedir. Hükümdarın seçim kanununda yapılan oynamalarla daha uyumlu meclisler seçtirebilecek, Duma'yı feshedebilecek olmasına karşın, Duma'yı siyaset sahnesinden çıkarması artık mümkün olmayacaktır.
- Sözkonusu sistem dönüşümünün önemi, reform sürecine bağlıdır. Rus tarihinde ilk defa, önemli bir reform, tek başına imparatorun iradesinin ürünü olmamıştır.

Kuşkusuz son aşamada karar yukarıdan verilmiştir, ancak bu karar aşağıdan, yani toplumun baskısıyla alınmıştır. Bu iki iradenin birleşmesi, karar almada toplumun işe müdahil olması, Rusya'da şaşırtıcı bir yenilik olarak sistemin doğasını bile değiştirmeye katkıda bulunmuştur. İktidarın siyasi kültürü ile toplumun kültürü arasında bir yakınlaşma meydana gelmiştir.⁹¹⁷

Meşrutiyetle kurulan Osmanlı Parlamentosu, örgütlü sınıfsal çıkarlar, ulusal ve etnik düzeydeki isteklerin gerçekleştirilmesi için verilen mücadele açısından; o çağın çok uluslu imparatorluklarının hatta 1905'de kurulan Çarlık Rusya Duma'sının atmosferine sahip değildir. Ancak Osmanlı Parlamentosu, endüstrileşemeyen, sosyal bütünleşmesi zayıf bir ülkenin yapısına uygun bir meclis olmasına karşın, çok eskilere uzanan bir tartışma ve temsil geleneğini de devam ettirmektedir.⁹¹⁸

Beklediği sonucu alamayan Rus Hükümeti, İkinci Duma seçiminin istediği gibi sonuçlanması için, ilk seçimin aksine, mümkün olan bütün baskı araçlarını kullanmıştır. Fakat İmparator ve taraftarları için, sonuç yine hayal kırıklığı olmuştur. Her şeye rağmen,

⁹¹⁷ d'Encausse, a.g.e., s.194-195

⁹¹⁸ Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi..., s.235

Kadetler ve sol gruplar, oy oranlarının düşmesine karşın, yine de en güçlü grup olarak kalmıştır. Tablo-11’de İkinci Duma’nın birleşimi verilmektedir.⁹¹⁹

Tablo-11: İkinci Duma’nın Bileşimi (5 Mart 1907)

Partiler	Üye Sayısı
Sosyal Demokratlar	64
Sosyalist Devrimciler	34
Halkın Sosyalistleri	14
İşçi Partisi	100
Anayasal Demokrasi Partisi (Kadet)	92
Müslüman Fraksiyon	32
Polonya Kolo	46
Demokratik Reformcular, İlerlemeciler ve Barışçı Yenilikçiler	9
17 Ekim Birliği (Oktabristler)	32
İlmli ve Parti dışı olanlar	59
Sağcılar	20
Rus Halkının Birliği	2

Kaynak: Martova, Maslova, Potresova, a.g.e., s:84-85

İkinci Duma’ya seçilen Müslüman Milletvekilleri’nin 15 tanesi Kazan Türklerindedir. Seçilenlerin büyük bölümü Meclis’te “Müslüman Fraksiyonu”nu oluştururken, kalanları ise, sosyalistlere yakın bir grup kurarak, Kadet’lerle işbirliği yapmışlardır.⁹²⁰ Seçimlerde Rus hükümetince alınan bazı tedbirler sonucu olarak, Tatarların iki önemli şahsiyetinin milletvekili seçilmesi engellenmiştir. Bunlardan biri Yusuf Akçura’dır.⁹²¹ Bir takım isnatlarla takibata uğrayarak 40 gün hapse mahkum edilmiştir. İkinci şahıs ise, Fatih Kerimi’dir. O da hakkında çıkarılan bazı dedikodulara dayanılarak seçilme hakkından mahrum edilmiştir. Kırım Tatarlarından II.Duma’ya giren

⁹¹⁹ Martova, s. 84-87; İkinci Duma, birincisine nazaran çok daha liberaldir. Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi, Cilt: 5, s.1877

⁹²⁰ Kurat, a.g.e., s.394-396

⁹²¹ Harp okulunu bitiren Akçura, 1897 Jön Türk hareketine katıldığı için tutuklanmış, yargılanarak Trablusgarp’a sürülmüş, 1899’da kaçarak Paris’te eğitimini sürdürmüştür. Devlet’in deyimiyle, Osmanlı Türkiye’sinde Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu ile başlattığı Türkçülük hareketi, kendisinin ve Ağaoğlu’nun Rusya Türkü olması nedeniyle, İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan ve diğer Türk illerinde ilgi uyandırmıştır. Devlet, a.g.e., s.161

en önemli şahıs, Abdürreşid Mehdiyev olmuştur. Onun Duma'ya seçilmesinde “Genç Tatarlar” büyük rol oynamışlardır. Türkistan ve Bozkır eyaletlerinden ise 8 milletvekili seçilmiştir. Azerbaycan'dan Ali Merdan Topçubaşı ise ”Viborg” beyannamesini imzaladığı için seçilmemiştir. İkinci Duma'nın açılışından sonra, Müslüman Fraksiyonu kurulmuştur.⁹²²

5 Mart 1907'de toplanan İkinci Duma, üç aydan biraz fazla sürmüştür. Ardından, Çar, 1907'de seçim kanunu değiştirmiştir.⁹²³

Osmanlı Mebusan Meclisi, 17 Aralık 1908'de ilk toplantısını padişahın açılış nutku ile yapmıştır. 266 milletvekilinden oluşmuştur. 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, birer Ulah, Dürzi ve Maruni milletvekili bulunmaktadır. Müslümanlar arasında 50 Arap, 20 kadar Arnavut milletvekili vardır. İttihat Terakki'nin karşısında Prens Sabahattin'in kurduğu Ahrar fırkası ile ülkede bir “demokratik parlamento” havası esmeye başlamıştır.⁹²⁴ Tunaya, “II.Meşrutiyet bir yandan Abdülhamit rejimini yıkarken (Osmanlı İmparatorluğunun sonunu simgelemiştir), diğer taraftan, yeni bir devletin kuruluş deneylerini kapsayan bir siyaset laboratuvarı olmuştur” demektedir.⁹²⁵

Rusya İmparatorluğunda Duma'nın kontrol altına alınmasıyla, hükümet kendi yasama programını geliştirmiştir. Programın mimarı Stolipin'dir. O, İmparatorluk Rusya'sının gerçekten son etkin ve önemli bakanı olarak anılmaktadır. Amacı teröre karşı savaş ve reformların ilerletilmesidir.

D'Encausse'ye göre, 1906'da anayasal düzen tercihi yapan Rusya, her zaman istediği Avrupa tipi uygar siyasi devletler ailesine girmiş olmaktadır. Neden ve nasıl

⁹²² Nadir, a.g.e., s.117-118; Sonuç olarak, 1905 devrimi ile başlayan “göreceli hürriyet” ortamı, iki yıl içinde, Kazan Türkleri başta olmak üzere, Rusya Müslümanları arasında kuvvetli bir milli ve medeni cereyanın doğması ve gelişmesine sebep olmuştur. Kurat, a.g.e., s. 396

⁹²³ Riasanovski, a.g.e., s.454-456

⁹²⁴ a.g.e., 7.cilt, s.2454

⁹²⁵ Tunaya, a.g.e., s.121; 1908 Seçimleri ve Meclis konusunda bkz. Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.271-429

olduğundan daha önemlisi, Rusya'nın bir yıllık süre içinde, çok büyük bir siyasi gecikmeyi yakalamış olduğudur.

1906 reformu, bütün problemleri, özellikle Çar'a geri dönüşü düşündüren, terörizm problemini çözememiştir. Çar, düzensizliklerin sorumlusu olarak gördüğü Witte'yi azlederek yerine Stolipin'i getirmiştir. Çar, her zaman monarşinin destek alacağı kırık bölgelerin, gerçek Rusya'yı temsil ettiği inancı ile Stolipin'i yanına alarak, sanayileşmiş ve karışık Rusya'ya karşı çıkmayı düşünmektedir. Stolipin bu sonuca ulaşmak için devlet eliyle şiddet uygulamıştır. Bu nedenle yöneldiği liberal seçkinler desteklerini çekmişlerdir. Buna rağmen, Stolipin 1906 siyasi devrimine, modernleşme eserini tamamlayacak olan yeni boyut getirmiştir. Önce yeni bir siyasi sistemi hayata geçirmiş, bunun işleyişini sağlayarak, Rus siyaset uygulamasında iyice kök salmasına yol açmıştır.

Duma için yapılan seçimler, siyasi partilerin hayat bulmasına ve buradan hareketle, yaşanacak olan demokratik ilerlemenin şartlarını yaratmaya katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, parlamentoyu hükümetin icraatıyla ilişkilendiren Stolipin, siyasi hayatın modernleşmesinde kesin bir rol oynamıştır.

D'Encausse'ye göre, Yerel meclislerin artan rolü de eklendiğinde, 1917 devrimi arifesinde, Rusya'nın siyasi modernleşmesindeki ilerlemenin gerçekliği kabul edilmelidir. Hiç kuşkusuz, henüz bir hukuk devleti olmamıştır, ancak ileri bir siyasi modernleşme düzeyine gelmiştir.⁹²⁶

⁹²⁶ d'Encausse, a.g.e., s.195-201

SONUÇ

Görüldüğü gibi, çalışmamız uzun bir tarih kesitini ele almaktadır. Bunun nedeni, geleneksel olarak nitelendirilen çok büyük boyutlu iki Avrasya İmparatorluğunun geçmişlerine hakim olmadan, modernleşmelerini incelemenin oldukça yüzeysel kalacağı düşüncesidir.

Nitekim öncelikle Cengiz Han'ın Yasa'sının ve merkezîyetçi devlet yapısının Rus ve Osmanlı imparatorluklarındaki etkisi gözlemlenmektedir. IV.Ivan ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinin karşılaştırılması bir diğer dönemi yansıtması açısından önemlidir. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğunun zirvede olduğu, dünyanın korku ve saygıyla izlediği muhteşem Sultan'ın dönemidir. Rusya'nın ise, henüz ismi bilinmemektedir. Ancak IV.Ivan yine bu dönemde, Rusya'nın çıkışını başlatmıştır.

Rusya'nın tarihinde I.Petro dönemi çok önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Petro, modernleşme anlamında, ülkesinde çok büyük bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Ancak geleneksel bir toplum için bu büyük bir kırılma noktasıdır. Nitekim, bu başarısı, büyük bir insan maliyeti ile gerçekleşmiştir. Bu noktada Toynbee'nin "Rus batılılaşma taraftarlarına, doğu hristiyanlığının gösterdiği direnç hayret edilecek biçimde zayıf olmuştur"⁹²⁷ görüşüne katılmak mümkün görülmemektedir. Çünkü, Petro döneminde Toynbee'nin işaret ettiği, Eski İnananlar olarak adlandırılan kesimin tepkisi büyüktür. Ancak çalışmamızda anlatıldığı üzere, onların gruplar halinde kiliseler ya da izbalara toplanarak yakıldığı tarih göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğunda da aynı dönemde, askeri kayıpların zorladığı bir batılılaşma çabası vardır ve yine Toynbee'nin söylediği gibi, Osmanlı'nın reform çabalarının karşısında "İslam toplumunun büyük direnci bulunmaktadır."⁹²⁸ Osmanlı'nın bu yöndeki çabalarının başarısızlığı, belki de bu denli büyük maliyete katlanılmak istenmemesindedir. Çünkü görüldüğü üzere Osmanlı reformlarında daima ılımlı bir çizgi izlemiş, kaide-i tedric

⁹²⁷ Toynbee, a.g.e., s.41

⁹²⁸ aynı yer

ilkesini uygulamıştır. Bu yaklaşım belki de, iki devletin reform çabalarının benzerliği arasındaki zaman farkının çok büyük olmasını açıklamaktadır. Bu bağlamda, modernleşme çabalarında en belirgin paralellik, niteliği farklı ve yaklaşık yüzyıl ara ile olsa da Cevdet Paşa'nın değerlendirmesi ile Streltsi ve Yeniçerilerin ilgası olmuştur.⁹²⁹ Yaklaşımımıza paralel olarak Ortaylı'nın da belirttiği gibi, batılılaşma herşeyden önce şiddet içeren bir eylemdir ve XVII.yüzyılın başında eski Rusya ile yeni Rusya gaddar bir çatışmanın ve çarpışmanın içindedirler. Buna karşın bu işi en kansız gerçekleştirenlerden biri Türk toplumu olmuştur.⁹³⁰ Nitekim, Rusya'da Dekabristler isyanında idamlar ve Sibiryâ sürgünleri yaşanmışsa da Osmanlı'daki Kuleli Vakasında, Abdülmecid, “ortada katil fiili yok, tasavvurda kalmış” diyerek, verilen idam cezalarını bağışlamıştır.⁹³¹

Bu maliyet ödeme olgusu, Rus tarihinin verisi durumundadır. II. Katerina ve ardından gelen Rus İmparatorlarının yayılma politikası, büyük insan maliyetleri ile gerçekleşmiştir. Müslümanlar, yahudiler, hatta ortodoks olmayan hristiyanlar ile farklı milliyetten insanlar, katliam ve göçlere, zorla Ruslaştırma siyasetine maruz bırakılmışlardır. Hatta Rusya bir “milletler hapishanesi” haline gelmiştir.⁹³² Oysa Osmanlı İmparatorluğunun özelliği, çok dinli ve çok milletli bir toplum olması ve hiçbir kesimin toplumdaki bu ölçüde dışlanmamasıdır. Refiğ'in deyişiyle “İnsan haklarının tatbikatını Osmanlılar bu bölgeye getirdikleri, adalet ve güvenlik anlayışı ile 600 yıl önce, bugün bile hayal edilemeyecek bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. İnançları yüzünden insanların yakıldığı, kazıklara oturtulduğu, etnik toplulukların oradan oraya sürüldüğü bir dönemde, Osmanlı, inancını, etnik varlığını, dilini koruma hürriyetini getirmiş, ayrıca bu insanların birbirini boğazlamalarını da önlemiştir.”⁹³³ Tarihte, hiçbir İslam İmparatorluğunda dahi görülmecek şekilde, renkli unsurları bir arada tutup yürütmeyi bilen devlet Osmanlı'dır. Nitekim Osmanlı hakimiyetinin bittiği gün, bittiği bölgede, insanların birbirlerini katletme olayları başlamıştır.

⁹²⁹ Bkz. dipnot 280

⁹³⁰ Ortaylı, “Avrupa Kültürü ve Türkiye”, s.13

⁹³¹ Sakaoğlu, a.g.e., s.496

⁹³² Kurat, Rusya Tarihi, s.362; Soltan, a.g.m., s.84

⁹³³ Halit Refiğ, a.g.e., s.21

Rusya'nın izlediği bu politika, sadece farklı inanç ve milliyet sahiplerini etkilememiş, farklı nitelik ve boyutlarda olsa da, kendi serflerini, köylülerini ve sonraki dönemde işçilerini de etkilemiştir. Rusya'ya özgü bir intelligensiya oluşmuştur. Onların düşünsel ve eylemsel çabalarının yanısıra, izlenen, çar, ailesi ve soylular için bir cennet yaratan bu politikanın uzun vadede sonucu, Japon yenilgisinin ardından, köylü, işçi ve milliyetçilerin gerçekleştirdiği 1905 devrimi olmuştur. Burada Türk ve Rus modernleşme sürecinde yaşanan önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda, Tanzimat dönemi XI.Yüzyıldan beri batı ile ilişkide olan, çarpışan bir toplumun, iktisadi sinai Batı uygarlığı karşısındaki bir direnişi niteliğindedir ve İmparatorluk geleneği içinde yürütülen bir harekettir.⁹³⁴ Aydın grupları, devletin memurlardır ve arkalarında uzun bir siyasal düşünce ve örgütlenme geleneği bulunmamaktadır. Tanzimatçı devlet adamlarının ilk kuşağının pragmatik reformculuğu bir kuşak sonra siyasal ideolojiye, grup ve kişi çekişmesini içeren programlı bir siyasal muhalefete düşmüştür. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğunda Meşrutiyete geçiş, büyük bir ihtilal ile olmamıştır. Yönetici grup içinden olmuştur.

Ortaylı'ya göre, üstünde durulmayan bir konu, iki devletin ve iki sistemin çok benzeyen kültürel yapısı ve batılılaşma programıdır. Avrupanın aydınlanma çağı düşüncesinde Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın, Voltaire'den Montesquieu'ya nasıl değerlendirildiği bilinmektedir. Her iki yazarın bilgisi de, yurttaşlarının kaleme aldıkları bazı genel tarihlerden çok, seyahatnamelere dayanmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı, Aydınlanma Fransa'sına dikkat etmezken, II.Katerina, despotizmine cevaz veren Montesquieu'yu seve seve başucu kitabı olarak seçmiştir. Rusya ve Türkiye, kaçınılmaz olarak aynı dünyayı, aynı değerlendirmeyi paylaşmaktadır.⁹³⁵

Batılılaşma olarak adlandırılan süreç, Batıyı tam olarak anlamakla başarılabilir ve bu şekilde kazanılan zenginlikle, toplum kendi kaynak ve kültürünü daha iyi koruyabilecektir. İki İmparatorluk arasındaki önemli bir farklılık, Batıya karşı batılılaşma

⁹³⁴ Ortaylı, İmparatorluğun En..., s.274

⁹³⁵ İlber Ortaylı, "XVIII.yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", s.133

ile, batılılaşmanın toplumsal tahribatına ise Batıyı tanımakla karşı konulabilecek olması gerçeği kapsamında Rusya'nın, karşı karşıya kaldığı dünyayı daha iyi tanımak amaçlı, yabancı dil eğitimi, dünya tarihi ve edebiyat incelemelerine yönelmiş olmasıdır. Oysa Osmanlı İmparatorluğu bu konuda oldukça ihmalkar davranmıştır. Avrupa hakkındaki yorumları yapanlar bile Avrupa'yı ve oradaki yaşamı görmemiş kişilerdir. Nadir istisna Evliya Çelebi olmuştur.⁹³⁶

Osmanlı Modernleşmesinde bir diğer önemli nokta, Toynbee'ye göre, Batı yönünde bir reformun askeri açıdan ele alınmış olması, Osmanlı Türkleri arasındaki “batılılaşma hareketi”ni ve yarattığı durumu anlamaya yarayan önemli bir anahtardır. Türklerde bu hareket, Batı'nın üstünlüğü tehlikeli bir noktaya ulaştığında Batı'ya karşı koyma niteliği kazanma endişesiyle başlamıştır. Batı'ya ancak Batı'nın silahlarıyla karşı konabileceği sonucuna varmak, sağlam bir düşünce biçimidir. Fakat öte yanda, Batı'nın askeri yeterliliği, üstünlüğünün nedeni değil, bir belirtisi olduğundan, Batılı olmayan bir toplumun bu askeri yeterlik düzeyine ulaşabilmesi için Batı'nın yalnız askeri tekniğini değil, aynı zamanda modern bir Batı ordusunun dayandığı idari, mali, sağlık tekniğiyle, ekonomik verimliliğini de öğrenmiş olması gerekmektedir. Bu nedenle, Türklerin batılılaşma sorununu yalnız askeri açıdan almaları şanssızlık olmuştur. Fakat yapabilecekleri en doğal ve kaçınılmaz şey de budur. Çünkü yalnız acil askeri gerekler yüzünden, bazı geleneksel kurumlarını bırakıp bunların yerlerine Batı kurumlarını koymak zorunda kalmışlardır.⁹³⁷ Karpat'ın eleştirisi ise, “Rus ve Japonların modernleşmeye olan seçici yaklaşımlarının aksine, Osmanlı bakış açısı, gerçekleşmesi imkansız olan toptan bir değişimi öngörmüştür.” şeklindedir ki her iki yaklaşıma da bir bütün olarak katılmak mümkün görülmemektedir. Çünkü Toynbee'nin yaklaşımın eleştirel bölümü, modernleşmenin sadece askeri alanı kapsıyor olmasının vurgulanmasıdır, oysa çalışmamızda da görüldüğü üzere, modernleşme her alanda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır ancak Karpat'ın belirttiği gibi, imkansız bir toptan değişim de hedeflenmemiştir. Osmanlı modernleşmesi, daima getirdiği yeniliğin yanında

⁹³⁶ Ortaylı, “Avrupa Kültürü ve Türkiye”, s. 22,57

⁹³⁷ Toynbee, a.g.e., s.38

eskiyi de muhafaza etmiştir ve amacı daima Osmanlı İmparatorluğunun ömrünü uzatmak olmuştur.

Ancak Karpat'ın belirttiği gibi Rus modernleşmesi, bir toplumsal sınıfa dönüşen bürokrasinin üstünlüğünü korumak için kullanılacak bir araçtan çok, kapsamlı bir milli büyüme ve gelişme isteminin hedeflerinden biri iken, Osmanlılar, mevcut durumu korumayı ve Batı baskısına karşı ayakta kalmayı hedeflemiştir. Çünkü, Ruslar, birkaç istisna dışında dış askeri müdahale ve diplomatik baskılara maruz değildirlere ve yabancı güçlere ekonomik imtiyazlar vermek zorunda kalmamışlardır. Karpat'a göre, Osmanlı modernleşmesi, aslında hemen hemen dış askeri baskı, ekonomik emperyalizm ve açık sömürünün bir ürünüdür. Bu nedenle Rus modernleşmesi tamamen ayrı katagoride incelenmelidir.⁹³⁸

Elbette ki, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa'lı güçlerin artan politik etkileri mevcuttur. Ancak, sözkonusu yorum oldukça radikal görülmektedir. Çalışmamızın başından sonuna kadar incelendiğinde, farklılıklar olduğu açıktır ve vurgulanmaktadır ama bu denli keskin bir kopuşu içermemektedir. Benzerlikler mevcuttur. Sonuçta çok geniş sınırlara ve nüfusa sahip, iki geleneksel toplumun modernleşmesi sözkonusudur. Model olarak alınan sistem aynıdır. Batı'nın sistemidir. Yaşanan, otokratik modernleşmelerdir. Toplumun direnç noktaları benzerdir. Reform çabaları tarihsel boyutları aynı olmasa da (aynı olan kısımlar da mevcuttur, örneğin iki imparatorlukta da 1864 yılında yerel yönetim reformları gerçekleştirilmiştir) benzer süreçler geçirmişlerdir. Özetle, iki imparatorlukta yaşanan modernleşme, yaşananların şiddet ve boyutları önemli farklılıklar içerse bile, paralel düzlemde ilerlemiştir.

Yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğunun yöneticileri, sanayileşme atılımını gerçekleştirmek istemişler, ancak esnafı ve tezgah üretimini feda etmeye cesaret edememişlerdir. Yine de sanayileşmemeyi böylesine ideolojik ve psikolojik bir öğeyle açıklamak yeterli değildir. Tarımsal fazlayı yaratamayan ve kırsal alanda teknolojik değişim geçiremeyen ülkede sanayileşmeyi sağlayabilecek potansiyel bir güç ortaya

⁹³⁸ Karpat, Osmanlı Modernleşmesi , s.82

çıkamamıştır. XIX.yüzyılın reformcuları, çağlarına uygun olmayan bir iktisadi altyapı devralmışlardır. Dünya görüşleri ile uygarlık anlayışları ve devlet gelenekleri arasındaki çelişki, iktisadi engelleri aşamamıştır. Bu yüzden Osmanlı modernleşme konusunda, bir çıkmaz içinde kalmıştır.⁹³⁹ Kendisi ekonomik gelişimini tamamlayamadığı için, yabancı müdahalesine açık hale gelmiştir. Oysa Rus İmparatorluğu bunu başarmış, sanayileşmeye ve kapitalizme geçişi tamamlamıştır. Belki de iki modernleşme arasındaki en büyük farklılık burada yatmaktadır.

Türk ve Rus modernleşmelerinin incelendiği çalışmamızı, Türklere ait son bir değerlendirme ile kapatmak istiyorum. Çalışmamızda izlendiği gibi, dünya tarihi içinde Türkler çok uzun sürelerle hakim unsur olmuşlardır. Göçebe oldukları dönemde bile dünyaya medeniyeti taşıdıkları söylenebilir. Günümüz medeniyetinin temelleri o dönemde atılmıştır. Tarihsel süreçte, teknikleriyle, birikimleriyle, kültürleriyle, yönetimleri ve askeri güçleriyle dünyanın önemli bölümüne hakim olmuşlardır. Zirve'ye Fatih Sultan Mehmet ve İstanbul'un fethiyle ulaşılmıştır. Bu o denli büyük bir başarıdır ki, dünya tarihinde bir çağı kapatmıştır. Ancak doğa gereği, bu denli büyük başarılar, durağanlaşma tehlikesini beraberinde getirmektedir. Nitekim, Türklere de bu gerçekleşmiş, yükselen başarı trendi, önce yatay bir seyir izlemiş ardından da düşüşe geçmiştir. Bu düşüşte en büyük etken, dış dünyada yaşanan gelişmelerdir. Askeri başarılar üzerine kurulu, askeri nitelikli İmparatorluk, ülke dışında gelişen askeri teknolojinin sonucu olarak, bir türlü kabullenemediği toprak kayıpları ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle dönüşümün zorunluluğunu kabul etmek zorunda kalmış, önce askeri alanda başlattığı girişimlerin başarılı olması ile, reformları tüm yaşamına uygulamaya yönelmiştir. Tüm dünyada yaşanan bu dönüşümler kaçınılmaz olarak güç ve sancılı olmuştur. Bu amaçla, Türk toplumunda amaçlanan, bir zihniyet devrimi ise başarılı olamamıştır. Ancak bunu beklemek de çok gerçekçi görülmemektedir. Çünkü Türk toplumu, Avrupa'da da hüküm sürmüş olsa bile gerçekte bir Asya medeniyetidir ve aynı zamanda İslam medeniyetinin taşıyıcısıdır. Çok derinlere inen kültürel mirası ve kimliği bulunmaktadır. Tarih için uzun sayılan dönemlerle, yönetimiyle, farklılıklara

⁹³⁹ Ortaylı, İmparatorluğun En..., s.209

olan hoşgörüsüyle, Dünyanın çok büyük bölümüne hükmetmiştir. Hiçbir döneminde kendi halkını yakmamış, işkence etmemiş ve sınırdışına sürmemiştir. Farklılığının, büyüklüğünün ve uzun yaşamının sırrı belki de buradadır. Modernleşme konusundaki görece başarısızlığının kökeninde de bir ölçüde bu yatmaktadır. Literatürde fazla sayıda eleştiriye uğrayan, ılımlı reformlar yaklaşımı, gerçekte bir korkudan çok saygıdan kaynaklanmaktadır. Eski yok edilmemiş, sadece yeni tanıştırılmış, olumlu yönleriyle benimsenmesi beklenmiştir. Gerçekte eğer bu yaklaşımla bir sentez oluşturulabilseydi, bugün hakim batı medeniyetinin yerinde Türk medeniyeti olabilirdi. Ancak suni biçimde yaratıldığı söylenebilen kutuplaşma artarak devam etmiş ve bunu önlemiştir.

KAYNAKLAR

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hariciye İradeleri

- ❖ BOA, 225/13155, İ..HR..
- ❖ BOA, 225/13160, İ..HR..
- ❖ BOA, 268/16143, İ..HR..
- ❖ BOA, 140/7355, İ..HR..

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri

- ❖ BOA, 68/23, HR.MKT.
- ❖ BOA, 68/98, HR.MKT.
- ❖ BOA, 68/22, HR.MKT.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri

- ❖ BOA, 1400/3, DH.MKT.
- ❖ BOA, 1464/26, DH.MKT.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi

- ❖ BOA, 270/15799, HAT

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Müzehhep Fermanlar

- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 666
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 386/1
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 455/1
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 665
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 463/11
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 463/20
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 515/1
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 475/3

- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 483
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 524/1
- ❖ BOA, A.NŞT (Nişancı Kalemi)
- ❖ BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 524/1

Ansiklopedi ve Sözlükler

- ❖ Bolay, Süleyman Hayri; **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, 8.baskı, Ankara 1999
- ❖ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Interpress Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, Cilt:3
- ❖ Cevizci, Ahmet; **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 1997
- ❖ Dal, V.I.; **Tolkoviy Slovar Ruskogo Yazıka: Sovremennoy Napisaniye**, Astrel, Moskva, 2003
- ❖ Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992
- ❖ Hançerlioğlu, Orhan; **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986
- ❖ Hornby, A.S.; **Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English**, Oxford University Pres., 3th Ed., Oxford, 1974
- ❖ Marshall, Gordon; **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev: O.Akınhay, D.Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, ed:Güler Eren, Ankara, 1999
- ❖ **Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih/Medya/Kültür**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993
- ❖ **Osmanlı Fermanları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1992
- ❖ Ozankaya, Özer; **Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü**, Savaş Yayınları, Ankara, 1984
- ❖ Sami, Şemseddin; **Kamus-ı Türki**, Çağrı Yayınları, 7.Baskı, İstanbul, 1999
- ❖ Şerbinin, V.G.; **Rusko-Turyetskiy Slovar**, Ruski Yızık, Moskva, 1989
- ❖ **Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1985

- ❖ **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002
- ❖ Ülken, Hilmi Ziya; **Sosyoloji Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Müdürlüğü, 1969
- ❖ Vvedenskiy, B. A.; **Entsiklopedičeskiy Slovar**, İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopedia”, Moskovskaya Tipografiya, Gasudarstvennovo Komiteta Soveta Ministrov SSSR, Moskva, 1964

Kitaplar

- ❖ **1825-i god: Zagovor**, Moskva, Progress, 1990
- ❖ Acton, Edward; **The Present and the Past Russia: The Tsarist and Soviet Legacy**, London, Longman, 1995,
- ❖ Adji, Murat; **Kaybolan Millet**, Çev: Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001
- ❖ -----; **Kıpçaklar**, Çev:Dr. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2002
- ❖ Ahmet Lutfi, **Vak'a-nuvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988
- ❖ Aka, İsmail; **Timur ve Devleti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991
- ❖ Akçura, Yusuf; **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara, 1998
- ❖ -----; **Türkçülük “Türkçülüğün Tarihi Gelişimi”**, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978
- ❖ Akdağ, Mustafa; **Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1963
- ❖ Akşin, Sina (ed.); **Türkiye Tarihi 3.Cilt, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cem Yayınevi, İstanbul 2002
- ❖ Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987

- ❖ -----; **Vak'a Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1984;
- ❖ Aktaş, Ümit; **Osmanlı Çağı ve Sonrası**, Bakış Yayını, İstanbul, 1998
- ❖ Aktepe, Münir; **Patrona İsyanı** (1730), İstanbul, 1958
- ❖ Akyıldız, Ali; **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- ❖ Akyüz, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1982'ye**, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, No:114, Ankara, 1982
- ❖ **Aleksandr II (1818-1881): Yivo Liçnost, İntimnaya, Jizn, i Pravleniye**, MP., «Galaktika», 1991
- ❖ Alexander, John T; **Catherine the Great : Life and Legend**, Oxford University Press, New York, 1989
- ❖ Ali Güler, Suat Akgül, Atilla Şimşek, **Türklük Bilgisi**, Türkar, Ankara, 2001
- ❖ Allen, W.E.D., Muratoff, Paul; **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966
- ❖ Altun, Fahrettin; **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2002, s:17
- ❖ Ananiç B.V., Ganemin R.Ş, **Sergey Yuleviç Vitte i Yivo Vremya**, S.-Peterburg B., 1999
- ❖ Ananiç B.V.-Ganemin R.Ş.- Ganelin, B.B.- Dubentsov, V. S.-Dyakin, S.İ.- Potolov; **Krizis Samoderjaviya v Rossii 1895-1917**, Leningrad, «Nauka» 1984
- ❖ Anisimov, E.V.; **The reforms of Peter the Great : progress through coercion in Russia**, M.E. Sharpe Armonk, N.Y., 1993
- ❖ Anisimov, Yevgeni Viktoroviç, **Vremya Petrovskih Reform**, «Leninizdat», 1989
- ❖ Anthony, Katharine Susan; **Catherine the Great**, Garden City Publishing Comp., New York, 1925
- ❖ Ascher, Abraham; **The Mensheviks in Russian Revolution**, Cornell University Press, Ithaca, New York, USA, 1976
- ❖ -----; **The Revolution of 1905**, Stanford University Press, California, USA, 1988

- ❖ Ataç, A.M.; **Rusya Tarihi**, Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri, Ankara 1952
- ❖ Avrich, Paul; **Russian Rebels 1600-1800**, Allen Lane The Penguin Press, London, 1973
- ❖ Bagger, Hans; **Reformu Petra Velikogo**, Progress, Moskva., 1985
- ❖ Baltacı, Cahit; **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976
- ❖ Barlett, Roger, Hartley, Janet M.; (ed) **Russia in the age of the Enlightenment: Essays for Isabel de Madariaga**, University of London, London, UK, 1990
- ❖ Barthold, V.V.; **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev: Fuad Köprülü, Türk Tarih Kurumu, 2.baskı, Ankara, 1963
- ❖ -----; **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990
- ❖ Baykal, Bekir Sıtkı; **Patrona Halil Ayaklanması ile ilgili Kaynaklar Hakkında**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952
- ❖ Bayur, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara 1991
- ❖ Behar, Büşra Ersanlı; **İktidar ve Tarih**, Afa Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1996
- ❖ Belin, M.; **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Tarihi**, çev: Oğuz Ceylan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ Berkes, Niyazi; **İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği**, TTK Kütüphanesi
- ❖ -----; **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984
- ❖ -----; **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975
- ❖ -----; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Ankara, 1973, Bilgi Yayınevi
- ❖ Berman, Marshall; **Katı Olan Herşey Buharlaşıyor**, Çev: Ümit Altuğ-Bülent Peker, İletişim Yayınları, 7.baskı, İstanbul, 2004
- ❖ Beşikçi, Mehmet (Haz); **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004
- ❖ Billington, James H.; **The Icon and the Axe:an interpretive history of Russian culture**, Knopf, New York 1966

- ❖ Black, Cyril Edwin; **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Çev: Fatih Gümüş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986
- ❖ Blackwell, William L., **Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin**, New View Points, New York, USA, 1974
- ❖ Bogdanov A. P., **Ruskie Patriarhi (1589-1700)**, Moskva, «Respublika», «Terra» 1999
- ❖ Brikner A., **İstoriya Yekaterini Ftoroy**, Moskva, «Svarog i K», 1998
- ❖ Brower, Daniel R., Lazzerini, Edward J.; (ed), **Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples 1700-1917**, Indiana University Press, USA, 1997
- ❖ Bulut, Yücel; **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2004
- ❖ Büyüktuğrul, Afif; **Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması**, Deniz Basımevi, İstanbul, 1983
- ❖ Çadırcı, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayını, 1997
- ❖ Cahen, Claude; **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev: Erol Üyepazarcı, 2.baskı, İstanbul, 2002
- ❖ Caretto, Giacomo E.; **Akdeniz'de Türkler**, Çev: Durdu Kundakçı, Gülbende Kuray, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000
- ❖ Carpini, Johann de Plano; **Moğol tarihi ve Seyahatname 1245-1247**, çev: Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon
- ❖ Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Sad:Dündar Günday, Üçdal Neşriyat, 1974, c.6
- ❖ Çavdar, Tevfik; **Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970
- ❖ -----; **Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu**, Uygarlık Yayınları, Ankara, 1982
- ❖ -----; **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971
- ❖ Çelik, Osman; **İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya**, Gelişim Matbaası, Ankara, 1992
- ❖ Chaliand, Gerard; **Göçebe İmparatorluklar/Moğolistan'dan Tuna'ya**, Çev:Engin Sunar, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001

- ❖ Christoff, Peter K., **An Introduction to Nineteenth Century Russian Slavophilism**, Westview Press, Boulder, 1991
- ❖ Chubais, Igor; **From the Russian Idea to the Idea of a New Russia**, ed. J.Alexandr Ogden, John Kennedy School of Government, 1998
- ❖ Çiğdem, Ahmet; **Bir İmkan Olarak Modernite**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997
- ❖ Coşkun, İsmail; **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997
- ❖ Cracraft, James; **The Church reform of Peter the Great**; Stanford University Press, Stanford, California, 1971
- ❖ d'Encausse, Helene Carrere; **Tamamlanmamış Rusya**, Çev: Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003
- ❖ -----; **Islam and the Russian Empire**, I.B. Tauris&Co Ltd. Publishers, London, 1988
- ❖ d'Encausse, Helene Carrere; **The Great Challenge**, Holmes & Meier Publishers Inc., New York, 1992
- ❖ Dağı, Zeynep; **Ulusal Kimlik Bağlamında Rus Milliyetçiliği ve Rus Dış Politikası**, Ankara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2001
- ❖ Danişmend, İsmail Hami; **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, CHP Genel Sekreterliği, Ankara, 1942
- ❖ Davison, Roderic; **Osmanlı İmparatorluğunda Reform**, 1856-1876, Çev: O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005
- ❖ Demirhan, Ahmet; **Modernlik**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004
- ❖ Devlet, Nadir; **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurum Yayınları, 2.baskı, Ankara, 1999
- ❖ Dixon, Simon; **The Modernisation of Russia 1676-1825**, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1999
- ❖ Dmytryshyn, Basil; **Imperial Russia: A Source Book, 1700-1917**, The Dryden Press, N.Y., 1974
- ❖ Dostoyevski; **Dostoyevski'nin Mektupları**, Çev: Zeyyad Özalpsan, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1973
- ❖ -----; **Budala**, Çev: Ahmet Ekeş, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983

- ❖ -----; **Ecinniler**, Çev: İsmail Yerguz, Engin Özden, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1984
- ❖ -----; **Karamazov Kardeşler**, 3 cilt, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2001
- ❖ -----; **Yeraltından Notlar-Timsah**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1982
- ❖ Drujinina, E.; **Kyuçuk-Kaynarciyskiy Mir 1774 goda (yivo podgotovka i zaklyučenje)**, Moskva, İzd-vo Akad. Nauk SSSR, 1955
- ❖ Dukes, Paul; **A History of Russia**, 2nd Edition, Duke University Press, Durham, 1990
- ❖ Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Kitapçılık, Ankara, 1996
- ❖ **Economic Intelligence Unit**, EIU Country Profile, London, 2000
- ❖ Eidelman, N.; **Conspiracy Against the Tsar: A Portrait of the Decembrists**, Progress Publishers, Moscow, 1985
- ❖ İkinci, Yusuf; **Gaspıralı İsmail**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997
- ❖ Eklof, Ben and Frank, Stephen (ed.), **The World of the Russian Peasants: Post-Emancipation Culture and Society**, Unwin Hyman, Boston, 1990
- ❖ Eldem, Vedat; **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayınları, Ankara 1994
- ❖ Emmons, Terrence; **The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1961**, Cambridge University Press, Cambridge, 1968
- ❖ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999
- ❖ Engin, Vahdettin; **Rumeli Demiryolları**, Eren Yayınları, İstanbul, 1993
- ❖ Erdoğan, Mustafa; **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte Yayınları, Ankara 2001
- ❖ Eryılmaz, Bilal; **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayını, 1992
- ❖ -----; **Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1997
- ❖ Fahreddin, Rizaeddin; **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, çev: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003

- ❖ Falkus, M.E; **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, çev: Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1986
- ❖ Fesch, Paul; **Abdülhamit'in Son Günlerinde İstanbul**, Çev: Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1999
- ❖ Garmiza, Vadim Vladimiroviç, **Podgotovka Zemskoi Reformı 1864 года**, Москва., İzd-vo Moskov. Un-ra, 1957
- ❖ Gaspıralı, İsmail; **Seçilmiş Eserleri**, Haz.Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004
- ❖ **Gasudarstvennyy Stroı i Politiko-pravovıe İdei Rossii Ftoroy Polovını XIX Stoletiya**, İzd-vo Voronejskovo Un-ra, 1987
- ❖ Gerasimenko G.A., **Zemskoe Samoupravleniye v Rossii**, Moskva, «Наука», 1990
- ❖ Geyer, Dietrich; **Russian Imperialism: The interaction of domestic and foreign policy, 1860-1914**, Tr. Bruce Little, Leamington Spa, New York, 1987
- ❖ Giddens, Anthony; **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996
- ❖ Gielgud, Adam; (ed.) **Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I**, Ayer Co. Publication, London, 1888
- ❖ Gökalp, Ziya; **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, sad:Ferhat Tamir, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1974
- ❖ Gökberk, Macit; **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, 14.baskı, İstanbul, 2003
- ❖ Göle, Nilüfer; **Melez Desenler**, Metis Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 2002
- ❖ -----; **Mühendisler ve İdeoloji**, Metis Yayınları, İstanbul, 2004
- ❖ Gorki, Maxim; **Benim Üniversitelerim**, Çev: Hasan Ali Ediz, 3.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul
- ❖ Greenfeld, Liah; **Nationalism:Five Roads to Modernity**, Harvard University Press, Cambridge, England, 1992
- ❖ Grekov B.; **Oltın Urda: (Juji ulusınıg XIII-XIV asrda tarihining oçerki)**, Toşkent, «Samarkand», 1940
- ❖ Grekov, B. D., A.Yu. Yakubovskiy; **«Oltın Urda va Uning Kulaşı»**, Toşkent, «Ukuvpeddavnaşır», 1956

- ❖ Grey, Ian; **Ivan the Terrible**, J. B. Lippincott, London, 1964
- ❖ Gülsoy, Ufuk; **Hicaz Demiryolu**, Eren Yayınları, İstanbul, 1994
- ❖ Guroff, G; “The Paradox of Russian National Identity”, **National identity and ethnicity in Russia and the new states of Eurasia**, ed: Roman Szporluk, M.E. Sharpe Armonk, N.Y., 1994
- ❖ Habermas, Jürgen; **The Philosophical Discourse of Modernity : twelve lectures**, MIT Press Cambridge, Mass, 1987
- ❖ Gürsel, Haluk; **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968
- ❖ Hartley, Janet M; **Alexander I**, Longman, New York, 1994
- ❖ -----; **A Social History of the Russian Empire:1650-1825**, Longman, London, 1999
- ❖ Hellie, Richard; **Enserfment and Military Change in Muscovy**, The University of Chicago Press, Chicago, 1971
- ❖ Heper, Metin; **Modernleşme ve Bürokrasi**, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1973
- ❖ -----; **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 1977
- ❖ Herzen,Alexander; **My Past and Thoughts: The Memoirs of Alexander Herzen**, Hatto and Winds, London, England, 1968
- ❖ Hıdıraliyev, Darhan; **Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001
- ❖ Hodgson, Marshall; **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, Çev: Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 2003
- ❖ Hosking, Geoffrey A.; **Russia : People and Empire, 1552-1917**, Harvard University Press Cambridge, 1997
- ❖ Hughes, Lindsey; **Russia in the age of Peter the Great**, Yale University Press, New Haven, Conn, 1998
- ❖ Hugo, Victor; **Sefiller**, Çev: Nesrin Altınova, Altın Kalem Klasik Romanlar
- ❖ Huntington, Samuel; **Political Order in Changing Societies**, Yale University Press, New Haven, 1968

- ❖ İldemir, Uluğ; **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1937
- ❖ Imbert, Paul; **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri**, Çev: Adnan Cemgil, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1909
- ❖ İnal, Mahmud Kemal; **Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar**, Maarif, İstanbul, 1940
- ❖ İnalçık, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996
- ❖ -----; **Tanzimat ve Fransa**, Maarif Matbaası, Ankara, 1942
- ❖ İnalçık, Halil- Kafadar, Cemal (ed.); **Suleyman the Second and his Time**, ISIS Press, İstanbul, 1993
- ❖ İrtem, Süleyman Kani; **Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön Türk İhtilali**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999
- ❖ İsmail Türkoğlu, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000
- ❖ **İstoriya Rossii XIX – načalo XX vv.**, Moskva, İzd-vo «Zertsalo», 1998
- ❖ Jeanniere, Abel; **"Modernite Nedir?"**, **Modernite Versus Postmodernite**, Der: Mehmet Küçük, Vadi Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 2000
- ❖ Kafalı, Mustafa; **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976
- ❖ ----- ; **Türkler ve Medeniyet**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 1957
- ❖ Kafesoğlu, İbrahim; **Türk Milli Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1977
- ❖ **Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları (M.Tahir el-Karahi'nin Savaş Günlüğü)**, Haz.H.Ahmet Özdemir, T.C.Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2000
- ❖ Kahan, Arcadius; **Russian Economic History: The Nineteenth Century**, Ed: Roger Weiss, The University of Chicago Press, USA, 1989
- ❖ Kaiser, Daniel H. & Marker, Gary (ed.); **Reinterpreting Russian History**, Oxford University Press, N.Y., 1994

- ❖ Kamenskii, Aleksandr B.; **The Russian Empire in the Eighteenth Century**, ed:David Griffiths, M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1997
- ❖ Kansu, Aykut; **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995
- ❖ Karal, Enver Ziya; “Tanzimattan Evvel Garplılaşıma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940
- ❖ Karamzin, Nikolai Mikhail; **Karamzin’s Memoir on Ancient and Modern Russia**, Harvard University Press, Cambridge, 1959
- ❖ Karpat, Kemal; **Osmanlı Modernleşmesi**, Çev: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara 2002
- ❖ Kaus, Gina; **Catherine: The Portrait of an Empress**, The Viking Press, New York, 1935
- ❖ Kaylan, Aziz; **Kırım Savaşı**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1975
- ❖ Kemal, Namık; **Osmanlı Tarihi 2**, Aktaran: Mücahit Demirel, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2005
- ❖ Kennedy, Paul; **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev: Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1996
- ❖ Keyman, -----; **Türkiye’de Devlet Sorunu: Globalleşme, Modernite ve Radikal Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002
- ❖ Keyman, Fuat; **Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996
- ❖ Klyuçevskiy, Vasiliy Osipoviç; **Pravoslavie v Rossii**, Moskva, «Mısl», 2000
- ❖ Kocabaş, Süleyman; **Kuzeyden Gelen Tehdit: Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1989
- ❖ Koçer, Hasan Ali; **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu**, Uzman Yayınları, Ankara, 1987
- ❖ Koçu, Reşad Ekrem; **Patrona Halil**, Yayılacılık Matbaası, İstanbul, 1967
- ❖ Köker, Levent; **Demokrasi Üzerine Yazılar**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992
- ❖ -----; **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990

- ❖ Kongar, Emre; **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985
- ❖ -----; **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul, 1981
- ❖ Koray, Enver; **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991
- ❖ Kundukh, AYTEK; **Kafkasya Müridizmi**, Haz: Tarık Cemal Kutlu, Gözde Kitaplar, İstanbul, 1987
- ❖ Kuran, Ahmet Bedevi; **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945
- ❖ Kuran, Ercüment; **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Diyanet Vakfı Yayınları, Der:Mümtazer Türköne, Ankara, 1994
- ❖ Kurat, Akdes Nimet; **Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953
- ❖ -----; **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999
- ❖ -----; **Türkiye ve Rusya 1798-1919**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970
- ❖ -----; **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İstanbul, 1940
- ❖ Kurat, Yuluğ Tekin; **Sir Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara Üniversitesi, Ankara 1966
- ❖ Lamb,Harold; **The City and the Tsar**, Doubleday & Company Inc., N.Y., 1957
- ❖ Latouche, Serge; **Dünyanın Batılılaşması**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993
- ❖ Laue, Theodore Von; **Sergei Witte and the Industrialization of Russia**, Columbia University Press, Columbia, USA, 1963
- ❖ Leikina-Svirskaya V.R.; **İntelligentsiya v Rossii vo Ftoroy Polovine XIX veka**, Moskva Mısl», 1971
- ❖ Lenin, V.I.; **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, Sol Yayınları, Ankara, 1988
- ❖ Lenin, Vladimir İlyiç; **Agrarnıy Vopros b Rossii k Kontsu XIX veka**, Moskva, Politizdat, 1983

- ❖ Leon Troçki, **Balkan Savaşları**, Çev: Tansel Güney, Arba Yayınları, İstanbul 1995
- ❖ Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7.Baskı, Ankara 1998
- ❖ -----; **Ortadoğu**, Çev: Selen Kölay, Arkadaş Yayınları, 3.Baskı, Ankara, 2006
- ❖ Lieven, Dominic; **Russia's Rulers Under the Old Regime**, Yale University Press, New Heaven, USA, 1989
- ❖ Levteeva, Larisa Georgiyevna; **Pricoyedineniye Sredney Azii k Rossii v Memuarnih İstocnikah**, Toşkent, «Fan», 1986
- ❖ Madariaga, Isabel de; **Catherine the Great**, Yale University Press, London, G.Britain, 1990
- ❖ -----; **Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia**, Addison Wesley Longman Ltd., Essex, UK, 1998
- ❖ Mardin, Ebil'ula; **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1948
- ❖ Mardin, Şerif; **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayını, 1997
- ❖ -----; **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 1996
- ❖ -----; **Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3**, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 1998
- ❖ -----; **Türkiye'de iktisadi düşüncenin gelişmesi, 1838-1918**, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1962
- ❖ -----; **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, 5.baskı, İstanbul, 2004
- ❖ Massie, Robert K.; **Peter the Great: His Life and World**, Ballantine Books, New York, 1981
- ❖ Mavor, James; **An Economic History of Russia**, J.M. Dent & Sons, London, 1914
- ❖ McDermott, Kathleen; **Peter The Great**, Chelsea House, New York, USA, 1991
- ❖ McNeill, William H.; **Dünya Tarihi**, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, 10. Baskı, Ankara, 2005

- ❖ Melgunov, S.; **Posledniy Samoderjets: Çerti dlya Harakteristiki Juravlev Nikolaya II**; Moskva, İzd-vo MGU, 1990
- ❖ Mosse, W.E., **Alexander II and the Modernization of Russia**, I.B.Tauris, London, 1992
- ❖ Muhiddin, Ahmed; **Modern Türklükte Kültür Hareketi**, Çev: Suat Mertoğlu, Küre Yayınları, İstanbul, 2004
- ❖ Müteferrika, İbrahim; **Usülü'l Hikem fi Nizami'l Ümem**, İstanbul, 1144, orj. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır.
- ❖ Martova, L., Maslova, P., Potresova, **A Obşestvennoye Dvijeniye v Rossii v naçale XX-go veka**, «Obşestvennaya Polza», Sankt-Peterburg, 1911
- ❖ Nedjihkina, M.V., **İstoriya i İstoriki SSSR**, «Наука», Moskva, 1965
- ❖ Nehru, Jawaharlal; **Sosyal Devrimler, Ulusal Savaşlar**, Çev:Mehmet E.Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1970
- ❖ Nikitin, Sergey Aleksandroviç; **Slavyanskie Komiteti v Rossii b 1858-1876 godah**, Moskva, İzd-vo MGU, 1960
- ❖ Obiçkin, G. D.; **Vladimir İlyiç Lenin: Yaşam öyküsü ve savaşımı**, Çev: İbrahim Hakkı Mustafa, Konuk Yayınları, İstanbul, 1979
- ❖ Obninskiy, Viktor Petroviç, **Posledniy Samoderjets: Oçerk Jizni i Tsarstvovaniya İmperatora Rossii Nikolaya II**, «Respublika», Moskva, 1992
- ❖ Okandan, Recai Galip; **Amme Hukukumuzda Tanzimat Ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946
- ❖ Okay, Orhan; **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991
- ❖ Ökçün, Gündüz; **20.Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları**, “Abadan’a Armağan”, A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:280, Ankara, 1969
- ❖ Ortaylı, İlber; **Gelenekten Geleceğe**, Hil Yayın, İstanbul, 1982
- ❖ -----; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, 16.Baskı, İstanbul 2003

- ❖ -----; **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, 2.baskı, Turhan Yayınevi, Ankara, 2004
- ❖ -----; **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)**, TODAİ Yay., Ankara 1974
- ❖ -----; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Milli Eğitim, İstanbul, 1971
- ❖ Pakalın, Mehmed Zeki; **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, Ahmet Sait, İstanbul, 1940
- ❖ Pamuk, Şevket; **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1994
- ❖ Pares, Bernard; **The Fall of the Russian Monarchy: A Study of Evidence**, Knopf, New York, USA, 1939
- ❖ Parla, Jale; **Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik**, İletişim Yayınları, 2,baskı, İstanbul, 2002
- ❖ Parsons, Talcott; **The Social System**, Routledge, London, 1970
- ❖ Pasternak, Boris; **Doktor Jivago**, Çev: Özay Süsoy, Altın Kitaplar Yayınevi, 1982
- ❖ Peacock, Herbert L.; **A History of Modern Europe 1789-1981**, Heinemann Educational, 7.baskı, London, England, 1982
- ❖ Perin, Cevdet; **Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri**, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946
- ❖ Perrie, Maureen; **Pretenders and Popular Monarchism in Early-Modern Russia: The False Tsars of the Time of Troubles**, Cambridge University Press, Cambridge, 1995
- ❖ Petro, Nicolai N., Rubinstein, Alvin Z.; **Russian Foreign Policy: From Empire to Nation State**, New York, Longman, 1997
- ❖ Pipes, Richard; **Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and analysis**, Chambridge, Mass, 1959
- ❖ Pirumova, Natalya Mihailovna; **Zemskoe Liberalnoye Dvijenie: Sotsialniye Kornii i evolyutsiya do načalo XX veka**. AN SSSR, İnstitut İstorii SSSR; «Nauka», Moskva, 1977

- ❖ Platonov, S.F.; **The Time of Troubles**, Çev: John T. Alexander, The University Press, Lawrence, 1970
- ❖ Pokrovskii, N.İ.; **Kavkazskiy Voynı i İmamət Şamilya**; Rosspen, Moskva, 2000
- ❖ -----; **Russia in World History**, Tr. Roman and Mary Ann Szporluk, The University of Michigan Pr., 1970
- ❖ Polo, Marco; **The Travels of Marco Polo**, Ed: Ronald Edward Latham, Penguin, 1987
- ❖ Puşkin, Aleksandr Sergee; **Pugaçev İsyasının Tarihi**, çev: Rana Çakıröz, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1949
- ❖ Raeff, Marc; **Catherine II: A Profile**, Hill and Wang, New York, 1972
- ❖ -----; **Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia 1772-1839**, Marntinus Nijhoff, Hague, 1957
- ❖ -----; **Russian Intellectual History: an anthology**, Humanities Press, New Jersey, USA, 1988
- ❖ Raeff, Marc; (ed.) **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, Ed: Columbia University, Massachusetts
- ❖ Rasim, Ahmet; **Osmanlı'da Batışın Üç Evresi**, Haz:H.V.Velidedeoğlu, Evrim Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 1989
- ❖ Raşid Efendi, **Tarih-i Raşid**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1282
- ❖ Reddaway, William Fiddian; (ed.), **Documents of Catherine the Great**, Cambridge, USA, 1931
- ❖ Refiğ, Halit; **Doğu, Batı ve Türkiye**, (Ed:Mustafa Armağan), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002
- ❖ Refik, Ahmet; **Baltacı Mehmet Paşa ve Büyük Petro**, Matbaa-ı Hayriyye, istanbul 1327
- ❖ -----; **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı**, Matbaatu-Kasbar, İstanbul 1988
- ❖ -----; **Lale Devri**, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1932
- ❖ Reşat Kaynar, **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat**, TTK Basımevi, Ankara, 1985

- ❖ Riasanovski, Nicholas V.; **A History of Russia**, Oxford University Press, N.Y., USA, 1977
- ❖ -----; **Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855**, University of California Press, Berkeley, USA, 1974
- ❖ -----; **The image of Peter the Great in Russian History and Thought**, Oxford University Press, New York, 1992
- ❖ Robinson, Dave; **Nietzsche and Postmodernism**, Totem Books, U.S.A, 1999
- ❖ Rogger, Hans; **National Consciousness in Eighteenth Century Russia**, Mass, Cambridge, USA, 1960
- ❖ Rolland, Romain; **Tolstoy: Hayatı**, Çev: Tahsin Yücel, Varlık Yayınları, İstanbul, 1969
- ❖ Romaskeviç, A. A, Volin, S. L.; **Sbornik Materialov, Otnosyaşhiya k İstorii Zolotoy Ordı, İzvileçeniye iz Soçineniy Arabskih**, Tom II, AN SSSR, Moskva – Leningrad; 1941
- ❖ Rorlich, Azade-Ayşe; **Volga Tatarları: Yüzyılları Aşan Milli Kimlik**, Çev: Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000
- ❖ Roux, Jean-Paul; **Türklerin Tarihi: Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl**, Çev: Galip Üstün, Milliyet Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 1991
- ❖ Sadıklar, Tayyar; **Kalkınma Yolunda Japon Örneği ve Türkiye**, Ayyıldız, 1971
- ❖ Said, Edward; **Oryantalizm Eleştirileri**, Çev: İ.Özkan, S.Şahin, Ş.Özden, İstanbul, 2000
- ❖ Said, Edward; **Oryantalizm**, Çev: Nezh Uzel, İrfan Yayınevi, 4.baskı, İstanbul, 1998
- ❖ Sakaoğlu, Necdet; **Bu Mülkün Sultanları**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1999
- ❖ Salim, Necati; **Türk ordusunun eski seferlerinden bir imha muharebesi Prut [1711]**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1931
- ❖ Saray, Mehmet; **Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993
- ❖ Saunders, David; **Russia in the age of Reaction and Reform 1801-1881**, Longman, New York, 1993

- ❖ Sencer, Muzaffer; **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul 1992
- ❖ Shaw, Stanford J.&Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İkinci Cilt, E Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 2000
- ❖ Sibai, Mustafa; **Oryantlizm ve Oryantalistler**; Beyan Yayınları, İstanbul, 1993
- ❖ Şimşir, Bilal N. **Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa'nın Sonu**, Ayyıldız, Ankara, 1970
- ❖ Sitron, Aleksandr; **72 Dinya Pervaro Ruskava Parlamenta**, S.-Peterburg, «Baum», 1906
- ❖ Smirnova, Vera Aleksyevna; **İbni Sina**, Çev: Ardıhan Korkmaz, Etkin Yayınevi, 2005
- ❖ Soljenitsin,Alexander; **Rusya Nasıl Kurtulur?**, Remzi Yayınları, İstanbul,1990
- ❖ Sumner, B.H.; **Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu**, Çev: Eşref B. Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993
- ❖ **Şeyh Şamil'in 100 Mektubu**, Dr. Fikret Efe, Şule Yayınları, İstanbul, 2002
- ❖ Tanpınar, Ahmet Hamdi; **XIX.Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Üçler Basımevi, İstanbul, 1949
- ❖ **Tarih-i Lütfi**, Cilt:6, Mahmut Bey Matbaası, 1302
- ❖ Tarle, Yevgeniy Viktoroviç; **Kırımskaya Vayna**, T.I. İzd-vo AN SSSR; Moskva; 1944
- ❖ Tekeli, İlhan; **Modernite Aşılırken Siyaset**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999,
- ❖ Tevfik, Ebüzziya; **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Çev: Z. Ebüzziya, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973
- ❖ Thomson, Gladys Scott; **Catherine the Great and the Expansion of Russia**, English Universities Press, London, 1950
- ❖ Tiesenhausen,W.D.; **Altınordu Devletine Ait Metinler**, Çev: İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941
- ❖ Timur, Taner; **Osmanlı-Türk romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, İmge Yayınları, Ankara 2002
- ❖ Tizengauzen, B. Г.; **Sbornik Materialov, Otnocyaşihsiya k İstorii Zolotoy Ordı, İzbleçenie iz Soçineniy Arabskih**, T– I, 1884

- ❖ Togan, Zeki Velidi; **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Hikmet Gazetecilik, İstanbul, 1969
- ❖ Tolstoy, Leo; **Diriliş**, Çev: Ergin Altay, Altın Kitaplar Yayınevi, 4.basım, 1982
- ❖ -----; **War and Peace**, Tr:Constance Garnett, Modern Library, N.Y., 1965
- ❖ -----; **Hacı Murat; Ministerstva Prosveşeniya**, RSFSR, Leningrad, 1962
- ❖ Topdemir, Hüseyin Gazi; **İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002
- ❖ Touraine, Alain; **Modernliğin Eleştirisi**, Çev.Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, 2.Baskı, 2000
- ❖ Toynbee, Arnold J.; **Civilization on Trial**, Oxford University Press, New York, 1948
- ❖ Toynbee, Arnold J; **Türkiye ve Avrupa**, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2002
- ❖ Troyat, Henri; **Catherine the Great**, Meridian, New York, 1994
- ❖ -----; **Dört Çarçe**, Çev: Nihal Önel, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000
- ❖ Tunaya, Tarık Zafer; **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Yay., İstanbul 1975
- ❖ Turhan, Mümtaz; **Garplışmanın Neresindeyiz?**, Yağmur Yayınevi, 5.baskı, İstanbul, 1972
- ❖ Türköne, Mümtaz'er; **Cemaleddin Afgani**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994
- ❖ -----; **Türk Modernleşmesi**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2003
- ❖ -----; **Weber and Islam: a critical study**, Routledge & Kegan Paul, London 1974
- ❖ Turner, Bryan S.; **Orientalism**, Routledge, London, 2000
- ❖ Ubcini, M.A.; **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, çev: Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul 1998
- ❖ Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Selçuk Yayınları, İstanbul 1966
- ❖ Unat, Faik Reşit; **1730 Patrona isyanı hakkında bir eser**: Abdi Tarihi, 2.baskı, Ankara, 1999, TTK Yayınları
- ❖ **Usülü'l Hikem fi Nizami'l Ümem**, İstanbul, 1144

- ❖ **Uzbekiston SSP tarihi/ Uzbek Honliklarining Çor Rossiyasiga Kuşib Olinganidan to Oktyabr Revolyutsiyasiga Kadar;** Toşkent, «Fan», 1970
- ❖ **Uzbekistonning Yangi Tarihi/ Turkiston Çor Rossiyasi Mustamlakaçiligi Davrida,** Fan, Toşkent, 1970
- ❖ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Mithat Paşa ve Taif Mahkumları,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950
- ❖ -----; **Osmanlı Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5.Baskı, Ankara, 1995
- ❖ -----; **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1948
- ❖ -----; **Sadrazam Halil Hamit Paşa,** Devlet Matbaası, İstanbul, 1936
- ❖ Veselovskii B.B., **Zemstva i Zems kaya Reforma**
- ❖ Vladimirtsov, B. Y.; **Moğolların İçtimai Teşkilatı,** çev: Afet İnan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987
- ❖ **Vnutrenniya Politika Tsarizma s Seredını 50-x do Naçala 80-x gg. XIX v.,** Leningrad, «Nauka», 1978
- ❖ Wagner, Peter; **Modernliğin Sosyolojisi,** Çev: Mehmet Küçük, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2003
- ❖ Ward, Robert; Rustow, Dankwart; **Political Modernization in Japan and Turkey,** Princeton University Press, New Jersey, 1964
- ❖ Weber, Max; **Economy And Society : an outline of interpretive sociology,** University of California Press Berkeley, 1978
- ❖ -----; **The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism,** Translated by Talcott Parson, Charles Scribner's Sons, New York 1976
- ❖ Worobec, Christine D.; **Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period,** Princeton University Press, Princeton, 1991
- ❖ Yakubova, İrina İvanovna; **Politika Rossii na Tsentralnom Kavkaze Nakanune i v period Russko-Turetskoy Voynı 1768-1774 rr.,** Москва, 1982

- ❖ Yakubovsky, A. Yu, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev: Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992
- ❖ Yaşa, Memduh (ed.); Cumhuriyet Dönemi **Türkiye Ekonomisi**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980
- ❖ Yiğitbaşı, Dünder; **Tarihte Türk-Rus ilişkileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975
- ❖ Yılmaz, Aytekin; **Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar**, Vadi Yayınları, Ankara 1996
- ❖ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, **Sefaretname-i Mehmed Efendi**, orj. TTK Kütüphanesindedir.
- ❖ Yüksel, Dilek; **Rusya Federasyonu ve Avrupa Birliği ile İlişkileri**, Kale Ofset, Ankara, 1999
- ❖ **Zemskoi Fenomen: Politologiçeskiy Podhod**, Yekaterinburg, 2001
- ❖ Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları**, 6.baskı, İstanbul, 1999

Makaleler

- ❖ “Aydınlanmanın Büyük Savaşçısı Deli Petro”, **Birlik-Edinstvo**, Aylık Rusça-Türkçe Ekonomi Dergisi, sayı:2, İstanbul 2000
- ❖ Adanır, Fikret; “Balkan Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve Osmanlı-Rus İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl** (1491-1992), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ Aksoy, Bülent; “Cumhuriyet Döneminde Devlet Radyosunun Türk Musikisi Üzerindeki Etkileri, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.18
- ❖ Akşin, Sina; “Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908), **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, ed: Sina Akşin, 7.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002

- ❖ -----; “Siyasal Tarih (1789-1908)”, **Türkiye Tarihi 3.Cilt, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cem Yayınevi, İstanbul 2002
- ❖ -----; “I.Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler”, **Uluslararası Mithad Paşa Semineri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986
- ❖ -----; “Sorular ve Cevaplar”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ Aktepe, Münir; “1711 Prut Seferi ile ilgili bazı belgeler”, **Tarih Dergisi**-- No.XXXIV: Prof. Dr. M. C. Şehabeddin Tekindağ Hatıra Sayısı (1984)
- ❖ Aron, Raymond; Toynbee, Arnold; "Uygarılıkların teklıği ve çoğulluğu", **İdea Politika**, 6.sayı, http://www.ideapolitika.com/arsiv/6/6_panel.htm
- ❖ Atay, Mehmet; “Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine Modernleşme Çabaları”, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/143/4.htm>
- ❖ Robert F. Baumann, “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, Çev: Nasuh Uslu, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.18
- ❖ Baydur, Mithat; “Modernleşme Bağlamında Tanzimat”, **Türkiye Günlüğü** 31/Kasım-Aralık 1994
- ❖ Baykara, Tuncer; “Nizam, Tanzimat ve Medeniyet Kavramları Üzerine”, **Tanzimatın 150.yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC Kültür Bakanlığı, Millî Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991
- ❖ Belge, Murat; “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, **Modern Türkiyede Siyasi Düşünce Cilt 3** Modernleşme ve Batıcılık, İletişim Yayınları, İstanbul 2002
- ❖ Bolay, Süleyman Hayri; "İslam ve Terakki Fikri", **Düşünen Siyaset Dergisi (İslam ve İlerleme)**, Lotus Yayınları, Ankara, 2004
- ❖ Bukharev, Ravil; “Kazan Hanlığının Düşmesinden sonra Kazan Tatarları”, Çev: Işık Kuşçu, **Türkler**, Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002
- ❖ Coşkun, İsmail; “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **Sosyoloji Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Sayı:1, İstanbul, 1989
- ❖ -----; “Niyazi Berkes Üzerine”, **Sosyoloji Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 2.sayı, İstanbul, 1991

- ❖ Çadırcı, Musa; “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme“, **Bulleten**, XXXIV/135, Ankara 1970
- ❖ Çavdar, Tevfik; “İlerleme mi Batı Taklitçiliği mi?”, **Doğu-Batı Kısacasında Türkiye**, Der: Seyfi Öngider, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2004
- ❖ Çetinsaya, Gökhan; “Soğuk Savaş Dönemi Sonrasında Türkiye ve Çevresi”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?** Ed: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2005
- ❖ Çiçek, Kemal; "Osmanlı Yönetim Yapısında Yozlaşma ve Siyasetnameler", **Türkiye'de Yönetim Geleneği**, Ed: Davut Dursun, Hamza Al, İlke Yayıncılık, İstanbul 1998
- ❖ -----; “Giriş”, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.1
- ❖ Eisenstadt, S.N.; “The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks”, **Atatürk and the Modernization of Turkey**, Ed. Jacob M. Landau, Westview Pr., Colorado. 1984, s.3
- ❖ Elwell, Frank; *The Sociology of Max Weber*, 1996, www.faculty.rsu.edu/theorists/Weber/Whome.htm
- ❖ Evin, Ahmet; “Batılılaşma ve Lale Devri”, **Lale Devri**, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dai. Bşk. Yayınları, İstanbul, 2000
- ❖ Faroqhi, Suraiya; “İktisat Tarihi”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, ed: Sina Akşin, 7.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002
- ❖ Gözübenli, Beşir; “Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle”, **Ahmet Cevdet Paşa-Vefatının 100.Yılına Armağan**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997
- ❖ Habermas, Jurgen; “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, **Postmodernizm**, Der: Necmi Zeka, Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994.
- ❖ Halaçoğlu, Yusuf; “Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar”, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.1
- ❖ Hartley, Janet M.; “Is Russia Part of Europe?”, **Cahiers du Monde russe et Sovétique**, XXXIII (4), october-december 1992

- ❖ Hellie, Richard; “Recent Soviet Historiography on Medieval and Early Modern Russian Slavery”, **The Russian Review**, Vol:35, No:1, January 1976
- ❖ İnalçık, Halil; “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayınları, İstanbul
- ❖ -----; “Centralization and Decentralization in Otoman Administration”, **Studies in Eighteenth Century Islamic History**, ed:Thomas Naff, Roger Owen, London, 1977
- ❖ -----; “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1491-1992**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ İzgi, Özkan; “İslamiyetin Kabulünden Önceki Türk Tarihi”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu**, Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990
- ❖ Kaplan, Yusuf; "İlerleme Retoriği:İktidar Kurma Stratejisi ve Motoriği", **Düşünen Siyaset Dergisi (İslam ve İlerleme)**, Lotus Yayınları, Ankara, 2004
- ❖ Kaplan, Mehmet; “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987
- ❖ Karal, Enver Ziya; “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940
- ❖ Karpat, Kemal; “Osmanlı Tarihinin Dönemleri”, **Osmanlı ve Dünya** (Ed:Kemal Karpat), İstanbul Ufuk Yayını, 2000
- ❖ Kartashev, A.A.; “Church Reform”, **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, Ed: Marc Raeff, Columbia University, D.C. Heath & Comp., Boston, 1963
- ❖ Kazıyev, Shapi; “Ekonomik Çekişmenin Neticesi Olarak Türk-Rus savaşları”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, ed:Güler Eren, Ankara, 1999, c.1
- ❖ Kefeli, Agnes Nilüfer; “Nikolay İl’minskiy: Orta Volga Müslüman ve Türk Halkları Üzerindeki Siyaseti, Çev: Bülent Keneş, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.18
- ❖ Keyman, E.Fuat; “Şerif Mardin, Toplumsal Kuram ve Türk Modernitesini Anlamak”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, sayı:16, ekim 2001

- ❖ Khodarkovsky, Michael; “Ignoble Savages and Unfaithful Subjects: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia”, **Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples 1700-1917**, ed: Daniel R.Brower, Edward J.Lazzerini, Indiana University Press, United States, 1997
- ❖ Mihajlovich, Rogozhin Nikolaj; “Rus Diplomatların Raporlarında Osmanlı Devleti (XVI-XIX.yüzyıllar), **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, ed:Güler Eren, Ankara, 1999, c.1
- ❖ Mustafa Ali Kılıçbay, “Doğu’nun Batıyla İmtihani”, **Doğu Batı Kıskaçında Türkiye**, Der: Seyfi Öngider, Aykırı Yayıncılık, İstanbul, 2004
- ❖ Kliuchevsky, V.O.; “Peter’s Paradoxical Legacy”, **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, Ed: Marc Raeff, Columbia University, D.C. Heath & Comp., Boston, 1963
- ❖ Koloğlu, Orhan; “Tarihin Uzun Süre Anlayışının II.Abdülhamit Dönemine Uygulanması Zorunluluğu”, **XIII.Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ Kongar, Emre; "Türkiye'de Araştırma Kültürünü Engelleyen Ögeler ve Bunların Aşılma Yolları", 1999 Teknoloji Kongresi, www.kongar.org/makaleler/mak_tub.php
- ❖ Kunt, Metin;“Siyasal Tarih (1600-1789)”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, ed: Sina Akşin, 7.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002
- ❖ Kuran, Ercüment; “Sorular ve Cevaplar”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ -----; “Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Türk Milliyetçiliği”, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyum Bildirileri**, Türk Ocakları, İzmir, 1999
- ❖ -----;“Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihindeki Yeri”, **Tanzimat’ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC. Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Yayınları, Ankara, 1991
- ❖ Lappo-Danilevskii, Aleksandr S.; ”The Serf Question in an Age of Enlightenment”, **Catherine II: A Profile**, ed: Marc Raeff, Hill&Wang, New York, 1972
- ❖ Maksudoğlu, Mehmet; “Tatarlar Kimdir”, **Emel Dergisi**, Sayı:214, Mayıs-Haziran 1996

- ❖ Miliukov, P.N.; “Timeliness and Revolutionary Pace Of the Reforms”, **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, Ed: Marc Raeff, Columbia University, D.C. Heath & Comp., Boston, 1963
- ❖ Oreshkova, Svetlana; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihi Üzerine Olan On Sekizinci Asır Başı Rus Diplomatik Kaynağı”, **XIII.Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ Ökmen, Mustafa; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Merkezîyetçilik- Adem-i Merkezîyetçilik Pratiği Üzerine Notlar”, http://www.academical.org/dergi/MAKALE/9_10sayi/s9okmen11.htm
- ❖ Ongunsu, A.H.; “Tanzimat Ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940
- ❖ Ortaylı, İlber; “Batı Kültürü ve Türkiye”, **Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye’nin Avrupahlılaşma Sorunu Semineri**, TC Merkez Bankası, Ankara, 1998
- ❖ -----; “İkinci Viyana Kuşatması’nın İktisadi Sonuçları Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, II, İstanbul, 1981
- ❖ -----; “Bir Kabuk Değişirme Dönemi”, Prof.İlber Ortaylı ile Konuşma; Kon: Mustafa Armağan, **Lale Devri**, s:62-63
- ❖ Özbek, Nadir; "Modernite, Tarih ve İdeoloji", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004
- ❖ Özdağ, Muzaffer; “Tanzimatı Hazırlayan, Zaruri Kılan Şartlar, Başarılı Olmasını, Amacına Ulaşmasını Engelleyen Sebepler”, **Tanzimatın 150.yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991
- ❖ Özkulluk, Kasım; Nasıl Bir Modernleşme, <http://www.qafqaz.edu.az/journal/nasilbir-modernlesme.pdf>
- ❖ Pala, İskender; “Nedim ve Lale Devri”, **Lale Devri**, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dai. Bşk. Yayınları, İstanbul, 2000
- ❖ Platonov, S.F.; “Peter the Great Not A Revolutionary Innovator ”, **Peter the Great: Reformer or Revolutionary**, Ed: Marc Raeff, Columbia University, D.C. Heath & Comp., Boston, 1963

- ❖ Reed, Howard; “Tanzimat Ne Zaman Başladı ve Bitti? Zamanlaması ile İlgili Görüşler”, **Tanzimatın 150.yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TC Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara, 1991
- ❖ Refik, Ahmet; “Lale Devri”, sadeleştiren: Yılmaz Öztuna, **Hayat Tarihi Mecmuası**, cilt:1, sayı:3, 1970
- ❖ Rezvan, Efim A.; “Rusya’da Kuran’ın Tarihi: Ruslar, Osmanlılar ve Tatarlar arasındaki İlişkiler”, Çev: Müfit Balabanlılar, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2002
- ❖ Sabol, Steven; “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, Çev:Nasuh Uslu, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.18
- ❖ Saray, Mehmet; “Osmanlı Devletinin Türkistan Siyaseti, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, ed:Güler Eren, Ankara, 1999, c.1
- ❖ Scott, H.M.; “Russia as a European Great Power”, **Russia in the age of the Enlightenment:Essays for Isabel de Madariaga**, ed: Roger Barlett, Janet M. Hartley, University of London, London, UK, 1990
- ❖ Serman, Il’ia; “Russian National Consciousness and its Development in the Eighteenth Century”, **Russia in the Age of the Enlightenment**, ed:Roger Barlett and Janet Hartley, Macmillan, University of London, England, 1990
- ❖ Sertçelik, “Rus İmparatorluğunun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya’sının Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, Yeni Türkiye Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara, 2002, c.18
- ❖ Shaw, Ezel Kural; “Tanzimat Provincial Reform As Compared With European Models”, **150.Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992
- ❖ Soltan, Elnur; “Coğrafya, Tarih ve Rus Kimliği”, **Avrasya Dosyası**, cilt:6, sayı:4, Ankara, 2001
- ❖ Tanör, Bülent; **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789-1980**, Afa Yayınları, 3.baskı, İstanbul, 1996
- ❖ Toprak, Zafer; “İktisat Tarihi”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, ed: Sina Akşin, 7.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002

- ❖ Tukin, Cemal; “1798, 1833 Osmanlı-Rus Antlaşmaları Arasındaki Benzerlik”, **Atatürk Konferansları (1964-1968)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970
- ❖ Tunalı, Tahsin; “III.Sultan Ahmed ve Lale Devri”, **Hayat Tarihi Mecmuası**, cilt:1, sayı:5, 1970
- ❖ Turan, Şerafettin, “Rodos ve Oniki Ada”, **Atatürk Konferansları (1964-1968)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970
- ❖ Türkay, Mehmet; "Amerikan Hegemonyası ile Çizili bir Sosyal Bilim", Mart 2004, <http://www.kozmopolit.com/No15/Dosya/mtuerkayTR.html>
- ❖ Türköne, Mümtaz'er; “Tanzimat ve Batılılaşma Düşüncesi”, **Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'nin Avrupalılaşma Sorunu Semineri**, Ankara, 1998
- ❖ -----; "İslam ve Terakki- İslam ve Demokrasi", **Düşünen Siyaset Dergisi (İslam ve İlerleme)**, Lotus Yayınları, Ankara, 2004
- ❖ -----; “Tanzimat’ın sonu”, **Türkiye Günlüğü**, sayı:20, 1992
- ❖ Wallerstein, Immanuel; "Kapitalizm artık kurtarılamaz durumda, çünkü...", www.metiskitap.com/scripts/catalog/interview.asp?ID=10364, / www.zmk.uni-freiburg.de/Wallerstein/cultural-globalization.htm
- ❖ Ward, Judy Upton; “Abdülaziz’in Avrupa Seyahati”, **Osmanlı, Yeni Türkiye** Yayınları, ed:Güler Eren, Ankara, 1999, c.2
- ❖ Yavuz, Hulusi; “Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini”, **Ahmet Cevdet Paşa-Vefatının 100.Yılına Armağan**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997
- ❖ Yavuz, Celalettin; “Sultan Abdülaziz Donanması-Yelkenli Teknelerden Buhar Makinalı Gemilere Geçiş, Bitmeyen Reform İhtiyaçları”, **XIII.Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999
- ❖ Yedi yıldız, Bahaeddin; “Batılılaşma Temelleri Üzerinde Bazı Düşünceler”, **Milli Türkoloji Kongresi (1978), Tebliğler**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1980
- ❖ Yılmaz, Mustafa; “Sunuş”, **80.Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi**, Ed: Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner, Saime Selenga Gökgöz, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2004
- ❖ Yılmaz, Mustafa; “Açış Konuşmaları”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?**, Ed: Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2005

- ❖ Yurdaydın, Hüseyin G.; “Düşünce ve Bilim Tarihi”, **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908**, ed: Sina Akşin, 7.baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002
- ❖ Yurdusev, Nuri; "Müslüman Topluluklar Nasıl Demokratikleşir?", Ağustos 2004, <http://www.zaman.com.tr/?bl=yorumlar&alt=&hn=85562>
- ❖ Yuzeyev, Aydar; “Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Ed:Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara, 2004
- ❖ Yüksel, Dilek; “Atatürk’ün Türk Müziği Konusundaki Görüşleri ve Müzik Politikası”, **Bilge Dergisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Sayı 42, Ankara, 2004

İnternet Sayfaları

- ❖ <http://reference.allrefer.com/country-guide-study-russia/russia22.html>
- ❖ http://www.bucknell.edu/Academics/Colleges_Departments/Academic_Departments/Foreign_Language_Programs/Russian_Studies/Resources/History/Chronology/To_1689.html
- ❖ http://circassianworld.5u.com/Kemal_Karpat.html
- ❖ <http://encarta.msn.com/encnet/features/dictionary/dictionaryhome.aspx>
- ❖ <http://english.pravda.ru/society/2003/01/14/41988.html>
- ❖ <http://mars.wnec.edu/~grempel/courses/russia/lectures/12peter1.html>
- ❖ <http://octobrist.biography.ms>
- ❖ <http://russia.npyl.org>
- ❖ <http://www.answers.com/topic/peter-the-great>
- ❖ <http://www.departments.bucknell.edu/russian/chrono3.html>
- ❖ <http://www.enerji.gov.tr/madenkanunu.htm>
- ❖ http://www.historyorb.com/russia/economic_modernisation.shtml
- ❖ <http://www.kimkimdir.gen.tr>
- ❖ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/egm/b001000.html>;
- ❖ <http://www.theottomans.org/turkce/tarihce/ekonomik2.asp>

TV Programı ve Dijital Ortam

- ❖ **Aleksandr Puşkin**, VCD video, Digital Kültür
- ❖ **Alexander Newsky**, VCD, Yön: Sergei Eisenstein, orj.1938
- ❖ **Hacı Murat**, VCD, Yön: Natuk Baytan, Gala, İstanbul, orj: 1967
- ❖ **Korkunç Ivan**, VCD, Yön: Sergei Eisenstein, Digital Kültür, orj.1945
- ❖ **Korkunç Ivan: Boyarların Düzeni**, VCD, Yön: Sergei Eisenstein, Digital Kültür, orj. 1946
- ❖ Ortaylı, İlber; **Kırım Belgeseli**, TRT-2, 19.12.2005, saat:20:00
- ❖ **Potemkin Zırhlısı**, VCD, Yön: Sergei Einstein, Sera, orj. 1925
- ❖ **Sibirya Berberi, Сибирский цирюльникъ**, VCD, Yön: Nikita Mikhalkov, Palermo Film, 1998
- ❖ **St. Petersburg, Dünya Şehirleri**, Encyclopedia Geographica, VCD, 2000
- ❖ **War and Peace**, VCD, Yön: Sergei Bondarchuk, Kultur Int., West Long Branc, 1968

SLAYTLAR

Slayt 1: Attila İmparatorluğu

Slayt 2: İzba'nın Dış ve İç Görünümü

Slayt 3: XV.Yüzyılda Moskova

Slayt 4: Moğol İmparatorluğu

Slayt 5: Cengiz Han İmparatorluğu

Slayt 6: Timur İmparatorluğu

Slayt 7: Timur'un Semerkand'daki Mezarı

Slayt 8: Altınordu Devletinin Parçalanması

Slayt 9: İmparatorluk Arması

Slayt 10: Korkunç Ivan

Slayt 11: Kanuni Sultan Süleyman

Slayt 12: Karışıklık Devri ve Prenslerin Toplantı Yaptıkları Alan

Slayt 13: Kızıl Meydan'daki Minin & Pojarski Anıtı

Slayt 14: Boyar Duması ve Zemski Sobor Toplantıları

Slayt 15: Modern Rusya ve Rus İmparatorları

Slayt 16: Osmanlı Padişahları

Slayt 17: 1600-1908 Yılları Arasındaki Osmanlı Padişahları

Slayt 18: 1090'a Doğru Selçuklu Devleti

Slayt 19: Pyotr Alekseyeviç (I.Petro)

Slayt 20: 1689-1796 Yıllarında Rusya

Slayt 21: Ferman

Slayt 22: Rus Soylu ve Kraliyet Ailesi Kategorileri

Slayt 23: Petro'nun St. Petersburg'u

Slayt 24: Belirtilen Dönemde Osmanlı ve Rus Modernleşmelerinde Reformcu İmparator
ve Padişahlar

Slayt 25: II.Katerina

Slayt 26: Guberniyalar

Slayt 27: Guberniyalar (1743)

Slayt 28: Büyük Petro'nun Heykeli

Slayt 29: Napolyon'un Avrupa'sı

Slayt 30: Şeyh Şamil

Slayt 31: Sultan Abdülmecit ve Mustafa Reşit Paşa

Slayt 32: Semerkand ve Buhara'daki Medreseler

Slayt 33: Buhara-Özbekistan

Slayt 34: Taşkent-Özbekistan

Slayt 35: Yusuf Akçura ve İsmail Gaspiralı

EKLER

EK 1: Rus İmparatorluğu – Kronoloji

EK 2: Osmanlı İmparatorluğunun Son Sadrazamları

EK 1:

RUS İMPARATORLUĞU (1689-1917¹)

1689-1725

PETER I, THE GREAT

- 1695
 - 1697-1698
 - 1700
 - 1700-1721
 - 1703
 - 1704
 - 1707-1708
 - 1708
 - 1709
 - 1710
 - 1713
 - 1718
 - 1721
 - 1722
 - 1725
- Rus donanmasının oluşturulması
 - Petro'nun Batı'yı ziyareti
 - Streltsy isyanının bastırılması
 - Patrikliğin askıya alınması
 - İsveç'e karşı Büyük Kuzey Savaşı
 - St. Petersburg'un Kuruluşu
 - Rusya'nın İlk Gazetesinin Basımı: *Vedomosti o voennykh i inykh delakh*
 - Petro'nun İsveç'ten Narva'yı alması
 - Bulavin isyanı
 - Guberniyaların oluşturulması
 - İsveç'e karşı Poltova zaferi
 - ilk nüfus sayımı (hanehalkı ve vergi)
 - Başkentin St. Petersburg'a taşınması
 - İdari Kollegyumların (Bakanlık) kurulması
 - Petro'nun oğlu Alexis'in öldürülmesi
 - Holy Synod'un Patrikliğin yerini alması
 - Nystad Antlaşması: İsveç'ten toprak kazanımı
 - Petro'nun İmparator ünvanı alması
 - Devlet Posta Servisi'nin kurulması
 - Rütbe Sisteminin kurulması
 - Büyük Petro'nun ölümü
 - Bilimler Akademisinin Kurulması

1725-1727

CATHERINE I SKAVRONSKA

¹ Ele alınan dönem 1869-1907 yıllarını kapsamaktadır.

1727-1730

PETER II ROMANOV

1730-1740

ANNA ROMANOVA

1740-1741

IVAN VI ROMANOV

1741-1762

ELIZABETH ROMANOVA

1761-1762

PETER III ROMANOV

1762

- Soylu hakları üzerine yayınladığı ferman
- Öldürülmesi

1762-1796

CATHERINE II THE GREAT VON ANHALT-ZERBST

1764-67

- Volga nehri kıyısında Alman kolonilerin kurulması

1764

- Kilise topraklarının sekülerizasyonunun tamamlanması

1765

- Özgür Ekonomi Topluluğunun kurulması

1767

- Köylülerin toprak sahiplerine karşı şikayetlerini iletmelerinin yasaklanması

1767-1768

- Yasama Komisyonu

1772

- Polonya'nın İlk Bölünmesi-Beyaz Rusya'nın Rusya'ya eklenmesi

1773-1775

- Pugachev isyanı

1774

- Küçük Kaynarca Antlaşması

1781-1786

- Ukrayna'nın Rus İmparatorluğuna tamamen eklenmesi

1782-1785

- Hermitage'in inşası

1783

- Kırım'ın dahil edilmesi
- Özel matbaalara izin verilmesi

1784

- Alaska'da ilk koloninin kurulması

1785 April 21

- Soyululuk Şartı

1790

- Radishchev'in "Journey from St. Petersburg to Moscow" kitabı

1793

- Polonya'nın İkinci Bölünmesi

1795

- Polonya'nın Üçüncü Bölünmesi

1796

- Büyük Katerina'nın ölümü

1796-1801

PAUL I ROMANOV

1801-1825

ALEXANDER I ROMANOV

1801

- Doğu Gürcistan'ın kazanımı
- Toprak sınırlaması olmadan serflerin satışı

1802

- Bakanlıkların kuruluşu

1806

- Dağıstan ve Bakü'nün ele geçirilmesi

1807-1811

- Speransky reformları

1809

- Finlandiya'nın katılımı

1812 June 24

- Napolyon'un Rusya'ya saldırısı

August 26

- Borodin yenilgisi

Sept 14

- Napolyon'un Moskova'ya girişi

October 19

- Napolyon'un Moskova'dan ayrılışı

1813-1814

- Aleksandr'ın Napolyon'u Paris'e sürmesi

1815-1825

- Arakcheyev'in nüfuzu

1816-1819

- Baltık bölgesinde serfliğin iptali

1818

- Karamzin'in "History of the Russian State" kitabı

- 1819 • St. Petersburg Üniversitesinin kurulması
1821 • F. M. Dostoevsky'nin Moskova'da doğması

1825-1855

NICHOLAS I ROMANOV

- 1825 • Dekabrist isyanı
1830 • Briullov'un *Last Day of Pompeii* tablosu
• Alexander Pushkin'in *Eugene Onegin*'i tamamlaması
• Matematikçi Lobachevsky'nin ilk çalışmasını yayınlaması
1830-1831 • Polonya isyanı
1832 • Uvarov's üç prensibi ilan etmesi: otokrasi, ortodoksluk, milliyetçilik
1833 • Kanunlar külliyatı
1834 • Kiev Üniversitesi'nin kuruluşu
1836 Nov 27 • Glinka'nın *Life for the Tsar* operası
• Gogol'ün eseri, *Inspector General*
• Chadayaev'in eseri, *Philosophical Letters*
1837 • Puşkin'in bir düello sonucu ölümü
1838 • İlk Rus demiryolu--St. Petersburg-Tsarskoe Selo hattı
1838-1847 • Belinsky'nin eseri, *Notes of the Fatherland*
1840 • Lermontov'un eseri, *Hero of Our Time*
1841 • bireysel olarak köylülerin satışının yasaklanması
1842 • Glinka'nın *Ruslan and Ludmila* operası
• Gogol'ün eseri, *Dead Souls*
1847 • Herzen'in daimi olarak Rusya'dan ayrılması
• Belinsky'nin *Letter to Gogol*
1849 • Dostoevsky'nin Sibirya'da çalışma cezası alması
• Rusya'nın Macaristan'a müdahalesi
1851 Nov 13 • St. Petersburg-Moskova demiryolu açıldı
1852 • Turgenyev'in eseri, *Sportsman's Notebook*
1853 • Ostrovsky'nin ilk oyunu sahnelendi
1853-1856 • Kırım Savaşı
1855 • Nicholas I'in ölümü

1855-1881

ALEXANDER II ROMANOV

- 1857 • Herzen'in eseri *Kolokol - The Bell* 'in ilk basımı
• Aleksandr Ivanov'un *Christ's Appearance to the People* tablosu
1858-1860 • Çin'den Amur ve Maritime bölgesinin kazanımı
1860 • Vladivostok'un kuruluşu
1860-1873 • İlk demiryolu büyümesi
1861 Feb 19 • Serflerin Azad Edilmesi
1862 • St. Petersburg Konservatuarının kuruluşu
• Güçlü Beşler (Balakiev, Cui, Borodin, Rimsky-Korsakov, Mussorgsky)
• Turgenyev'in eseri, *Fathers and Sons*
1863 • Polonya isyanı
• Chernyshevsky'nin eseri, *What Is To Be Done?*
1863-1865 • Kanun ve eğitim reformu-Zemstvo oluşumu
1864-1885 • Orta Asya'nın ele geçirilmesi
1866 • Moskova Konservatuarının kurulması; Tchaikovsky profesör oldu
• Dostoyevsky'nini eseri, *Crime and Punishment* basıldı
1867 March 30 • Alaska, Amerika'ya satıldı
1869 • Tolstoy'un eseri, *War and Peace* basıldı
1870 • Vladimir Ilyich Ulyanov (Lenin) doğdu
• Mendeleev'in eseri, *Principles of Chemistry*
1873 • Beginning of the movement *To the People* (V narod)

- 1874 • Mussorgsky'nin *Boris Godunov* operası
- 1876 • Toprak ve Özgürlük Partisi
- 1877 • Tchaikovsky'nin eseri, *Swan Lake*
- 1877-1878 • Türkiye ile savaş
- March 3 • San Stefano Antlaşması
- June 13 • Berlin Kongresi'nin başlaması
- 1878 • Tchaikovsky'nin birinci Piyano Konçertosu Paris'te sahnelendi
- Tchaikovsky'nin *Eugene Onegin* operası
- Tolstoy'un eseri, *Anna Karenina*
- 1879 • Halkın İradesi Partisi ve Siyah Bölüşüm kuruldu
- 1880 • Dostoyevsky'nin eseri, *Brothers Karamazov*
- 1881 March 1 • Aleksandr II'nin suikast sonucu öldürülmesi

1881-1894

ALEXANDER III ROMANOV

- 1884 • Üniversiteler için reaksiyoner düzenlemeler
- 1888 • Rimsky-Korsakov'un eseri, *Scheherazade*
- 1890 • Borodin'in *Prince Igor* operası
- Tchaikovsky'nin eseri, *Sleeping Beauty*
- 1891 • Trans-Sibirya demiryolunun başlaması
- 1891-1893 • Fransız-Rus ittifakı
- 1892-1903 • Witte'nin ulaştırma, finans ve ticaret bakanı oluşu

1894-1917

NICHOLAS II ROMANOV

- 1897 Jan 28 • İlk Rus nüfus sayımının sonucu, 128,907,692 kişi
- 1898 • Moskova Sanat Tiyatrosu kuruldu ve Çehov'un eseri *Sea Gull* sahnelendi
- Rus Sosyal Demokrat Partisinin Birinci Kongresi (Minsk)
- Port Arthur'un işgali
- 1900 • Boksör isyanı; Rusya'nın Mançurya'yı işgali
- 1901 Jan 31 • Çehov'un eseri *Three Sisters* sahnelendi
- 1902 • Gorky'nin eseri *Lower Depths*
- 1903 • İkinci Parti Kongresi (Brüksel)
- Bolşevik ve Menşeviklerin ayrılması
- 1904 • Tbilisi ve Bakü'de Genel Grev
- 1904-1905 • Rus-Japon Savaşı
- 1905 • 1905 DEVRİMİ: Genel Grev
- January 22 • Kanlı Pazar
- Ekim Bildirgesi
- Potemkin İsyanı
- Üçüncü Parti Kongresi
- Anayasal Demokratlar (Kadet) Programı
- 1906 • Dördüncü Parti Kongresi
- İlk Duma
- April • First Anayasa (Temel Kanunlar)
- 1906-1911 • Stolipin'in Toprak Reformları
- 1907 • İkinci Duma
- Beşinci Parti Kongresi
- Üçüncü Duma

Kaynak:

http://www.bucknell.edu/Academics/Colleges_Departments/Academic_Departments/Foreign_Language_Programs/Russian_Studies/Resources/History/Chronology.html